

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

**Міжнародні відносини,
суспільні комунікації
та регіональні студії**

International Relations,
Public Communications
and Regional Studies

№ 1 (9)

Луцьк–2021

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 1 від 28 січня 2021 року)*

Редакційна колегія

Сидорук Тетяна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, Національний університет «Острозька академія» (Україна, м. Острогоз) (*головний редактор*)

Шуляк Антоніна – доктор політичних наук, доцент, декан факультету міжнародних відносин, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна, м. Луцьк) (*видавничий редактор*)

Вознюк Євгенія – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та регіональних студій, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна, м. Луцьк) (*відповідальний секретар*)

Бояр Андрій – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна, м. Луцьк)

Вавринюк Анджей Антоні – доктор габлітований у галузі гуманітарних наук, професор кафедри міжнародних відносин, Вища професійна державна школа (Польща, м. Хелм)

Васюта Ольга – доктор політичних наук, професор, директор Інституту наук про безпеку Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти в Кракові (Польща, м. Краків).

Вояковський Даріуш – доктор габлітований у галузі гуманітарних наук, професор Департаменту центральноєвропейських досліджень, Інститут соціології Жешувського університету (Польща, м. Жешув)

Івасечко Ольга – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Інституту гуманітарних та соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, м. Львів)

Карпчук Наталія – доктор політичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна, м. Луцьк)

Качка Катажина – доктор габлітований у галузі гуманітарних наук, заступник декана з питань розвитку та організації, факультет політики та наук про безпеку, Університет Ніколая Коперніка в Торуні (Польща, м. Торунь)

Кленка Рафал – кандидат політичних наук, ад'юнкт (доцент) кафедри інформаційної і медіальної безпеки Інституту наук про безпеку Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти в Кракові (Польща, м. Краків)

Копець Рафал – кандидат політичних наук, ад'юнкт (доцент) кафедри інформаційної і медіальної безпеки Інституту наук про безпеку Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти в Кракові (Польща, м. Краків)

Кузьмич Олена – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри комп'ютерної інженерії та кібербезпеки, Луцький національний політехнічний університет (Україна, м. Луцьк)

Лендєсл Мирослава – доктор політичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, м. Ужгород)

Лютак Олена – доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, Луцький національний технічний університет (Україна, м. Ужгород)

Псхов'як-Лампарська Джоанна – доктор політичних наук, кафедра історії міжнародних відносин, Університет Ніколая Коперніка в Торуні (Польща, м. Торунь)

Піпченко Наталія – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна, м. Київ)

Прокоп Мар'яна – доктор політичних наук, кафедра країни Північної Європи, Університет імені Яна Кохановського (Польща, м. Кельце)

Тищенко Дмитро – доктор філософії з соціальних наук (міжнародні відносини), Університет Лісабону (Португалія, м. Лісабон)

Трач Ольга – кандидат технічних наук, асистент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, м. Львів)

Турчин Ярина – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин, директор Інституту гуманітарних та соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, м. Львів)

Хворост Христина – кандидат психологічних наук, доцент, фахівець відділу міжнародних зв'язків, Луцький національний технічний університет (Україна, м. Луцьк)

Ціпко Сергій – доктор філософії, заступник директора, Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті (м. Едмонтон, Канада)

Шульська Наталія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна, м. Луцьк)

Яковлев Максим – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин, керівник науково-освітнього центру «Школа політичної аналітики», Національний університет «Кієво-Могилянська академія» (Україна, м. Київ).

Журнал є науковим фаховим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук за спеціальностями 052 Політологія, 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, 292 Міжнародні економічні відносини (Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.09.2020 № 1188). Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 22739-126398 від 24.04.2017 р.

ISSN 2524-2679 (Online), ISSN 2522-1663 (Print) Інтернет-сторінка видання – <https://relint.vnu.edu.ua>

Редактор і коректор Г. О. Дробот. Технічний редактор: О. Фесик. Наклад 100 пр. Зам. 360. Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 201, Волинський національний університет імені Лесі Українки. Ел. адреса: antonina.mytko@vnu.edu.ua. Засновник – Волинський національний університет ім. Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4607 від 30.08.2013 р. Обсяг 17,51 ум. друк. арк., 16,83 обл.-вид. арк.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2021

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021

*Міжнародні
відносини, суспільні
комунікації
та регіональні студії*

*Журнал заснований у 2017 році
Періодичність 2 рази на рік*

№ 1 (9)

2021

ЗМІСТ

CONTENT

**РОЗДІЛ I
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ**

**SECTION I
INTERNATIONAL RELATIONS**

Mogylnytska Kateryna

Position of the Key Political Parties of the Baltic States on the Ukrainian-Russian Conflict ...6

Пашков Віктор, Мищенко Валерій

Близький Схід на перетині геополітичних інтересів великих держав18

Суліма Євген

Трансформаційні процеси у світі та їх вплив на формування нового світового порядку33

Чупрій Леонід

Ключові концептуальні підходи до дослідження системи міжнародних відносин45

Mogylnytska Kateryna

Position of the Key Political Parties of the Baltic States on the Ukrainian-Russian Conflict.....6

Pashkov Viktor, Mischenko Valeriy

The Middle East at the Crossroads of Geopolitical Interests of Great Powers.....18

Sulima Yevhen

Transformation Processes in the World and their Influence on the Formation of a New World Order.....33

Chupriy Leonid

Key Conceptual Approaches to the Study of the International Relations System.....45

**РОЗДІЛ II
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ**

**SECTION II
PUBLIC COMMUNICATIONS**

Жулінська Майя

Неологізми періоду пандемії як відображення суспільної свідомості.....63

Козак Алла

Training as an Effective Method of Preparing International Relations Faculty Students for Intercultural Communication.....73

Кулик Сергій, Вознюк Євгенія

Фейк російської пропаганди: Олена Підгрушна – снайпер АТО.....82

Zhulinska Maiia

Neologisms of the Pandemic Period as a Reflection of Social Consciousness.....63

Kozak Alla

Training as an Effective Method of Preparing International Relations Faculty Students for Intercultural Communication.....73

Kulyk Serhii, Vozniuk Yevheniia

A Russian Propaganda Fake: Olena Pidhrushna is an ATO Sniper.....82

Круглій Олена	Політичний жаргон та його особливості (на прикладі текстів англомовних ЗМІ)	101
Лісовська Мирослава	Політика туристичного брендингу країн Закавказзя	110
Тихомирова Євгенія, Рихлюк Ольга	Особливості формування іміджу РФ у постбіполярний період розвитку міжнародних відносин	125
Петровська Надія	Особливості перекладу термінів англомовних дипломатичних документів.....	139
Печко Ніна	Інтерпретація імпліцитної семантики антропонімів політичного дискурсу.....	148
Пістракевич Олена	Стратегії розвитку штучного інтелекту в Європейському Союзі (на прикладі країн Вишеградської групи).....	160
Федонюк Сергій, Ткачук Анастасія	Комунікативний складник сучасних протестів.....	174
Харкевич Галина	Семіотичні аспекти перекладознавства (на матеріалі англійської мови).....	188
Черняк Оксана	Фразеологічні засоби на позначення осуду в сучасній англійській мові та особливості їх перекладу українською мовою.....	195

РОЗДІЛ III. РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Карпчук Наталія, Моренчук Андрій, Моренчук Андрій-молодший	Актуальні загрози регіональної безпеки Японії.....	206
Копачинська Галина, Мандрик Ірина, Сугак Іван	Історичні етапи розвитку туризму в Єгипті.....	220
Луцишин Галина, Хома Наталія	Особливості постінтеграційної демократизації держав Балтії: аналіз відповідності політичному курсу ЄС.....	240
Мищук Віктор	Процес розширення ЄС на «Схід» 2004 року в контексті національних інтересів учасників.....	253

Kruhlii Olena	Political Jargon and its Characteristics (on the Example of English Media Texts).....	101
Lisovska Myroslava	Tourism Branding Policy of the Caucasus Countries.....	110
Tykhomyrova Yevheniia, Rykhliuk Olha	The Russian Federation Image Formation Peculiarities in the Postbipolar Period of International Relations Development.....	125
Petrovska Nadiia	Peculiarities of Terms' Translation of English Diplomatic Documents.....	139
Pechko Nina	Interpretation of Political Discourse Anthronyms Implicit Semantics.....	148
Pistrakevych Olena	Strategies for Artificial Intelligence Development in the European Union (the Case of the Visegrad Group).....	160
Fedoniuk Serhii, Tkachuk Anastasia	Communicative Component of Modern Protests.....	174
Kharkevych Halyna	Semiotic Aspects of Translation Studies in English Language.....	188
Cherniak Oksana	Phraseological Means Denoting Condemnation in Modern English and Features of their Translation into Ukrainian.....	195

SECTION III. REGIONAL STUDIES

Karpchuk Nataliia, Morenchuk Andrii, Morenchuk Andrii-junior	Threats to Japan's Regional security.....	207
Kopachynska Halyna, Mandryk Iryna, Suhak Ivan	Historical Stages of Tourism Development in Egypt.....	220
Lutsyshyn Halyna, Khoma Nataliia	Features of Post-Integration Democratization of the Baltic States: Analysis of Compliance with the EU Political Course.....	240
Mishchuk Viktor	The Process of the EU Enlargement to the «East» of 2004 in the Context of the Participants' National Interests.....	253

Nikolaienko Natalia

Russian Aggression as a Challenge in the Sphere of Ukraine's National Security.....273

Соколовський Олександр

Питання національних меншин у розвитку транскордонної співпраці Карпатського євро регіону.....283

**РОЗДІЛ IV
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ
ТА ПРОЦЕСИ**

Kiyanka Iryna

Modern Aspect of Ukrainian Populism: Political and Social Aspect300

*Коцан Наталія, Коцан Роман,
Сахнюк Анна*

Методологічні основи дослідження туризму в регіоні.....311

Павлюх Марія

Громадська та політична діяльність жінок у Галичині крізь призму альманахів Наталі Кобринської.....324

Шуляк Антоніна

Тенденції міграційних процесів як чинника підвищення конфліктогенності.....333

**РОЗДІЛ V. МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ**

Бояр Андрій

Вплив Європейського Союзу на формування системи конкурентного регулювання в Україні.....345

*Гачкевич Андрій, Сірош Влада,
Шевчук Анна*

Теоретико-методологічні основи використання державами брендингу та репутаційного менеджменту як інструментів управління приватними компаніями.....358

Пелех Оксана

Особливості розвитку зовнішньої торгівлі України від початку ХХІ ст.371

Семенець Аліна

Внутрішній контроль та система внутрішнього контролю в контексті міжнародного бізнесу: формалізація дефініцій.....386

Nikolaienko Natalia

Russian Aggression as a Challenge in the Sphere of Ukraine's National Security.....273

Sokolovskyi Oleksandr

Issue of National Minorities in the Development of the Carpathian Euroregion Cross-border Cooperation.....283

**SECTION IV
POLITICAL
INSTITUTIONS AND PROCESSES**

Kiyanka Iryna

Modern Aspect of Ukrainian Populism: Political and Social Aspect.....300

*Kotsan Nataliia, Kotsan Roman,
Sakhniuk Anna*

Methodological Fundamentals of Tourism Research in the Region.....311

Pavlyuh Maria

Public and Political Activities of Women in Halychina through the Prism of Natalie Kobrinsky's Almanahs.....324

Shuliak Antonina

Trends in Migration Processes as a Factor of Conflicts Generation.....333

**РОЗДІЛ V. INTERNATIONAL
ECONOMIC RELATIONS**

Boiar Andrii

The European Union Impact on the Formation of the Competition Regulation System in Ukraine..... 345

*Hachkevych Andrii, Sirosh Vlada,
Shevchuk Anna*

Theoretical and Methodological Bases of States' Use of Branding and Reputation Management as Tools to Manage Private Companies.....358

Pelekh Oksana

The Features of Ukraine's Foreign Trade Development Since the Beginning of the 21st Century.....371

Semenets Alina

Internal Control and Internal Control System in the Context of International Business: Formalization of Definitions.....386

РОЗДІЛ I. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

UDK 329 (474.2+474.3+474.5)

Kateryna Mogylnytska,

graduate student of the Chair of International Information,

Institute of International Relations

of Taras Shevchenko National University of Kyiv,

ORCID ID 0000-0002-8290-6468

beokat@gmail.com

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-06-17

POSITION OF THE KEY POLITICAL PARTIES OF THE BALTIC STATES ON THE UKRAINIAN-RUSSIAN CONFLICT

The article analyses the approaches of the key political parties of the Baltic states to the Ukrainian issue: their assessment of the degree of the Russian threat to the regional space, the interpretation of the events of Russian aggression in the Crimea and the Donbass, views on the prospects for relations with Ukraine and the Russian Federation. It is confirmed that most of the Baltic political forces take a solely pro-Ukrainian stance, which makes it possible to assess the prospects for further development of stable cooperation between them and Ukraine as extremely high and practically independent from the electoral cycle. It is noted that the most consistent partners of Ukraine are the right political forces such as the Lithuanian «The Homeland Union – Lithuanian Christian Democrats» and the Estonian Reform Party. By their ideology, they are natural allies of Ukrainian pro-European political parties. The radical nationalists from the Baltic states (the Estonian Conservative People's Party, the Latvian National Alliance), for whom Ukraine is a natural ally in counteracting the Russian threat, are also extremely friendly to our state. Centrist and left-wing parties from the Baltic states are also showing solidarity with Ukraine in foreign policy matters. The accusations about their possible ties to the Kremlin are usually part of the internal political struggle and have no real basis. However, there are indeed political forces in the Baltic states that hold a pro-Russian stance and, in some cases, even defend the interests of Russia in the European political space, becoming an element of the Kremlin's hybrid strategy aimed o destabilise it. The most influential of them is the Latvian party «Harmony», which retains the largest faction in the parliaments of the last convocations. But the refusal of other political forces to form coalition with it demonstrates the

toxicity of such views for the majority of the electorate – so its prospects for influencing state policy are insignificant. Overall, we suggest that there are no effective threats to the unity of the key actors of the Baltic States' political environment around Ukraine's support for its fight for independence and the European future.

Key words: *Ukraine, Latvia, Lithuania, Estonia, political parties, Ukraine-Russia conflict.*

1. INTRODUCTION

Formulation of the Problem. The development of interstate cooperation with partners is extremely important for Ukraine today. In the regional environment where current changes in the security situation threaten the stability of the Baltic-Black Sea space, and Russia's aggressive policy directly violates the sovereignty and territorial integrity of our state, its intensification becomes one of the key elements of ensuring national stability and defence capability. International support is extremely important for Ukraine, which is struggling for its European future. This, in turn, determines the relevance of the study of individual factors that may affect its nature, determine the prospects and stability of relations with specific countries.

The Baltic states are known for their reputation as Ukraine's trusted partners. United by their similar geographical location, historical heritage and estimations of the threat posed by the Russian Federation, these states understand the challenges, which Ukrainian authorities are facing nowadays. However, it is impossible to assess the real status and depth of the Ukrainian-Baltic partnership solely on the basis of an analysis of its practical forms or history of relations. The policies of democratic Latvia, Lithuania and Estonia are shaped and formed by the peoples of these states – through the electoral process. Therefore, in our opinion, an important component in studying the real state of bilateral cooperation is the analysis of the views of the Baltic states' political parties on the events of the Ukrainian-Russian conflict and the essence of Russian regional policy. This allows us to determine in what sense the existing level of relations really reflects the aspirations and expectations of the societies and political elites of Latvia, Lithuania and Estonia, and to understand how appropriate our hopes are for the continuation of a mutually beneficial partnership in the future.

Previously Unresolved Parts of a Common Problem. Despite the considerable attention of researchers to the foreign policy of the Baltic states in general and Ukraine-Baltic relations in particular, the specific topic of party positions on these issues remains unexplored. Usually, scientists focus on

the practical interstate activities of Latvia, Lithuania and Estonia – so, at best, we can find description of the views of the ruling political forces on the problems of regional security. For this reason, this article is the first attempt to summarize information on a broader and under-explored range of issues – characterizing the positions of the various centres of the Baltic political environment.

Analysis of Recent Research and Publications. Among the works that have researched this topic in one way or another, we should mention the studies made by the staff of the Institute of World Policy, which were carried out within the framework of the project «Ukraine’s Foreign Policy Audit». In the discussion notes on Ukrainian-Lithuanian and Ukrainian-Latvian relations, experts characterized the positions of leading politicians and political parties from these states regarding Ukraine. The contributions of O. Betlii, K. Zarembo, and E. Vizghunova to these studies are specially noted. Indirectly, these topics considered in publications devoted to the study of the internal political environment of the Baltic states, which are especially relevant on the eve of the next parliamentary elections. Among these materials are the analysis of the results of the 2018 parliamentary elections in Latvia by U. Bergmane and S. Osborne, O. Koval’s article on the results of the 2019 Estonian parliamentary elections. Some studies are devoted to the characterization of programs and ideologies of particular parties (f. e. the work of L. Wierenga on the Estonian Conservative People’s Party). Additional materials aimed to simplify the assessment of the views on the problem under study may be found in speeches and publications by Baltic politicians and in official documents. But it should be noted that the analysis of the official programs of the Baltic political parties in the research process proved to be not useful enough because of their concentration around domestic political problems, partly because of over-declarative nature, which hinders the real assessment of party orientation.

Purpose of the study is to characterize the positions of the leading political parties of the Baltic states regarding the Russian-Ukrainian conflict and cooperation with Ukraine. On this basis, it is proposed to determine the prospects for the further development of relations between this states and Ukraine.

2. METHODOLOGY

The interdisciplinary nature and subject of the study led to assess the effectiveness of interstate cooperation, taking into account the limited op-

portunities and resources available to Ukraine, Latvia, Lithuania and Estonia, and the difficult geopolitical situation in which relations between them are currently developing. In general, the systemic approach allowed us to consider the issue of Ukrainian-Baltic partnership as a complex multilevel model of interstate cooperation, which at the same time is part of a broader process of transformation of the regional environment.

3. RESULTS OF RESEARCH

To date, the party environment of Latvia, Lithuania and Estonia is characterized by diversity. It presents political forces of different directions. Right-wing conservatives (who usually focus on traditional values) and left-liberal movements of different kind (Social Democrats, Agrarians, Greens) remain the influential centers of power. The rise of the nationalist movement is also present – which is in line with pan-European trends. However, a key trend of recent times is the activation of populists who form situational political forces that are not based on a stable ideology. Political parties of minorities – Russian and (in the case of Lithuania) Polish – are functional as well.

In the Republic of Estonia, among the main players in the local political space, the winner of the 2019 elections – the pro-European Liberal Reform Party – is the closest to Ukraine in terms of international processes. Friendly attitude to our state is clearly demonstrated by the statements of the leading members of this political force. For example, from 2014 to 2018, its leader, Kaja Kallas, was a Member of the European Parliament, including serving as the vice-chair of the Delegation to the EU–Ukraine Parliamentary Cooperation Committee. In her speeches, she repeatedly emphasized the need to develop and adhere to a common position of European states aimed at assisting Ukraine, condemning the annexation of Crimea and continuing pressure on the Russian Federation in order to achieve the implementation of the Minsk Agreement by Moscow [8]. Since September 2018, the party's staff has also been replenished by influential politician Marko Mihkelson, who chaired the Foreign Affairs Committee in the Parliament of the last convocation, also parallelly holding a position in the Estonian delegation to the NATO Parliamentary Assembly. Mihkelson is known for his clear anti-Russian position. He has repeatedly expressed support for Ukraine, characterizing its fight against the aggressor as the War of Independence [5].

The Centre Party, which ranks second in the recent Estonian parliamentary elections, is known for its contacts with the Russian politician, includ-

ing its ruling «United Russia» party. Relying on the electorate of the Russian-speaking population of the republic, it advocates the liberalization of legislation on obtaining Estonian citizenship and deepening relations with the Russian Federation, supports the preservation of Russian-speaking schools. At the same time, the critical attitude of the major part of Estonian society to Kremlin substantially limit its room for maneuver in foreign policy. In such conditions Centrist leaders have been forced to talk about co-operation with NATO and support for anti-Russian sanctions – which, according to experts, has led to a decline in party popularity as it conflicts with the aspirations of its traditional voters [4].

The Conservative People's Party has gained real electoral success in the last parliamentary elections in Estonia – as it significantly increases its parliamentary presence. This confirms the pan-European trend of strengthening the right wing of the political space. Unlike many European parties of this ideological orientation, Estonian nationalists take a sharp anti-Russian stance. This, in turn, defines their views on the nature of the Russian-Ukrainian conflict and intensifies efforts to form a real regional anti-Russian network of partners from the nationalist movements of the countries of Central and Eastern Europe. In order to achieve this, they cooperate with ideologically close foreign political forces, including Ukrainian ones. The participation of Ukrainian nationalists in the mass events of the Conservative People's Party – such as the torchlight march in honour of Estonia's Independence Day – is demonstrative for their relations [16, p. 13]. But on other important issues, the CPP's position does not correspond to Ukraine's official vision of the world order and foreign policy. Estonian nationalists hold Eurosceptic views, criticizing EU migration policy and the threat posed by the integration to traditional values and national interests of individual actors. Such a position threatens to undermine the unity of the European Union – and thus does not correspond to the Ukrainian interests directly related to the existence of a strong united Europe.

The position of the Latvian political elite regarding the assessment of events in Ukraine is sufficiently consolidated. Most political parties of the republic have supported the sovereignty and territorial integrity of our state.

The most pro-Ukrainian attitude is demonstrated by the right-wing populist party, the National Alliance, which is a member of the ruling coalition. From the very beginning of the Euromaidan events, its representatives expressed the need to support Ukraine's desire to defend itself against Russian influence. After the Russian aggression began, the party condemned the Kremlin's actions and demanded that the government take active action against the Russian Federation. The representative of the National Alliance –

Ināra Mūrniece – has been the speaker of the Latvian Parliament since 2014. Her rhetoric, both on national and international level, clearly demonstrates the party's position on the Ukraine-Russia conflict. For example, speaking at the Conference of Speakers of the Council of Europe Parliaments in October 2019, Ms. Mūrniece urged participants to respect international law and, therefore, to support Ukraine, which suffers from aggression and its results (the illegal annexation of Crimea by the Russian Federation and the military conflict in the Donbass) [15].

Of course, the presence of a large Russian-speaking minority in Latvia creates some tension, as some political forces are being formed around this electorate. They may have a softer stance on Kremlin politics. The most influential of them is the «Harmony» Party. It emerged in 2010 through the unification of several centrist and leftist political forces that have traditionally stood for the rights of the Russian minority. The rhetoric of its representatives is blurred. On words this party supported the territorial integrity of Ukraine – but at the same time its members criticized the sanctions policy against the Russian Federation, emphasizing their inefficiency. Today, «Harmony» is trying to avoid a frankly pro-Russian position – such views cannot find support from the majority of Latvian citizens. To secure the support of the wider electorate, it has taken some steps aimed at disproving its ties with Russia on the eve of the 2018 parliamentary elections. For example, «Harmony» terminated the partnership agreement that had previously defined its relations with the «United Russia» party [9]. But according to the results of the Latvian elections, it did not help to improve its position in the national political arena. As during previous elections since 2011, this party has gained the first place in the electoral race. But this is primarily determined by the lack of explicit competition in its traditional electoral field. Instead, most of the Conservative political forces, which divided the respective electorate between them, joined the coalition against «Harmony» – and one more time did not allow it to power.

The Latvian Russian Union takes even more aggressive pro-Russian position. Its popularity within the state is insignificant. However, electoral support is sufficient to delegate a representative to the European Parliament. This place is occupied by Tatjana Ždanoka, whose activity is frankly anti-Ukrainian [2, p. 26–27]. This politician has repeatedly visited the occupied Crimea and welcomed the holding of an illegal referendum in its territory, considering it a manifestation of popular will. Her marginal position was used in Russian media to create a fake information picture about the lack of clear consensus on the Crimean issue among European politicians.

The October 2018 parliamentary elections in Latvia have reformatted Saeima's composition. As a result, two new political forces have joined parliament – the centrist populist party, «Who Owns the State?» and the right-wing New Conservative Party. In doing so, they demonstrated the second and third results respectively during the elections.

Experts feared that the first of them could enter a coalition with «Harmony» – and thus facilitate the acquisition of governmental authority by this party. However, this did not happen. Instead, the position of representatives of «Who Owns the State?» party regarding the prospects of such an agreement allows us to characterize their attitude to the events in Ukraine. Party leader Artuss Kaimiņš noted that he was ready to negotiate with «Harmony» only if the latter would specify its own position on the conflict in eastern Ukraine, condemning Russia for its role in it [12]. This, on the one hand, demonstrates Mr. Kaimiņš's own pro-Ukrainian attitude and, on the other, shows the importance of the Ukrainian issue to the party.

As for the New Conservative Party, its pro-Ukrainian position is undeniable. Its political platform is broadly similar to nationalists. This is not surprising given the fact that party leader Jānis Bordāns was previously a member of the National Alliance. In fact, the party used the dissatisfaction of the electorate with the actions of the previous coalition government in the domestic political arena, accusing nationalists of corruption [6]. Thus, the Conservatives sought to drag the right-wing electorate from the National Alliance – and in some ways they succeeded. But in foreign policy issues, both parties adhere to a similar anti-Russian position – and this is a positive moment for Ukraine.

According to Ukrainian analysts, Lithuania is one of those states where the attitude towards Ukraine is not dependent on electoral changes and on what political parties are in power nowadays. Its state policy always remains pro-Ukrainian [1, p. 38]. Today, the largest faction in the Lithuanian Parliament belongs to the Lithuanian Farmers and Greens Union. In the 2016 election, this party won the entire victory – having received 54 seats instead of 1 in the previous parliament. It should be noted that during the election process it was blamed by opponents as «pro-Russian». The object of criticism was party leader Ramūnas Karbauskis. His business ties with Russia have been the cause of it [11]. However, in our opinion, this situation should be considered as a natural element of the internal political struggle for the votes. No clear evidence of Lithuanian Farmers' and Greens' ties with the Kremlin has been provided. Strengthening of their political team by the popular politician Saulius Skvernelis, who despite his lack of membership in the party

topped its electoral list, also refutes accusations against this party – because he was well known for critical views on modern Russian politics. In general, Farmers and Greens Union can be described as a party that primarily appeals to the domestic political agenda. In practice, in foreign policy, it adheres to traditional approaches for Lithuania – pro-European policy and maintaining relations with partner countries like Ukraine, which is corresponding to the interests of Kyiv.

Unlike in other Baltic states, radical nationalist parties are much less popular in Lithuania. Therefore, more traditional conservatives are the leading partners of Ukraine here. The major Ukrainian ally is the centre-right party «The Homeland Union – Lithuanian Christian Democrats», who are now in opposition. Considering Russia's aggressive policy as one of the key threats to the stability and security of the European space, they are critical to Western European hopes for a return to partnership with Russia. The May 2018 statement «We Believe in Europe» explicitly stated that the continued Russian aggression against Ukraine, occupation of Crimea and parts of eastern Ukrainian territories was a clear indication of the confrontation policy implemented by the Russian authorities against the West – and Europe must respond adequately on it [13]. Also, the representative of «The Homeland Union – Lithuanian Christian Democrats» – Laurynas Kasčiūnas – initiated the creation of a Group of Friends of Ukrainian Crimea in Lithuania, which included 10 parliamentarians, journalists, historians and political scientists. Its purpose is to draw attention to the Crimean problem and to support initiatives aimed at restoring Ukraine's territorial integrity [10].

In Lithuania, the Russian Federation is relying on parties representing national minorities. The «Electoral Action of Poles in Lithuania – Christian Families Alliance» is speaking on the behalf of the Polish diaspora, while the «Lithuanian Russian Union» is representing Russian diaspora. A stable partnership has emerged between these forces, in which the first party is playing role of some kind of «older brother» – a collaboration that allows frankly pro-Russian politicians to hope for some electoral support. Currently, it is insignificant – however, it allows the political party of the Polish diaspora to enter parliament. But strong pro-Russian orientation of its leaders do not allow it to influence Lithuania's foreign policy – as they are not supported by the vast majority of the population. Moreover, they do not coincide with the official point of view of Warsaw, which is dissatisfied with the fact that the political representatives of Lithuanian Poles actually play in favour of Kremlin. A striking manifestation of such pro-Russian position are statements of party leader Valdemar Tomaševski regarding the annexa-

tion of Crimea. The politician avoided condemning Russian actions in the peninsula. While agreeing on the doubtfulness of legality of the referendum held in the occupied territories, he at the same time did not reject the very possibility of holding the referendum and noted that he believed the results demonstrated the real position of the Crimean population [7].

The unity of the majority of Baltic political parties on the Ukrainian issue was clearly demonstrated during the PACE voting on the return of the rights of the Russian delegation in the summer of 2019. None of the representatives of these states supported this decision. It was voted against by three Estonian delegates (Indrek Saar of the Social Democratic Party, Eerik-Niiles Kross of the Reform Party and Raivo Tamm of the «Isamaa» party); three Latvian delegates (Marija Golubeva from «Development/For!» party, Linda Ozola from New Conservative Party, Boriss Cilevičs from «Harmony»); four Lithuanian delegates (Algirdas Butkevičius from Lithuanian Social Democratic Labour Political Group, Egidijus Vareikis from the Lithuanian Farmers and Greens Union, Emanuelis Zingeris from the «The Homeland Union – Lithuanian Christian Democrats», Rita Tamašunienė from the «Electoral Action of Poles in Lithuania – Christian Families Alliance») [14]. The position demonstrated by Ms. Tamašunienė drew particular attention from the media, as it did not coincide with her party's view. Thomas Yanelunas, a professor at the Institute of International Relations and Political Science of Vilnius University, saw this as a revision of the public strategy of the party of Lithuanian Poles. In his opinion, they were trying to avoid demonstrations of open sympathies with the Kremlin, as it directly threatens their relations with Poland. However, the party stressed that in the PACE Ms. Tamašunienė acted primarily on behalf of the state, not her political force. So, her position was coordinated with the official views of the president and the Foreign Ministry of Lithuania – while clearly contradicting the views of the «Electoral Action of Poles in Lithuania – Christian Families Alliance» [3].

It should be noted that in most Baltic states the electoral cycle has only just begun. Parliamentary elections in Latvia were held in October 2018, in Estonia – in March 2019. Therefore, the distribution of power between political parties which is formed in these states will remain unchanged over the coming years. The situation is different in Lithuania, where the next parliamentary elections are expected in October 2020. Predicting their results, it should be noted that today the chances of the Farmers and Greens Union to repeat their success are illusory. Society is disappointed with party activity. Within its ranks, there is a split – as Prime Minister Saulius Skvernelis, who headed the party's list in previous elections, is openly critical of party

politics. In fact, the very principle of completing the party and its preliminary results are somewhat similar to the Ukrainian case of «Servant of the People». At the party's basis, there is a lack of clear ideology and unifying links. Therefore, opposition political forces are more likely to succeed during next elections. But in our opinion, this will in no way provoke a change in Lithuanian policy towards Ukraine for the worse.

4. CONCLUSIONS AND FURTHER RESEARCH

An analysis of the approaches of the leading political parties of the Baltic states to the assessment of the Ukrainian-Russian conflict shows that most of them take a clear pro-Ukrainian stance, primarily due to the understanding of the dangers posed by Russia's policy not only to Ukraine but also to their states. Parties of different ideologies support the territorial integrity and sovereignty of Ukraine – both conservatives, nationalists, and representatives of centrist and liberal views. In our opinion, the right political parties are the key allies of Ukraine. At the same time, if conservatives ideologically share a similar platform with Ukrainian pro-European parties, then the views of the Baltic nationalists may in some cases also threaten Ukraine's interests when they undermine the unity of the European space. Centrist, liberal and leftist political forces, despite some allegations of pro-Russian support, also properly support Ukraine. The relatively less attention to the Russian threat in their rhetoric is primarily due to their orientation on internal problems of states, rather than sympathy for the Russian Federation.

The presence of hidden and frankly pro-Russian political parties in the Baltic states cannot be ignored. However, they have little or no ability to influence public policy. The example of the Latvian party «Harmony», which for several electoral cycles secures the largest faction in the parliament, demonstrates the toxicity of reconciliation policy with the Russian Federation for the political elite of the state because this party remains outside of the ruling coalition. The threat to Ukraine's position in the international arena is primarily expressed by specific politicians, including those who represent their state in European institutions. They can be used by Russian propaganda as an element of hybrid pressure, misrepresentation and the creation of a fake picture of the political split in Europe. Russia's work with the Polish diaspora in Lithuania is also of particular concern. The latter turns into an inappropriate destabilizing factor for the development of a trilateral Ukrainian-Lithuanian-Polish partnership.

Therefore, the further necessary steps could include analysing the practical aspects of regional cooperation in the context of the aggravation of the security situation in the Baltic-Black Sea area.

REFERENCES

1. Betlii, O. (2016). *Audyt zovnishnoi polityky: Ukraina-Lytva* [Foreign Policy Audit: Ukraine-Lithuania]. Kyiv, 56 p. (in Ukrainian).
2. Zarembo, K., Vizghunova, E. (2018). *Audyt zovnishnoi polityky: Ukraina-Latviia* [Foreign Policy Audit: Ukraine-Latvia]. Kyiv, 41 p. (in Ukrainian).
3. Kishinevskij, D. Smena kursa ili dvojnaja igra: pochemu deputat ot IAPL-SHS vystupila protiv Rossii v PASE [Change of Course or Double Play: Why a Deputy from the EAPL – CFA opposed Russia in PACE]. *Delfi*. URL: <https://ru.delfi.lt/news/politics/smena-kursa-ili-dvojnaya-igra-pochemu-deputat-ot-iapl-shs-vystupila-protiv-rossii-v-pase.d?id=81597681> (in Russian).
4. Koval, O. (2019). «Rosiiska partiiia» v Estonii vtratyla holosy [«Russian Party» in Estonia has lost its votes]. *Dzerkalo Tyzhnia*, № 9 (in Ukrainian).
5. Twitter-account of Marko Mihkelson. URL: <https://twitter.com/markomihkelson/status/485663383723986944>
6. Bergmane, U. (2018). Why Latvian Elections Matter for Europe. *Foreign Policy Research Institute*. URL: <https://www.fpri.org/article/2018/09/why-latvian-elections-matter-for-europe/>
7. Černiauskas, Š. Why can Valdemar Tomaševski do as he likes? *Delfi*. URL: <https://en.delfi.lt/politics/why-can-valdemar-tomasevski-do-as-he-likes.d?id=65652048>
8. Kaja Kallas 10 Jun 2015 plenary speech on situation in the Black Sea Basin. *YouTube of ALDEGroup*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dgbAWOjAWbU&list=PLSmeQAZ2P2RBZB0RSTAJELTxn3iygISuZ&index=35>
9. Kaza, J. (2018). Who is Who in Upcoming Latvian Parliamentary Elections. *Re:Baltica*. URL: <https://en.rebaltica.lv/2018/08/who-is-who-in-upcoming-latvian-parliamentary-elections/>
10. Lithuanian politicians, civic activists create group of Ukrainian Crimea's friends. *Lithuanian Tribune*. URL: <https://lithuaniantribune.com/lithuanian-politicians-civic-activists-create-group-of-ukrainian-crimeas-friends/>
11. Lithuania's odd couple keeps nation guessing. *EUobserver*. URL: <https://euobserver.com/beyond-brussels/135952>
12. Osborne, S. Latvia election: 'Trojan Horse' party sends shivers through EU and NATO ahead of vote. *Daily Express*. URL: <https://www.express.co.uk/news/world/1027552/latvia-election-european-union-nato-russia-vladimir-putin-KPV-LV>
13. The Homeland Union-Lithuanian Christian Democrats Declaration «We Believe in Europe» (12 May 2018, Vilnius). URL: https://tsajunga.lt/wp-content/uploads/2018/05/TS-LKD-European-Declaration_2018-05-12-EN.pdf
14. Vote on Resolution Strengthening the decision-making process of the Parliamentary Assembly concerning credentials and voting (Doc. 14900) URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/Votes/DB-VotesResults-EN.asp?VoteID=37964&DocID=18997&MemberID=&Sort=2>
15. We must strongly support Ukraine and the observation of international law – Murniece. *The Baltic Times*. URL: https://www.baltictimes.com/we_must_strongly_support_ukraine_and_the_observation_of_international_law_-_murniece/
16. Wierenga, L. (2017). Russians, Refugees and Europeans: What Shapes the Dis-course of the Conservative People's Party of Estonia? *UPTAKE Working Paper*, № 6, 20 p.

ПОЗИЦІЯ КЛЮЧОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ КРАЇН БАЛТІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОНФЛІКТУ

У статті проаналізовано підходи ключових політичних партій країн Балтії до українського питання: їх оцінку ступеня російської загрози для регіонального простору, трактування подій російської агресії в Криму та на Донбасі, погляди на перспективи відносин з Україною й Російською Федерацією. Підтверджено тезу про те, що більшість балтійських політичних сил займає винятково проукраїнську позицію, що дає змогу оцінювати перспективи подальшого розвитку стабільної співпраці між ними та Україною як надзвичайно високі й практично не залежні від електорального циклу. Відзначено, що найбільш послідовними партнерами України виступають праві політичні сили литовського «Союзу Вітчизни – Литовських християнських демократів» та естонської Партії реформ. За своєю ідеологією вони є природними союзниками українських проєвропейських політичних партій. Крім того, дружню позицію щодо України займають радикальні націоналісти з країн Балтії (естонська «Консервативна народна партія», латвійський «Національний Альянс»), для яких вона є природним союзником у протидії російській загрозі. Центристські та ліволіберальні партії з країн Балтії також демонструють солідарність з Україною в зовнішньополітичних питаннях. Звинування, які лунають у їхній бік щодо можливих зв'язків із Кремлем, зазвичай є елементом внутрішньополітичної боротьби та не мають під собою реальних основ. Однак у країнах Балтії дійсно є політичні сили, які займають стійку проросійську позицію та в деяких випадках навіть виступають на захист інтересів РФ у європейському політичному просторі, перетворюючись на елемент гібридної стратегії Кремля з унесення розбрату до нього. Найвпливовіша з них – латвійська партія «Злагода», яка в парламентах останніх скликань зберігає за собою найбільшу фракцію. Але відмова інших політичних сил вступати з нею в коаліцію демонструє токсичність таких поглядів для більшості електорату, тому її перспективи впливати на державну політику є незначними. Загалом це дає змогу говорити про відсутність дієвих загроз єдності ключових акторів політичного середовища країн Балтії щодо підтримки України в боротьбі за незалежність і європейське майбутнє.

Ключові слова: Україна; Латвійська Республіка; Литовська Республіка; Естонська Республіка; політичні партії; україно-російський конфлікт.

Матеріал надійшов до редакції 11.01.2021 р.

УДК 327:[314.743(477)+659.4]

Віктор Пашков,

кандидат політичних наук, доцент кафедри обліку і аудиту,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
ORCID ID 0000-0003-4273-2181
viktor.pashkov.polit@gmail.com

Валерій Мищенко,

студент 3 курсу спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні
комунікації та регіональні студії»,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-18-33

БЛИЗЬКИЙ СХІД НА ПЕРЕТИНІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Проаналізовано інтереси та зовнішньополітичні стратегії великих держав у регіоні Близького Сходу. Визначено основні суперечності й виклики, які визначають архітектуру регіональної системи міжнародних відносин в останні 50 років. Послідовно розкрито позиції й інтереси США, Великої Британії, Франції, Росії та Туреччини щодо близькосхідних країн. Визначено, що з останньої чверті ХХ ст. на Близькому Сході утвердилося лідерство США у визначенні політичного порядку денного. Американська геополітична стратегія в регіоні полягає в підтримці сильних союзницьких держав (Ізраїлю, Єгипту, Саудівської Аравії), збереженні військової присутності й стримуванні регіональних амбіцій Туреччини та Ірану.

Стратегічні інтереси Британії на Близькому Сході полягають у можливості впливати на нафтову цінову політику та боротьбі з міжнародним тероризмом. Виходячи з домінування США, Лондон із початку 1970-х рр. тісно координує свою позицію з Вашингтоном, виступаючи його надійним союзником.

Французька зовнішня політика в регіоні балансує між інтересами США, власними пріоритетами й збереженням підтримки в арабському світі. Основними інтересами Парижа на Близькому Сході є просування французьких компаній, боротьба з міжнародним тероризмом, стримування потоку мігрантів із регіону до Європи. Франція прагне зберегти провідний вплив у деяких країнах регіону, які в минулому входили до її колоніальної імперії (Ліван, країни Магрибу). Дипломатична стратегія Франції включає як двосторонню комунікацію, так і спроби створення неформальних альянсів. Туреччина з початку 2000-х рр. активно поширює свій вплив на

близькосхідні країни шляхом нарощення товарообороту з ними та розгортання військової присутності. Мета Анкари – повернення вагомого впливу на справи на Близькому Сході (неосманізм) та перетворення на регіональну державу. У цьому контексті інтереси Туреччини суперечать американському домінуванню в регіоні.

Участь у близькосхідній політиці розглядається російськими політичними колами як один з атрибутів великої держави. РФ послідовно виступає проти військових інтервенцій західних держав у країни Близького Сходу, вважаючи, що такі дії підривають політичну стабільність регіону. Також Москва підтримує регіональні амбіції Ірану на протипагу впливу Туреччини та Саудівської Аравії.

Ключові слова: Близький Схід, геополітика, зовнішня політика, нафтовий чинник, національні інтереси, військова присутність, неосманізм.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Із середини ХХ ст. Близький Схід є одним із найбільш динамічних і конфліктних геополітичних регіонів світу. Його багата й давня історія, стратегічне положення та величезні запаси нафти роблять цей регіон одним із ключових для сучасної світової політики й економіки.

Центр регіону – схід середземноморського басейну, що охоплює країни Аравійського півострова і Єгипет. З іншого боку, географічні кордони Близького Сходу є доволі розмитими, а культурні корелюється з мусульманським світом й арабською культурою. У вузькому значенні до Близького Сходу відносять Сирію, Ліван, Ізраїль, Палестину, Йорданію, Саудівську Аравію, Катар, Ємен, Бахрейн, Оман, ОАЕ. У широкому значенні до Близького Сходу також відносять Кувейт, Іран, Ірак, Туреччину. У цьому зв'язку в науковій літературі пропонують виділяти «Великий» Близький Схід (вузьке значення) і «Середній» Близький Схід (Іран, Ірак, Туреччина, Кувейт).

Регіон лежить у субтропічному й тропічному поясах, що робить його одним із найпосушливіших у світі. Понад 80 % його території – напівпустелі та пустелі, а також гори. Регіон населяють більше ніж 20 етнічних груп, найбільш численними з яких є араби, перси, турки, курди, бербери, євреї. Основне багатство регіону – нафта й газ. У басейні Перської затоки зосереджені 66 % світових запасів нафти, а також 26 % запасів природного газу. Також на території Йорданії та Ізраїлю є великі поклади фосфоритів, мінеральної солі.

Враховуючи величезні запаси енергоресурсів, політичний і економічний розвиток країн Близького Сходу тісно пов'язаний із

їх експортом. Країни регіону задовольняють половину світових та 2/3 західноєвропейських потреб у нафті. Так, світовий нафтовий ринок за останні 70 років пережив 18 нафтових криз, 10 із яких – на Близькому Сході. 9 із 10 цих близькосхідних криз спричинені війнами та зовнішньополітичною напруженістю в регіоні. У 1970-х рр. Сирія, Ірак, Кувейт, Іран рішуче провели націоналізацію іноземних, переважно англо-американських, нафтових компаній [1, с. 25]. У 1980 р. націоналізація нафтовидобувних підприємств також відбулась у Саудівській Аравії.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Стратегічне значення Близького Сходу у світовій політиці зумовлює активний дослідницький інтерес до аналізу міжнародних відносин у регіоні. Проблематики сучасної геополітики Близького Сходу та балансу сил стосуються праці В. Шведа, Л. Стрільчук, О. Коппель. Дослідники аналізують місце регіону в системі геополітичних координат світу, основні загрози й суперечності між впливовими міжнародними акторами.

Вітчизняні вчені І. Краснюк і Л. Кияниця аналізують динаміку та причини міждержавних конфліктів на Близькому Сході, визначають основних геополітичних гравців у регіоні – США, Ізраїль, Саудівська Аравія, Туреччина, Британія, Франція, Єгипет, Іран, протиріччя між якими визначають архітектуру безпеки й політики в регіоні останні 50 років.

Еволюція зовнішньої політики США в регіоні висвітлюється в роботі А. Петросяна, трансформація французької політики на Близькому Сході – у розвідці А. Афоньшина, британської політики – у праці О. Охошина.

Мета дослідження – аналіз інтересів та геополітичних стратегій великих держав на Близькому Сході, виявлення проблем й основних суперечностей між ними.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Великі держави здавна боролися за вплив на Близькому Сході. Починаючи з античних часів, коли римські легіони захопили території Сирії та Єгипту, регіон завжди привертав увагу світових імперій. Регіон мав надважливе значення для міжнародної торгівлі й комунікацій. Із кінця XV ст. своє політичне домінування на Близькому Сході встановила Османська імперія, у складі якої регіон перебував аж до розпаду імперії в 1918–1920 рр. За результатами Першої світової війни Туреччина втратила всі свої близькосхідні території, а сама імперія розпалась.

Ще наприкінці XIX ст. у цей регіон почали проникати Франція та Велика Британія як дві найбільші колоніальні імперії. Британці в

останній чверті XIX ст. встановили свій протекторат над Єгиптом, Кувейтом, Кіпром. Французи протягом XIX ст. захопили Алжир, Туніс та Марокко. Саме ці країни відігравали провідну роль на Паризькій мирній конференції 1919 р., а пізніше у роботі Ліги Націй. За мандатом цієї міжнародної організації Лондон і Париж отримали під управління більшість колишніх близькосхідних володінь Османської імперії, закріпивши свій вплив на Близькому Сході.

У XX ст. до стратегічного значення Близького Сходу, через який проходять важливі для міжнародної торгівлі транспортні шляхи в Африку та Азію, додався нафтовий чинник. Перші великі запаси нафти в регіоні знайшли в 1930-х рр. у східній частині Аравійської пустелі. У 1932–1934 рр. нафту також знайшли поряд із Багдадом, у Бахрейні та Кувейті.

Після Другої світової війни країни регіону отримали сучасні кордони, які, як і в більшості випадків в Африці, визначалися без урахування етнічного складу та бажання населення, культурних й історичних особливостей. Довільне проведення кордонів між державами, величезні запаси нафти, поява держави Ізраїль зумовили низький рівень політичної стабільності, проблеми з тероризмом та часті війни.

Основними вузлами суперечностей у регіоні є боротьба великих держав за контроль над видобутком нафти й арабо-ізраїльський конфлікт. Після завершення Холодної війни найбільш вплив у регіоні протягом 1990–2000-х рр. зберігали США, Велика Британія та Франція. Близький Схід має декілька зон політичної напруженості, пов'язаних із внутрішньополітичними конфліктами, курдським питанням, проблемами безпеки країн басейну Перської затоки [2, с. 62]. Додатковими ускладненнями є змагання за регіональний вплив між Іраном, Саудівською Аравією та Туреччиною, громадянська війна у Сирії, що триває з 2011 р., нерегульовані прикордонні суперечки, порушення громадянських прав і свобод шіїтських меншин в Іраку та Бахрейні, християн у Єгипті.

На Близькому Сході перетинаються й конкурують інтереси великих держав і регіональних лідерів – США, Великої Британії, Франції, Німеччини, РФ, Ірану, Туреччини, які мають у регіоні власні стратегічні інтереси, стратегії, інструменти, союзників і ресурси впливу.

Інтереси США на Близькому Сході

З останньої чверті XX ст. на Близькому Сході утвердилося лідерство США у визначенні політичного порядку денного. Із цього часу змінилися 10 президентів, методи та інструменти американської політики, але не змінилася глобальна мета США як одного з головних споживачів нафти у світі – контроль нафтових потоків і створення мережі союзників. До

1991 р. США в регіоні протидіяли поширенню радянського впливу. Після розпаду СРСР настав короткий період американської гегемонії, однак уже в середині 2000-х рр. з'являються нові загрози на Близькому Сході – ісламський тероризм, поширення впливу шіїтського Ірану.

Перші спроби закріпитись у регіоні американська дипломатія здійснила ще в міжвоєнний період. Уряд США, спираючись на концепцію «відкритих дверей», підтримував залучення американських компаній до освоєння відкритих родовищ нафти в Іраку та Кувейті. З іншого боку, американці були змушені домовлятися із британцями, які контролювали ці території під егідою Ліги Націй.

Активна зовнішня політика США на Близькому Сході розпочалася після завершення Другої світової війни. До цього ключові позиції тут займали Велика Британія та Франція. Першим кроком адміністрації президента Ф. Рузвельта в регіоні стало відкриття 1 травня 1942 р. дипломатичної місії в Саудівській Аравії та візит президента 14 лютого 1945 р., під час якого відбулася зустріч Рузвельта з королем Абдуль-Азізом Аль Саудом [3, с. 99].

Позиція Сполучених Штатів відіграла одну з головних ролей у створенні у 1948 р. у регіоні держави Ізраїль. На генеральній Асамблеї ООН у жовтні 1947 р. прийнято рішення щодо поділу підмандатної території Палестини на дві частини – арабську та єврейську – з подальшим створенням національних держав. Ця ініціатива знайшли активну підтримку США. Ізраїль став однією з перших демократичних країн у регіоні та від початку став стратегічним союзником США на Близькому Сході.

Паралельно США вибудовували відносини з шахським Іраном. Поступове розширення контактів між країнами в 1941–1953 рр. мало метою нейтралізацію в країні німецького впливу та налагодження транзитного коридору для військових поставок США до СРСР у рамках програми ленд-лізу. Із початком Холодної війни ситуація кардинально змінилась. США стали надавати значну фінансову, технічну допомогу Тегерану, підтримували переозброєння іранської армії, навчання солдатів й офіцерів в американських військових вишах. Установлення стратегічного союзу Вашингтону та Тегерану мало на меті стримування поширення радянського впливу, оскільки після підтримки США створення держави Ізраїль, американці втратили а арабському світі чимало прихильників.

У 1957 р. після Суецької кризи прийняли доктрину Ейзенхауера, яка проголосила метою американської політики в регіоні усунення впливу СРСР на арабські країни, зокрема й шляхом утручання в їхні внутрішні справи. При цьому американці балансували між ворогуючими на той момент Єгиптом й Ізраїлем, а також підтримували відносини із саудитами.

У 1971 р. Велика Британія втратила останні колоніальні володіння в регіоні, надавши незалежність Оману, Катару, Бахрейн та ОАЕ. Із цього моменту головним геополітичним гравцем на Близькому Сході стає США. Кардинальна відмінність американської стратегії від британської полягала у створенні в регіоні сильних союзницьких держав, які мали стати опорою впливу США. До них належали Ізраїль, Єгипет та Іран. Але ця стратегія зазнала краху внаслідок ісламської революції 1979 р. в Ірані, коли проамериканський режим шаха Реза Пахлаві був повалений фундаменталістами, а всі американські нафтові компанії нова іранська влада націоналізувала.

Із цього часу США переходять до силових інструментів у своїй стратегії на Близькому Сході. Безпосередня військова присутність США в регіоні почалась у 1987 р., коли американці змушені були ввести невеликий контингент військ для захисту танкерів із нафтою під час ірано-іракської війни. На початку 1990-х рр. ця присутність посилилася після операції «Буря в пустелі» проти Іраку.

З обранням президентом Дж. Буша-молодшого військова присутність США на Близькому Сході значно збільшилася. Після терактів 11 вересня 2001 р. США звинуватили в підтримці міжнародного тероризму режими Афганістану та Іраку. Паралельно розроблено концепцію «Великого» Близького Сходу, провідною ідеєю якої стала демократизація країн регіону. Згідно з нею, США для боротьби проти тероризму та диктаторських режимів могли змінювати правлячі режими [4, с. 56]. Уже у 2001 р. США вторглися в Афганістан із метою повалення режиму талібів, а у 2003 р. почали війну проти Іраку з метою повалення режиму С. Хусейна. Для цих потреб у регіон спрямовано понад 230 тис. американських військових.

Після приходу до влади у США Б. Обама у 2008 р. курс США на широку військову присутність у регіоні змінився. Протягом 2011–2014 рр. США вивели основний контингент військ з Іраку та Афганістану, відмовилися від активного втручання в Сирію та Лівію у 2011 р і 2013 р. відповідно. Також Сполучені Штати Америки використали «арабську весну» на Близькому Сході, яка повалила низку авторитарних режимів, для зміцнення свого впливу в регіоні. Однак у цілому за часів президенства Б. Обама США дещо послабили увагу до політичних процесів у регіоні, що стало результатом переорієнтації головних пріоритетів зовнішньої політики Вашингтону на АТР, а також збільшення внутрішнього видобутку нафти у США. При цьому близькосхідна політика адміністрації Обама передбачала пріоритет невійськових методів втручання у внутрішні справи країн, що вважалося більш ефективним. Хоча, звичайно, США не відмовилися від військової присутності в регіоні, щоб мати можливість вчасно реагувати на кризисні ситуації та події.

Д. Трамп під час свого правління дотримувався консервативного курсу на Близькому Сході: активно підтримував Ізраїль як головного союзника в регіоні, протидіяв поширенню впливу Ірану в Ємені, Сирії та Іраку, стримував Туреччину в її регіональних амбіціях, зокрема в Сирії. На цьому фоні з 2018 р. відносини між США та Туреччиною стали напруженими. Адміністрація Трампа під впливом ізоляціоністських установок вивела частину американських військ з Іраку. Станом на початок 2021 р. в Іраку перебувало 5200 американських військових на трьох базах.

Інтереси Великої Британії в регіоні

У результаті експансіоністської колоніальної політики в другій половині XIX ст. Велика Британія встановила своє домінування на Близькому Сході. Ще із середини XIX ст. під британським протекторатом перебувала територія сучасних Об'єднаних Арабських Еміратів. У 1871 р. Британія встановлює протекторат над Бахрейном. У 1882 р. британські війська окупували Єгипет, який на той час був володінням Османської імперії. У 1899 р. був британський протекторат над Кувейтом. Під час Першої світової війни Британія встановила контроль над Катаром, а за рішенням Ліги Націй (1921) Лондон отримав мандат на управління Іраком, Йорданією та Палестиною.

Поширення британського впливу на Близькому Сході, уключення територій цих країн до складу імперії здійснювалось у рамках формування колоніального поясу володінь Британії від півночі до півдня Африки з метою контролю головних морських комунікацій навколо континенту та шляхів до Індії. У 1920-х рр. до цих міркувань також додалися енергетичний чинник – відкриття на Близькому Сході величезних запасів нафти. Не дивно, що протягом 1920–1950-х рр. (із перервами на час Другої світової війни) до $\frac{3}{4}$ частини видобутку нафти в регіоні здійснювалось саме британськими компаніями. Британський уряд нав'язував близькосхідним країнам, які перебували в політичній залежності від Лондона, кабальні угоди, які мали на меті забезпечення британцям преференційних умов у видобутку нафти.

Тому США й Франція в міжвоєнний період, прагнучи отримати доступ до родовищ нафти в регіоні, змушені були домовлятися із Британією, створювати спільні підприємства.

У міжвоєнний період Велика Британія проводила щодо країн Близького Сходу політику потрійного втримання. По-перше, британці зберігали військову присутність у регіоні. За договорами з Єгиптом, Кувейтом, Бахрейном, Еміратами в регіоні перебувало до 40 тис. британських військових і 12 військових баз.

По-друге, економічні відносини між Британією та залежними країнами були вкрай асиметричними. Британські компанії мали виняткові права й преференції, порівняно з місцевими та іноземними компаніями. По-третє, Велика Британія проводила курс на рівномірний розвиток і збереження балансу між найбільшими країнами в регіоні – Іраком, Єгиптом та Саудівською Аравією.

Друга світова війна, під час якої Близький Схід став ареною боротьби між Німеччиною й Британією та США, ознаменувала початок послаблення позицій британців у регіоні. Після її завершення в близькосхідних країнах активізувалися національно-визвольні рухи, які спрямовані й проти британського панування в регіоні зокрема. Тому протягом 1940–1950-х рр. політичний вплив Британії тут поступово зменшувався. У цьому контексті переломним моментом стала Суецька криза 1956 р., коли після націоналізації урядом Єгипту Суецького каналу коаліція Британії, Франції та Ізраїлю вдалася до військової інтервенції. У результаті цілі операції (відновлення британського контролю над каналом) не були повністю досягнуті, а Єгипет після цього вийшов із британської зони впливу.

Серед причин втрати Великої Британії домінуючого впливу на Близькому Сході потрібно відзначити процеси колонізації, появу в регіоні нових гравців, передусім США, СРСР й Ізраїлю, постійне скорочення військової присутності в регіоні, внутрішні економічні проблеми Сполученого Королівства в 1950–1960-х рр. [5, с. 101].

Попри втрату колоніальних володінь і залежних країн, Британія продовжує зберігати політичний вплив на Близькому Сході. Цьому сприяє як присутність британських компаній у регіоні, історичні зв'язки, так і ефективна дипломатична стратегія. У міру вибудовування концепції «особливих відносин» Вашингтону та Лондона, Велика Британія з початку 1970-х рр. стала орієнтуватись у регіоні на позицію США, ставши їхнім надійним союзником. З останньої чверті ХХ ст. Велика Британія та США діють на Близькому Сході в тісній координації. Стратегічні інтереси Британії в регіоні – можливість впливати на нафтову цінову політику та боротьба з міжнародним тероризмом. Окрім того, на Близькому Сході працюють понад 1500 британських компаній. Найбільші галузі співробітництва – сільське господарство, фінансові послуги, машинобудування, інфраструктурні проекти.

На думку британської дипломатії, захищати власні бізнес-інтереси, інтереси в такому специфічному регіоні ефективніше в партнерстві зі США, до позиції яких тут дослуховуються. За останні 30 років Велика Британія брала участь у всіх військових операціях на Близькому Сході,

ініційованих США [6, с. 48]. Зокрема, після терактів 11 вересня перша підтримала Сполучені Штати в оголошеній ними війні з міжнародним тероризмом, відправивши 4200 солдатів для операції проти режиму талібів в Афганістані. У 2003 р. Лондон також беззастережно підтримав рішення США почати військову операцію проти Іраку, спрямував британський контингент на підтримку американських сил. Як підсумок, після С. Хусейна та окупації Іраку протягом 2005–2018 рр. 80 % контрактів на видобуток нафти в Іраку належали американським і британським компаніям.

Інтереси Франції на Близькому Сході

Історія французької присутності на Близькому Сході починається з початку ХІХ ст., коли Наполеон Бонапарт спробував підкорити Єгипет. Протягом ХІХ ст. тривала активна колоніальна експансія Франції на півночі Африки, у результаті якої її протекторатами стали Марокко, Туніс, а також Алжир, який не мав статусу автономії й вважався заморським департаментом метрополії. Однак лише після розпаду Османської імперії Франція отримала безпосередній вплив на Близькому Сході. За рішеннями Ліги Націй, Париж отримав мандати на управління Сирією, Ліваном, а також деякими територіями сучасної Лівії.

Після Другої світової війни внаслідок процесів деколонізації позиції Франції в регіоні почали швидко слабнути. Як і у випадку Британії, поворотним моментом у послабленні впливу стала Суецька криза 1956 р. Нові реалії холодної війни змусили Париж шукати більш гнучкі інструменти реалізації власних національних інтересів на Близькому Сході, який зберігав статус стратегічно важливого регіону у французькій геополітиці. На сучасному етапі Париж використовує для цього дві основні стратегії, які чергуються залежно від регіональної кон'юнктури:

1) двостороння комунікація – зосередження на двосторонніх контактах із країнами регіону. Французька дипломатія намагається підтримувати діалог із широким колом суспільних груп – чинною владою, опозицією, бізнесом, представниками громадянського суспільства, інтелігенцією, створюючи велику мережу зв'язків і контактів. Арсенал інструментів двосторонньої комунікації варіюється від «м'яких» методів (культурні, освітні обміни, спільні підприємства) до жорстких інструментів – продаж зброї, пряма військова присутність у країні;

2) стратегія багатосторонньої комунікації полягає в спробах Парижу з кінця 1990-х рр. побудувати неформальні альянси в регіоні. Французи прагнули зайняти позицію «містка» між Європою та Близьким Сходом. Найбільш чітко такий підхід відобразився в ініціативі французького президента Н. Саркозі щодо створення Середземноморського Союзу на чолі з Францією [7, с. 13].

Реалізуючи свою зовнішню політику на Близькому Сході, Франція постійно балансує між інтересами США, власними пріоритетами й збереженням підтримки в арабському світі. Основними інтересами Парижу в регіоні є захист і просування французьких компаній, боротьба з міжнародним тероризмом, стримування потоку мігрантів із регіону до Європи, вплив на ціноутворення нафти.

Утративши колишні сильні позиції на Близькому Сході, Франція сьогодні прагне зберегти домінуючий вплив у деяких країнах. Так, президент Е. Макрон намагається бути учасником розв'язання регіональних конфліктів у ролі арбітра – у Лівії, Лівані, у ситуації з дипломатичною блокадою Катару.

Інтереси Туреччини в регіоні

Турецька Республіка почала активно боротися за регіональне лідерство на Близькому Сході з 1960-х рр., швидко відчувши послаблення позицій європейців. Першим кроком стало активне включення в регіональні справи. Після приходу до влади президента Т. Озала (1983–1991) Анкара стала відходити від кемалістської зовнішньої політики, орієнтованої на Захід. На фоні економічного зростання та зміцнення військової потенціалу на початку ХХІ ст. в турецьких політичних колах зароджується ідея повернення впливу на всі території, які належали Османській імперії. Цей напрям геополітичної думки отримав назву «неосманізм і знайшов відображення в зовнішній політиці президента Р. Ердогана.

Суттєві корективи в зовнішньополітичну стратегію Анкари в регіоні внесла «арабська весна» 2011, відкривши після повалення авторитарних диктатур у низці арабських країн нові можливості для посилення впливу. Туреччина використовує весь спектр можливих інструментів для повернення на лідерські позиції в регіоні, як-от: економічна допомога, військова присутність, активні освітні контакти й спільні інфраструктурі та бізнес-проекти.

Із середини 2000-х рр. товарообіг Туреччини з країнами Близького Сходу виріс у 6–7 разів, у результаті чого Анкара стабільно входить до трійки головних торговельних партнерів майже в кожній країні регіону [8, с. 151]. Найбільше це відчувається в Азербайджані та Іраку, де Туреччина виступає головним бізнес-партнером. До цього також можна додати спроби Туреччини реалізувати проект безвізового режиму «Шамген» в арабському світі, аналогічний «Шенгенській зоні» в Європі.

Активні військові інтервенції західних держав в Іраку, Афганістані та Сирії змусили Анкару активізувати власні зусилля в цій сфері. Із середини 2000-х рр. Туреччина активно будує військові бази на

території сусідів, нарощує військові поставки союзникам, передусім Азербайджану. Нині в Північному Іраку, Катарі та Сирії розміщені 14 турецьких військових баз, контингент яких нараховує понад 55 тис. солдатів [9, с. 38]. У січні 2020 р. Туреччина відправила свої війська в охоплену громадянською війною Лівію на допомогу уряду з «метою політичної стабілізації країни», а у вересні а підтримала Азербайджан у боях із Вірменією за контроль над Нагорним Карабахом. Нарощення військової присутності в регіоні дає змогу Анкарі виконувати одразу декілька завдань:

- захищати власні кордони від осередків нестабільності;
- посилювати власний політичний вплив у сусідніх країнах;
- боротись із небажаними сепаратистськими рухами на своїх кордонах, передусім із курдським національним рухом.

Інтереси Ізраїлю в регіоні

Із моменту заснування в Ізраїлі існує два постійні інтереси – мир та безпека власних кордонів і громадян. Тому всі сили спрямовані на вирішення цих двох фундаментальних питань. У другій половині ХХ ст. Ізраїль постійно перебував під загрозою вторгнення з боку арабських сусідів. Головною причиною арабо-ізраїльського конфлікту є власне територія єврейської держави. Протягом першої половини ХХ ст. на територію Палестини мігрувала значна кількість євреїв. Після Другої світової війни, за рішенням ООН, територія Палестини підлягала поділу між арабами та євреями з подальшим створенням двох національних держав. Цю резолюцію підтримала більшість країн-членів ООН, включаючи США й СРСР.

Уже 15 травня 1948 р., на наступний день після проголошення створення Ізраїлю, п'ять арабських держав уторглися на його територію. Утім, низка військових компаній арабських країн проти Ізраїлю в 1960–1980-х рр. виявилися невдалими, а тому з 1980-х рр. починається процес визнання Ізраїлю з боку впливових країн у регіоні – Єгипту, Катару, Туреччини. Підтримуючи палестинський рух, ці держави водночас шукають способи нормалізувати відносини з Ізраїлем. Зміцненню його позицій на Близькому Сході також сприяє військово-політичний союз Тель-Авіва та Вашингтону, який оформився в 1970-х рр. У 1989 р. США Ізраїлю надали статус провідного союзника поза НАТО, що підкреслювало пріоритетність їхніх відносин [10, с. 44].

На сучасному етапі головну загрозу єврейській державі становить ядерна програма Ірану і його войовнича риторика. Також ізраїльська дипломатія вдало грає на суперечностях у мусульманському світі, особливо

на конфлікті Туреччини та Єгипту за регіональне лідерство серед арабських країн.

Інтереси РФ у регіоні

Росія успадкувала «радянську» систему спілкування з країнами Близького Сходу, в основу якої покладено стратегію співробітництва з арабськими державами й мінімальні контакти з Ізраїлем. СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем у 1967 р. під час Шестиденної війни. Офіційні контакти між країнами відновилися лише в 1985 р., дипломатичні відносини – у жовтні 1991 р., коли СРСР доживав останні місяці свого існування. Також специфікою російської дипломатії в регіоні є спілкування лише з представниками офіційної влади. Окрім того, після розпаду СРСР Росія отримала в спадок в основних зовнішньополітичних партнерів у регіоні – Єгипет, Ірак і Сирію. Під час холодної війни ці три країни оголосили про соціалістичний шлях розвитку й стали донором фінансової, матеріально-технічної та військової допомоги Москви. СРСР активно продавав цим країнам зброю, надавав кредити для потреб народного господарства.

Після приходу до влади В. Путіна російське керівництво переглянуло свої підходи до політики на Близькому Сході. Результатом цього стало налагодження відносин із Саудівською Аравією, Туреччиною. Щодо арабо-ізраїльських відносин Москва зайняла рівновіддалену позицію, поліпшивши відносини з Тель-Авівом.

Основними інтересами Росії на Близькому Сході є боротьба з міжнародним тероризмом, стримування розширення американського впливу та розширення ринків збуту для власних товарів – сільськогосподарської продукції й зброї.

РФ послідовно виступає проти військових інтервенцій західних держав у країни Близького Сходу, вважаючи, що такі дії підривають політичну стабільність регіону. Також Москва підтримує регіональні амбіції Ірану на протигагу впливу Туреччини й Саудівської Аравії. Москва послідовно виступала проти вторгнення США та союзників до Афганістану й Іраку, а на початку громадянської війни в Сирії Росія підтримала офіційну владу на чолі з президентом Б. Асадом. У 2011 р. РФ також відмовилася від прямої участі в конфлікті в Лівії та не підтримала спроби США й союзників утрутитись.

Активна участь у близькосхідній політиці розглядається російською елітою як частина відродження статусу «великої держави». Тому РФ спрямувала війська для участі в боях у Сирії на боці уряду [11, с. 322]. У регіональній системі міжнародних відносин інтереси Москви зіштовхуються з позиціями США, Саудівської Аравії та Туреччини. Якщо з Вашингтоном у Москви спостерігаємо перманентний незбіг позицій, то з

Анкарою конфлікти в одних питаннях чергуються з пошуком компромісів в інших. Іншим інтересом РФ як експортера нафти є вплив на ціноутворення, що прямо впливає на валютні доходи російського уряду. У цьому контексті РФ із 2016 р. перебуває в затяжному конфлікті із Саудівською Аравією, влада якої часто стримує зростання цін на нафту, підігруючи США.

Окрім того, Росія включилась у боротьбу з тероризмом на Близькому Сході, зокрема з ІДІЛ. Інтерес Москви полягає в тому, що 12 % населення РФ становлять мусульмани, а основні центри поширення ідей «Джихаду» розміщені саме на Близькому Сході. Тому, відчуваючи загрозу терористичних атак з боку різних ісламістських груп, Росія прагне наносити превентивні удари по терористичних угрупованнях, поки їх вплив не просочився на територію Росії.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зіткнення та суперечливість геополітичних інтересів великих і регіональних держав на Близькому Сході робить цей регіон одним із найконфліктніших у сучасному світі. Більш-менш стабільна ситуація й конфігурація регіональної безпеки підтримується американською військовою присутністю та наявністю в США сильних союзників, передусім Великої Британії й Ізраїлю. Водночас проти американського домінування в регіоні виступають Іран та Туреччина, які активно нарощують свій вплив на Близькому Сході з початку 2000-х рр., а також РФ, яка зберігає тут певні інтереси.

У середньостроковій перспективі США збережуть ключову роль у регіональному порядку денному, але їх вплив у наступне десятиріччя зменшиться. Цьому сприятимуть як конкуренція з боку регіональних гравців, зменшення американської військової присутності в регіоні, так і відсутність єдності позицій західних держав, оскільки Франція також прагне розширити свій вплив на близькосхідні країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ніконенко, У. М. (2015). Роль країн Близького Сходу у формуванні світових цін на нафту. *Наукові записки УАД. Серія: Економічні науки*, № 1, 23–31.
2. Коппель, О. А. (2019). Геостратегічна трансформація Близького Сходу крізь призму інтересів України. *Регіональні студії*, № 17, 61–66.
3. Петросян, А. (2017). Американская стратегическая культура и внешняя политика США на Ближнем Востоке. *«21-век»*, № 1 (42), 98–109.
4. Швед, В. (2019). Сучасна геополітика Близького Сходу у контексті змін світового порядку. *Історичні і політологічні дослідження*, № 1 (64), 55–59.

5. Стрільчук, Л. (2019). Близький Схід у системі геополітичних координат: виклики та загрози. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*, № 7, 97–103.
6. Охошин, О. (2020). Трансформація британської політики на Близькому Сході. *Научно-аналитический вестник ИЕ РАН*, № 6, 45–51.
7. Афоньшина, А. И., Корнилов, А. А. (2018). Развитие политики Франции на Ближнем Востоке и в Южном Средиземноморье: опыт президента Ш. Де Голля и президентов-неоголлистов. *Вестник Нижегородского университета им. Н. Лобачевского*, № 5, 9–16.
8. Краснюк, І. В. (2016). Наслідки «Арабської весни» в політиці Близького Сходу. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, вип. 23, 148–154.
9. Худолій, А. О. (2017). Зовнішня політика Туреччини на Близькому Сході. *Вісник Донецького національного університету імені В. Стуса. Серія: Політичні науки*, № 2, 34–42.
10. Кияниця, Л. Л. (2017). Конфліктогенність міждержавних відносин на Близькому Сході після Арабської весни: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, вип. 1–2, 43–48.
11. Аватков, В. А. Кочкин, М. В. (2016). Особенности отношений России со странами Ближнего и Среднего Востока на современном этапе. *Международные отношения*, № 4. 327–336.

THE MIDDLE EAST AT THE CROSSROADS OF GEOPOLITICAL INTERESTS OF GREAT POWERS

The interests and foreign policy strategies of Great Powers in the Middle East are analyzed. The main contradictions and challenges that determine the architecture of the regional system of international relations in the last 50 years are identified. The positions and interests of the United States, Great Britain, France, Russia, and Turkey in the Middle East have been consistently revealed. It is determined that from the last quarter of the twentieth century, in the Middle East, US leadership in defining the political agenda has been established. The US geopolitical strategy in the region is to support strong allied powers (Israel, Egypt, Saudi Arabia), maintain a military presence, and contain the regional ambitions of Turkey and Iran.

British strategic interests in the Middle East are to influence oil pricing and the fight against international terrorism. Based on US dominance, London has closely coordinated its position with Washington since the early 1970s, acting as its reliable ally.

French foreign policy in the region balances between US interests, its own priorities and maintaining support in the Arab world. The main interests of Paris in the Middle East are the promotion of French companies, the fight against international terrorism, curbing the flow of migrants from the region to Europe. France seeks to maintain a dominant influence in some countries in the region,

which in the past were part of its colonial empire (Lebanon, the Maghreb). France's diplomatic strategy includes both bilateral communication and attempts to form informal alliances.

Since the early 2000s, Turkey has been actively expanding its influence in the Middle East by increasing trade with them and deploying a military presence. Ankara's goal is to regain significant influence over affairs in the Middle East (neo-Ottomanism) and to become a regional state. In this context, Turkey's interests run counter to American dominance in the region.

Participation in Middle Eastern politics is seen by Russian political elites as one of the attributes of a great power. Russia has consistently opposed Western military intervention in the Middle East, believing that such actions undermine the political stability of the region. Moscow also supports Iran's regional ambitions as opposed to the influence of Turkey and Saudi Arabia.

Key words: Middle East, geopolitics, foreign policy, oil factor, national interests, military presence, neo-Ottomanism.

REFERENCES

1. Nikonenko, U. M. (2015). Rol krain Blyzkoho Skhodu v formuvanni svitovykh tsin na naftu. *Naukovi zapysky UAD. Serii: Ekonomichni nauky*, № 1, 23–31 (In Ukrainian).
2. Koppel, O. A. (2019). Heostrategichna transformatsiia Blyzkoho Skhodu skriz pry-zmu interesiv Ukrainy. *Rehionalni studii*, № 17, 61–66 (In Ukrainian).
3. Petrosjan, A. (2017). Amerikanskaja strategicheskaja kul'tura i vneshnjaja politika SShA na Blizhnem Vostoke. «21-vek», № 1 (42), 98–109 (In Russian).
4. Shved, V. (2019). Suchasna heopolityka Blyzkoho Skhodu u konteksti zmin svitovoho poriadku. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, № 1 (64), 55–59 (In Ukrainian).
5. Strilchuk, L. (2019). Blyzkyi Skhid u systemi heopolitychnykh koordynat: vyklyky ta zahrozy. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii: Istorychni nauky*, № 7, 97–103 (In Ukrainian).
6. Ohoshin, O. (2020). Transformacija britanskoj politiki na Blizhnem Vostoke. *Nauchno-analiticheskij vestnik IE RAN*, № 6, 45–51 (In Russian).
7. Afon'shina, A. I. Kornilov, A. A. (2018). Razvitie politiki Francii na Blizhnem Vostoke i v Juzhnom Sredizemnomor'e: opyt prezidenta Sh. De Gollja i prezidentov-neogollistov. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. Lobachevskogo*, № 5, 9–16 (In Russian).
8. Krasniuk, I. V. (2016). Naslidky «Arabskoi vesny» v politytsi Blyzkoho Skhodu. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, vyp. 23, 148–154 (In Ukrainian).
9. Khudolii, A. O. (2017). Zovnishnia polityka Turechchyny na Blyzkomu Skhodi. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni V. Stusa. Serii: Politychni nauky*, № 2, 34–42 (In Ukrainian).
10. Kyianytsia, L. L. (2017). Konfliktohenist mizhderzhavnykh vidnosyn na Blyzkomu Skhodi pislia Arabskoi vesny: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, vyp. 1–2, 43–48 (In Ukrainian).

11. Avatkov, V. A. Kochkin, M. V. (2016). Osobennosti otnoshenij Rossii so stranami Blizhnego i Srednego Vostoka na sovremennom jetape. *Mezhdunarodnye otnoshenija*, № 4, 327–336 (In Russian).

Матеріал надійшов до редакції 11.12.2020 р.

УДК 327.8

Євген Суліма,

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор ННІ гуманітарних наук, Університет державної фіскальної служби України, ORCID ID 0000-0002-8393-4591

35.01@nusta.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-33-45

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СВІТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

У статті розглянуто питання розподілу світу між розвиненими державами: чому виникає потреба розмежування країн за певною ознакою, яким чином проводиться розподіл, які структурні елементи беруть участь та що відбувається з геополітичною ситуацією внаслідок поділу сфер впливу. Наголошено на довготривалості, послідовності та невідворотності цих процесів. Наукова новизна статті полягає в тому, що автор не лише використовує філософію для побудови логічної моделі світового порядку, але й удається до використання історичного, економічного й політичного підходів для різнобічного аналізу цього питання та позбавлення суб'єктивізму під час його оцінки. У дослідженні розглянуто поняття бі-, одно- та багатополярності, їх значення, суть, практичні приклади з історії людства. Проведено онтологічний аналіз світового порядку як важливої складової частини людського буття. Основну увагу приділено наддержавам США й ЄС. З'ясовано, які чинники призвели до гегемонії цих країн та які виклики це створює для сьогодення. Важливу увагу приділено розпаду Радянського Союзу як природного завершення циклу панування наддержави й падіння біполярної картини світу. У результаті зароджується новий світовий порядок із багатьма державами та міжнародними угрупованнями на чолі, що свідчить про перехід до багатополюсного поділу світу за сферами впливу.

Досліджено трансформаційні процеси, які відбулися внаслідок цього переходу, описано основних лідерів і претендентів на місце нового гегемона. Головним фаворитом є Китай: ретельно досліджено міжнародну діяльність, соціально-економічні показники, політику й власні думки Піднебесної стосовно позиції наддержави. Утім, у статті виділено цілу групу чинників наддержавності, яким об'єктивно не відповідають ні Китай, ні основні конкуренти, ЄС та Росія. Проаналізовано основні моменти, які гальмують вищезгадані країни та не дають їм змоги посісти місце нового світового гегемона.

Ключові слова: біполярність, однополярність, поліцентричність, світовий порядок, новий світовий порядок, наддержава.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Після руйнування біполярної структури світу серед експертів і політиків розгорнулася дискусія про новий світовий порядок. Сперечалися переважно про те, буде він «однополюсним», «багатополюсним» (поліцентричним) або ж у новому якомусь складі відродиться біполярність. На жаль, дискусія була поспішною й поверховою. Тим часом актуальність і багатоаспектність цього питання вимагає його фундаментального аналізу за участі політологів, філософів, істориків, політекономів, соціологів і навіть демографів, щоб уникнути поверхових суджень у межах аналізу одних лише поточних міжнародних відносин або суб'єктивних зовнішньополітичних концепцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділяють три основних підходи до тлумачення та аналізу світового порядку: реалістичний (Г. Моргентау, А. Арон, К. Уолтц), структурно-конструктивістський (Х. Булл, Л. Міллер, Р. Купер, Р. Гілпін, Дж. Айкенбері), інституціональний (Я. Челтенхем, П. Катценштейн, Р. Кохен, С. Краснер), аксіологічний (А. Етціоні, Р. Летхем, Р. Фолк, С. Кім), біхевіористський (Дж. Розенау). Погоджуємося з позицією М. Наїма [1], який розглядає питання нового світового порядку як процесу організації співіснування країн світу та інших міжнародних акторів, що характеризується принципами, нормами, правилами й інструментами регулювання, визнаними всіма або більшістю країн світу та інших міжнародних акторів.

Мета статті – дослідити трансформаційні процеси, які відбулися внаслідок розпаду біполярної структури світу й переходу до багатополюсного поділу світу за сферами впливу.

Методичні основи дослідження. Мета дослідження – комплексний аналіз із використанням порівняння, абстрагування та конкретизації,

виявлення причинно-наслідкових зв'язків і використання теоретично-аналітичних дослідницьких методів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Структура біполярного світу виникла не в один день, а складалася протягом цілого історичного етапу; її кінець також став підсумком тривалого діалектичного процесу розвитку суперечностей, характерних для цієї моделі світопорядку. Новий світовий порядок також не виникає безпосередньо з розпадом старого: йому передують тривалий (щонайменше кілька десятиліть) перехідний період, протягом якого він формуватиметься на основі наявних компонентів, «будівельних матеріалів», що залишилися людству від минулого періоду історії.

Чи можливий однополярний світовий порядок? Деякі експерти (чиновники) і вчені вважають, що він уже сформований і потребує лише деякого «шліфування». Вони керуються простою арифметичною методикою: у період біполярності існували дві наддержави; зникнення однієї з них означало перехід до однополюсності. Тим часом ми можемо поки що з упевненістю констатувати лише факт збереження однієї з компонентів біполярності, яка зі зникненням протизваги втратила об'єктивну основу існування. В епоху біполярності США й СРСР дійсно були наддержавами. Головна відмінність наддержави від великої держави полягає в тому, що в умовах протистояння «двох таборів», великих груп держав, кожна з наддержав відіграє роль лідера та гегемона, що веде за собою свою групу й несе основну відповідальність за її безпеку. Саме визнання (більш-менш добровільне) за будь-якою державою наддержавного лідерства зумовлене якраз небезпекою, що надходить від групи на чолі з іншою наддержавою. Через це зі зникненням ситуації біполярної ідеологічної (і пов'язаної з нею військово-політичної) конфронтації зникає й основа для наддержавної функції. Так, починаючи з 1990-х років, перед США постало воістину історичне завдання – трансформуватися з наддержави в просто велику державу, нехай навіть першу, але на рівноправній основі. Більше того, урахувавши, що до цього часу в США вперше у світі виник і почав швидко розвиватися постіндустріальний інформаційно-технологічний устрій, США могли б, і не вдаючись до традиційних (але улюблених) військово-політичних механізмів, зійти на п'єдестал єдиного світового лідера.

Найбільш проникливі представники американської інтелектуальної еліти, стурбовані картиною явного занепаду привабливості та впливу

США за кордоном, скороченням питомої їх ваги у світовому валовому продукті, величезною заборгованістю (найбільшою у світі), численними і, зазвичай, невдалими збройними втручаннями у справи зарубіжних країн (здебільшого без санкцій Ради Безпеки ООН), які не додавали престижу США, неодноразово виступали з рецептами зміцнення їх світового лідерства. Серед них значне місце займає відомий політолог, професор Гарвардського університету Джозеф Най, автор зовнішньополітичної концепції «м'якої сили». У зв'язку з публікацією своєї книги «Чи настав кінець Американського століття?» («Is the American Century Over?») Най дав коротке інтерв'ю журналу «Time», у якому на це запитання впевнено відповів: «Не так скоро» («Not so fast») [2]. Най вірить у перевагу американської геополітики, загрозу якій становлять не Китай, Індія або Росія, а сама Америка. Із військового погляду, у США все в порядку – це «глобальний бегемот», який витрачає на озброєння в чотири рази більше, ніж Китай, що перебуває на другому місці за цим показником у світі. Більше того, військовий бюджет США перевищує сукупні витрати наступних за ними в рейтингу восьми країн [3]. За ВВП Китай уже практично перевершив США; проте, відзначає Най, близько половини з 500 найбільших міжнародних корпорацій належать американським громадянам, а з топ-25 світових брендів 19 – американські. Ключовим же, на його думку, є те, що США продовжать займати панівне становище у світі завдяки відсутності «життєздатного противника»: ЄС «занадто фрагментарний», Японія «стара», Росія «корумпована», Індія «бідна», а Бразилія «малопродуктивна». Вплив Китаю на світовій арені зростатиме, але й він стикається із серйозними внутрішніми викликами, які можуть стати причиною «сходження з рейок». Так, КНР не вистачає «інгредієнта», який робить Америку унікальною країною, – відкритості для імміграції. Перспектива втрати США цієї своєї унікальної риси та переходу до ізоляціонізму дуже турбує Ная. Якщо політичний ізоляціонізм стане постійною рисою американської зовнішньої політики й зростання майнової нерівності продовжиться, це створить загрозу домінуванню Америки у світі. Звичайно, додає він, США не безгрішні. Так, великими помилками стали вторгнення в Ірак і непохитна позиція з проблеми зміни клімату. Але важко уявити собі, що світ стане кращим, якщо ним будуть правити В. Путін або Сі Цзіньпін, – підсумовує професор.

Тим часом незабаром після виходу інтерв'ю з Наям його аналіз щодо Китаю піддався серйозному випробуванню. Відсутність у Китаю згаданого унікального американського чинника не завадила йому на регіональному Азійському терені завдати відчутного удару по Вашингтону, а заодно й по

контрольованим ним певною мірою Світовому банку й Азійському банку розвитку. Коли у 2013 р. Китай оголосив про намір заснувати в Шанхаї Азіатський інфраструктурний інвестиційний банк (Asian Infrastructure Investment Bank), Вашингтон виступив проти та наполегливо рекомендував своїм союзникам як в Азії, так і в Європі не підтримувати цю ініціативу. Тоді союзники послухалися. Але після того, як на початку 2015 р. вже 26 країн, переважно Азії й Близького Сходу приєдналися до проєкту АІІБ, першою в Європі не втрималася Великобританія, висловивши бажання взяти участь у роботі банку. Негайною була ланцюгова реакція: до організації приєдналися Франція, Німеччина та Італія, а такі країни, що спочатку відмовилися, як-от Австралія та Південна Корея, почали переговори з Китаєм про умови участі. Відомий оглядач газети Financial Times Гідеон Рахман охарактеризував ці події таким чином: вступивши в протиборство й програвши Китаю, Вашингтон мимоволі дав світу сигнал про зміщення центру сили та впливу у ХХІ ст. [4].

Історичний досвід усіх великих імперій свідчить, що їхніх політичним елітам психологічно вкрай важко подолати «синдром наддержавності». Ні президент Буш, ні президент Обама, ні президент Трамп не проявили помітних ознак готовності дослухатися до тверезих і розумних порад низки експертів. Формується враження, що в результаті тривалого й безвідповідального вихвалювання нібито неперевершеною міццю США всі адміністрації Сполучених Штатів і справді повірили, що політика сили є панацеєю для розв'язання всіх дійсних та уявних проблем, які постають перед країною. Майже всі президенти США відкрито й самовіддано говорили у своїх численних виступах про практично месіанське призначення світового лідерства Америки.

Але є в США й експерти, які час від часу опускають президентів своєї країни з їх месіанських висот на грішну землю. У кінці 2014 р. один із них, відомий політолог Джордж Фрідман, глава приватного аналітичного агентства «Stratfor», яке часто називають «тіньовим ЦРУ», дав інтерв'ю газеті «Коммерсант» [5]. За його словами, справжня мотивація дій США на зовнішньополітичній арені полягає в тому, щоб не дати жодній іншій державі зосередити у своїх руках занадто багато влади. Для цього США не зупиняються навіть перед неприкритими діями втручання у внутрішні справи інших держав.

Чи існує багатополюсний світ? «Багатополюсний (поліцентричний) світопорядок» – це, безумовно, уже не концепція, а об'єктивна історична реальність, формування якої триває й триватиме протягом перехідного періоду. Передумови цього переходу виникли ще «під шатром»

біполярності. Обидві наддержави прагнули залучити до своїх таборів країни, що звільнялися від колоніальної та напівколоніальної залежності. США діяли батою і пряником. З одного боку, використовувався механізм офіційної допомоги розвитку, у результаті багаторічної дії якого більшість країн, що розвиваються, потрапили у фінансову залежність від Заходу (виплати за основним займом плюс відсотки стали набагато перевищувати знову отримані кошти). З іншого боку, Штати обплутали країни й регіони зі стратегічно важливими ресурсами корисних копалин своїми військовими базами, спробували втягнути «ключові» держави, що розвиваються, у військово-політичні організації під своєю егідою: MEDO – Middle – East Defense Organization; CENTO – Central Treaty Organization; SEATO – South-East Asia Treaty Organization; ASPAC – Asian and Pacific council тощо. На пріоритетних маршрутах доставки цінних ресурсів на Захід США виставили свої військово-морські сили (5-й флот у зоні Перської затоки, 7-й флот у Південно-Східній і Північно-Східній Азії).

Після Другої світової війни предметом особливої турботи Вашингтона було встановлення контролю над нафтовими ресурсами в країнах, що розвиваються. У США були й власні нафтові ресурси, якими вони по ленд-лізу забезпечували під час війни своїх союзників (особливо Великобританію). Але президент Рузвельт був стурбований проблемою енергетичної безпеки в майбутньому. Ще в 1943–1944 рр. він обговорював питання консервації власної нафти на випадок Третьої світової війни зі своїм міністром внутрішніх справ Гарольдом Ікесом. Рузвельт доручив йому переговорити з Великобританією про необхідність освоєння після війни ресурсів Близького Сходу, що викликало занепокоєння Черчілля. Щоб заспокоїти його, на зустрічі з послом Великобританії Рузвельт показав йому схему розділу Близького Сходу. «Персидська нафта – ваша, – сказав він послу. – Нафту Іраку і Кувейту ми поділимо. Що стосується нафти Саудівської Аравії, то вона наша» [6, с. 51]. По суті, Рузвельт й Ікес заклали основи формування системи домінування на світовому нафтовому ринку протягом понад чверті століття після закінчення світової війни англо-саксонської групи корпорацій, що отримала назву «семи сестер» (Exxon, Mobil, Chevron, Gulf, Техасо, BP, Royal Dutch/Shell). У подальшому «сестри» залучилися до процесів злиття й поглинань, «сімка» перетворилася в «четвірку» – Exxon Mobil, Chevron, BP і Shell. У той період нафта продавалася на основі «довідкової ціни», установлені Техаською залізничною комісією приблизно на рівні 2 доларів США, що багато в чому зумовило комфортні умови загального економічного розвитку США й низки європейських країн. Це «благополуччя» закінчилося після «нафтового шоку» 1973 р.,

коли навіть найближчий союзник Вашингтону, король Саудівської Аравії, оголосив мораторій на експорт нафти в США й Голландію за підтримку зброєю Тель-Авіва в черговій арабсько-ізраїльській війні. Відтоді «сонна» ОПЕК отримала друге дихання та порушила механізм «довідкової ціни».

Природно, що в період біполярності Радянський Союз також прагнув об'єднати деяку частину країн, що розвиваються, у групу так званих держав соціалістичної орієнтації. Але формаційний рівень цієї групи загалом не дотягував навіть до ранньокапіталістичного розвитку, а ресурси СРСР були обмежені протиборством із західними країнами.

Звичайно, у період біполярності жодна з держав, що розвивалися, навіть із найбільших, не могла самотужки кинути реальний виклик США та союзникам. Більшість із них були зайняті внутрішніми проблемами й конфліктами; суперечності національно-державного будівництва приводили інколи до прямих збройних зіткнень; однак поки наддержави з'ясували свої стосунки в рамках біполярної структури, у світі повільно, але неухильно накопичувалися елементи або, образно кажучи, «будівельний матеріал» для майбутнього багатополюсного (поліцентричного) світу. Так, із початку 1960-х років лідери ряду «прогресивних» країн (Індії, Югославії, Болгарії, Індонезії, Цейлону) стали поділяти ідею неучасті у військово-політичних блоках, із якої виріс Рух неприєднання, який швидко набрав сили (до початку 1990-х років чисельність його учасників була більшою за сотню). Іншим проявом цієї тенденції став регіоналізм, але без участі західних «покровителів» (АСЕАН, МЕРКОСУР й ін.). Цей рух, у результаті, слугував засобом і сходиною для поступового залучення країн-учасниць у процес глобалізації.

Із розвалом біполярності почався етап інтенсифікації становлення багатополюсного (поліцентричного) світу. Процес цей вирізняється нерівномірністю: з одного боку, за темпами й послідовністю накопичення потенціалу конфліктності між майбутніми полюсами (центрами), з іншого – зі створення різних структур розвитку – соціально-економічного, військово-політичного, демографічного – усередині таких полюсів. Так, у низці держав Азії виник феномен «економічного дива». За Японією послідувала Південна Корея, у наступний ешелон увійшли деякі країни Південно-Східної Азії (Сингапур, Малайзія, Таїланд, підтягується Індонезія). Нарешті, Китай «прокинувся» від потрясінь маоїстських експериментів; продумані й послідовні реформи, розпочаті Ден Сяопіном, вивели країну на траєкторію чвертьстолітнього безперервного зростання ВВП. Створення сучасних збройних сил, вражаючі успіхи в зовнішній торгівлі (у тому числі в торгівлі зі США, Японією, Південною Кореєю

й багатьма іншими країнами), стрімке зростання зарубіжних інвестицій, найбільші інвалютні резерви (уключаючи американські казначейські бонди) – усе це й багато іншого свідчить про те, що Китай твердо стоїть на шляху перетворення в один із найбільших центрів багатополюсного (поліцентричного) світу. Деякі експерти у зв'язку з цим зробили висновок про новий біполярний світовий порядок, що формується США та КНР. Відомо, що ряд високопоставлених американських чиновників поділяє цю думку, і Китаю робилися навіть пропозиції щодо створення «дуумвірату». Але мудре китайське керівництво, маючи перед очима досвід взаємин і з ЄС, і з Росією, дипломатично відхилило цю пропозицію. Лідер КНР Сі Цзіньпін виступив із «ною концепцією партнерства», у рамках якої Китай позиціонується як «велика країна, що розвивається» [7]. Китайське керівництво засуджує прагнення Вашингтону «скувати» КНР ланцюгом двосторонніх угод із сусідніми країнами під гаслом «США повертаються в АТР» (хоча вони ніколи й не йшли з цього регіону). Адміністрація Б. Обама доклала найактивніших зусиль для підписання в лютому 2016 р. угоди про Транс-Тихоокеанське партнерство, що складається з 12 країн (без участі Росії). Голова КНР Сі Цзіньпін виступив із пропозицією про формування Азійсько-Тихоокеанської зони вільної торгівлі. Ця ініціатива була реалізована 15 листопада 2020 р., коли 15 країн Азійсько-Тихоокеанського регіону підписали угоду про створення найбільшої у світі регіональної зони вільної торгівлі «Всебічне регіональне економічне партнерство». Угоду в останній день онлайн-саміту Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) підписали 10 членів цієї Асоціації: В'єтнам, Камбоджа, Таїланд, Індонезія, Сингапур, Бруней, Лаос, Малайзія, М'янма й Філіппіни, а також Китай, Японія, Південна Корея, Австралія та Нова Зеландія. Країни Азійсько-Тихоокеанського регіону, включаючи Китай, Японію й Південну Корею, підписали найбільшу у світі регіональну угоду про вільну торгівлю, яка охоплює близько третини світового населення та валового внутрішнього продукту [8].

Успіхи Китаю дали підстави деяким експертам говорити про зміну світового лідера (перевищення показників ВВП США). Однак зазначимо, що показник ВВП нічого не говорить нам про його структуру та якість. У Китаю величезна частка ВВП має джерелом індустріальний сектор. Рівень урбанізації країни ще не дуже високий: міське населення становить 51 %, існує великий розрив подушного доходу з населенням у сільській місцевості. Окремі елементи ІТ-сектору, який остаточно не сформувався, представлені або філіями великих міжнародних корпорацій, або гонконзькими й тайванськими фірмами (наприклад виробниками чіпів), або спільними

підприємствами з іноземним капіталом. Отже, у формаційному відношенні Китай ще довго буде розвиватися за моделлю «наздоганяючої країни».

Керівники КНР не мають ілюзій із цього приводу: вони свідомо не бажають втягуватися в гонку за «наддержавний статус», який вельми обтяжливий для країни і, врешті, малопродуктивний, особливо в сучасних умовах. Тому вони вважають за краще дотримуватися стратегічного партнерства з усіма великими державами.

Що стосується Росії, то після розвалу СРСР вона втратила ціле десятиліття в ході ініційованого Б. Єльциним процесу «розкидання каміння» («беріть стільки суверенітету, скільки зможете проковтнути» [9, с. 9–19], який мало не призвів до розвалу самої Росії, і ще більше – у зв'язку з хижацьким і паразитичним розгулом швидко сформованого бюрократичного капіталу. У цей період у Росію ринулись експерти зі США, що давали вказівки навіть на урядовому рівні. Деякі з них, користуючись інсайдерською інформацією, брали участь у прибутковому бізнесі. Результат виявився вельми сумним: економічний потенціал Росії скоротився вдвічі (і це в мирний час), і в умовах наростання корупції країна, яка майстерно спрямовується міжнародними фінансовими організаціями, дійшла до дефолту в 1998 р. Чи не здається нам цей приклад «до болю близьким і знайомим» в умовах сучасної України?

У 2000-ні роки Росія зайнялася «збиранням каміння». Після терактів 11 вересня 2001 р. в США Росія включилася в процес боротьби з міжнародним тероризмом. Однак у цей же час, крім об'єднання в боротьбі з тероризмом, почалися процеси, які підтримували США, стосовно просування НАТО до кордонів Росії. Це призвело до відвертої протидії з боку керівництва Росії геополітичному натиску. У відповідь – проти Росії був включений процес санкцій, який не підтримали Китай, Індія, Туреччина, Сербія, Єгипет, Бразилія, Венесуела та інші держави. Неоднозначно розглядають «силу» санкцій і різні політичні сили в ЄС. Санкції завдають шкоди як Росії, так і більшості членів ЄС. Росія, спираючись на свою багатовекторну зовнішню політику, намагається стати ще одним важливим центром у межах формування багатополюсного (поліцентричного) світового порядку.

Говорячи про новий світовий порядок, було б невинно не згадати ще одну тему. Кілька років тому здавалося, що Євросоюз, безсумнівно, міг би претендувати на роль ще одного великого й впливового центру в рамках майбутньої багатополюсності. ЄС удалося більш-менш зрівнятися за ВВП із головним конкурентом – США. На одному із самітів вирішено подолати відставання від американського ІТ-сектора. Але з другої поло-

вини 1990-х років високі показники зростання в більшості членів ЄС стали сходити нанівець, і, навпаки: показники безробіття почали бити рекорди (особливо серед молодого працездатного населення). Отже, основні цілі Маастрихського договору не були досягнуті. Безумовно, це масштабна й багато в чому суперечлива тема; тут ми обмежимося деякими короткими зауваженнями з питань, яким приділяється, вважаємо, недостатньо уваги.

По-перше, процес інтеграції в ЄС був надмірно форсованим і за темпами, і за розширенням складу. У підсумку, Союз став надто гетерогенною спільнотою національних держав, що і в спокійні роки являє собою важкопереборні перешкоди, а в періоди глобальних криз, на відміну від США, поглиблює кризу структурну.

По-друге, Маастрихський договір передбачав демократичні методи інтеграції і її регулювання, а наднаціональна союзна надбудова – брюссельську бюрократію (як і будь-яка бюрократія за «законом Паркінсона»), консолідувавшись, узурпувала основоположні функції національних держав – проведення незалежної економічної політики й можливість незалежного залучення позик і кредитів. Витончена Постанова 1466/97 замінила ці дві суверенні функції обов'язками виконання програм, що пропонуються кожній країні Брюсселем [10]. Брюссельська бюрократія фактично почала будувати «об'єднаний європейський дім» із даху, підриваючи основу функціонування економік членів Союзу, пригнічуючи ініціативу на національному рівні.

По-третє, посилення авторитаризму брюссельської бюрократії було досить вигідне Вашингтону: воно давало змогу використовувати цей невеликий інституційний прошарок для підпорядкування всього ЄС із метою реалізації власних геополітичних і геоекономічних інтересів, зокрема блокування поглиблення взаємовигідного економічного й енергетичного співробітництва членів ЄС із Росією, а також запобігання перетворенню ЄС в автономний центр впливу в майбутньому багатополюсному (поліцентричному) світі. За останні 15 років Вашингтон досяг неабиякого успіху в трансформації ЄС у «неспроможного претендента» на статус такого центру впливу, при цьому ще й з урахуванням недавнього виходу вже з Європейського Союзу такого потужного члена, як Великобританія.

Чи зможе ЄС позбутися цієї опіки й хто йому в цьому допоможе? Голова КНР Сі Цзіньпін під час одного з візитів до Європи, представляючи свою вже згадану вище «нову концепцію партнерства», охарактеризував ЄС як «найбільше об'єднання розвинених країн» [7]. Чи зможе цей китайський «аванс», виданий ЄС, посприяти його виходу з-під тіні Великого брата?

3. ВИСНОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У Сполучених Штатах Америки відбулася зміна влади. Новообраний президент США Джозеф Байден сформував нову адміністрацію Білого Дому. Починається новий етап у міжнародній політиці. Як уже зазначалося в статті, у світі буде продовжено процес розподілу сфер впливу. Цей процес довготривалий та невідворотний. Утворення нового світового порядку й надалі буде актуальною темою дослідників. Автор планує й у подальшому аналізувати трансформаційні процеси у світі та їх вплив на формування нового світового порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мойсес, Наїм (2018). *Від владних кабінетів до полів битви й церков, а потім і до держави, або чому сьогодні бути при владі означає зовсім інше, ніж колись*/Мойсес Наїм; пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ, 448 с.
2. Walsh, B. (2015). The American Century Isn't Over. *Time* (2015.12.03). URL: <http://time.com/3741856/the-american-century-isnt-over/>
3. Clover, C. (2015). Chinese arms sales surge 143 % in 5 years. *Financial Times* (2015.16.03). URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/52eb31a4-cb99-11e4-aeb5-00144feab7de.html#axzz3Vrc9ALTW>
4. Rachman, G. (2015). China's money magnet pulls in US allies. *Financial Times* (2015. 16. 03). URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/cd466ddc-cbc7-11e4-aeb5-00144feab7de.html#axzz3Vrc9ALTW>
5. Интересы РФ и США в отношении Украины несовместимы друг с другом. *Коммерсантъ* (19.12.1914). URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2636177>
6. Daniel, Yergin. (1991). *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. США: Simon & Schuster, 397–398, 403–404.
7. Виноградов, А. О. (2014). Европейское наступление Пекина – тактика или стратегия? *Проблемы Дальнего Востока*, № 5, 51.
8. 15 країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону підписали найбільшу в світі угоду про вільну торгівлю. URL: https://lb.ua/world/2020/11/15/470648_15_krain_aziatskotihookeanskogo.html
9. Газета «Известия», вып. 8 августа 1990.
10. Симония, Н. А., Торкунов, А. В. (2014). Энергобезопасность ЕС и Россия. *Полис. Политические исследования*, № 5, 9–19.

TRANSFORMATION PROCESSES IN THE WORLD AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF A NEW WORLD ORDER

The article considers the division of the world between developed countries: why there is a need to delimit countries on a certain basis, how the distribu-

tion is carried out, what structural elements are involved and what happens to the geopolitical situation due to the division of spheres of influence. The author emphasizes the longevity, consistency and inevitability of these processes. The scientific novelty of the article is not only to use the author's philosophy to build a logical model of the world order, but also to use historical, economic and political approaches to a comprehensive analysis of this issue and the deprivation of subjectivity in its assessment. The study considers the concepts of bipolarity, unipolarity and multipolarity – their meaning, essence, practical examples from the history of mankind. The author conducts an ontological analysis of the world order as an important component of human existence. The main attention is paid to the superpowers: the USA and the USSR. The author determines the factors led to the hegemony of these countries and the relevant challenges for today. The main attention is paid to the collapse of the Soviet Union as a natural end of the cycle of superpower domination and the fall of the bipolar picture of the world. As a result, a new world order is emerging, led by many states and international groups, which indicates the transition to a multipolar division of the world by spheres of influence. The author examines the transformational processes that have occurred as a result of this transition, describes the main leaders and contenders for the new hegemon. The main favorite is China – the author carefully examines international activities, socio-economic indicators, politics and Chinese views on the position of the superpower. However, the article highlights a group of factors of supranationalism, which objectively do not correspond to China or its main competitors, the EU and Russia. The main points that hinder the above-mentioned countries and prevent them from taking the place of the new world hegemon are analyzed.

Key words: bipolarity, unipolarity, polycentricity, world order, new world order, superpower.

REFERENCES

1. Moises, Naim (2018). Vid vladnykh kabinetiv do poliv bytvy y tserkov, a potim i do derzhavy, abo chomu sohodni buty pry vladi oznachaie zovsim inshe, nizh kolys/ Moises Naim; per. z anhl. O. Demianchuk. Kyiv, 448.
2. Walsh, B. (2015). The American Century Isn't Over. *Time*. (2015.12.03). URL: <http://time.com/3741856/the-american-century-isnt-over/>
3. Clover, C. (2015). Chinese arms sales surge 143% in 5 years. *Financial Times*. (2015.16.03). URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/52eb31a4-cb99-11e4-aeb5-00144fe-ab7de.html#axzz3Vrc9ALTW>
4. Rachman, G. (2015). China's money magnet pulls in US allies. *Financial Times*. (2015. 16. 03). URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/cd466ddc-cbc7-11e4-aeb5-00144fe-ab7de.html#axzz3Vrc9ALTW>

5. Interesy RF i SShA v otnoshenii Ukrainy nesovmestimy drug s drugom. *Kommersant* (19.12.1914). URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2636177>
6. Daniel, Yergin. (1991). *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. США: Simon & Schuster, 397–398, 403–404.
7. Vinogradov, A. O. (2014). Evropejskoe nastuplenie Pekina – taktika ili strategija? *Problemy Dal'nego Vostoka*, 5, p. 51
8. 15 krain Aziatsko-Tykhookeanskoho rehionu pidpysaly naibilshu v sviti uhodu pro vilnu torhivliu URL: https://lb.ua/world/2020/11/15/470648_15_krain_aziatskoti-hookeanskogo.html
9. *Gazeta «Izvestija»*. Vyp. 8 avgusta 1990 g.
10. Simonija, N. A., Torkunov, A. V. (2014). Jenergobezopasnost' ES i Rossija. *Polis. Politicheskie issledovanija*, 5, p. 9–19.

Матеріал надійшов до редакції 17.01.2021 р.

УДК: 355.424.4:327.5

Леонід Чупрій,

доктор політологічних наук, професор кафедри філософії, політології та глобальних міжнародних процесів,

Університет Державної фіскальної служби України,

ORCID ID 0000-0001-7221-5703

chupriy2006@ukr.net

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-45-62

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті висвітлено ключові концептуальні підходи до дослідження системи міжнародних відносин. Так, ідеологічним підґрунтям ідеалістичної концепції є загальнолюдські моральні норми, цінності та ідеали. Згідно з концепцією політичного реалізму, у центрі уваги завжди перебуває держава, яка виступає головним, проте не єдиним актором міжнародних відносин. Анархічність природи міжнародних відносин – один із вихідних імперативів політичного реалізму, що відокремлює їх від сфери внутрішніх суспільних відносин. Із погляду транснаціоналістичного підходу, держави вже не є єдиним центральним актором міжнародних відносин завдяки різноманітності інших суб'єктів: міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, суспільних рухів тощо. Теоретики неофункціоналізму досліджували ненасильницькі засоби та механізми

створення глобальних політичних утворень (соціально-політичних об'єднань), які свідомо дотримуються принципу невикористання сили на міжнародній арені між усіма суб'єктами. Деякі інші позиції мають прихильники інституціоналізму, які зазначають, що держави залишаються провідними акторами в сучасному світоустрої, акцентуючи увагу на процесах інституціоналізації держав. Прихильники інституціоналізму застосовують системний підхід до вивчення міжнародних систем, але, на відміну від них, приділяють більше уваги проблемам сприяння міжнародних інститутів розвитку глобалізаційного співробітництва. Досить популярною останнім часом також стала постмодерністська школа. Соціально-політичним і світоглядним підґрунтям постмодернізму є плюралістичні теорії: множинності, диференціації культурної єдності, дослідження особистості, її внутрішнього світу, питання самовизначення й самоуправління. Центральні поняття політичної парадигми та інших суспільних наук про всесвіт, буття, реальність й істину є предметом критики постмодерністів.

Ключові слова: міжнародні відносини, ідеалізм, політичний реалізм, транснаціоналізм, функціоналізм, інституціоналізм..

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Домінуючим трендом міжнародно-політичного життя у XXI ст. стають процеси глобалізації в поєднанні з посиленням регіоналізації, коли ті чи інші регіони значно активізуються, збільшуючи свій політичний та економічний потенціал. Потрібно зазначити, що сьогодні в умовах посилення глобальних процесів відбувається трансформація світової політичної системи, яка спричинена зростанням ролі міжнаціональних і наднаціональних об'єднань та зменшенням значення національної держави. У цих умовах зростає увага до дослідження системи міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням системи міжнародних відносин займалося багато як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема З. Бжезінський, Т. Герасимчук, Є. Кіш, Г. Кісінджер, В. Копійка, І. Тодоров, В. Халаджі, І. Хантінгтон, Ф. Фукуяма. Х. Воллес, А. Гіддес, Р. Купер, Д. Рейнольдс, Дж. Стефен, Д. Чайлдз й інші. До прихильників ідеалістичної школи міжнародних відносин ми можемо віднести Г. Дікенсона, Л. Сона та Р. Кларка. Наукову школу політичного реалізму презентують провідні американські і європейські фахівці: Р. Арон, Зб. Бжезінський, А. Волферс, Дж. Кеннан, Г. Кісінджер, Г. Моргентау, Н. Спайкмен та ін. Найхарактерніше феномен транснаціональної дер-

жавності й вплив глобалізаційних процесів на глобальний світопорядок проаналізовано західнонімецьким дослідником В. Беком. Прихильниками концепції капіталістичної світ-системи є І. Валлерстайна, С. Амін, А. Франк, Т. Хопкінс, К. Чейз-Данн та ін.

Формулювання цілей статті. Мета роботи – здійснити аналіз ключових концептуальних підходів до дослідження системи міжнародних відносин.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасні науковці-міжнародники виокремлюють декілька основних концепцій, що покладені в основі міжнародних відносин: ідеалізм, реалізм, модернізм, транснаціоналізм, інституціоналізм й ін. [1, с. 134]. Розглянемо їх докладніше.

Ідеалізм, або ліберально-ідеалістична дослідницька традиція, розпочинає формуватися в античні часи, пов'язані зі спадщиною давньогрецьких та давньоримських філософів-мислителів: обґрунтування Арістотелем постулатів політичної демократії, а також прав громадянина й політичної справедливості; теорії Платона щодо ідеального державного устрою; правових аксіом загального гуманізму та міжнародної політики Цицерона надали градієнт напряму саме ідеалістичної парадигми. Ідеалістичне сприйняття Всесвіту, держав, а також соціально-політичних явищ і процесів помітне в наукових творах середньовічних учених-теологів: Ф. Аквінського, Альберта Великого, М. Падуанського, дослідників-мислителів Просвітницького віку – Вольтера, Г. Гроція, Т. Кампанелли, Ен. Коллінза, Т. Мора і вчених-фахівців Нової епохи – Дж. Берклі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Жан-Жака Руссо та ін.

У новітню добу в західній політичній теорії формуються сприятливі умови для еволюції ліберально-ідеалістичного вчення й підґрунтя політичних платформ із домінуванням політичного ідеалізму. Ідеологічне підґрунтя цього напряму становлять тогочасні загальнолюдські моральні норми, цінності та ідеали. Необхідність забезпечення сталого миру, правового регулювання міжнародних відносин й еволюції міжнародних інституцій безпеки як механізм елімінації воєн стають об'єктом наукових досліджень тогочасних учених-гуманітаріїв. Серед інших доречно виокремити гіпотези «загального громадянського стану» І. Канта й індивідуальної свободи та суспільного суверенітету Дж. Мілля, обґрунтування поняття «обмеження сили» на міжнародній арені Дж. Бентамом, а також концепцію «громадянського суспільства» й

міжнародних відносин, заснованих на утворенні загального правового режиму Г. Гегеля, що стали науковим підґрунтям досліджень політичного ідеалізму доби зародження та становлення імперіалізму.

На початку минулого століття ідеалізм як наукова концепція міжнародних відносин розвивався в англосаксонській політологічній школі. Його імперативами є міжнародно-правове регулювання міжнародних конфліктів, нова система колективної безпеки, призначення якої – обмеження домінування певної держави. Її офіційна презентація відбулася 1919 р. на Версальській конференції в програмі президента Сполучених Штатів В. Вільсона, основними пріоритетами якої стали публічна дипломатія, зорієнтованість зовнішньополітичної діяльності країн на демократію й міжнародне співробітництво, а також постулати самовизначення націй. Програма передбачала створення на європейському просторі моделі колективної безпеки для попередження та розв'язання конфліктів із гармонізацією інтересів усіх країн. Гарантом дотримання всіма країнами загальних норм міжнародного права й знаряддям запобігання конфліктам мала виступити спеціально створена міжнародна організація – Ліга націй.

Однак, як засвідчила історія, доктрина світопорядку, сформована на положеннях ідеалізму, заходить у суперечність із міжнародно-політичним становищем першої половини минулого століття. Недієздатність Ліги Націй і Друга світова війна позбавили ідеалістичних ілюзій представників цього напрямку, засвідчивши невідповідність дійсних міжнародних відносин їхнім ідеологічним уявленням. Однак означена наукова концепція, незважаючи на доречну критику науковців інших політологічних шкіл, залишається теоретичним підґрунтям багатьох сучасних наукових підходів.

У роки «холодної війни» ідеалістична концепція мала часткове впровадження в діяльність американських політичних діячів Дж. Даллеса, Зб. Бжезінського й колишніх президентів Дж. Картера та Дж. Буша-старшого, ґрунтуючись на наукових дослідженнях Г. Дікенсона, Л. Сола й Р. Кларка. Необхідність формування світової суспільної думки щодо наявних проблем міжнародних відносин як прояв гармонії та глобального розуму визнавав Г. Дікенсон, Р. Кларк і Л. Сол стали фундаторами проекту поетапного роззброєння й формування системи світової колективної безпеки. На думку вчених-пацифістів, зокрема Г. Кларка, фундаментальним інструментом запобігання війнам і встановлення сталого глобального миру мав стати світовий уряд під керуванням ООН, який діятиме, ґрунтуючись на докладно розробленій світовій конституції.

Самобутнє відродження ідеалізму пов'язане з англо-американською традицією ідеологізації категорії «свободи вибору» в зовнішньополітичних відносинах, певного відокремлення від буття моральності та нормативності думки науковців і політиків. Аналізуючи феномен піднесення ідеалізму наприкінці минулого століття, відомий британський історик-політолог Е. Карр пов'язував його з бажанням прибічників щодо створення « нової утопії » у сфері міжнародних відносин [2, с. 27].

Реалістичну наукову парадигму прийнято вважати провідною концепцією сучасних міжнародних відносин, яка зароджувалась у першій половині XVII ст. і, пройшовши еволюційні періоди європоцентричних міжнародних процесів Нової доби, завершилася періодом минулих світових війн. Проте перший фундаментальний аналіз відносин між суверенними політичними одиницями здійснено Фукідідом у праці «Історія Пелопоннеської війни» ще в Античні часи. На честь предтечі політичного реалізму Н. Макіавеллі «макіавеллівською», зазвичай, називають політику, яка нехтує моральними принципами заради досягнення бажаного результату.

Завершення Другої світової війни спричинило перетворення політичного реалізму на класичний напрям наукової розвідки міжнародних відносин, ґрунтований на критиці аксіом політичного ідеалізму.

Сенс терміна «політичний реалізм» указує на неприйняття його прихильниками абстрактних ідеалів і постулатів «абсолютного добра». Вони слушно позначають науковий інтерес реального тлумачення речей, людської природи й історичних періодів. Згідно з аксіомами політичного реалізму, об'єктивні закони суспільства ґрунтуються на людській природі – грішній і недосконалій, найнебезпечнішим пороком серед яких є рефлексивне прагнення влади. Основне гасло реалістів, як і в матеріаліста Т. Гоббса, – боротьба за владу є боротьбою всіх проти всіх. Таке розуміння природи людини поширюється політичними реалістами на суспільство загалом, а також на міжнародні відносини [3, с. 154].

Характерним маніфестом концепції політичного реалізму є фундаментальна праця Г. Моргентау «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир», яка протягом другої половини минулого століття неодноразово перевидавалася в різних країнах [4]. Головним внеском ученого є опрацювання концепції класичного реалізму, зведеної до базисних принципів, на засадах чого означено її імперативи. До основних аксіом концепції політичного реалізму фундатор відносить:

– підпорядкування політики об'єктивним закономірностям, основа

яких перебуває у довічній і метафізичній людській природі, унаслідок чого можна сформулювати раціональну теорію, котра дає змогу об'єктивно відтворити міжнародну політику;

– поняття інтересу, висловленого в поняттях влади, є підґрунтям концепції й потребує доцільної політики, мінімізуючи ризики та максимізуючи переваги. Воночас раціональність політики залежна від її моральних й утилітарних цілей;

– діалектичний характер об'єктивних законів концепції, на противагу підпорядкуванню реальності певному абстрактному ідеалу, який їх не визнає;

– урахування моральних наслідків політичної дії в певних обставинах простору й часу, а не як метафізичні абстрактні та універсальні норми;

– розмежування морального прагнення певної нації з універсальними моральними правилами. Насправді, одна річ – знати, що нації підпорядковані моральному закону у власній політиці, а інша – претензія на абсолютне знання в міжнародних відносинах;

– зорієнтованість на плюралізм концепції природи людини. Розгляд реальної людини в комплексі з урахуванням відносної самостійності певних напрямів її буття (економічної, соціальної, моральної, релігійної й ін.) [4, с. 4–16].

Згідно з концепцією реалізму, у центрі уваги завжди перебуває держава. Відповідно до постулатів класичного реалізму вона виступає головним, проте не єдиним актором міжнародних відносин. Однак визнання об'єктивності категорії інтересу зумовлює легітимізацію фатальності конфлікту інтересів різних держав. Отже, забезпечення безпеки виступає фундаментальною проблемою міжнародних відносин. Водночас безпека диференціюється реалістами, передусім у військово-політичній і державній сферах, що називається «високою політикою», котра найбільше підкреслює виняткове місце останньої.

Анархічність природи міжнародних відносин – один із вихідних імперативів політичного реалізму, що відокремлює їх від сфери внутрішніх суспільних відносин. У сфері міжнародних відносин немає єдиної легітимної інституції з правом застосування примусу для врегулювання конфліктів, на противагу державі, якій притаманна монополія на правове внутрішнє насилля. Якщо певна держава дбає про власні інтереси, анархічність міжнародного світопорядку набуває особливого контексту, розраховуючи тільки на власні сили задля реалізації національних інтересів. Вочевидь, єдиним прийнятним шляхом для цього є нарощування власної могутності, яка оцінюється в аспекті здатності впливати на

інших акторів міжнародного середовища й тлумачиться досить широко, особливо як військово-економічна могутність, а також як система забезпечення безпеки, добробуту та можливості для розповсюдження власних ідеологічних концепцій і соціокультурних цінностей.

Диференціацію провідних складників могутності держави-нації Г. Моргентау спростив до елементарних, переважно геополітичних елементів, як-от: особливості географічного положення; наявність природних ресурсів; демографічні характеристики; рівень індустріалізації; військовий потенціал; національні особливості; моральний стан нації; якість державного управління й міжнародної дипломатії. Урахування цих складників під час розробки зовнішньої політики певної країни є необхідною умовою для забезпечення її раціональності. Отже, нині цілком доречною, проте не абсолютною є наукова концепція американського теоретика щодо врахування різних складників сили держави під час розробки зовнішньої політики певної країни.

Прагнення світових держав до оптимальної реалізації власних національних інтересів в умовах анархічного середовища призводить до встановлення певного балансу сил на міжнародній арені, який, за теорією політичного реалізму, є дієвим засобом забезпечення миру, на противагу механізму колективної безпеки ідеалістів.

Г. Моргентау підсумовує, що у встановленні, підтримці чи зміні балансу сил провідна роль належить великим країнам, які визначають загальні «норми поведінки» у світовому середовищі. Учений вважає, що провідними функціями міжнародної політики є забезпечення національно-державних інтересів мирним шляхом за збереження потенції застосування сили.

Аксіоми класичного реалізму постійно критикують його опоненти, які піддають сумніву переважно «традиційні» методи дослідження, що ґрунтуються на теоретичних інтерпретаціях, історичних порівняннях і компаративному аналізі. Тим часом наукові дебати середини минулого століття між прибічниками традиціоналізму й модернізму щодо сутності міжнародних відносин залишаються актуальними в умовах сучасного світопорядку, який за своїми системними та структурно-функціональними вимірами гіпотетично збігається з періодом біполярності. Підтвердженням зазначеного є численні наукові розвідки англосаксонських аналітиків стосовно теоретичної спадщини «батька» класичного реалізму, предметом яких залишаються проблеми моделювання й прогнозування новітніх міжнародних відносин, їхніх об'єктів і суб'єктів у контексті глобалізації.

Як уже зазначено, представники європейського напрямку політичного реалізму дещо по-іншому трактували зазначену концепцію. Серед європейських фундаторів реалізму – Р. Арон, котрий посідає провідне місце та наукові дослідження якого є продовженням його «філософської» історії. Однак теоретичні доробки Р. Арона з питань війни й миру в соціальній теорії не набули масштабів своєї «абетки» для політичних аналітиків і фахівців-міжнародників, хоча переважно ґрунтуються на пацифістських поглядах.

Підґрунтям теоретичних підходів Р. Арона є синтез чи симбіоз парадигми міжнародних відносин Г. Гроція й Т. Гоббса в поєднанні з ідеологічними поглядами німецького генерала Карла фон Клаузевіца стосовно природи війни та військової стратегії. Учений запропонував власний системний підхід, теоретично поєднавши соціологічні, історичні й прагматичні методи дослідження в праці «Мир і війна між націями»[5], що стала одним із підґрунть наукової теорії щодо війни, конфліктів та інших форм соціальної агресії. Свій підхід, що вважається соціологічним, він використовує для пояснення поведінки акторів. Однак систему міжнародних відносин, Р. Арон сприймає з огляду на аксіоми політичного реалізму, а отже, зводить до відносин між державами. Нині, ці відносини тлумачаться у вигляді взаємин умовних діячів – політичних одиниць, які реалізують рольові державні функції – солдата та дипломата (посла), намагаючись розв'язати дилему війни й миру в контексті міжнародних відносин [1]. Учений висуває гіпотезу сталого глобального миру під час виконання декількох обов'язкових умов: ліквідація цивілізаційного розриву між привілейованою меншиною та знедоленою більшістю людства; утворення глобальної «спільноти націй», зорганізованої на принципах федералізму; припинення конфліктності між провідними суспільно-економічними формаціями з метою їх взаємної легітимізації [5].

Провідним актором міжнародних відносин Р. Арон вважає держави, які безперервно протидіють одна одній за владу й могутність. Водночас силу він розуміє як сукупність військово-економічних і моральних складників, а владу – як здійснення повноважень державними органами в межах своєї території; могутність – як здатність певної країни нав'язувати свою волю іншим. Одночасно дослідник залучає до могутності не лише статистичні геополітичні складники, а й ідеологічний і психологічний фактори, які, на його думку, є не менш важливими для забезпечення могутності держави на міжнародній арені. Концептуальні погляди Р. Арона відрізнялися від однодумців невизнанням боротьби за владу й могутність держави сенсом

міжнародної політики, оскільки рівноправність міжнародних акторів перетворює мету на засіб. Специфікою міжнародних відносин виступає «полігамність» функцій держави, що призводить до неможливості створення раціонально-математичної теорії. Водночас він критично підходив до загальних моністичних теорій за їхню спробу пояснення природи міжнародних відносин за допомогою єдиної догми, не визнаючи перспективу створення автономної теорії міжнародних відносин [5].

Тим часом американські політологи, передусім Г. Моргентау, Дж. Розенау, Г. Кіссінджер та С. Гоффман, доволі критично ставилися до теоретичних розробок Р. Арона щодо мотивів і механізмів міжнародних відносин. В американських публікаціях неоднозначно оцінювався його внесок у сучасну теорію міжнародних відносин, зокрема піддавався критиці його ігнорування глобалізаційних складників світової економіки й міжнародного світопорядку, домінантної ролі країни в ході прийняття рішень [6, с. 24].

Нині теоретичну концепцію прихильника європейського позитивізму Р. Арона критично переглянуто, а його системний соціологічний і філософсько-історичний підходи до вивчення міжнародних відносин визнано доцільними в нових реаліях [1].

Після зниження привабливості політичного реалізму в 70-ті роки минулого століття він знову відродився наприкінці «холодної війни» як найадекватніша парадигма міжнародних відносин у реформованому вигляді структурного або неореалізму.

Під час розгляду питання діалектики вчення про міжнародні відносини науковці застосовують хронологічний принцип, виокремлюючи історичні етапи домінування певної парадигми, які в політологічній теорії названо «великими дебатами». Політичні ідеалізм і реалізм протягом «другої хвилі дебатів» кваліфікувалися як «традиціоналізм», що свідчило про домінування традиційних інтуїтивно-логічних дослідницьких методів. Низка фахівців нової когорти намагалися надати вченню про міжнародні відносини безпосередній науковий статус, наполягаючи на необхідності використання наукових методів природничих і точних наук. Вважалося, що лише за таких умов концептуальні положення міжнародної політологічної теорії в змозі претендувати на науковий статус. Унаслідок цього дослідження «новелістів» перенасичені фізико-математичними методами, використанням засобів формальної логіки й моделювання, емпіричної верифікації результатів, збору та обробки первинних даних, а також іншого дослідницько-методологічного апарату точних наук, протиставлених традиційній політологічній методології [7].

Хронологічним підґрунтям «другої хвилі дебатів» стала доповідь 1966 р. в Лондоні на науковій конференції представника англосаксонської політологічної школи Х. Булла «Теорія міжнародних відносин: приклад класичного підходу», який синтезував полеміку й аргументи фундаторів тогочасних класичних парадигм. Дослідник, критикуючи науковий підхід у вивченні міжнародних відносин за певну відокремленість методологічного апарату від об'єкта дослідження, наголошує, що визнання лише наукових результатів, які логічно або математично доведені та підтверджені певними процедурами, є хибним. Отже, прибічники наукового підходу позбавляють себе дослідницьких інструментів, які спроможні сформулювати сутність предмета теорії міжнародних відносин [8, с. 361].

Насправді наукові погляди Х. Булла, з одного боку, близькі до тогочасного політичного реалізму, а з іншого – до так званого конструктивізму, який поширився пізніше (у 90-ті роки минулого століття). Отже, «друга хвиля» дебатів посідає провідне місце в дослідженнях міжнародних відносин, ставши теоретичним етапом переосмислення власного місця в суспільстві й науці.

Проте запровадження в дисципліну нової методології не привело до напрацювання певної унітарної дослідницької платформи модернізму, а сприяло лише появі різноманітних видів емпіричних досліджень, а не нової парадигми міжнародних відносин. Парадигми модернізму синтезують різні сфери досліджень: різновиди системного підходу й моделювання; аналіз поведінки міжнародних акторів на підставі психологічного аналізу перцепції міжнародного становища; процес прийняття глобальних зовнішньополітичних рішень; соціальна комунікація та її імплементація в теорію міжнародних відносин; зосередженість на конфліктології й глобалізмі; імплементація теорії ігор у дослідженні поведінки міжнародних суб'єктів. Різноманітність модернізму сприяла запровадженню нових наукових методів та оригінальних результатів дослідження, які набули подальшого теоретичного обґрунтування.

Унаслідок жорсткої критики політичного реалізму з боку модерністів, відбувалася взаємна конвергенція зазначених концепцій із поверненням певної кількості американських дослідників у 70-ті роки минулого століття на позиції «трансформованого» реалізму. Сформульовано нову наукову концепцію – неореалізм, – одним із засновників якої став професор Каліфорнійського університету К. Волтц [9].

Модерністська частина неореалізму засвідчує відмову його прибічників від створення раціональної теорії стосовно поняття природи людини, а саме її дуалістичності. Соціальну взаємодію міжнародних

відносин неореалісти ґрунтують на складниках соціального порядку, не враховуючи психологічних чинників. Однак найсуттєвішою метаморфозою «традиційного» реалізму в новітній концепції є застосування системного аналізу до базової теорії з метою напрацювання системної політичної теорії. Залишаючи незмінними провідні постулати «традиційного» реалізму, «модернове» вчення еволюціонувало завдяки теорії системного аналізу. На думку К. Волтца, для сприйняття природи процесів, які відбуваються на міжнародній арені, потрібно продемонструвати як дії, так і взаємодії країн, а також їх результати можна пояснити зв'язками, що діють на рівні системи, а не певного елемента [9, с. 32].

Вочевидь, основною метою системного підходу до міжнародної політики є аксіома стосовно провідної функції побудови системи в пізнанні її закономірностей. Взаємодія елементів створює структура в цілому, впливаючи на дії суб'єктів міжнародних відносин. Певний результат взаємодії складників системи зумовлений атрибутами структури, а не їхніми особливостями.

Саме структура системи є домінантною силою, яка змушує суб'єктів міжнародних відносин діяти певним чином. Дійсно, побудова системи звужує «свободу дій» країн, визначаючи результат їхньої взаємодії. Архітектура міжнародної системи не надто підпорядкована діям малих і середніх країн, що є результатом взаємодії насамперед великих держав. У системі міжнародних відносин як у певній соціально-політичній системі, заснованій на принципі самозабезпечення, суб'єкти, які мають більші можливості, намагаються встановити загальні правила для всіх акторів. Один із фундаторів конструктивізму Дж. Раггі пояснює, що внаслідок формування міжнародна система стає силою, яку суб'єкти вже не можуть контролювати, обмежуючи їхню поведінку й дії [10, с. 134]. Нині неореалістичне сприйняття міжнародних відносин системи є настільки визнаним, що саме з ним позиціонується системна політична теорія.

Протягом «третьої хвилі» дебатів політичний реалізм піддавався найбільшій критиці переважно за модель світопорядку з його надзвичайною зосередженістю на міждержавній боротьбі за владу й зневагу до внутрішньодержавних політичних процесів, військово-політичної сфери та транснаціональних зв'язків. Отже, сутність і межі «третьої хвилі» можна означити як антагонізм державно-центричної концепції політичного реалізму й нового напрямку політологічного дослідження міжнародних відносин – транснаціоналізму. Означена концепція як низка політологічних підходів ґрунтується на невідповідності ідей політичного реалізму та притаманної йому етатистської парадигми природи. На розсуд класиків-

транснаціоналістів, держави вже не є єдиним центральним актором міжнародних відносин завдяки різноманітності інших суб'єктів: певні типи міжнародних організацій, транснаціональні корпорації, суспільні рухи й окремі індивіди. Зі свого боку, власне міжнародні відносини виходять за межі традиційних міждержавних відносин, заснованих на національних інтересах і силовому протистоянні. Дійсно, держава втрачає власну головну функціонально-інтернаціональну монополію, із набуттям міжнародними відносинами нового – транснаціонального – значення, відбуваючись без видимої участі країн. Найхарактерніше феномен транснаціональної державності та вплив глобалізаційних процесів на глобальний світопорядок проаналізовано західнонімецьким дослідником В. Беком [11, с. 54], у дослідженнях якого відзначається руйнівний ефект глобалізації для соціально-політичної держави, фахівець уводить у науковий обіг термін «транснаціональна держава», об'єднання яких на кооперативних засадах забезпечує як збереження власного суверенітету, так і ідентичність за межами національного, що надає наднаціональним державам нові межі відносин.

У рамках транснаціоналістичних досліджень подальший розвиток отримало декілька провідних концепцій, наприклад функціоналізму й неофункціоналізму. У класичному вигляді теорія функціоналізму досліджена представником англосаксонської політологічної школи Д. Мітрані, який запропонував перетворити стереотипні уявлення теорії міжнародної політики, запропонувавши функціональну альтернативу, яка закликає до утворення «всеохоплюючої світової єдності» [12, с.14]. Доречно зазначити, що ідеї функціоналізму вплинули на подальшу еволюцію об'єднаної теоретичної думки у вигляді неофункціоналізму, активізувавши дієве зближення європейських країн.

Сенс «функціональної» парадигми, на думку її прихильників, полягає в тому, що міжнародна інтеграція повинна бути деполітизованою, зорієнтованою на виконання соціально-економічних функціональних завдань. Збільшення кількості, різноманіття й діапазону завдань, що виходять за межі національних меж, вимагає розширення та поглиблення кооперації різних країн. Сталий розвиток на міжнародній арені взаємовигідного співробітництва в соціально-гуманітарній сфері ініціюватиме адекватні відносини в інших провідних сферах. Унаслідок сталої міждержавної інтеграції наслідки ліквідації їхніх функціональних зв'язків будуть катастрофічними, що утримуватиме акторів від конфліктів. Отже, функціональне розгалуження, на думку Д. Мітрані, спроможне трансформувати міжнародну активність, зміцнивши глобальний мир, і,

врешті, приведе до створення функціональної системи, складники якої існуватимуть без глобалізаційної політичної надбудови, забезпечивши повну політичну інтеграцію [12, с. 97].

Грунтуючись на імперативах функціоналізму, теоретики неофункціоналізму досліджували ненасильницькі засоби та механізми створення глобальних політичних утворень (соціально-політичних об'єднань), які свідомо дотримуються принципу невикористання сили на міжнародній арені між усіма суб'єктами. Основним напрямом цих досліджень є вивчення складників добровільної втрати державою певних атрибутів власного суверенітету з одночасним набуттям нових засобів урегулювання міждержавних конфліктів. При цьому інтеграція, зазвичай, тлумачилася неофункціоналістами як процес, завдяки якому лояльність політичних суб'єктів певних національних формацій трансформується в новий геополітичний (наднаціональний) центр політичної активності та прийняття рішень. Отже, проблеми дивергенції суверенітету національної держави є базисним об'єктом наукових розробок неофункціоналістів [13].

Досить поширеною сьогодні є також концепція капіталістичної світ-системи, яка функціонує в контексті неомарксизму. Вона відмінна від концепції залежності у двох аспектах. Перший – намагання її прихильників (С. Аміна, І. Валлерстайна, А. Франка, Т. Хопкінса, К. Чейз-Данна) дослідити економічний і соціально-політичний розвиток усіх регіонів світу. Розвинені країни («переможці»), а також нерозвинуті («переможені») вивчаються задля пояснення існування нерівномірного прогресу сучасного глобального світу. Другий – спроба пояснити рольову функцію частин світу в різних історичних періодах у контексті виникнення й еволюції глобальної капіталістичної формації.

Ортодоксальний апологет комплексної концепції «світ-системи» – американський учений-соціолог І. Валлерстайн – у дослідженні «Сучасна світ-система» намагався розкрити динаміку розростання світової економіки зі з'ясуванням причини існування глобального нерівномірного економічного розвитку, запропонувавши виокремити теорію «світ-економіки» з концепції «міжнародної економіки». Він наголошував, що сучасний світ за своєю сутністю став глобалізаційним. Однак парадигма «світ-економіки» передбачає, що економіка функціонує в суспільствах із соціальним поділом праці, інтегрованим набором виробничих процесів, пов'язаних ринком, який створюється з чималими труднощами. Топологія новітньої економічної системи є інтеграцією національних економік, які не представляють завершений поділ праці на глобальному рівні.

За І. Валлерстайном, нині світова економіка існує в межах загального соціального поділу праці, який кваліфікується як назву світ-економіка. Її межі ширші від меж будь-якого сучасного, навіть геополітичного, соціально-політичного утворення, унаслідок чого політичні актори володіють лише автономним суверенітетом у межах загальної світ-економіки [14].

Теорія світ-економіки виокремлює базові поняття «центру», «периферії» та «напівпериферії». «Центр» представлений регіонами найбільш передових галузей економіки; «периферія» є постачальником сировини «центрові», уключаючи експлуатацію некваліфікованих робітників; «напівпериферія» у виробничій діяльності є своєрідною конвергенцією двох перших понять. Базисом концепції світ-системи є міжнародний розподіл праці у форматі «центр–периферія», який не лише зумовлює, а й збільшує нерівність між регіонами, на противагу ліберальному імперативу щодо спеціалізації, заснованої на порівняльних перевагах.

Наприкінці 70-х років минулого століття із набуттям неореалізмом завершеної форми з'являється й концепція неолібералізму, що зумовлено намаганням пристосувати більш ранні версії лібералізму (насамперед комерційного й республіканського лібералізму) до тогочасних міжнародних відносин. Подібно до неореалістів, неоліберальні прихильники інституціоналізму застосовують системний підхід до вивчення міжнародних систем, але, на відміну від них, приділяють більше уваги проблемам сприяння міжнародних інститутів розвитку глобалізаційного співробітництва. Інституціоналісти зазначають, що держави залишаються провідними акторами в сучасному світоустрої. Позитивно сприймаючи імператив стосовно закономірності подальшої децентралізації міжнародного світопорядку, неолібералісти визнають процес інституціоналізації світобудови як провідний для функціонування урядів держав. Водночас норми й правила поведінки провідних суб'єктів міжнародних відносин тлумачаться за цією концепцією [15].

У центрі уваги інституціоналістів – міжнародні інституції та режими. Дійсно, хоча держави позиціонують власні інтереси, орієнтуючись на свої суверенні права, міжнародні інституції залишаються домінуючими складовими елементами міжнародного світопорядку, оскільки примушують держави до більш активних дій. Міжнародні інститути створюють можливості для країн певні процеси, які в іншому випадку є неможливими (наприклад розв'язання проблем нерозповсюдження ядерної зброї й регіональних конфліктів).

Досить популярною останнім часом також стала постмодерністська шокола. Соціально-політичним та світоглядним підґрунтям постмодернізму є плюралістичні теорії: множинності, диференціації культурної єдності, дослідження особистості, її внутрішнього світу, питання самовизначення та самоуправління. Одночасно постмодерністський базис відзначається ірраціоналізмом і несприйняттям певних теоретичних абстракцій та узагальнень, запереченням етно- та євроцентризму. Центральні поняття політичної парадигми й інших суспільних наук про всевіт, буття, реальність та істину є предметом критики постмодерністів. Вони обстоюють ідею змістовної модернізації причиново-наслідкових зв'язків, відкидаючи раціоналістичну «механістичну» інтерпретацію методики дослідження міжнародних відносин.

Для послідовників критичної теорії, фундатором якої є представник Франкфуртської школи Ю. Хабермас, знання про всевіт зазвичай сприймалося в аспекті соціокультурних інтересів, проте сутність знання не об'єктивна й нейтральна, унаслідок чого наука «історична соціологія» досліджує питання історичних зв'язків державного розвитку та мінливості державних формацій, взаємозв'язків між державою, економікою й цивілізаціями, співвідношення між державою, громадянським суспільством і міжнародними системами [16].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовуючи, зазначимо, що ми розглянули декілька ключових концептуальних підходів, що покладені в основу системи міжнародних відносин: ідеалізм, політичний реалізм, інституціоналізм, функціоналізм, світ-системний аналіз, постмодернізм, інші. Проте не можна стверджувати, що якийсь із них на сьогодні домінує, оскільки в системі міжнародних відносин досить часто спостерігається поєднання цих підходів. Потрібно констатувати, що в умовах глобалізованого мультиполярного світу виникає потреба у формуванні плюралістичної системи концепцій, які б ураховували ключові тенденції розвитку системи міжнародних відносин і сприяли налагодженню ефективних відносин між країнами та регіонами світу в умовах посилення зовнішніх загроз та викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шергін, С. (2012) Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин. *Освіта регіону*, № 1, с. 132–146.

2. Sarr, E (1946). *The Twenty Years Crisis 1919–1939*. London: Ralgrave Masmillan, 344 p.
3. Актуальні проблеми міжнародних відносин (2013): зб. наук. праць/. [редкол.: В. В. Копійка, М. С. Дорошко, В. А. Вергун та ін.; відп. ред. Л. Ф. Макеєнко]. Київ: Ін-т міжнар. відносин, вип. 117 (ч. I), 156 с.
4. Morgenthau, H. (2006). *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. Revised by K. Thomson and W. Clinton*. Boston: McGraw-Hill, 752 p.
5. Арон, Р. (2002). *Мир і війна між націями*: пер. з фр. Київ: Юніверс, 688 с.
6. Hoffman, S. (1985). Raymond Aron and the Theory of International relations. *International Studies Quarterly*, vol. 29, p. 13–27.
7. Deutsch, K. (1988). *The Analysis of International Relations*. Sub edition. Prentice Hall College Div, 320 p.
8. Bull, H. (1966). International Theory: The Case for a Classical Approach, *World Politics*, vol. 18, № 3, p. 361–377.
9. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill, 250 p.
10. Ruggie, J. (1996). *Winning the Peace. America and World Order in the New Era*. New York: Columbia University Press, 288 p.
11. Бек, У (2001). *Что такое глобализация?* Москва: Прогресс-Традиция, 304 с.
12. Mitrany, D. (1966). *Working Peace System. An argument for the Functional Development of International Organization*. Chicago: Quadrangle Books, 221 p.
13. Etzioni, A. (1975). *The Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York: Free Press, 612 p.
14. Валлерстайн, И. (2006). *Миротворительный анализ: введение*: Москва: Издат. дом «Территория будущего», 248 с.
15. Keohane, R. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little Brown & Co, 273 p.
16. Habermas, J. (1982). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt Am Main: Suhrkamp, 632 p.

KEY CONCEPTUAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM

The article highlights the key conceptual approaches to the study of the system of international relations. Thus, the ideological basis of the idealist concept is universal moral norms, values and ideals. According to the concept of political realism, the focus is always on the state, which is the main, but not the only actor in international relations. The anarchy of the nature of international relations is one of the original imperatives of political realism, which separates them from the sphere of internal social relations. From the point of view of the transnationalist approach, the state is no longer the only central actor in international relations due to the diversity of other actors: international organizations, transnational corporations, social movements,

and so on. Theorists of neo-functionalism have studied the nonviolent means and mechanisms of creating global political formations (socio-political associations), which consciously adhere to the principle of non-use of force in the international arena between all actors. Proponents of institutionalism have a slightly different position, noting that states remain leading acts in the current world order, focusing on the processes of institutionalization. Proponents of institutionalism use a systematic approach to the study of international systems, but in contrast to them, they pay more attention to the problems of perception. In conclusion, we have considered several key conceptual approaches that underlie the system of international relations: idealism, political realism, institutionalism, functionalism, world-system analysis, postmodernism and others. However, it cannot be said that any of them is dominant today because in the system of international relations there is often a combination of these approaches.

Key words: international relations, idealism, political realism, trans nationalism, functionalism, institutionalism.

REFERENCES

1. Sherhin, S. (2012). Paradyhmalna evoliutsiia v politolohii mizhnarodnykh vidnosyn. *Osvita rehionu*, № 1, p. 132–146.
2. Sarr, E (1946). *The Twenty Years Srisis 1919–1939*. London: Ralgrave Masmillan, 344 p.
3. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn (2013): zb. nauk. pr./ [redkol.: V. V. Koppika, M. S. Doroshko, V. A. Verhun ta in.; vidp. red. L.F.Makeienko]. Kyiv: In-t mizhnar. vidnosyn, vyp. 117 (Ch.I), 156 p.
4. Morgenthau, H. (2006). *Rolitiss among Nations. The Struggle for Rower and Rease*. Revised by K. Thomson and W. Slinton. Boston: MsGraw-Hill, 752 p.
5. Aron, R. (2002). *Myr i viina mizh natsiiamy: per. z fr.* Kyiv: Yunivers, 2002, 688 p.
6. Hoffman, S. (1985). Raymond Aron and the Theory of International relations. *International Studies Quarterly*, vol. 29, p. 13–27.
7. Deutssh, K. (1988). *The Analysis of International Relations*. Sub edition. Rrentise Hall Sollege Div, 320 p.
8. Bull, H. (1966). International Theory: The Sase for a Slassisal Arroash. *World Rolitiss*, vol. 18, № 3, p. 361–377.
9. Waltz, K. (1979). *Theory of International Rolitiss*. New York: MsGraw-Hill, 1979, 250 p.
10. Ruggie, J. (1996). *Winning the Rease. Amerisa and World Order in the New Era*. New York: Solumbia University Rress, 288 p.
11. Bek, U. (2001). *Chto takoe hlobalyzatsyia?* Moskva: Prohress-Tradytsyia, 304 p.
12. Mitrany, D. (1966). *Working Rease System. An argument for the Funstional Develorment of International Organization*. Shisago: Quadrangle Books, 221 p.
13. Etzioni, A. (1975). *The Somrarative Analysis of Somrlex Organizations*. Nev-York: Free Rress, 612 p.

14. Vallerstain, Y. (2006). Myrosystemnyi analiz: *Vvedenye*/per. N. Tiukynoi. Moskva: Yzdatelskyi dom «Terrytyryia budushcheho», 248 p.

15. Keohane, R. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little Brown & Co, 273 p.

16. Habermas, J. (1982). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt Am Main: Suhrkamp, 632 p.

Матеріал надійшов до редакції 10. 01. 2021 р.

РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 811.111'373.43

Майя Жулінська,

доцент кафедри іноземних мов та перекладу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0001-9110-649X

may.zhulinska@ukr.net

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-63-72

НЕОЛОГІЗМИ ПЕРІОДУ ПАНДЕМІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті здійснено аналіз неологізмів, які виникли під час пандемії коронавірусу COVID-19 та вербалізують події й реалії життя у світі. Об'єктом вивчення цього дослідження стали лексичні інновації, що з'явилися в англійській мові протягом 2020–2021 рр.

Подано короткий огляд теоретичних підходів до проблеми вивчення неологізмів. Наголошено на проблемі тривалості неологізмів певного історичного періоду в мові, їх фіксації в словниках. Проаналізовано зміни в житті суспільства під час пандемії, поведінку й прагнення людини в умовах ізоляції та, відповідно, зміни в лексичному складі мови у зв'язку з необхідністю нової номінації. У дослідженні запропоновано назву «коронанеологізми» для позначення лексичних інновацій, які утворилися внаслідок епідемії коронавірусу.

У результаті розподілу вибраних лексичних інновацій виокремлено шість тематичних груп, розділених на підгрупи: інформація, ізоляція, людина, економіка, хвороба й симптоми, вакцинація. Тематична група неологізмів, що описує ізоляцію в умовах пандемії, охоплює декілька підгруп, які характеризують суворий карантин і його послаблення, соціальне дистанціювання, проведення часу на карантині та наслідки ізоляції. Тематичну групу, що охоплює неологізми, котрі утворилися для позначення поведінки людини під час пандемії, розподілено на лексичні інновації, які характеризують суперечливе ставлення до обмежень, стан людини в нових умовах, вікові категорії цього періоду. Подано приклади найцікавіших нових слів та їх тлумачення.

У статті визначено моделі утворення лексичних інновацій сучасної англійської мови, що виникли під час пандемії COVID-19, проаналізовано їх структуру, семантику й походження. Виокремлено такі найпродуктивніші способи утворення вибраних неологізмів, як словоскладання та телескопія. Визначено головні функції нових слів. Установлено основні причини появи нових лексем, а саме: необхідність номінації, гра слів, мовна економія.

У роботі обґрунтовано необхідність і перспективи подальшого вивчення нової лексики, пов'язаної з глобальними катастрофами у світі та різкими змінами в житті суспільства.

Ключові слова: *неологізм, пандемія, коронавірус, телескопія, словоскладання.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Одним із найактуальніших питань сучасної лінгвістики є вивчення неологізмів, оскільки дослідження складу лексичних новоутворень, їхніх структурних особливостей, функціонального призначення сприяє розв'язанню багатьох проблем лексикології, словотвору, граматики, стилістики. Поява лексичних інновацій безпосередньо пов'язана з особливостями певного історичного періоду. Велика кількість неологізмів в англійській мові з'явилась у зв'язку з епідемією COVID-19. Деякі слова й словосполучення є абсолютно новими для носія мови; інші існували раніше, але отримали нове осмислення; є також вузькоспеціальні поняття, які розширили сферу вживання до повсякденності. Лексичні інновації цього періоду найбільш яскраво відображають процеси динамічного розвитку мовної системи, унаслідок чого потребують різнобічної лінгвістичної інтерпретації..

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато лінгвістичних праць стосується вивчення неологізмів (Л. Бархударов, Б. Гарден, А. Дармстетер, Є. Єнікєєва, К. Катлер, Г. Кеннон, М. Коен, Ю. Зацний, А. Рей, А. Сарієва, Р. Синдега, А. Херберг та ін.), але зростає потреба дослідження динаміки словотворчої системи мови, необхідності виявлення того, які лексичні сфери більш схильні до поповнення в певний період часу розвитку суспільства й чому, визначення впливу екстралінгвальних чинників на розвиток неології сучасної англійської мови.

Мета статті – визначення специфіки виникнення й функціонування неологізмів англійської мови, які утворилися під час пандемії, на основі класифікації та лексичного аналізу обраних неологізмів за 2020 р.

Методика дослідження. Для досягнення поставленої мети в роботі використано метод суцільної вибірки неологізмів, які виникли у зв'язку з

пандемією COVID-19, з англomовних словників; метод аналізу лексичних дефініцій задля їх подальшого розподілу за тематичними групами; описовий метод для аналізу, класифікації та систематизації вибраних лексичних інновацій, їхніх структурно-семантичних і функціональних особливостей; семантичний та етимологічний аналіз вибраних неологізмів для розуміння чинників, що сприяли їх появі, інноваційного смислу й експресивного забарвлення лексем; словотвірний аналіз, котрий дав змогу встановити основні способи утворення «коронанеологізмів»

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для лексичних інновацій, які з'явилися в англійській мові в період пандемії COVID-19, використовуємо назву «коронанеологізми», створену за аналогією з «coronacoines» («corona» + «coines»), де під «coines» маємо на увазі «створення нових слів і виразів» [1].

Для класифікації вибраних неологізмів ми виділили шість тематичних груп.

1. Інформація. Із початку пандемії людство зіткнулося з величезним потоком нової інформації, частина якої не відповідала дійсності й навіть сіяла паніку. У результаті з'явився такий неологізм, як *infodemic* (*information* + *epidemic*), який позначає «надмірну кількість інформації стосовно COVID-19, правдивої та ні, іноді навмисно спотвореної». Цей термін навіть був уведений ВООЗ для позначення «фейковий» і, як наслідок, створено спеціальну платформу для боротьби з прихильниками теорії змови й троями в інтернеті. Прикладом нового слова з подібним значенням може бути також *coronatrolls* (*corona* + *trolls*) – *неправдивий контент для приваблення веб-трафіка*.

Карантин змусив більшість людей залишатися вдома і, як наслідок, надмірно використовувати інтернет та соціальні мережі як джерело інформації. У результаті з'явилися неологізми, що позначають цей процес, наприклад *doomscrolling* (*doom* + *scroll*) – *довготривале читання гнітючих новин про пандемію*.

2. Карантин. Локдаун. Ізоляція. Передусім, потрібно зазначити, що поява експресивних неологізмів, які позначають період пандемії загалом, є цілком закономірною. Це яскраво демонструють такі лексичні інновації: *coronapocalypse* (*coronavirus* + *apocalypse*), *coronageddon* (*corona* + *armageddon*) – *кінець світу, викликаний епідемією Covid-19*; *quarantimes* (*quarantine* + *times*) – *період епідемії коронавірусу* [2; 3].

Нові правила поведінки, обмеження і їх наслідки дали поштовх виникненню низки нових лексичних інновацій. Ця група містить як неологізми, пов'язані із суворими нормами, створеними для протидії розповсюдженню захворюваності, так і ті, що позначають їх послаблення. Наприклад, *coronavacation* (*quarantine* + *vacation*) – перебування в самоізоляції через епідемію коронавірусу; *WFH* («*Working from home*»); *coronavoid* (*coronavirus* + *void*) – вулиці, спорожнілі через коронавірус. І навпаки, *social bubble* – невелика група (сім'я або друзі), яким дозволено бачитися, коли заходи стосовно блокування COVID-19 поступово послаблюються; *covexit* (*covid* + *exit*) – процес послаблення обмежень у суспільному житті, накладених пандемією; *double bubble* – люди з двох окремих домогосподарств, яким дозволено бачитися один з одним у рамках поступового пом'якшення обмежень під час пандемії [2; 3].

Цікавою виявилася також тенденція до нового позначення днів тижня у зв'язку з карантинном: *Blursday* (*blur* + *day*) – будь-який день тижня під час пандемії COVID-19, від того, що людина втрачає відчуття часу. До пандемії це слово означало «день пияцтва або похмілля». Відповідно інші подібні лексичні одиниці: *Someday*, *Noneday*, *Whoseday?*, *Whensday?*, *Whyday?*, *Doesn'tmatterday* [4].

Наступна група, яка охоплює досить велику кількість лексичних новоутворень, пов'язана з дотриманням соціальної дистанції, або *social distancing*, новим терміном для більшості з нас, але який став повсюдним, охоплюючи безпечні практики запобігання поширенню хвороби. До соціальної дистанції додано також дієслово *socially distance*. Словосполучення *social distancing* стало джерелом виникнення інших неологізмів на цю тематику: *overdistancing* (надмірне дистанціювання) – коли ви намагаєтесь тримати дистанцію, а людина в черзі стає на утворене перед вами місце; *domino distancing* (дистанціювання за принципом доміно) – коли людина за вами стає занадто близько до вас, змушуючи всіх рухатись уперед. І навіть *emotional distancing* (емоційне дистанціювання) – це коли ви вирішуєте, що ще не готові до серйозних рішень у ваших стосунках і навіть до розмов із цього приводу.

До окремої підгрупи відносимо неологізми, які виникли для позначення того, як люди проводять свій час, перебуваючи на карантині й самоізоляції. Інновація *quarantrends* (*quarantine* + *trends*) – модні заняття протягом самоізоляції може слугувати назвою цієї підгрупи, яка охоплює низку інших лексичних одиниць: *quarantech* (*quarantine* + *technologies*) – гаджети та додатки, які допомагають убити час у самоізоляції; *quarantips* (*quarantine* + *tips*) – поради з питань одягу, їжі й

стилю життя, які даються людям, що перебувають у самоізоляції; **coronortunity** (*coronavirus + opportunity*) – створена пандемією можливість зайнятися будинком, відіспатися або зробити щось, на що зазвичай не вистачає часу.

Привертає увагу ще одна підгрупа «коронанеологізмів», яку можна позначити як «наслідки ізоляції» та лексичні інновації якої зазвичай є жартівливого характеру. Найчастіше такі неологізми пов'язані із зайвою вагою через відсутність активності протягом карантину. Наприклад: **COVID-30** – вага у фунтах, котру набирає середньостатистичний дорослий під час карантину. Або **flattening the curve** (згладжування кривої) – спроба натягнути улюблені джинси після набраних кілограмів [4].

Крім того, тенденція знаменитостей, які відросли вуса під час пандемії коронавірусу, підштовхнула до створення таких лексичних інновацій, як **lockdown tache** (*lockdown + moustache*) – вуса, відросли протягом карантину та **isobeard** (*isolation + beard*) – борода, яка відросла за час перебування в самоізоляції.

Кілька місяців 2020 р., проведених в умовах карантинних обмежень, радикально вплинули на кількість розлучень і розставань у світі. Мільйони людей не змогли впоратися з щоденною рутиною, взаємним роздратуванням і життям разом у режимі 24/7. У результаті виникають нові лексичні одиниці, наприклад **covidivorce** (*covid + divorce*) – процес розірвання шлюбу як наслідок того, що пара проводить разом надто багато часу протягом локдауну.

І, нарешті, несподіваним наслідком карантинних обмежень став неологізм **lockstalgia** (*lockdown + nostalgia*) – відчуття ностальгії за періодом локдауну, виникнення якого доводить, що багатьом запам'яталися не лише негативні моменти протягом ізоляції.

3. Людина в період пандемії. На нашу думку, найекспресивнішими неологізмами, пов'язаними з COVID-19, виявилися ті, що характеризують поведінку й стан людини під час пандемії. Їх можна розділити на три підгрупи. Перша охоплює лексичні інновації, що позначають тих, хто сприймає нові правила життя, дотримується їх, намагається адаптуватися; друга – навпаки, супротивників обмежень і вимог. Продемонструємо це такими прикладами: **covidol** (*COVID-19 + idol*), **covidient** (*COVID-19 + obedient*) – зразковий громадянин, який дотримується соціального дистанціювання. І, навпаки, **coronaroamers** (*coronavirus + roamers*) – егоїстичні люди, котрі нехтують правилами самоізоляції; **anti-masker**, **face naked** – особа, яка відмовляється дотримуватися правил носіння маски в публічних місцях. Третя підгрупа охоплює лексичні інновації,

які позначають крайнощі в поведінці людини, викликані пандемією. Наприклад, *covidiot* (*COVID-19* + *idiot*) – людина або надмірно безтурботна й демонструє зверхнє ставлення до небезпеки заразитися, або піддається паніці в гіпертрофованій формі через коронавірус. Або *Co-Viddy* (суфікс *-dy*) – той, хто демонструє дивну поведінку, викликану страхом перед коронавірусом [2; 3; 4; 5].

Неологізми, які описують стан людини в період пандемії, здебільшого пов'язані зі страхом і тривожністю, самотністю: *coronaphobia* (*coronavirus* + *phobia*), *coronavirusing* – страх перед коронавірусом; *caronely* – відчуття самотності через пандемію [3; 6].

На особливу увагу заслуговують неолексеми, пов'язані з пандемією, що позначають представників покоління, які зазвичай утворилися за аналогією з бебі-бумерами й мілленіалами, наприклад: *coronallennial* / *coronial* (*coronavirus* + *millennial*) – діти, які народилися в часи пандемії; *coronavirus baby* – дитина, зачата під час карантину; *quaranteens* (*quarantine* + *teens*) – діти-тінейджери в період коронавірусу; *Boomer remover* – альтернативна назва коронавірусу, що вражає переважно покоління бебі-бумерів – осіб, які народилися між 1946 і 1964 рр.

Цікавою виявилася також тенденція до виникнення нових видів зайнятості та посад, як-от *space marshal* – хтось, чия робота полягає в тому, щоб люди дотримувалися правил фізичного дистанціювання в таких місцях, як магазини, бібліотеки тощо.

4. Економіка. Потрясіння в економіці у 2020 р., викликані наслідками COVID-19, також стали причиною утворення нових слів і висловів. Найяскравіше період економічної світової кризи відображено в лексичних інноваціях *coronacrisis* (*corona* + *crisis*) – світова економічна криза, причиною якої стала пандемія, *coronaclosed* (*coronavirus* + *close*) – бізнес, закритий через коронавірус, *shecession* (*she* + *recession*) – економічний спад, який впливає переважно на жінок [2; 3].

У результаті намагань урятувати бізнес також виникають нові лексеми, наприклад *coronawashing* (*coronavirus* + *whitewashing*) – продаж із метою прибутку звичайних товарів як таких, що допомагають запобігти зараженню коронавірусом або вилікувати від нього.

5. Хвороба й симптоми. Назва нового та невідомого раніше вірусу сприяла утворенню низки синонімів: *COVID-19*, *SARS-CoV-2*, *coronavirus*, *nCoV*, *2019-nCoV*, – які стали повсякденними навіть на офіційному рівні. Альтернативною назвою коронавірусу стає також *Chinese Flu* (через імовірне місце виникнення хвороби), а пізніше утворений за аналогією *Trump flu*.

Також цілком закономірне утворення нових слів для позначення хворих людей і тих, хто одужав: *coronic* (суфікс *-ic*) / *be coroned* – інфікований коронавірусом. І навпаки, *coronator* (суффікс *-or*) – людина, яка перемогла коронавірус, слово утворене за аналогією з *terminator*.

Окрему підгрупу утворили «коронанеологізми», що позначають неприємні симптоми, котрі виникають під час хвороби, наприклад *Covid toe* – висип або червоний набряк на пальцях ніг; *coronavision* – проблеми із зором; *long covid* – довготривале погане самопочуття людей, котрі перехворіли.

6. Вакцинація. Необхідною умовою для остаточної перемоги над небезпечним вірусом є вироблення імунітету до нього. Найбезпечніший спосіб досягти цього – за допомогою вакцини, технології, на яку людство часто спиралось у минулому, щоб зменшити кількість загиблих від інфекційних хвороб. Протягом 2020 р. і дотепер величезна кількість спеціалістів в усьому світі працювали над розробкою вакцин, котрі захищають від SARS-CoV-2, вірусу, що викликає COVID-19. Сподівання більшості людей на планеті почали здійснюватися наприкінці 2020 р. – на початку 2021 р. із початком вакцинації в провідних країнах. У результаті великої уваги до цього процесу стали виникати нові слова й вислови. Так, неологізм *V-Day* – день, коли у Великобританії була розпочата програма вакцинації проти вірусу COVID-19, створений на основі вже наявного слова, але набув нового значення.

Особливо активізувались у вживанні нові слова з основою «vaccine», що доводить, скільки уваги прикуто до теми вакцинації. Наприклад, *vaccine stamp* – відмітка про щеплення в паспорті; *vaccine flop-sweat* – неприємні побічні ефекти після вакцинації від COVID-19 [2].

Можна з упевненістю прогнозувати найближчим часом появу неологізмів для позначення як самої вакцини, так і тих, хто вже прищепився, або пов'язаних із цим явищем ознак і процесів.

Для усвідомлення значення неологізмів, потрібно, передусім, вивчити моделі їх утворення та виявити їхні словотвірні типи, оскільки саме за допомогою словотворення виникають нові лексичні одиниці. По-перше, зазначимо, що майже всі неологізми, пов'язані з тематикою коронавірусу, є іменниками. Це пояснюється постійною потребою в розширенні номінації, яка, зі свого боку, зосереджена на сфері предметів і явищ.

По-друге, у ході вивчення морфологічної структури вибраних неологізмів виявлено, що найпродуктивнішим засобом їх утворення є злиття слів, у результаті якого з'являються слова-злитки, або бленди. Такі лексичні одиниці найбільш експресивні й емоційно забарвлені,

їм притаманні свіжість і несподіванка, цікаве звучання, риси, які часто створюють гумористичний ефект. Крім того, прагнення до стислості та одночасно висока інформативність висловлювання зумовлюють надзвичайну популярність використання одиниць цього типу.

Достатньо продуктивним способом утворення «коронанеологізмів» є словоскладання. Це пояснюється номінативною функцією мови. У ході дослідження виявлено, що словотворчі елементи *-covid*, *-coron*, *-quaran* – найактивніші в процесі формування нової лексики періоду пандемії, і здебільшого складні слова утворено за моделлю $N + N = N$. Іноді застосовано прийом словоскладання за моделлю $A + N = N$ (*long covid*).

За результатами дослідження виявлено, що найпродуктивнішими засобами утворення «коронанеологізмів» є телескопія й словоскладання. Обидва способи є компактними та зручними, про їх значення легко здогадатися, спираючись на значення складових частин, що й пояснює їх популярність.

Афіксальний спосіб утворення є менш ефективним, порівняно з телескопією та словоскладанням. Найпродуктивнішими у формуванні таких лексичних новоутворень стали суфікс *-ial* (*coronial*), який часто використано для позначення якості чогось; префікс *anti-* (*anti-masker*), що позначає незгоду або протиставлення.

Лексичні інновації періоду пандемії, утворені за допомогою аббревіації, становлять нечисленну групу й найчастіше пов'язані з найменуванням захворювання і його симптомів.

Отже, можемо визначити основні функції «коронанеологізмів»:

1. Практична функція, яка полягає в інформуванні людей про події, зміни, ужиті заходи, пов'язані з пандемією.
2. Оцінна функція передбачає критичне ставлення, осуд чи схвалення щодо поведінки людини під час пандемії.
3. Гумористична функція, яка забезпечує відчуття полегшення у важкій ситуації, діє як механізм подолання труднощів, із якими зіткнулося людство [7].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Неологізми постійно нагадують нам, що мова – це знакова система, яка постійно змінюється й поповнюється. Неологізми відображають здатність мови розвиватися паралельно з розвитком суспільства, його культури та технологій. Більшість лінгвістів стверджують, що мова завжди стає високопродуктивною та інноваційною в часи потрясінь і трагедій.

Проведене дослідження демонструє, наскільки нова лексика повністю відображає функціонування масової свідомості в період катастрофічних соціальних змін; підтверджує, що цей період, безсумнівно, увійде однією з найяскравіших сторінок у мовну історію творення нових слів і стійких зворотів мови. І хоча неможливо спрогнозувати, скільки ще нових слів, пов'язаних із пандемією, з'явиться в англійській мові та чи приживуться вони в подальшому, однак цей феномен заслуговує на увагу й вимагає подальшого вивчення.

Перспективою подальших досліджень може бути контрастивний аналіз лексичних інновацій, пов'язаних із пандемією коронавірусу, в англійській та українській мовах; вивчення причин закріплення в мові нових слів у довгостроковій перспективі, нових методів для дослідження неолексики, динаміки й закономірностей засвоєння мовою різних новоутворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Christine, Ro. Why we've created new language for coronavirus. URL: <https://www.bbc.com/worklife/article/20200522-why-weve-created-new-language-for-coronavirus>
2. A blog from Cambridge Dictionary. Category: New Words. URL: <https://dictionary-blog.cambridge.org/category/new-words/>
3. Urban Dictionary. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term>
4. Koronavirusnyi angliyskiy slovar ot New Yorker. URL: <https://cambridge.ua/news/funny-corona-vocabulary/>
5. New Words We Created Because Of Coronavirus. URL: <https://www.dictionary.com/e/s/new-words-we-created-because-of-coronavirus/#1>
6. Macmillan Dictionary. URL: <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/>
7. Kyra Dupont. Do you speak Covid? URL: <https://www.heidi.news/geneva-solutions/covid-slang-let-s-check-if-you-re-up-to-coronapace>

NEOLOGISMS OF THE PANDEMIC PERIOD AS A REFLECTION OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

The article is devoted to the analysis of neologisms that arose during the COVID-19 coronavirus pandemic and verbalize the events and realities of life in the world. The object of this study is lexical innovations that appeared in the English language during 2020–2021.

A brief overview of theoretical approaches to the problem of studying neologisms has been given. The problem of the duration of neologisms of a certain historical period in the language, their fixation in dictionaries has been emphasized. The changes in social life during the pandemic, the behavior and aspirations of a person in the conditions of isolation, and, accordingly,

the changes in the lexical structure of the language due to the need for a new nomination have been analyzed. The name «coronaneologisms» has been proposed in the study to denote lexical innovations formed as a result of the coronavirus epidemic.

As a result of the distribution of the chosen lexical innovations six thematic groups divided into subgroups have been allocated: *information, isolation, the person, economy, illness and symptoms, vaccination*. The thematic group of neologisms describing isolation during a pandemic includes several subgroups that characterize: *strict quarantine and its weakening, social distancing, spending time in quarantine and the consequences of isolation*. The thematic group, which includes neologisms formed to denote human behavior during a pandemic, has been divided into lexical innovations that characterize *contradictory attitude to restrictions, the human state in the new conditions, age categories of this period*. Examples of the most interesting new words and their interpretation have been given.

The article identifies the formation models of lexical innovations of modern English, which arose during the pandemic COVID-19, analyzes their structure, semantics and origin. The most productive ways of formation of the chosen neologisms, as word formation and blending have been allocated. The main functions of new words have been defined. The main reasons for the emergence of new words have been established: the need for nomination, linguistic economy, and word play.

The paper substantiates the need and prospects for further study of new vocabulary related to global catastrophes in the world and drastic changes in society.

Key words: neologism, pandemic, coronavirus, blending, word formation.

REFERENCES

1. Christine, Ro. Why we've created new language for coronavirus. URL: <https://www.bbc.com/worklife/article/20200522-why-weve-created-new-language-for-coronavirus>
2. A blog from Cambridge Dictionary. Category: New Words. URL: <https://dictionaryblog.cambridge.org/category/new-words/>
3. Urban Dictionary. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term>
4. Koronavirusnyiy angliyskiy slovar ot New Yorker. URL: <https://cambridge.ua/news/funny-corona-vocabulary/>
5. New Words We Created Because Of Coronavirus. URL: <https://www.dictionary.com/e/s/new-words-we-created-because-of-coronavirus/#1>
6. Macmillan, Dictionary. URL: <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/>
7. Kyra, Dupont. Do you speak Covid? URL: <https://www.heidi.news/geneva-solutions/covid-slang-let-s-check-if-you-re-up-to-coronapace>

Матеріал надійшов до редакції 16.01.2021 р.

УДК 378. 37.013. 81

Алла Козак,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри іноземних мов та перекладу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0003-4322-8358

Kozak.Alla@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-73-72

TRAINING AS AN EFFECTIVE METHOD OF PREPARING INTERNATIONAL RELATIONS FACULTY STUDENTS FOR INTERCULTURAL COMMUNICATION

The article deals with the functional orientation of the training on the formation of the readiness of students, the future professionals in the field of international relations to intercultural communication. As practice has shown, training is an effective method (technology) of forming students' readiness to intercultural communication and helps to immerse deeply into the active controlled communication.

Training is usually associated with a set of exercises according to a special methodology developed on a scientific basis, carried out by a qualified specialist. As a didactic technology, training is a planned program of various exercises for the formation and improvement of skills and abilities in a particular area of human activity.

In the field of intercultural relations by using the training, the acquaintance with intercultural differences in interpersonal relations through emotionally colored activities, re-playing situations and their analysis, which allows you to transfer the acquired knowledge to new situations takes place.

Emphasis is placed on the fact that the training actualizes communicative needs, intercultural potential of students as a method of teaching an effective communication, that allows communication partners to acquire the necessary skills and experience of communication and interaction, develop self-confidence, ability to flexible relationships. The typology of trainings is considered, which purposefully prepare for communication within a certain specific culture.

The use of different exercises at different stages of training and some rules of training are described. It is obvious that the training of intercultural com-

munication is a real in nature and content attempt to find an adequate, correct and appropriate way to interact with representatives of another culture, which is based on equality, self-esteem, recognition and respect for the human rights. It combines informational and activity aspects, which allows to "deploy" communicative problems in dynamics, as in the process of training the participants mastered strategies to achieve cultural competence aimed at replenishing knowledge about the cultural identity of the partner, developed empathy and tolerance, mastered sociocultural knowledge. formed the skills of effective intercultural communication, confirming its effectiveness in shaping students' readiness for intercultural communication.

Key words: *training, intercultural communication, students, international relations faculty.*

1. INTRODUCTION

Formulation of the Problem. In the current conditions of Ukrainian society's transformation, the Higher School is designed to create a new-made educational system that will allow the individual to avoid conflicts in the multicultural political space of his country and the world as a whole, which both determines the demand for international relations specialists and at the same time increases professional demands. Knowledge of a foreign language is necessary today, but insufficient condition for professional competence, since more attention is on the requirements of the modern employee – from formal factors of his qualification and education to the social value of personal qualities, where readiness for intercultural communication appears as an essential aspect of personal readiness for personality's full socialization, social interaction and self-realization in a society.

Students' personal experience of mastering communication is of particular importance in teaching intercultural interaction. In this regard, it is important to choose the pedagogical tools that optimize their acquisition. The real educational process should be considered as a «specially organized communication or a special kind of communication», an important function of which is to establish interaction between the teacher and students, students with each other as a common joint activity of its members. This can be achieved only through personality-oriented technologies, which are «aimed not at forming the personality of the learner in a "given line" (as previously thought)», but at creating the conditions in which he develops his own universal essence, his natural forces [1, p.75].

2. RESULTS OF THE RESEARCH

In the process of forming the readiness to intercultural communication of the future specialist of international relations training is widely used. As a practice has shown, trainings help to foster active controlled communication. In the context of the study, we dwell on the characterization of training, which was recognized (R. Brislin [2], N. Lebedev, L. Pochebut, O. Sadokhin [3], G. Soldatova, T. Stefanenko, I. Yakovlev etc.) as the most effective method (technology) of forming students' readiness for intercultural communication.

First of all, it should be noted that the notion of «training» (from English training – a special training regime) [4, p. 689] came into wide scientific circulation not long ago. This term is usually associated with a set of exercises based on a special technique developed on a scientific basis, carried out by a qualified specialist. As a didactic technology, training is a planned program of various exercises that form and improve skills and competences in a particular field of human activity.

It should be noted that in the field of intercultural relations, training was first proposed by G. Triandis, using which, according to the scientist, acquaintance with intercultural differences in interpersonal relationships occurs through emotional activities, replaying situations and analyzing them [5].

Noteworthy is the typology of various trainings developed in US cultural anthropology and proposed by R. Brislin [2]:

- *self-awareness training* (or general cultural training), the purpose of which is to make the individual aware of his or her «cultural foundations»;
- *cognitive training* that provides information about other cultures;
- *attribution training* – acquiring skills to explain causes, situations and actions from a different cultural perspective;
- *behavioral training* as a training of practical skills necessary for life in another culture;
- *situational training* that involves the reproduction and analysis of specific intercultural contacts, as well as discussing the problems arising from such interaction.

Achievement of tasks is accumulated in three planes:

- raising the cognitive awareness of the future specialist – «to teach thinking»;
- formation of ethno-cultural sensitivity – «to teach feeling»;
- enhancing behavioral competence – «learning to interact» in intercultural communication.

Considering the highlights of a cross-cultural communication training program that reflects a system of step-by-step actions, we can admit that, the first step involved acquaintance, creation and support of the psychological climate necessary for further work in the group in compliance with training procedures (plan, mode of operation, rules of conduct, goals, expectations, etc.). In particular, the basic rules for conducting training (according to O. Sadokhin) [3] include:

- ◆ *attendance rule* based on the participants' inability to accurately predict the results of the training (experiencing different emotions, pleasant or unpleasant feelings in difficult situations, etc.). However, this may not be a reason to stop a training early;

- ◆ *the «here-and-now» rule* directs students that the subject of their analysis should be the processes that are taking place in the group at the moment. It is forbidden to look into the past or to project into the future, since immersion in personal memories is not worthwhile unless accompanied by the expression of feelings and not correlated with current relationships;

- ◆ *the sincerity and openness rule* helps to receive and provide honest and open feedback, that is, information that activates the mechanism of interpersonal interaction;

- ◆ *the «Me» rule* directs the participants of the training to be obliged to make their statements using the personal pronouns of singular, which corresponds to the main task of the training: to learn to take responsibility;

- ◆ *the activity rule* eliminates the possibility of passive «stay»;

- ◆ *the rule of confidentiality* is a natural ethical requirement, which is a condition for creating an atmosphere of psychological security.

The use of various exercises is the most essential at this stage. Thus, with the help of the *Boomerang game exercise*, which required each participant to display such qualities as attentiveness, observation, an atmosphere of openness and goodwill, mobilization for group work was created.

To continue the familiarization with the different ways and forms of greetings received from different cultures, *the «Hello-bonjour» exercise* helped: the participants of the training had to remember and reproduce traditional forms of greetings received from different cultures, from different peoples, trying not to repeat them.

The «Cultural Associations» exercise, supplemented and refined by the «Cultural Association Map», which reflects stereotypes-based cultural associations, as well as the reception of cross-cultural adaptation, helped to verbalize the theme of national and cultural differences. We consider cross-cultural adaptation as a mean and ability of an individual to interact with the cultural environment, not just to be in balance with it, but to actively engage in cre-

ative, transformative activity, while developing in it both as a person and as a professional. At the same time, the focus was on the new ones that emerged in the course of the task, which associations (from Latin *assotiatio* – conjugation, connection) were unexpected, which most accurately reproduced national and cultural features, and which are mostly based on ethnic stereotypes.

Let's consider the «Cultural Association Map» represented by S. Ter-Minasova:

	Land	Cultural associations
1	Austria	Waltz, peaceful country, coffee with cream, balls
2	Belgium	Lace, beer, cows, Rubens, Charles de Coster
3	Great Britain	Fog, Shakespeare, towers, tea, gentleman, Robin Hood
4	Germany	Beer and sausages, punctuality, Hitler, «Mercedes», war
5	Greece	Myths and gods, antiquity, olives, syrtaki, seafood
6	Spain	Bullfighting, flamenco, oxen, siesta, Salvador Dali
7	Denmark	Hamlet, fairy tales, cookies, Andersen, ugly duckling
8	Italy	Spaghetti, pizza, pope, pasta, cheese
9	Ukraine	Lard, vishchivanka, willow, viburnum (guelder rose)
10	Russia	Winter, birch, matryoshka, vodka, fairy tale, caviar ballet
11	Finland	Sauna, Santa Claus, vodka, silence, winter, salmon
12	France	Fashion, wine, perfumes, love, «Chanel № 5», champagne, kitchen
13	Switzerland	Watches, jars, chocolate, precision (punctuality)
14	Sweden	«ABBA», Carlson, «Electrolux», Vikings, Volvo, hockey

The creation of an information-oriented training base was facilitated by the «Everest» group work, which envisaged the ranking of personal qualities:

- a) necessary for effective intercultural interaction;
- b) which interfere with this process.

Among the qualities necessary for effective interaction in situations of intercultural communication, students were named, in particular, such as: «respect for the right of another to be different» (18,2 %); «Tolerance for other thoughts, traditions, behavior» (17,7 %); «Recognizing the diversity of cultures» (15,4 %); «Erudition and awareness» (16,3 %); «Knowledge of foreign languages» (17,3 %); «Tact in communication» (15,1 %).

The second step is to make the person aware of his or her real and potential opportunities for effective intercultural communication. The system of psycho-gymnastic exercises, such as:

– «Auction», where not the things, but the most important qualities needed in the process of effective intercultural interaction acted as «valuable objects». It allowed self-knowledge and introspection for each participant, helped to realize the degree of adequacy and /or inadequacy of one's own ideas, created perspectives for self-esteem, developed a sense of self-confidence, security, and established positive feedback;

– «Summit» – here the awareness and practical use of various non-verbal and verbal means, established and widespread in various situations of intercultural interaction (business negotiations, signing of agreements, round tables, etc.), which promotes the development of expressive behavior. Ability to understand others and to be understood;

– «Intercultural Lighthouses», which is aimed: to teach students to see and understand the situation from a different cultural perspective; awareness of the causes of misunderstandings that arise with representatives of other cultures; to create an atmosphere of creativity, co-creation, which required intellectual mobilization, involvement and interest in both the process of independent and group work. This exercise is based on the use of so-called «cultural assimilators» as a kind of cognitive orientation technique – a description of situations where characters from two cultures interact, reflecting the most significant key differences between cultures. Mostly real situations prevailed. For example: «Ukraine», theme «Hospitality»; «Germany», the theme «Customs of the owners» and more. Each participant was offered a situation, a time (15-20 minutes) was given to familiarize themselves with the material to prepare 4–5 options for answering the questions identified in the situation. After that, one reasoned answer was selected, the most acceptable from the position of the participant of the training. The final part of the exercise was performed in a circle, where each participant shared their impressions of the work performed.

The third step is to model relationships that are as close as possible to the real conditions of intercultural interaction, as «living (playing)» real situations in which it is necessary to demonstrate not only an internal readiness for understanding, but also practical skills that promote effective intercultural interaction (intercultural competence) on a personal and group level. To intensify the process of mastering students' communication skills, as well as to teach them to anticipate and take into account the reactions and possible behaviors of people in a multicultural world, we have used authentic games used in the United States in teaching the basics of intercultural communication such as:

What I Appreciate in Others

The students stick a piece of plain paper to their backs. Then, each student, with a pencil in hand, has to go around the class and write on the paper stuck to the back of others the qualities he appreciates or admires in the other. This activity, besides being a useful exercise for adjectives, helps students who feel lonely, because they are shy or have problems in socializing, gain confidence in themselves as they perceive that others notice their presence and appreciate them.

A Web of Prejudice

The web of prejudice entangles peoples, makes them mute and defenseless, hurts and offends them. Students will be able to understand how stereotypes and prejudice can affect people and learn how to support a person who is insulted or humiliated by others.

Choose one person to become a representative of a minority group. Students start telling jokes and anecdotes about the group based on negative stereotypes and prejudice. Each anecdote is accompanied by 'one move' of the teacher. The teacher puts a piece of rope or a sticker over the 'minority', thus placing him inside the prejudice web, until the students imprison him so he cannot move or open his mouth, caught in the web of prejudice.

After the activity, the teacher asks the 'minority' how he feels being in this situation. Then the teacher asks the students: «What do you feel? Would you like to play this role?» Then they discuss the impact of stereotypes and prejudice upon people and society.

In order to release the prisoner from the web, the teacher asks the students to say something positive to give him some message of love and understanding.

From playing the game, the students not only understand the cruelty and injustice of prejudice and share the pain, but they are also given a chance to realize their power to reduce prejudice, increase tolerance and create harmony [2, p. 5 –7].

These games have become a practical guide for communicating with representatives of different cultures and countries. They brought students to an understanding and recognition of cultural differences between countries. More objective self-assessment and overcoming their own and fundamental intercultural barriers have ensured students' tolerance and empathy, awareness of the harmfulness of certain stereotypes and prejudices.

3. CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Thus, it is quite obvious that training in intercultural communication is a real in nature and content attempt to find an adequate, correct and appropriate

way of interacting with representatives of another culture, which is based on equality, self-esteem, recognition and respect for the human right to be oneself. It combines information and activity aspects, which allows to «deploy» communication problems in dynamics, because during the training its participants mastered strategies for achieving cultural competence, aimed at updating knowledge about the cultural identity of the partner, developing empathy and tolerance, cultivation, cultivation developed skills and skills for effective intercultural communication, confirming its effectiveness in shaping students' readiness for intercultural communication.

This research work does not cover all aspects of the problem of forming a readiness for intercultural communication of the future international relations specialists. Instead, it opens the *prospects* for the development of a system-integrative organization of the readiness of the future specialist of international relations in the context of continuing education, given the tendency to expand opportunities for productive non-conflict interaction in the multicultural environment of the modern world.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гальскова, Н. Д. (2000). Современная методика обучения иностранным языкам. М.: АРКТИ – ГЛОССА, 231 с.
2. Brislin, R. W., Yoshida, T. (1994). Intercultural Communication Training: An Introduction. – Thousand Oaks, 1994.
3. Садохин, А. П. (2006). Межкультурная коммуникация: учею. пособие. Москва: [б. и.], 288 с.
4. Нечволод, Л. І. (2007). Сучасний словник іншомовних слів. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 768 с.
5. Theyr, L. (1968). Communication and System in Organization, Management and Interpersonal Relations. Homewood (Illinoice).
6. Спирин, Л. Ф. (1984). Анализ учебно-воспитательных ситуаций и решение педагогических задач. Ярославль: Ярославский пединститут, 130 с.
7. Тренинг межкультурной компетентности / под ред. А. Н. Татарко, Н. М. Лебедевой (2002). Москва, 416 с.

НАВЧАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ФАКУЛЬТЕТУДЛЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ

У статті розглянуто функціональну спрямованість тренінгу на формування готовності студентів, майбутніх фахівців у сфері міжнародних відносин, до міжкультурної комунікації. Як засвідчила практика, глибоко зануритися в активне контрольоване спілкування

допомагають тренінги, які є ефективним методом (технологією) формування готовності студентів до міжкультурної комунікації.

Тренінг, зазвичай, пов'язують із комплексом вправ за спеціальною методикою, розробленою на науковій основі, що здійснюється кваліфікованим спеціалістом. Як дидактична технологія тренінг є запланованою програмою різноманітних вправ для формування й удосконалення умінь та навичок у певній сфері людської діяльності.

У галузі міжкультурних відносин під час використання тренінгу відбувається знайомство з міжкультурними відмінностями в міжособистісних стосунках через емоційно забарвлену діяльність, повторне програвання ситуацій та їх аналіз, що дає змогу переносити отримані знання на нові ситуації.

Акцентовано на тому, що тренінг актуалізує комунікативні потреби, міжкультурний потенціал студентів як метод навчання ефективного спілкування, що дає змогу партнерам по спілкуванню набути необхідних навичок та досвіду спілкування й взаємодії, розвинути впевненість у собі, здатність до гнучкості стосунків. Розглянуто типологію тренінгів, які цілеспрямовано готують до комунікації в межах певної конкретної культури. Описано використання різних вправ на різних етапах тренінгу й деякі правила його проведення. Цілком очевидно, що тренінг міжкультурної комунікації є реальною за характером і змістом спробою пошуку адекватного, коректного та доречного способу взаємодії з представниками іншої культури, в основі якого – рівність, самоповага, визнання й повага права людини бути собою. Він поєднує в собі інформаційний і діяльнісний аспекти, що дає змогу «розгорнути» комунікативні проблеми в динаміці, оскільки в процесі тренінгу його учасники оволодівали стратегіями досягнення культурної компетентності, спрямованої на поповнення знань про культурну своєрідність партнера, розвивали емпатію й толерантність, опановували соціокультурні знання, формували вміння та навички ефективної міжкультурної комунікації, підтверджуючи його ефективність у формуванні готовності студентів до міжкультурної комунікації.

Ключові слова: тренінг, міжкультурна комунікація, студенти, факультет міжнародних відносин.

REFERENCES

1. Galskova, N. D. (2000). Modern methods of teaching foreign languages. Moskva: ARKTI - GLOSSA, 231 p.

2. Brislin, R. W., Yoshida, T. (1994). Intercultural Communication Training: An Introduction. Thousand Oaks.

3. Sadokhin, A. P. (2006). Intercultural communication: Uch. pos. – Moskva, 288 p.

4. Nechvolod, L. I. (2007). Modern dictionary of foreign words. Xarkiv: TORSING PLUS, 768p.

5. Theyr, L. (1968). Communication and System in Organization, Management and Interpersonal Relations. Homewood (Illinoice).

6. Spirin, L. F. (1984). Analysis of educational situations and the solution of pedagogical problems. Yaroslavl: Yaroslavl Pedagogical Institute, 130 p.

7. Tatarko, A. N., Lebedeva, N. M. (2002). Training of Intercultural Competence. Moskva, 416 p.

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК 327.019.5(470):356.164:796.92.093.642

Сергій Кулик,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0001-7520-7426

kumys@ua.fm

Євгенія Вознюк,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID: 0000-0002-7828-7430

voznyuk.yevhenija@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-82-101

ФЕЙК РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ: ОЛЕНА ПІДГРУШНА – СНАЙПЕР АТО

Гібридна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, ведеться одразу на декількох рівнях і напрямках, одним із яких є інформаційний. Фейки російської пропаганди безпосередньо пов'язані з питанням національної безпеки України: розп'ятий хлопчик у Слов'янську, раби для Національної гвардії України, «фашисти» на Майдані, візитка Яроша тощо. Ще одним прикладом деструктивної інформаційної роботи Кремля

в травні 2014 р. став фейк про те, що Олена Михайлівна Підгрушна (Olena Pidhrushna), капітан збірної України з біатлону, олімпійська чемпіонка в естафеті на зимових Олімпійських іграх у Сочі, як снайпер бере участь в антитерористичній операції (АТО) на сході України.

У статті проаналізовано особливості побудови російськими мас-медіа фейку «про снайпера О. Підгрушну в зоні АТО», його спростування українською стороною та наслідки фейку для спортсменки. Використовуючи структурно-функціональний метод дослідження, з'ясували зміст і структуру цього фейку, створення ефекту «фейк у фейкові». Проведений івент- та контент-аналіз дали підстави зробити висновок, що розробники фейку цілеспрямовано підібрали події, висловлювання із професійної кар'єри О. Підгрушної, вихопивши їх із конкретної ситуації, телевізійного сюжету. Порівнявши реальні факти з біографії й спортивних досягнень О. Підгрушної з маніпулятивною інформацією, наведеною ворожою пропагандою у фейку, установили причинно-наслідкові зв'язки в «конструюванні» фейку, а також його дотичні підстави. Звернуто увагу, що фейк негативно вплинув на емоційний стан О. Підгрушної, змусив її переглянути свої погляди. Доведено, що повільне подолання владою зловбодених проблем українського суспільства створює сприятливий ґрунт для виникнення різноманітних фейків, їх сприйняття соціумом. Стверджується, що цей фейк був добре продуманою й цілеспрямованою інформаційно-пропагандистською атакою на титуловану українську спортсменку та вітчизняний спорт загалом. У статті наведено докази на підтвердження слів О. Підгрушної про те, що «ідеологічна машина у наших сусідів працює настільки потужно, що поки не дає шансів вести діалог, пояснити свою позицію. Це стосується навіть спортсменів, які завжди поза політикою».

Ключові слова: пропаганда, фейк, гібридна війна, АТО, снайпер, олімпійська чемпіонка, біатлон.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Російські ЗМІ продовжують поширювати фейкові повідомлення про події в Україні, спекулюючи при цьому людським життям. Об'єктом таких маніпуляцій російська пропаганда обрала також українських спортсменів. Наприклад, один із фейків про те, що тренер із фітнесу став бойовиком «Правого сектору», який приїхав на Донбас для дестабілізації ситуації. Цього «українського націоналіста», «упійманого» на Донбасі, за інформацією видання «LifeNews», донецькі сепаратисти представили Віталієм Ковальчуком – бійцем «Правого сектору» з Вінниці. Насправді В. Ковальчук працював у київському спортклубі «GymFit», на сайті якого можна знайти

його фото та інформацію про нього [1]. Найбільш резонансним в історії російсько-українського збройного конфлікту став фейк про снайпера АТО – олімпійську чемпіонку-біатлоністку Олену Підгрушну. Зміст його шокував О. Підгрушну, представників вітчизняної спортивної громадськості та викликав значний резонанс у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність маніпулятивного впливу на свідомість людей через засоби масової інформації, інтернет вивчали Г. Почепцов, О. Рябоконт, О. Пригорницька. Окремі аспекти інформаційної війни та антиукраїнської пропаганди розглядають у своїх публікаціях В. Гребенюк, М. Кіца, Л. Макаренко, А. Марущак, К. Молодецька, І. Мудра, Е. Паршакова, О. Саприкін, В. Цимбалюк, Р. Черниш, Н. Карпчук, Б. Юськів та ін. Однак ще досі недостатньо висвітленими залишаються дослідження конкретних технологій, інструментів пропагандистського впливу Російської Федерації на вітчизняний спорт і спортсменів, з'ясування їхніх наслідків для об'єктів впливу й громадськості. Адже фейки про українських спортсменів журналісти та експерти сайтів «Медіакритика», «Mediasapiens», «Детектор медіа», «Stop.Fake», «MediaLab», інформаційна агенція «Центр журналістських розслідувань» розглядали в загальному переліку інформаційних «вкидів» кремлівської пропаганди. Загалом, усе більша кількість вітчизняних науковців, експертів, журналістів цікавиться проблемами поширення фейків як соціального явища й боротьби з ними.

Проаналізовано численні новинні інформаційні повідомлення, подані в різних засобах масової комунікації із приводу появи, поширення фейку про те, що «О. Підгрушна – снайпер АТО», його коментування та спростування. Так, представники організації «StopFake» детально проаналізували його зміст, аргументовано спростували абсурдність усіх наведених у ньому звинувачень [2]. Частково фейк про О. Підгрушну розглянуто в статті «Допомога й участь вітчизняних спортсменів у проведенні Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях України» [3].

Мета роботи – з'ясувати особливості побудови російськими мас-медіа фейку «про участь української біатлоністки О. Підгрушної як снайпера у зоні АТО», його спростування українською стороною й наслідки фейку особисто для О. Підгрушної.

2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Автор проводив дослідження за таким алгоритмом: зміст і поширення фейку (ефект «фейк у фейкові»); спростування та реакція на

фейк (аргументи чому об'єктом для фейку обрали саме О. Підгрушну й дотичні підстави фейку); наслідки фейку. Отже, простежено усі «видимі» етапи виникнення, поширення та спростування фейку. При цьому використано такі методи: структурно-функціональний аналіз – під час вивчення особливостей побудови фейку й змістового наповнення його елементів; контент-аналіз – для з'ясування особливостей поширення та просування фейку в різних засобах масової комунікації – у періодичній пресі Російської Федерації, соціальних мережах, а також його спростування українською стороною; за допомогою івент-аналізу ми простежили, які події передували створенню фейку й були ним зумовлені; причинно-наслідкові зв'язки дали змогу встановити, які факти з особистого життя, спортивної кар'єри О. Підгрушної використані для конструювання фейку; порівняльний метод був доречним під час зіставлення вигаданої (фейкової) інформації з реальними фактами; вплив фейку на емоційний стан О. Підгрушної ми встановили, використавши психологічний метод.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

I. Зміст і поширення фейку: 31 травня 2014 р. у своєму Твітері канал «LifeNews» розмістив повідомлення про те, що українська біатлоністка, заступник міністра молоді та спорту України О. Підгрушна бере участь в антитерористичній операції (АТО) й убивстві мирних жителів у Слов'янську. У ньому також поміщено фото жінки-снайпера із заголовком «Неслабый пол» («Неслабка стаття» – укр.), із підводкою до нього: «Ополчення заявляє, що Київ залучив до спецоперації жінок-снайперів. Попала в стегно, а цілила в пах». Пізніше в прямому ефірі телеканалу «Росія-1» у програмі «Недільний вечір з Володимиром Соловйовим» цю інформацію озвучив співголова т. зв. народного фронту «Новоросії» К. Долгов «Ви знаєте, що зараз у Слов'янську відома українська біатлоністка О. Підгрушна працює снайпером? Ось ця спортсменка, яка часто була на російських каналах, коли виступала в біатлоні. Ви знаєте, що її чоловік – член партії "Свобода" О. Кайда? Так-от, зараз Підгрушна у складі каральних українських сил працює в Слов'янську снайпером і вбиває мирних громадян». Фактичних доказів і пояснень своїй заяві К. Долгов не надав. За словами бойовиків, О. Підгрушна мала позиції на горі Карачун і звідти обстрілювала сепаратистів Слов'янська. Фейк був розтиражований і викликав "справедливе" обурення у росіян, на зразок: Запам'ятайте це обличчя! Ця тварюка не має права жити» [4]. Згодом це

повідомлення широко розповсюдили російські засоби масової комунікації в новинних рубриках «Політика», «Спорт», «У світі».

Ефект «фейк у фейкові». Навіть уже після офіційного спростування цієї інформації, засоби масової комунікації РФ продовжували «розганяти» інформаційну хвилю. Так, кореспондент «Російської газети» під заголовком «Спорт низьких досягнень» [5] коментуючи фотографію, на якій молода жінка, віддалено схожа на О. Підгрушну, позує в камуфляжній формі з автоматом у руках на горі Карачун під Слов'янськом, у таборі сил т. зв. «антитерористичної операції», справедливо зауважує, що «стовідсотково впізнати олімпійську чемпіонку Сочі-2014 Підгрушну за цією фотографією досить складно, хоча й повністю заперечувати схожість теж не можна». Цей автор заперечує спростування самої О. Підгрушної, та подає інші аргументи, які, на його думку, посилюють схожість з українською спортсменкою. А саме, О. Підгрушна:

1) дружина «активного діяча українського нацизму, депутата ВРУ від партії “Свобода” О. Кайди»;

2) «неодноразово демонструвала захоплення українською “національною ідеєю”: викрикувала гасла “євромайдану” під час церемонії нагородження на чемпіонаті світу з біатлону у минулому грудні»;

3) заявляла, що ніби вже готова до війни і чекає якогось «виклику». «Кращі снайпери – це біатлоністи, тому нас можуть викликати у будь-який момент», – заявила Підгрушна в одному із останніх інтерв'ю;

4) працює заступником міністра у Міністерстві молоді і спорту України, а її начальник – «Д. Булатов, лідер т. зв. “автомайдану”, який став відомим винятково як провокатор-невдаха, і з якого колишні соратники до цього часу вимагають звіт про зібрані для “автомайдану” гроші»;

5) «декілька останніх днів вона займалась організацією деяких гала-концертів і спортивних свят», «однак перевірити її слова про те, що на Карачуні вона бути не могла, неможливо, бо на сайті міністерства немає згадок про такі заходи, тому і немає нових фотографій, на яких би фігурувала Підгрушна. Але на видному місці зазначено новини про те, як “спортсмени і молодь підтримують українську армію”. “І тому не можна виключати, що слова про підтримку армії замміністра трактувала буквально – як вогневу підтримку”»;

6) «могла зробити фотографію під час т. зв. “воєнного туризму”, що набув популярності в українських високопосадовців: навіть поява

на декілька годин в зоні проведення “антитерористичної операції” гарантує отримання статусу “учасник бойових дій” з супутніми нагородами і пільгами. Як стверджують ополченці, українські політики і штабні чини активно використовують таку можливість “повоювати” з вигодою» [5].

Отже, російський журналіст інформацію про О. Підгрушну подав у контексті найактуальніших проблем українського суспільства: професійність роботи представників вітчизняних мас-медіа (п. 3), «післямайданні» розбірки між представниками державної влади країни (п. 4), недостатнє висвітлення органами державної влади України своєї роботи (комунікація з громадськістю) (п. 5), корупція в Збройних силах України щодо надання статусу «учасник бойових дій» (п. 6).

Тиражуючи фейк про О. Підгрушну, журналісти та дописувачі в коментарях укотре використали ще один фейк – *про вбивства українськими солдатами дітей у Слов'янську*. Про ці фейкові фотографії дітей неодноразово писала українська й світова преса. Вони з'явилися у російських ЗМК у 2014 р. і чудово узгоджувалися з новими – про «бойовика» О. Підгрушну. У соціальних мережах фейк запустив хвилю безапеляційних заяв і категоричних коментарів користувачів щодо «чорно-білої картинки» в сучасній Україні. Це вже традиційні теми російської пропаганди: заборона в Україні радянських, російських кінокартин; заборона виступати російським виконавцям, діячам мистецтв; українські патріоти-націоналісти – це фашисти і вбивці; партія “Свобода” оправдовує спалювання живцем людей в Одесі; український націоналізм засновано на ненависті до росіян, поляків, євреїв, тобто “москалів на ножі”; чоловік О. Підгрушної разом з однопартійцями зривав медалі з грудей ветеранів Великої Вітчизняної війни; “Свобода” – це нацики, які все руйнують; Україною керують із Держдепу у ручному режимі». Такою була інформаційна «матрьошка» цього фейку.

Ефекту «фейк у фейкові» досягнуто шляхом нанизування неправдивої інформації про його дійових осіб. Наприклад, що О. Підгрушна – дружина одного з «найбільш ярих членів партії «Свобода» і «Правого сектора». Неточність у тому, що О. Кайда не був членом «ПС», а, як відомо, «правоекстремістська організація «Правий сектор» – це найбільше «страховище» кремлівської пропаганди. І, як підсумок, «з усього перерахованого стає зрозуміло, що спортсменка – серйозний прихильник нової влади». Також створена множина фейків про О. Кайду. У російськомовній Вікіпедії про нього зазначено таку інформацію: «Участь у військових діях: збройний конфлікт на сході України. [...]»

«26 серпня 2014 р. разом з групою депутатів від “Свободи” відправився у зону збройного конфлікту на сході України. Є заступником голови ВО “Свобода” з військових питань». Тут є гіперпосилання на «збройний конфлікт на сході України» [6]. Крім того, неточно названо місто, у якому працював О. Кайда: Вінниця – замість Вінники (Львівська обл.). Отже, ефект «фейк у фейкові» розрахований на те, щоб заплутати читача-глядача, переключати його увагу з однієї неправдивої інформації на наступні.

II. Реакція на фейк його спростування. О. Підгрушна спростувала цю інформацію, заявивши, що, «враховуючи, що я на сьогоднішній день повністю віддаюся роботі в Міністерстві, роботі з дітьми та спортсменами, ця інформація викликала у мене шок і відчуття несправедливості. Це позбавлені сенсу домисли й повна маячня. Вчора і сьогодні я брала участь у гала-концертах, спортивних святах в Києві. Ніхто і ніколи не пропонував мені приймати участь в АТО» [7]. Також О. Підгрушна вважала, що це частина російської пропаганди: «Вони можуть взяти будь-яку людину, представивши її під чужим прізвиськом. Напевно, ці «журналісти» вирішили згадати давню історію з прибалтійськими біатлоністками, які нібито воювали в Чечні». Пресслужба Федерації біатлону України також повідомила, що «нічого такого не відбувається і українська біатлонна команда перебуває на тренуваннях у повному складі, ні у яких воєнних чи бойових діях вони участі не беруть. О. Підгрушна як заступник міністра спорту України веде активну роботу, проводить численні зустрічі, щодня ми бачимо її в приміщенні міністерства. Тому навіть мови не може бути про те, що біатлоністи України задіяні у бойових діях як снайпери». У Федерації особливо відзначили, що вважають таку інформацію пропагандистським продуктом російських ЗМІ» [8]. Представники організації «Stop-Fake» порівняли фото жінки, яке подали російські ЗМК як доказ участі О. Підгрушної в АТО, зі справжніми фото спортсменки й дійшли висновку, що форма вух, носа, очей і лінія шиї тієї жінки відрізняються від Оленених [9].

Чому об’єктом для фейку обрали саме постать О. Підгрушної?

1) *Політичні вчинки О. Підгрушної та її спортивні досягнення, зокрема, на XXII Олімпійських іграх у Сочі-2014.* На початку грудня 2013 р. жіноча команда України з біатлону здобула «золото» в естафеті на другому етапі Кубка світу в Хохфільцені (Австрія). О. Підгрушна – капітан команди в складі Ю. Джими, сестер В. і В. Семеренко, фінішувала з прапором України. Цей прапор уболівальники подарували біатлоністкам із нагоди п’ятдесятиріччя Федерації біатлону України

(вересень 2013 р.) і увесь цей час він був із ними. «Це легендарний прапор, його обписали зверху донизу і справа наліво. У кожному місті збиралися вболівальники, писали нам побажання та розписувалися. Я була в захопленні, коли у мене з'явився шанс поїхати з прапором на фініш. Збулася моя мрія фінішувати саме з цим прапором. Це символ того, що нас підтримує вся Україна, особливо в ці нелегкі дні. У нас на вулицях Києва йдуть бої, зативаються революції, тому нехай ця перемога послужить об'єднанню нашого народу». Під час нагородження біатлоністки також вигукували «За Майдан». Уболівальники відповіли спортсменкам: «Молодці!» [10]. Натомість деякі російські сайти подали інформацію так: «Підгрушна, фінішуючи на останньому етапі, взяла прапор, подарований вболівальниками збірній і, який разом із ними здійснив естафету містами України. *Зауважимо, що гасло “Разом до перемоги” (Вместе к победе), яке з'явилося на прапорі ще влітку 2013 р., збіглося з опозиційним гаслом, яке пізніше використали активісти Євромайдану, а на церемонії нагородження українські біатлоністки висловили підтримку Євромайдану, що спростовано офіційним сайтом Федерації біатлону України*».

Найвище досягнення О. Підгрушної – це золота медаль в естафеті в складі жіночої збірної України з біатлону на зимових Олімпійських іграх у російському Сочі. Значення цього успіху було надважливе: по-перше, ця медаль стала першою золотою в історії вітчизняного біатлону й першою для України на зимових Олімпійських іграх за останні двадцять років. По-друге, у боротьбі за нагороди збірна України здолала команду Росії, яку пізніше звинуватили у вживанні допінгу. Українку О. Підгрушну вважали однією з основних суперниць російських біатлоністок. По-третє, цю нагороду спортсменки присвятили усій Україні, усьому українському народові. За трагічним збігом обставин, українські біатлоністки вибороли цю перемогу в той час, коли влада вбивала мирних протестантів на Майдані в Києві й коли розпочалася активна фаза окупації Криму росіянами. Про свою мотивацію О. Підгрушна, яка бігла завершальний етап естафети, згадувала так: «Я відчувала особливу відповідальність. Переломний момент був на фінішному колі, де основні мої суперниці були лише за кілька секунд від мене. Коли я відчула, що сил уже немає, закралися сумніви: невже мене наздоженуть, невже дозволю себе обійти? А потім зібрала всю волю й подумала: нам потрібна перемога! У мене там Україна воює». І хоча через події в Києві українська гірськолижниця О. Мацьоцька зі своїм батьком-тренером узагалі відмовилися від подальшої участі в

Олімпійських іграх, «команда не мала думок не виходити на старт. З України люди надсилали велику кількість повідомлень. Вони писали: «Ми стоїмо на Майдані. Зробіть усе, щоб виграти. Доведіть, що Україна – найсильніша!» [11]. За словами О. Підгрушної, «це були якраз ті дні, коли ми не знали, в яку країну повернемося. Невідомість, невпевненість у завтрашньому дні в буквальному сенсі слова – це найтяжче. Тоді багато хто говорив, що команда має поїхати з Олімпіади. А я впевнена, що ми своїм золотом у Сочі зробили для країни значно більше, ніж якби залишили Олімпійське селище» [12]. За словами спортсменки, жіноча збірна України з біатлону на ЗОІ-2014 «не мала часу детально стежити за подіями в країні. Щось бачили по телевізору, щось в інтернеті. Мене інформацією постачав переважно чоловік. Тепер я здогадуюсь, щоб мене не засмучувати, він дуже багато чого просто не розповідав. Якби ми знали всю правду – не відомо, в якому моральному стані ми були б і не факт, що змогли б виграти естафету» [13]. Це, цитуючи сайт beztabu.net, була «медаль на піку кар'єри, ще й на ворожій території у розпал революції» [14]. По-четверте, неспортивна поведінка вболівальників. Так, після фінішу О. Підгрушна заявила про те, що «вперше в житті ми бачили, як російські вболівальники раділи промахам В. Семеренко, як російські вболівальники кричали нам по трасі, згадуючи війну, як кричали «промахніться, падайте» [15]. І додала: «коли заспокоїлася, зрозуміла, що образливі гасла водала лише групка осіб, які, вочевидь, хотіли спровокувати нас на помилку». По-п'яте, привітання з перемогою від суперниць. О. Підгрушна була вражена, «коли після фінішу наші основні суперниці – норвежки (посіли третє місце – С. Кулик) підійшли до нас і сказали, що раді нашій перемозі. Вони зауважили, що на тлі того, що відбувається у нас у країні, ми здійснили подвиг. Після цього й решта команд підходили зі словами підтримки, казали, що ми молодці, та бажали миру Україні». До речі, О. Підгрушна побувала на Майдані, коли повернулася з Олімпійських ігор.

2) Слова О. Підгрушної, вирвані з контексту телевізійного інтерв'ю, і подальша дискредитація українського біатлону як виду спорту. Розробники фейку «пригадали», що 31 травня 2014 р. в інтерв'ю О. Підгрушна промовила таку фразу: «Найкращі снайпери – це біатлоністи, тому нас можуть викликати у будь-який момент» [9]. Спортсменка мовила їх, коли підтверджувала, що купила «воєнні» облігації на підтримку української армії. Справді, 30 травня титуловані спортсмени України, серед них і О. Підгрушна, колективно купили казначейські зобов'язання «Військові», усі кошти від реалізації яких планували спрямувати на

потреби ЗС України. Приблизно п'ятдесят учасників благодійної акції на чолі з міністром молоді та спорту Д. Булатовим придбали облигації у відділенні «Ощадбанку» на Спортивній площі у столиці України [16]. (Для довідки: Патріотична кампанія Ощадбанку «Підтримай Українську армію» стартувала 15 березня і проходила під закликом «Просто зроби це!». Одна облигація коштувала 1000 грн під 7 % річних. Загальний обсяг випуску цих цінних паперів становив 100 млн грн із терміном обігу 24 місяці. Гроші від проданих облигацій пішли на підтримку української армії, на задоволення її нагальних потреб). Але це інтерв'ю лише ще раз підтверджувало, що О. Підгрушна в той момент перебувала в Києві, а не на горі Карачун під Слов'янськом. Але організатори фейку звернули увагу на те, що ці слова з'явилися у пресі під час боїв на південному сході України. Отже, громадянська позиція О. Підгрушної стала об'єктом маніпуляцій.

Також загальноприйнято, що представників біатлону називають снайперами, що пов'язано з особливостями цього виду спорту. В інтерв'ю у 2018 р. на провокаційне запитання «Чи біатлоністів вербують у снайпери?» О. Підгрушна відповіла: «Від початку біатлон – військовий вид спорту. З історії ми знаємо, що біатлоністки ставали снайперами. Ми стріляємо “на пульсі”. У стані спокою нам набагато простіше стріляти, ніж стрілку “з пульсу”. Ми більш мобільні. Стрілянина “на пульсі” – коли після пробіжки пульс 180–200 ударів», – і додала: «Чи працювала я снайпером в зоні АТО? Я там взагалі не була!» [17]. Тому, перекладаючи фейк про українського снайпера О. Підгрушну на реалії війни, де за негласним польовим законом снайперів у полон не беруть, стає зрозумілим його прихований зміст. Так, О. Підгрушна дійсно допомагала силам АТО, але це було пізніше: у липні 2014 р. вона в статусі заступника міністра разом зі своїм чоловіком, нардепом О. Кайдою, передала військову амуніцію бійцям батальйону територіальної оборони «Тернопіль». Армійці отримали тридцять бронезилетів і тридцять касок на загальну суму понад 170 тис. грн [18].

3) *Дискредитація спортивної кар'єри О. Підгрушної.* 25 березня 2014 р. О. Підгрушну призначено заступником міністра молоді і спорту України. Імовірно, фейк розрахований на те, щоб під час паузи в спортивній кар'єрі дискредитувати відому біатлоністку в очах світової громадськості для того, аби це завадило їй продовжити спортивну кар'єру. Крім того, на той час спортсменка вже була нагороджена Орденом княгині Ольги III ступеня та лауреатом Премії Кабінету

Міністрів України «За особливі досягнення молоді у розбудові України» (2009 р.). Отже, це ще й дискредитація державних нагород України.

4) *Дискредитація кар'єри О. Підгрушної як державного службовця високого рангу.* Проглядається такий алгоритм фейку: на високі державні посади в Україні призначають колишніх убивць, затятих націоналістів, людей без моралі. Важливо також те, що О. Підгрушна на посаді заступника міністра (25 березня 2014 р. – 8 квітня 2015 р.) у Мінмолодьспорт відповідала за напрям неолімпійських видів спорту, масовий спорт, ветеранів спорту. Отже, російська пропаганда дискредитувала «київську» владу.

5) *Чоловік О. Підгрушної – «праворадикальний депутат Верховної Ради».* У травні 2013 р. О. Підгрушна одружилась із українським політиком О. Кайдою (1971 р. н.), який у 2009–2012 рр. був головою Тернопільської обласної ради, у 2012 р. обраний народним депутатом України VII скликання від ВО «Свобода» по мажоритарному округу №163 (Тернопільська область), заступник голови депутатської фракції ВО «Свобода», перший заступник голови Комітету ВРУ з питань фінансів і банківської діяльності. Під час розстрілу на Майдані 20 лютого 2014 р. О. Кайда перебував в епіцентрі подій і допомагав виносити поранених. За словами О. Підгрушної, її чоловік жодного разу не був проти того, що його дружина бере участь у російських етапах Кубка світу [19]. Так, О. Кайду в лютому 2015 р. було мобілізовано до лав ЗС України під час четвертої хвили першого етапу мобілізації, але, наголосимо, що це було пізніше.

6) *Вигадана російськими ЗМК історія про прибалтійських біатлоністок, які нібито воювали в Чечні.* Російська пропагандистська машина у своїх коментарях до фейку «про снайпершу Підгрушну у зоні АТО» доповнила його давніми «рукотворними» міфами про дівчат-снайперів із країн Балтії, т. зв. «білі колготки», котрі воювали на боці антиросійських сил і добровольчих загонів у зонах бойових дій на території держав колишнього СРСР – у Придністров'ї, Чечні, Абхазії і Пд. Осетії та інших локальних конфліктів. Тепер ці «снайперші» нібито воюють на боці Збройних сил України [20]. Були «підтягнуті» й інші історії про те, що в спецслужбах є жінки-снайпери, які прийшли зі спорту; жінки – кращі снайпери, аніж чоловіки; під час Великої Вітчизняної війни існували жіночі снайперські підрозділи [21].

7) *Гендерний складник.* Творці фейку підводять читача-глядача до думки, що війна – це не жіноча справа. Натомість, за словами сепаратистів, «Київ залучив до спецоперації жінок-снайперів», які не

лише вбивають чоловіків-солдатів, а й знущаються з них, бо «цілять у пах». Отже, зміст фейку мав чинити певний психологічний тиск на «добровольців» із т. зв. ЛНР, ДНР.

Аргументи, чому об'єктом для фейку російськими пропагандистами було обрано постать О. Підгрушної, на думку автора, умовно можна поділити на внутрішньополітичні та міжнародні. До перших належать згадки про слова О. Підгрушної, вирвані з контексту інтерв'ю, як дискредитація успіхів вітчизняного біатлону (п. 2); дискредитацію кар'єри О. Підгрушної як державного службовця високого рангу (п. 4); шлюб із політиком О. Кайдою, членом ВО «Свобода» (п. 5); до других – політичні вчинки О. Підгрушної та її спортивні досягнення (п. 1); дискредитація її спортивної кар'єри (п. 3); історія з прибалтійськими біатлоністками (п. 6) і статева приналежність (п. 7). Стверджуємо, що фейк був спрямований як проти конкретно однієї спортсменки, так і проти всього українського спорту, аби показати його як «спорт низьких досягнень» (внутрішньополітичний контекст), так і проти олімпійського руху загалом (міжнародний контекст). Також фейк про «бойовика АТО» О. Підгрушну ми розглядаємо як своєрідну часткову «компенсацію» на тлі допінг-скандалів у російському спорті.

Дотичні підстави фейку. Крім уже розглянутих нами таких «елементів» фейку, як згадка про латвійських снайперів; вирвані з контексту слова О. Підгрушної; чоловік-праворадикал та ін., існує ще один цікавий «збіг» – наявність комплексу «Снайпер». Справді, замиський комплекс із такою назвою розміщений за тринадцять кілометрів від Києва в Києво-Святошинському районі, с. Капітанівка, вул. Лісова, 1 [22]. Особливістю комплексу є наявність на його території сучасного тиру для стрільби із різних видів зброї. О. Підгрушна разом із членами збірної України з біатлону, сестрами В. і В. Семеренко та Л. Писаренко, тренувались у замиському комплексі «Снайпер» [23].

Біатлоністка О. Підгрушна – це гордість спортивного товариства Міністерства внутрішніх справ України «Динамо», яке вона представляє, і має спеціальне звання. Це звичайна практика у країнах світу. У лютому 2013 р. О. Підгрушна отримала звання капітана міліції з рук сумнівно відомого ексміністра МВС В. Захарченка. До призначення на роботу в Міністерстві молоді і спорту України вона працювала викладачем у Львівському університеті внутрішніх справ [4] – інструктором із стрільби. У спортсменки є інші численні нагороди, серед яких – і нагрудний знак МВС України «За відзнаку в службі» I ступеня. Ці дотичні підстави фейку не були використані російською пропагандою, однак, на нашу

думку, вони могли б суттєво посилити його інформаційний ефект або російська пропаганда розглядала їх як додаткові, запасні.

III. Наслідки фейку. Виділено негативні наслідки фейку особисто для спортсменки та для вітчизняних мас-медіа. Серед них – *психологічний дискомфорт О. Підгрушної, спричинений фейком*. В одному з пізніших інтерв'ю (2020 р.) О. Підгрушна так згадувала про перемогу на Олімпійських іграх-2014: «Буквально за два дні до нашого олімпійського «золота» в естафеті були розстріли на Майдані. Це було складно. І коли ця медаль сталася, то радіти перемозі ми не могли – в Україні траур. Ось на таких емоціях була та медаль. Я коли додому повернулася, то не хотіла про біатлон навіть чути. Я перегоріла після Олімпіади» [24]. Тому фейк про перебування в зоні АТО викликав у неї важкий емоційний стан. Спортсменка розповідала: «Помічниці на роботі сказали: у мережі гуляють чутки. Думаю: хтось погано пожартував. Через день-два це набрало божевільні обороти. Дзвонили журналісти, друзі, родичі. Причому тон був таким: ні, Олено, це, звичайно, брехня, але все ж? Тоді стало страшно мені і моїй родині – в той період я ходила з охороною. Відкриваю Інтернет – бачу своє фото, свою адресу та підпис: “Цю тварюку потрібно вбити”. Після цього випадку спортсменка пішла з усіх акаунтів у соціальних мережах (*лише у 2016 р. знову з'явилась на Фейсбуці*. – С. Кулик) [25]. Як наслідок, після історії з Карачуном я стала міцним горішком», – підсумувала спортсменка.

Відмова О. Підгрушної виступати й тренуватись на території Російської Федерації. У березні 2014 р. відразу після Олімпіади О. Підгрушна відмовилася брати участь у відкритих змаганнях на «Приз губернатора Тюменської області» (Росія), куди запрошують спортсменів з усього світу. Вона пояснила це тим, що не підтримує політику В. Путіна й Росії щодо України [26]. Коли О. Підгрушна тріумфально повернулася у великий спорт (після березня 2015 р.), то відмовилася проводити підготовчі збори в Росії. Своє рішення вона пояснила так: незважаючи на те, що «у Тюмені класний стадіон і чудові умови для тренувань», «наші країни зараз воюють, тому краще триматися подалі»; «мене обзивали снайпером і кіллером в Росії. І я боюсь, і чоловік за мене боїться, тим більше він зараз в армії. Ніхто не знає, яка може бути реакція з боку росіян» [27]. Проте після успішного відновлення своєї спортивної кар'єри й здобуття індивідуальних перемог та в складі жіночої збірної України з біатлону в різних видах програм, відома спортсменка змінила свою думку щодо виступів у Росії: «У мене є відповідальність перед собою, командою, країною. Етапи Кубка світу – це не моя особиста

примха, ми їдемо представляти країну. І я буду боротися за команду. А не поїхати і потім втратити рейтинг, місця – такого не може бути» [19]. Ще пізніше в інтерв'ю російському журналісту О. Підгрушна висловила переконання, що «в тому, що відбувається між нашими країнами, винна мала кількість конкретних осіб. Війна завжди комусь потрібна. Це гірко й боляче. Скільки хлопців повертається інвалідами, із поламанною психікою. Є нерозуміння між людьми, і мине чимало часу, поки рани загояться. Я дуже сподіваюся, що спорт у цьому допоможе», – підкреслила вона [25].

Виникнення некоректних ситуацій в українських засобах масової комунікації, пов'язаних із появою цього фейку. У статті без зазначення автора «Нова ганьба і скандал: дружину народного депутата з Тернопільщини назвали вбивцею (фото)» інтернет-видання «Тернопільський тиждень» («ТТ») писало, «як сайт ДОБА поширив цинічну російську брехню щодо дружини нардепа О. Кайди, олімпійську чемпіонку О. Підгрушну. І в публікації «ТТ» закликав пана О. Кайду дати відповідь на цю огидну брехню. У відповідь обурений народний депутат виступив із «Заявою з приводу брехливої публікації тернопільського інтернет-видання». У ній ідеться про те, що інтернет-газета опублікувала брехливу та абсурдну інформацію про те, що мою дружину О. Підгрушну звинувачують, що вона працювала снайпером і стріляла в “ополченців” у Слов'янську», а автор статті «бере участь у брудних іграх проросійських провокаторів та сприяє поширенню брехливої путінської пропаганди». О. Кайда вважає, що «якщо комусь «повилазило», то він готовий за власний рахунок купити окуляри», і закликав інтернет-видання «публічно вибачитись за поширення брехні та гидоти». Він висловив готовність зустрітись з автором статті, дати відповіді на запитання й пояснити, що таке морально-етичні засади журналістської професії». Редактор сайту «Доба», З. Биндас у соцмережі з приводу такого листа нардепа дала коротке спростування й написала: «Давно знаю Олексія Петровича, поважаю і все таке, але чомусь цей тон листа мене смішить і дивує. Що це за вислови такі: повилазило, мені не вистачить грошей купити вам совість і т. д. Та ще й лист офіційно розісланий прес-службою. Добре, що там матюків ще нема» [28]. Можливо, у сторін, які з'ясовували свої позиції, були ще й інші мотиви, але ефект очевидний – це виникнення непорозумінь, напруги, конфліктних ситуацій у медійній сфері.

Тому у своєму спростуванні фейку, О. Підгрушна звернулася до представників мас-медіа із закликом «більш відповідально ставитися до подачі і особливо інтерпретації інформації. Мас-медіа в нинішньому

суспільстві – дуже могутній засіб впливу на ситуацію, і цей засіб не варто перетворювати на зброю і особливо спрямовувати її проти спортсменів, дискредитуючи їх» [29].

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. Підгрушна, яка, за її словами, ніколи не належала до жодної партії та не брала участі в мітингах, розцінила фейк як бажання її знищити. Вона розуміла, що мотиви появи цієї «інформації» пов'язані з політичною ситуацією, а її статус – олімпійської чемпіонки та заступника міністра молоді та спорту України – став удаюю мішенню для маніпулювання. Організатори «гібридної» війни намагалися показати український спорт в очах російської і світової громадськості як «спорт низьких досягнень», політично ангажований, такий, що суперечить ідеалам олімпійського руху.

Російські спецслужби сконструювали фейк на вигадках і відвертій брехні, а також на ретельно підібраних реальних фактах із біографії та професійної кар'єри спортсменки. Провівши певні маніпуляції ними й успішно «вмонтувавши» в них багаторічні проблеми сучасного українського суспільства – корупція, тіньові схеми, авторитет державної влади в умовах революцій і постреволюцій, створено фейк про «бойовика АТО Підгрушну». Тиражування фейку в російських засобах масової комунікації, його коментування в соціальних мережах відновило кругообіг інших фейків – про «розп'ятого хлопчика», «українських правоекстремістів», «прибалтійських снайперш» й т. д. Вважаємо, що фейк не викликав ефекту інформаційної бомби в українському суспільстві, а тому не досяг поставленої мети, на яку сподівалися російські мас-медіа. Потрібно визнати, що цей фейк мав психологічні наслідки безпосередньо для самої спортсменки, вплинув на її світогляд, спортивну кар'єру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Досить брехати: 20 найогидніших ляпів російських ЗМІ про події на Сході України. URL: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?dosit_brehati_20_nayogidnishih_lyapiv_rosiyskih_zmi_pro_podiya_na_shodi_ukrayini&objectId=448747.
2. Фейк: украинская биатлонистка Елена Подгрушная убивает детей в Славянске. URL: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukrainskaya-biatlonistka-elena-pidgrushnaya-ubivaet-detej-v-slavyanske/>.
3. Кулик, С. (2014). Допомога й участь вітчизняних спортсменів у проведенні Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях України, *Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*, 14 (291), с. 108–120.

4. Новосад, М. 5 фактів про біатлоністку-іменинницю Підгрушну. URL: <https://sector.depo.ua/rus/biathlon/5-faktiv-pro-biatlonistku-imeninnitsyu-pidgrushnu-09012017120000>.
5. Лихоманов, П. (2014). Спорт низких достижений. Известную украинскую биатлонистку заметили в Славянске с винтовкой, *Российская газета – Столичный выпуск*, № 123 (6395), 03 червня. URL: <https://rg.ru/2014/06/02/ukrainka-site.html>.
6. Кайда Алексей Петрович. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.
7. Підгрушну в Росії вважають снайпером АТО. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1669729-pidgrushnu_v_rosiii_vvagayut_snayperom_ato_biatlonistka_v_shotsi_1943848.html.
8. Иванович, В. Федерация биатлона Украины опровергает участие спортсменов в АТО на юго-востоке. URL: <http://провед.рф/society/sport/14399-fedepatsiya-biatlona-ukrainy-opровергает-uchastie-sportsmenov-v-ato-na-yugo-vostoke.html>.
9. Фейк: украинская биатлонистка Елена Пидгрушная убивает детей в Славянске. URL: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukrainskaya-biatlonistka-elena-pidgrushnaya-ubivaet-detej-v-slavyanske/>.
10. «За Майдан» – біатлоністки підтримали українців на врученні золотих медалей. URL: https://gazeta.ua/articles/sport/_za-majdan-biatlonistki-pidtrimali-ukrayin-civ-na-vruchenni-zolotih-medalej/530575.
11. Брик, А. Олена Підгрушна: «Люди з Майдану надсилали повідомлення – зробіть усе, щоб перемогти». URL: <https://nday.te.ua/olena-pidhrushna-lyudy-z-majdanu-nadsylaly-povidomlennya-zrobit-use-schob-peremohty/>.
12. Олена Підгрушна: «Хочу народити дитину». URL: <http://galsports.com/news/olena-pidhrushna-khochu-narodyty-dytynu/48502.aspx>.
13. Підгрушна: якби ми знали про події у країні, не відомо, чи змогли б виграти естафету в Сочі. URL: https://lb.ua/sport/2014/03/07/258565_pidgrushnaya_znay_sobityah.html.
14. Елена Пидгрушная. URL: https://beztabu.net/elena-pidgrushnaya_p8765_biography.
15. Олена Підгрушна: Російські вболівальники кричали нам по трасі, згадуючи війну. URL: <http://ua.korrespondent.net/sport/olympics2014/3309510-olena-pidhrushna-rosiiski-vbolivalnyky-krychaly-nam-po-trasi-zghaduuichy-viinu>.
16. Спортсмени підтримали армію облігаціями. URL: ukrinform.ua/ukr/news/sportsmeni_pidtrimali_armiyu_obligatsiyami_1943636.
17. Олена Підгрушна дала відповіді на провокаційні питання (відео). URL: <http://sports.te.ua/biathlon/15000>.
18. Снітовський, О. Олена Підгрушна передала амуніцію арміям із Тернополя. URL: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/olena_pidgrushna_peredala_amunitsiyu_armiytsyam_iz_ternopolya_1954374.
19. Заступник очільника Франківська Олексій Кайда і біатлоністка Олена Підгрушна розлучилися. URL: <https://www.blitz.if.ua/news/57263>.

20. Воронов, В. «Белые колготки» из Прибалтики и «распятые мальчишки»: как на Лубянке сочиняли фейки чеченской войны. URL: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/belye-kolgotki-iz-pribaltiki-i-raspyatye-malchiki-kak-na-lubyanke-sochinyali-fejki-chechenskoj-vojni.d?id=83434743>.

21. Миф о «снайперша». URL: <https://peremogi.livejournal.com/1378268.html>.

22. Загородный комплекс «Снайпер». URL: <https://funtime.kiev.ua/health-n-beauty/snauper>.

23. Сбор на базе Снайпер под Киевом (май – июнь 2006). URL: <https://www.biathlon.com.ua/ua/teamgallery.php?id=23>.

24. Олена Підгрушна: «Після «золота» Сочі не хотіла про біатлон навіть чути» (Відео). URL: <http://www.ldufk.edu.ua/index.php/id-2020/articles/olena-pidgrushna-pislja-zolota-sochi-ne-hotila-pro-biatlon-navit-chuti-video-93402.html>.

25. Самбур, В. Елена Пидгрушная: «Открываю интернет, вижу свое фото и подпись: ее нужно убить». URL: <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/russi-atteam/911609.html?BestTrends>.

26. Елена Пидгрушная: «Отказалась от поездки в Тюмень из-за политики Путина». URL: <https://www.sports.ru/biathlon/158824498.html>.

27. Пидгрушная: Меня обзывали снайпером и киллером в России. URL: <http://sport.bigmir.net/biathlon/1733700-Pidgrushnaja--Menja-obzyvali-snajperom-i-killerom-v-Rossii>.

28. Журналістка посміялася з справедливого обурення народного депутата. URL: http://www.t-weekly.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=11631:2014-06-01-12-40-01&catid=20:2011-04-13-15-05-38&Itemid=23.

29. Олена Підгрушна не бере участі у АТО і дітей у Слов'янську не вбиває. URL: <http://sports.te.ua/winter/6234>.

A RUSSIAN PROPAGANDA FAKE: OLENA PIDHRUSHNA IS AN ATO SNIPER

The hybrid warfare waged by the Russian Federation against Ukraine is being conducted at several levels and directions, information being one of them. Russian propaganda fakes are directly related to the issue of national security of Ukraine, namely, a crucified boy in Slovyansk, slaves for the National Guard of Ukraine, «fascists» on the Maidan, Yarosh's business card, and so on. One more example of the Kremlin's destructive information work in May 2014 was the fake that Olena Pidhrushna, the captain of the Ukrainian biathlon team, the Olympic champion in the relay at the Winter Olympics in Sochi, was a sniper involved in an Anti-Terrorist Operation (ATO) in the east of Ukraine.

The article analyzes the peculiarities of the Russian media construction of a fake «about sniper O. Pidhrushna in the anti-terrorist operation zone», its refutation by the Ukrainian side and the consequences of the fake for the athlete. Using the structural and functional method of the research, the author clarifies the content

and structure of this fake, the creation of the effect of «fake in a fake». The conducted event and content analyses gave grounds to conclude that the developers of the fake purposefully selected events, statements made during the professional career of O. Pidhrushna, snatching them from a specific situation, a television story. Having compared the real facts from the biography and sports achievements of O. Pidhrushna with the manipulative information provided by hostile propaganda in the fake, the author establishes causal links in the «construction» of the fake, as well as its related grounds. Special attention is drawn to the fact that the fake negatively affected the emotional state of O. Pidhrushna, forcing her to reconsider her views. It is proved that the slow overcoming of the topical problems of the Ukrainian society by the authorities creates a favorable ground for the emergence of various fakes, their perception by society. The author claims this fake was a well-thought-out and purposeful information and propaganda attack on the titled Ukrainian sportswoman and domestic sports in general. The article provides evidence for confirmation of the athlete's statement that «the ideological machine of our neighbors works so powerfully that it does not give a chance to conduct a dialogue, to explain one's personal position. This applies even to athletes who are always out of politics». Nevertheless, O. Pidhrushna believes that sport plays a crucial role in understanding and establishing peace.

Key words: propaganda, fake, hybrid warfare, Anti-Terrorist Operation (ATO), sniper, Olympic champion, biathlon.

REFERENCES

1. Dosyt brekhaty: 20 naiohydnishykh liapiv rosiiskykh ZMI pro podii na Skhodi Ukrainy. URL: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?dosit_brehati_20_nayogidnishih_lyapiv_rosiiskih_zmi_pro_podiya_na_shodi_ukrayini&objectId=448747.
2. Fejk: ukrainskaja biatlonistka Elena Pidgrushnaja ubivaet detej v Slavjanske. URL: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukrainskaya-biatlonistka-elena-pidgrushnaya-ubivaet-detej-v-slavyanske/>.
3. Kulyk, S. (2014). Dopomoha y uchast vitchyznianskykh sportsmeniv u provedenni Antyterorystychnoi operatsii v Donetskii ta Luhanskii oblastiakh Ukrainy, Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Mizhnarodni vidnosyny, № 14 (291), S. 108–120.
4. Novosad, M. 5 faktiv pro biatlonistku-imenynnytsiu Pidhrushnu. URL: <https://sector.depo.ua/rus/biathlon/5-faktiv-pro-biatlonistku-imeninnitsyu-pidgrushnu-09012017120000>.
5. Lihomanov, P. (2014). Sport nizkih dostizhenij. Izvestnuju ukrainskuju biatlonistku zametili v Slavjanske s vintovkoj, Rossijskaja gazeta – Stolichnyj vypusk, № 123 (6395), 03 chervnja. URL: <https://rg.ru/2014/06/02/ukrainka-site.html>.
6. Kajda Aleksej Petrovich. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0,_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
7. Pidhrushnu v Rosii vvazhaiut snajperom ATO. URL: <https://www.ukrinform>.

ua/rubric-other_news/1669729-pidgrushnu_v_rosiii_vvagayut_snayperom_ato_biatlonistka_v_shotsi_1943848.html.

8. Ivanovich, V. Federacija biatlonu Ukrainy oprovergaet uchastie sportsmenov v ATO na jugo-vostoke. URL: <http://provjed.rf/society/sport/14399-fedepatsiya-biatlonu-ukrainy-oppovepgaet-uchastie-sportsmenov-v-ato-na-yugo-vostoke.html>.

9. Fejk: ukrainskaja biatlonistka Elena Pidgrushnaja ubivaet detej v Slavjanske. URL: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukrainskaya-biatlonistka-elena-pidgrushnaya-ubivaet-detej-v-slavyanske/>.

10. «За Майдан» – біатлоністки підтримали українців на врученні золотих медалей. URL: https://gazeta.ua/articles/sport/_za-majdan-biatlonistki-pidtrimali-ukrayin-civ-na-vruchenni-zolotih-medalej/530575.

11. Bryk, A. Olena Pidhrushna: «Liudy z Maidanu nadsylaly povidomlennia – zrobit use, shchob peremohty». URL: <https://nday.te.ua/olena-pidhrushna-lyudy-z-majdanu-nadsylaly-povidomlennya-zrobit-use-schob-peremohty/>.

12. Olena Pidhrushna: «Khochu narodyty dytynu». URL: <http://galsports.com/news/olena-pidhrushna-khochu-narodyty-dytynu/48502.aspx>.

13. Pidhrushna: yakby my znaly pro podii u kraini, ne vidomo, chy zmohly b vyhraty estafetu v Sochi. URL: https://lb.ua/sport/2014/03/07/258565_pidgrushnaya_znay_sobit-yah.html.

14. Elena Pidgrushnaja. URL: https://beztabu.net/elena-pidgrushnaya_p8765_biography.

15. Olena Pidhrushna: Rosiiski vbolivalnyky krychaly nam po trasi, zghaduiuchy viinu. URL: <http://ua.korrespondent.net/sport/olympics2014/3309510-olena-pidhrushna-rosiiski-vbolivalnyky-krychaly-nam-po-trasi-zghaduiuchy-viinu>.

16. Sportsmeny pidtrymaly armiiu oblihotsiamy. URL: ukrinform.ua/ukr/news/sportsmeni_pidtrimali_armiyu_obligatsiyami_1943636.

17. Olena Pidhrushna dala vidpovidi na provokatsiini pytannia (video). URL: <http://sports.te.ua/biathlon/15000>.

18. Snitovskyi, O. Olena Pidhrushna peredala amunitsiiu armiitsiam iz Ternopolia. URL: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/olena_pidgrushna_peredala_amunitsiyu_armiytsyam_iz_ternopolya_1954374.

19. Zastupnyk ochilnyka Frankivska Oleksii Kaida i biatlonistka Olena Pidhrushna rozluchylisia. URL: <https://www.blitz.if.ua/news/57263>.

20. Voronov, V. «Belye kolgotki» iz Pribaltiki i «raspyatye mal'chiki»: kak na Lubjanke sochinjali fejki chechenskoj vojny. URL: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/belye-kolgotki-iz-pribaltiki-i-raspyatye-malchiki-kak-na-lubyanke-sochinyali-fejki-chechenskoj-vojny.d?id=83434743>.

21. Mif o «snajpersha». URL: <https://peremogi.livejournal.com/1378268.html>.

22. Zagorodnyj kompleks «Snajper». URL: <https://funtime.kiev.ua/health-n-beauty/snayper>.

23. Sbor na baze Snajper pod Kievom (maj – ijun' 2006). URL: <https://www.biathlon.com.ua/ua/teamgallery.php?id=23>.

24. Olena Pidhrushna: «Pislia «zolota» Sochi ne khotila pro biatlon navit chuty» (Video). URL: <http://www.ldufk.edu.ua/index.php/id-2020/articles/olena-pidgrushna-pislja-zolota-sochi-ne-xotila-pro-biatlon-navit-chuti-video-93402.html>.

25. Sambur, V. Elena Pidgrushnaja: «Otkryvaju internet, vizhu svoe foto i podpis': ee nu-zhno ubit'». URL: <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/russiateam/911609.html?BestTrends>.

26. Elena Pidgrushnaja: «Otkazalas' ot poezdki v Tjumen' iz-za politiki Putina». URL: <https://www.sports.ru/biathlon/158824498.html>.

27. Pidgrushnaja: Menja obzyvali snajperom i killerom v Rossii. URL: <http://sport.big-mir.net/biathlon/1733700-Pidgrushnaja--Menja-obzyvali-snajperom-i-killerom-v-Rossii>.

28. Zhurnalistka posmiialasia z spravedlyvoho oburennia narodnoho deputata. URL: http://www.t-weekly.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=11631:2014-06-01-12-40-01&catid=20:2011-04-13-15-05-38&Itemid=23.

29. Olena Pidhrushna ne bere uchasti u ATO i ditei u Sloviansku ne vbyvaie. URL: <http://sports.te.ua/winter/6234>.

Матеріал надійшов до редакції 05.01.2021 р.

УДК 811.111'28:070(=111)

Олена Круглій,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри іноземних мов та перекладу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0001-6346-8821

kruhlij.olena@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-101-109

ПОЛІТИЧНИЙ ЖАРГОН ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ТЕКСТІВ АНГЛОМОВНИХ ЗМІ)

У статті розглянуто основні особливості політичного жаргону в текстах англomовних ЗМІ. Систематизовано характеристики досліджуваних одиниць як одного з різновидів нелітературної лексики. На основі отриманих даних синтезовано дефініцію термінів «політичний сленг» і «політичний жаргон». У дослідженні окреслено роль політичного жаргону на сторінках сучасних англomовних ЗМІ. Уточнено поняття експресивності як лінгвістичного терміна. Виявлено основні фактори широкого використання політичних жаргонізмів у соціально-публіцистичному дискурсі. Проаналізовано структурні характеристики політичних жаргонізмів та словотвірні засоби, що слугують експресивності досліджуваної лексики англійської мови. Наведено приклади політичних жаргонізмів – акронімів, складноскорочених і складних слів, телескопічних утворень, ідіоматичних висловів.

Зростаючий інтерес суспільства до політичних процесів і політичних рішень, а також величезна роль та вплив ЗМІ винесли політичний жаргон – «кодовану» підмову, призначену для спілкування всередині політичної еліти – за межі окремої групи й зробили підмовою загального використання. Політичний жаргон є ефективним засобом створення та вираження експресивності в текстах ЗМІ на політичну тематику, адже відповідає їх прагматичній спрямованості на управління громадською думкою, формування в масового адресата певної оцінки інформації й заданої емоційної реакції на неї. Природа політичних жаргонізмів на сторінках ЗМІ загалом надає висловлюванню виразності, привертає увагу читача та сприяє цілісному й точному переданню інформації про ту чи іншу подію в суспільному середовищі. Політичний жаргон – це динамічна лексична підсистема, котра постійно оновлюється, поповнюється новими лексичними одиницями.

Ключові слова: політичний жаргон, політичний сленг, експресивність, текст ЗМІ, словотвір.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. У світлі найновіших тенденцій розвитку лінгвістичної науки сучасні розвідки мовознавців орієнтовані на цілісне вивчення системних зв'язків, закономірностей розвитку та функціонування різних об'єктів мови. У цьому контексті важливості набуває поглиблений аналіз політичного жаргону і його характеристик на прикладі сучасних англomовних ЗМІ.

Сьогодні цілком закономірне виникнення концепції медіадизації життєвого простору суспільства. Роль засобів масової інформації в сучасному світі вважають надзвичайно великою й значною, а здатність дискурсу мас-медіа впливати на світорозуміння адресатів є досить потужною. Питання використання жаргонізмів, зокрема політичних, у ЗМІ залишається актуальним попри низку здійснених досліджень у цій галузі, адже жаргон – це динамічна лексична підсистема, котра постійно оновлюється, поповнюється новими лексичними одиницями.

Жаргон (франц. *jargon* – базікання) – це соціальний діалект, який вирізняється специфічною лексикою й експресивністю зворотів, властивих середовищу окремих визначених колективів: школярів, студентів, військовослужбовців, політиків або різних професійних груп. Він не володіє власною фонетичною та граматичною системою [1; 2].

Політичний жаргон посилається на слова й фрази, які використовують політики, лобісти та близькі до політики люди в засобах масової інформації, щоб мати можливість обговорювати політичні проблеми й питання

більш швидким, «закодованим» способом. Поняття «політичний сленг», «політичний жаргон», «медіа-політичний жаргон» часто застосовують журналісти, щоб привернути увагу до слова або словосполучення в політичному контексті. Хоча власне вихідні поняття «сленг» і «жаргон» досить часто розрізняють, «політичний сленг» і «політичний жаргон» використовують як синоніми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес науковців до існування й уживання жаргонної лексики на сторінках сучасних ЗМІ не втрачає актуальності. Про це свідчать дослідження мовознавців [1; 2; 4; 6; 7; 8; 11]. Актуальність розвідки викликана широким застосуванням нової стилістично зниженої лексики, зокрема політичних жаргонізмів, у текстах сучасних англійських ЗМІ, які набувають нового значення і які потрібно проаналізувати, узагальнити та систематизувати.

Сучасні словники англійської мови (*Oxford, Cambridge, Webster*) визначають сленг як лексику, що володіє такими характеристиками:

- 1) слова й фрази, котрі належать до неформального (нелітературного) прошарку лексики;
- 2) вони більш активно вживаються в усній мові, ніж на письмі;
- 3) їх застосування чітко обмежене контекстом або соціальними рамками.

У згаданих джерелах жаргон визначається як слова та вислови, які використовують лише окрема група людей або представники певної професії, тому їх важко зрозуміти за межами цієї групи [9; 10; 12].

Автори словника *The Oxford Dictionary of American Political Slang* образно називають таку лексику «політичним есперанто», бо коли ви потрапляєте до американської політики та занурюєтесь у політичну сферу (Вашингтон), ви не лише перетинаєте реальне шосе (*Beltway*), але й невидимий кордон країни, де місцеві (політики) говорять зовсім іншою мовою [8].

Використовуючи в назві словника термін «політичний сленг», автори обґрунтовують відбір лексичного матеріалу та, по суті, визначають його як політичний жаргон, що володіє такими суттєвими характеристиками: ці слова й вислови застосовують лише певна група людей, котрі належать до сфери політики; усі ті, які перебувають за межами цієї групи, не зрозуміють їх.

У 2014 р. Chuck McCutcheon і David Mark опублікували лексикографічне дослідження «Розшифровка жаргону, сленгу та порожніх слів американської політичної мови» (*Dog Whistles, Walk-Backs, and Washington Handshakes: Decoding the Jargon, Slang, and Bluster of American Political Speech*). Автори вважають, що політичний сленг – це один із видів

жаргону, який дає змогу підтримувати загальне відчуття приналежності до особливої групи [11].

Мета статті – окреслити роль і проаналізувати основні характеристики політичних жаргонізмів у текстах сучасних англomовних ЗМІ.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Політичний жаргон (сленг) – це особлива підмова певної групи людей, а саме представників сфери політики (професійних політиків, політичних журналістів, політтехнологів), що є характерною ознакою цієї групи.

Однак, незважаючи на те, що спочатку політичний жаргон виник як кодована підмова, призначена для спілкування всередині політичної еліти, зростаючий вплив суспільства на політичні процеси й політичні рішення та величезна роль ЗМІ поставили політичний жаргон за межі вищезгаданої групи та зробили підмовою загального використання. За влучним зауваженням американського політичного журналіста Джонатана Аллена (Jonathan Allen), «у сьогоднішніх 24-годинних політичних новинах коментатори хочуть виглядати інсайдерами. Тому ці помітні слівця кидають публіці, щойно вони з’являються на світ» [7].

Активне залучення політичних жаргонізмів пресою, телебаченням, інтернетом (блогосферою) зумовлено такими факторами:

- вони спроможні привертати увагу реципієнта завдяки експресивним й оцінним характеристикам політичного жаргону;
- вони уможливають виклад складного поняття чи ідеї короткими, емними та влучними висловами й словами;
- вони здатні замаскувати негативну інформацію завдяки використанню більш спеціалізованого, кодованого жаргону професійних політиків.

Найбільш вагома характеристика політичних жаргонізмів – експресивність, що робить їх привабливим мовним матеріалом для ЗМІ та повсякденного застосування в мові.

На думку лінгвіста В. Н. Телія, «експресивність» є однією із «найбільш хитких, невизначених галузей дослідження на сьогодні, займаючи, між тим, проміжне місце між стилістикою, семантикою і прагматикою мови» [5].

Експресивність – це категорія стилістики, лінгвістики, яка: 1) охоплює гомогенні й гетерогенні зв’язку формальних, семантичних, функціональних і категоріальних одиниць; 2) відображає та виражає

свідоме, цілеспрямоване, суб'єктивне, емоційне й естетизоване ставлення мовця до співрозмовника або предмета; 3) має функцію впливу; 4) слугує засобом підкреслення, посилення, актуалізації в процесі спілкування [5].

Під експресивністю також розуміють «сукупність семантико-стилістичних ознак одиниць мови, що забезпечують її спроможність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мови. Експресивні засоби охоплюють пласт слів, що мають, крім свого предметно-логічного значення, оцінний компонент ... Усі експресивні засоби цих рівнів володіють відносно чітко вираженою позитивною або негативною конотацією» [5].

Експресивність англійських політичних жаргонізмів створюють різні словотворчі засоби, серед яких найбільш популярними є телескопічні утворення. Науковці наголошують, що наслідком непередбачуваного характеру процесу утворення таких одиниць мови є надзвичайно велике структурне різноманіття цих слів. Експресивності телескопічних політичних жаргонізмів слугує одночасне виникнення декількох факторів: навмисне порушення правил побудови фонетичної форми (незвичне звучання бленда), порушення словотворчих норм (незвичайна морфологічна форма) і часто несподіване поєднання семантичних значень вихідних компонентів телескопічного слова. Поєднання семантики компонентів, незвичайна морфологічна й звукова форма бленда, змушують читача «розшифровувати» його сенс і, тим самим, сприймати інформацію на зовсім іншому рівні. Так, наприклад:

- *Grexit* (Greece or Greek + exit) – (вихід Греції із Єврозони);
«Grexit: three reasons it should not be treated lightly» (The Guardian, Jan 5 2015);
- *velligerati* (belligerent + literati) – провоєнні коментатори;
«The first Democratic president in the modern era to be elected on an anti-war ticket is also, to the relief of neocons and the liberal belligerati, ...» (The Guardian, Jan 26, 2009);
- *Eurogeddon* (Europe + armageddon) – украй небезпечна економічна, політична чи воєнна криза в Європі;
- «Certainly the Greek bailout is back on track, and the immediate prospect of Eurogeddon has receded» (The Guardian, Nov 30, 2020).

Політичним жаргонізмам – складноскороченим словам й акронімам – також притаманні яскраво виражені експресивні характеристики, оскільки під час скорочення однієї частини складного слова виникають додаткові

сміслові відтінки (наприклад іронія, зневага), що згодом нашаровуються на основне лексичне значення.

У наведених нижче прикладах жаргонізму дуже ємко та влучно, але з певною іронією характеризують складні, специфічні поняття й феномени політичної сфери:

- *Obamacon* (Obama conservative) – консервативний виборець, який був прихильником Демократичного кандидата Б. Обами на президентських виборах 2008 року;

«The Obamacon phenomenon...should cause soul-searching at the Bush White House about who made the Republican Party so difficult a place for Republicans to stay» (NY Times, June 26, 2018);

- *oppo research* (opposition research) – політичне дослідження, спрямоване на пошук «брудної» інформації про опонентів.

«...what usually makes or breaks a candidate for the White House. Expensive, high-quality 'oppo-research'...» (NY Times, July 24, 2017).

Політичні жаргонізми – акроніми привертають увагу своєю незвичайною фонетичною формою, вони також можуть набувати додаткового значення свого омофона. Так, наприклад:

- *RINO* (Republican in name only) – член Республіканської партії, якого вважають занадто консервативним, є омонімом до слова *rhino* (носоріг), що, можливо, породжує, додаткове оцінне значення акроніма – грубий, товстошкірий.

«New Jersey Governor Chris Christie is branded with a four-letter word, RINO (Republican In Name Only)» (The Guardian, Aug 4, 2018).

Експресивність політичних жаргонізмів – складних слів може посилюватися за рахунок утворення ідіоматичних лексем, які чітко окреслюються в серйозному політичному контексті та привертають увагу й вимагають додаткових зусиль для «розшифровки» або «декодування» значення:

- *waitress mom* – заміжня жінка з дітьми, яка має низькооплачувану роботу та недостатню освіту;

«In California she carried so-called 'waitress moms' by a 2-1 margin» (The Guardian, Feb 9, 2018).

Однак потрібно зазначити, що часто журналісти самі пояснюють значення ідіоматичних лексем, особливо якщо це нові, або такі, що відносно рідко використовуються, політичні жаргонізми, оскільки абсолютне нерозуміння значення не лише нівелює експресивність лексеми, а й унеможливорює комунікацію загалом. Так, наприклад, політичний

жаргонізм *zombie lie* – брехня, яку продовжують повторювати, незважаючи на те, що вона вже була багато разів спростована – пояснюється автором у контексті статті: «The claim that only rich people pay taxes is a *zombie lie* – something that keeps coming back no matter how many times it's killed by evidence» (NY Times, April 22, 2019).

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, політичний жаргон є ефективним засобом створення й вираження експресивності в текстах ЗМІ на політичну тематику, адже відповідає їх прагматичній спрямованості на управління громадською думкою, формування в масового адресата певної оцінки інформації та заданої емоційної реакції на неї. Природа політичних жаргонізмів на сторінках ЗМІ надає висловлюванню виразності, привертає увагу читача, допомагає цілісно і ємно передати інформацію про ту чи іншу подію в суспільному середовищі.

Заслуговує на увагу подальше дослідження різних лексико-тематичних груп жаргонізмів сучасної англійської мови в політичному, дипломатичному, суспільно-публіцистичному та інших дискурсах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Завальська, Л. В. Дослідження стилістично зниженої лексики в мовленні українських політиків (на матеріалі інтерактивного спілкування в умовах політичних ток-шоу). URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11372/Zavalska> (дата звернення: 25.05.2021)
2. Мисюра, К. (2015). Використання жаргонів у суспільно-політичних виданнях. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірн. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Посвіт, вип. 11, с. 123–127.
3. Словник сучасного українського сленгу / [за ред. Т. Кондратюк]. Харків: Фоліо, 2006, 350 с.
4. Ставицька, Л. (2005). Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 464 с.
5. Телия, В. Н. (1991). Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и её прагматическая ориентация. Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности: кол. моногр. / Ин-т языкознания. Москва: Наука, 214 с.
6. Штепуляк, О. С. (2016). Головні особливості та способи перекладу політичного сленгу. *Молодий вчений. Філологічні науки*, вип. 3 (30). URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/3/134.pdf> (дата звернення: 25.05.2021)

7. Allen, J. American Political Jargon URL: <https://www.bloomberg.com/quicktake/american-political-jargon> (дата звернення: 25.05.2021).

8. Barrett, G. (2006). *The Oxford Dictionary of American Political Slang*. Oxford: Oxford University Press, 322 p.

9. Cambridge dictionaries online URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/> (дата звернення: 25.05.2021).

10. Oxford dictionaries URL: <http://www.oxforddictionaries.com> (дата обращения: 28.01.2015).

11. McCutcheon, Ch. *Dog Whistles, Walk-Backs, and Washington Handshakes: Decoding the Jargon, Slang, and Bluster of American Political Speech*. URL: <http://dogwhistlebook.com/book> (дата звернення: 25.05.2021).

12. Merriam-Webster online. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 25.05.2021).

POLITICAL JARGON AND ITS CHARACTERISTICS (ON THE EXAMPLE OF ENGLISH MEDIA TEXTS)

The article studies the main features of political jargon in the texts of English-language media. The main characteristics of the studied units as one of the types of non-literary vocabulary are considered and systematized. The definition of the terms «political slang» and «political jargon» were given based on the obtained data. The study outlines the role of political jargon in the pages of modern English-language media. The concept of expressiveness as a linguistic term is specified. The main factors of wide use of political jargons in the socio-journalistic discourse are revealed. The structural characteristics of political jargons and word-forming means that serve the expressiveness of the studied English vocabulary are analyzed. Examples of political jargons are given such as acronyms, complex and complex words, telescopic formations, idiomatic expressions.

The growing public interest in political processes and political decisions, as well as the enormous role and influence of the media have shifted political jargon being a «coded» subtext intended for communication within the political elite, beyond a particular group and made it a basis for general use. Political jargon is an effective means of creating expressiveness in the texts of political media, since it corresponds to the pragmatic focus on the public opinion, management and the formation by a mass addressee of a certain assessment of information and a given emotional reaction to it. The nature of political jargon in the pages of the media gives a general expression on key issues and attracts the reader's attention and helps to convey information about a particular event in the public environment. Political jargon is a

dynamic lexical subsystem that is constantly updating and replenishing with new lexical units.

Key words: political jargon, political slang, expressiveness, media text, word formation.

REFERENCES

1. Zaval'ska, L. V. Doslidzhennia stylistychno znyzhenoi leksyky v movlenni ukraïnskykh politykiv (na materiali interaktyvnoho spilkuvannia v umovakh politychnykh tok-shou). URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11372/Zaval'ska> (in Ukrainian).
2. Mysiura, K. (2015). Vykorystannia zharhoniv u suspilno-politychnykh vydanniakh. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirn. nauk. prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka* / [red.-uporiad. V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomria]. Drohobych: Posvit, 11, 123–127 (in Ukrainian).
3. Slovnyk suchasnoho ukraïnskoho slenhu / [za red. T. Kondratiuk]. Kharkiv: Folio, 2006, 350 p. (in Ukrainian).
4. Stavytska, L. (2005). Argo, zhargon, sleng: Sotsiialna dyferentsiiatsiia ukraïnskoï movy. Kyiv: Krytyka, 464 p. (in Ukrainian).
5. Telyia, V. N. (1991). Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке у её прагматическая ориентация. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности: koll. monohr. / Ynstytut yazykoznan'ia. Moskva: Nauka, 214 p. (in Russian).
6. Shtepuliak, O. S. (2016). Holovni osoblyvosti ta sposoby perekladu politychnoho slenhu. *Molodyi vchenyi. Filolohichni nauky*. 3 (30). URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/3/134.pdf> (in Ukrainian).
7. Allen, J. American Political Jargon URL: <https://www.bloomberg.com/quick-take/american-political-jargon> (in English).
8. Barrett, G. (2006). *The Oxford Dictionary of American Political Slang*. Oxford: Oxford University Press, 322 p. (in English).
9. Cambridge dictionaries online URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/> [in English].
10. Oxford dictionaries. URL: <http://www.oxforddictionaries.com> (in English).
11. McCutcheon, Ch. Dog Whistles, Walk-Backs, and Washington Handshakes: Decoding the Jargon, Slang, and Bluster of American Political Speech. URL: <http://dogwhistlebook.com/book> (in English).
12. Merriam-Webster online. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (in English).

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК: 338.48(479.2):659.1:341

Мирослава Лісовська,

кандидат політичних наук, старший викладач
кафедри міжнародних відносин та міжнародного права,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
ORCID ID 0000-0002-3534-9945
m.lisovska@kubg.edu.ua
DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-110-125

ПОЛІТИКА ТУРИСТИЧНОГО БРЕНДИНГУ КРАЇН ЗАКАВКАЗЗЯ

У статті здійснено аналіз формування й розвитку політики туристичного брендингу Азербайджану, Вірменії, Грузії. Основну увагу приділено її програмному виміру. Проаналізовано такі ключові програми, як «Стратегія розвитку туризму на 2015–2025 роки» (Грузія), «Стратегічна дорожня карта щодо розвитку індустрії спеціалізованого туризму в Азербайджанській Республіці», «Національна стратегія розвитку Вірменії на 2014–2025 роки». Обґрунтовано доцільність і напрями формування туристичного бренду. Визначено, що туристичний бренд є стратегією, яка дає змогу виділити країну на карті, підвищити її міжнародний авторитет, ефективно конкурувати за інвестиції та туристичні потоки. Установлено, що стрімкий розвиток туризму в країнах Закавказзя, який припав на останнє десятиліття, визначив важливість туристичного брендингу. За цей період помітно зростала державна підтримка сектору, формувалася інституційна структура, була розроблена й схвалена айдентика туристичних брендів, а туризм став пріоритетом розвитку національних економік держав. Визначено, що основними напрямками розвитку туристичного брендингу країн Закавказзя є підвищення впізнаваності країн як туристичних брендів шляхом пожвавлення рекламної та інформаційної діяльності, удосконалення туристичної інфраструктури, розширення міжнародної співпраці в розвитку туризму, формування позитивного іміджу. Висновки доводять, що формування туристичних брендів відбувається цілеспрямовано відповідно до бачення державами свого місця в глобальному світі сьогодні й розвитку регіону в майбутньому.

Ключові слова: *брендинг, туризм, туристичний бренд, туристична політика, країни Закавказзя.*

1. ВСТУП

У сучасному глобалізованому світі країни, міста, компанії конкурують один з одним задля залучення уваги туристів, місцевих та іноземних інвесторів, споживачів і забезпечення надходження додаткового капіталу в економіку країни. У цій конкуренції перемагають ті, кому вдається максимально правильно позиціонуватися на світовому ринку, у тому числі проводячи ефективну політику туристичного брендингу.

Динамічний розвиток туризму з одного боку, несе економічні дивіденди, з іншого – сприяє популяризації країни у світі. Так, близько 70 % частки ринку туристичних послуг припадає всього на 15 держав світу [1, с. 199]. Тому туристичний брендинг стає надзвичайно важливим для інших країн. Розвинені держави давно використовують можливості туристичного брендингу, у той час як існує низка держав, які лише почали робити деякі кроки в цьому напрямі. Серед них і країни Закавказзя. На сучасному етапі перед ними стоїть завдання «представити» себе світу, показати свою самобутність і привабливість.

Формуючи засади політики державного брендингу, держава повинна відзначити її пріоритетні напрями: у рамках бренду країни як місця призначення – що саме держава може запропонувати (місце для туризму, бізнесу, освіти тощо); ідентичність бренду – які саме елементи національної самобутності варто просувати за кордоном. Лише адекватне визначення акцентів дасть змогу зробити політику брендингу ефективною й такою, що приносить користь державі.

Постановка проблеми. Після розпаду Радянського Союзу кожна з новоутворених на його уламках держав, у тому числі й Азербайджан, Вірменія та Грузія, постала перед необхідністю свого ствердження у глобальному середовищі. Крім того, країни Закавказзя мусили розв'язувати низку проблем, які негативно вплинули на формування їхнього іміджу у світі, як-от: неврегульованість конфліктів у Нагірному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії, гострота міжнаціональних відносин і складність проблем переходу до ринкової економіки. При цьому, якщо Грузія пішла шляхом реформ та демократизації, то Вірменія й Азербайджан – навпаки, залишилися вірними авторитарній системі.

Завдання формування позитивного сприйняття держав у світі покладено на туристичну сферу, оскільки країнам Закавказзя вдалося за порівняно невеликий період часу досягти вагомих результатів у цій галузі. Туризм у всіх трьох державах визначений країнами як пріоритетний напрям розвитку.

Основними цілями туристичного брендингу є:

- підтримка іміджу країни, зміна негативних думок або стереотипів про неї;
- забезпечення присутності туристичного бренду в міжнародному інформаційному просторі;
- забезпечення збільшення туристських потоків, доходів від туризму, залучення іноземних інвестицій.

Часто туристичний бренд вважають короткостроковим проєктом, суть якого зводиться до наявності привабливої айдентики (логотипу, гасла). Насправді туристичний бренд – це стратегія, яка дає змогу виділити країну на карті й популяризувати туризм. Це – якісні комунікації. Професор Неймарк справедливо стверджує, що безсистемне іміджеве вкидання навіть найбільш позитивної інформації мало що додає до міжнародної репутації країни [2].

Країни Закавказзя мають успішний досвід упровадження туристичного брендингу. Тож вивчення найкращих практик, що вже мають ці держави, є цікавим не лише в науковому плані, а й має практичне значення: цей досвід варто залучати для формування успішного туристичного брендингу й України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика туристичного брендингу є відносно новим напрямом сучасних досліджень, адже зростання ролі інформації й комунікаційних технологій наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. лише сформувало нові запити на вивчення тих питань, які раніше не перебували у фокусі уваги вчених, а також аналітиків та експертів туристської галузі. Питаннями туристичного брендингу займалися такі зарубіжні й вітчизняні науковці, як І. Ібрагімов, Е. Лекашвілі, М. Терещук, М. Пилипак та ін. Незважаючи на значну кількість публікацій у науковій літературі щодо питань формування й позиціонування бренду країни, окремі аспекти залишаються нерозв'язаними. Зокрема, відсутні публікації щодо досвіду деяких пострадянських держав, наприклад країн Закавказзя, у формуванні й реалізації політики власного туристичного брендингу. Тож в основу пропонованої публікації покладено аналіз передусім програм, стратегій розвитку туризму країн регіону, звіти Всесвітньої туристської організації тощо.

Мета статті – проаналізувати досвід держав Закавказзя в реалізації політики туристичного брендингу, визначити проблеми й досягнення в цій сфері.

Методичні основи дослідження. Мета дослідження передбачає

використання методу аналізу та синтезу інформації з різноманітних аспектів розвитку туризму й туристичної політики держав, що надається державними органами влади; статистичного методу, порівняльного методу з опорою на дані різних джерел, передусім Всесвітньої туристичної організації.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перш ніж розглянути політику туристичного брендингу країн Закавказзя, потрібно окреслити деякі тенденції. Найбільш поширеним цільовим функціональним призначенням бренду країни є туризм. Брендинг сфери туризму не є чимось новим, однак його значення для країни різко зросло з тих пір, як туризм став однією з найбільших галузей економіки у світі [3]. У таб. 1 продемонстровано ці тенденції. За останні 10 років кількість іноземних громадян, які відвідали Закавказзя, збільшилася більше ніж удвічі. Відповідно до збільшення туристського потоку зріс показник доходу від міжнародного туризму, який має важливе значення для економіки країн. Грузія є лідером у регіоні за показниками туристичних прибутків й отриманих доходів. Можна стверджувати, що позитивна динаміка розвитку туризму активізувала роботу держав щодо формування та реалізації політики туристичного брендингу.

Таблиця 1

Динаміка розвитку міжнародного туризму
в країнах Закавказзя [6, 7, 8]

Країна	Міжнародні туристичні прибуття (тис. осіб)			Дохід (млн дол. США)			Travel & Tourism Competitiveness Index (1–7)
	2010	2015	2019	2010	2015	2019	2019
Азербайджан	1,280	1,922	2,876	657	2,309	1,792	3,8 (71 місце)
Вірменія	687	1,192	1,894	646	936	1,528	3,7 (79 місце)
Грузія	1,067	2,282	5,080	659	1,936	3,269	3,9 (68 місце)

Згідно з рейтингом національних брендів британської міжнародної консалтингової компанії «Brand Finance» у 2020 р. Азербайджан посів 85 місце, Грузія – 99, Вірменія не увійшла до переліку топ-100 країн [4].

Згідно з рейтингом, опублікованим усесвітньо відомим виданням «Bloomberg», країни регіону ввійшли до десяти стрімко зростаючих туристських напрямів Європи у 2018 р. [5].

Пандемія Covid-19 перекреслила очікування держав збільшити ці показники у 2020–2021 рр. та негативно вплинула на розвиток туризму в країнах Закавказзя й в усьому світі.

Грузія. Яскравим прикладом успішної реалізації брендингової стратегії у сфері туризму є Грузія. За декілька років її туристська галузь перетворилась у справжній локомотив грузинської економіки. До початку пандемії COVID-19 близько 72 % доходів Грузії від експорту послуг припадали на туризм. Доходи від міжнародного туризму демонстрували тенденцію до зростання й сягнули 3,2 млрд дол. США у 2018 р. Туризм становив 7,6 % від загального ВВП [9].

Розвиток туризму в Грузії характеризується певними тенденціями, зумовленими низкою причин. На початку 1990-х років абхазька та громадянська війни зашкодили іміджу Грузії, у результаті чого потік туристів зійшов нанівець. Індустрія туризму сильно постраждала від російсько-грузинської війни та світової економічної кризи 2008 р. Після війни держава почала активну діяльність щодо створення свого туристичного бренду, щоб вийти на якісно новий рівень.

Насамперед розгорнули потужне будівництво та реконструкцію туристських центрів й об'єктів у різних регіонах Грузії: Кахетії, Сванетії, Аджарії. Реалізовано низку важливих туристських проєктів у Тбілісі, Мцхеті, Батумі, Кварелі, Кобулеті, Гудаурі.

У 2010 р. розроблена стратегія регіонального розвитку Грузії до 2017 р., яка визначала туризм і захист навколишнього середовища пріоритетними напрямками. Прийнято низку законів, що сприяли залученню інвесторів і туристів, наприклад закон «Про підтримку розвитку вільних туристичних зон у Кобулеті й Анаклії» [10], метою якого стало заохочення розвитку готельного бізнесу. Цей закон визначав права, обов'язки, пільги та преференції інвесторів, а також процедуру передачі земельних ділянок у власність інвесторів.

Ініціативу зі створення туристичного бренду Грузії взяла на себе Національна туристична адміністрація Грузії (GNTA), заснована у 2010 р. як структурний підрозділ Міністерства економіки та сталого розвитку Грузії. Основними завданнями GNTA стали:

- формування й реалізація державної політики розвитку туризму Грузії;
- сприяння сталому розвитку туризму;
- сприяння високому зростанню експортного доходу та створенню робочих місць у сфері туризму;

– підвищення впізнаваності Грузії як унікального туристичного напрямку [11].

Стратегію розвитку туризму на 2015–2025 рр. розроблено урядом Грузії за підтримки Світового банку, а також інших стейкхолдерів туристської галузі. Розробка стратегії передбачала проведення консультацій і поглибленого діалогу з широким колом суб'єктів туристської галузі, включаючи національні й місцеві органи влади, туроператорів, інвесторів, представників адміністрацій територій, які перебувають під особливою охороною, та об'єктів культурної спадщини, власників готелів, а також громадян, які представляють усі прошарки суспільства.

Стратегія є викладом бачення розвитку галузі на майбутні десять років разом зі стратегічним планом заходів щодо підвищення значення туризму в інтересах економіки країни і – у підсумку – на благо її громадян. Стратегія спрямована на досягнення таких цілей:

- 1) розвиток шанобливого ставлення, регенерація й збереження культурної та природної спадщини Грузії;
- 2) формування унікального автентичного досвіду туристів на основі ознайомлення з об'єктами природної й культурної спадщини;
- 3) підвищення конкурентоспроможності галузі за рахунок надання туристам послуг світового класу;
- 4) диверсифікація країн-генераторів туристських потоків до Грузії, залучення туристів із країн Європейського Союзу, Північної Америки, Східної Азії, які володіють найвищим рівнем витрат за рахунок розширення й підвищення ефективності маркетингу та просування туристичних послуг;
- 5) розширення у розвиток можливостей зі збору та аналізу даних про туристську діяльність й оцінку ефективності туріндустрії;
- 6) збільшення державних і приватних інвестицій у туристичний сектор;
- 7) формування партнерств між урядом, туристичною індустрією, неурядовими організаціями та громадськістю, необхідні для досягнення всіх зазначених вище цілей [12].

Гасло «Грузія – країна життя» й логотип, який нині використовує GNTA, виконаний у мотиві грузинського прапора – фігури червоного кольору, що нагадує чотирилисту квітку з білим тлом, мають на меті підкреслити унікальність країни, її багатство та різноманіття й спонукати туристів повертатися в державу знову.

Важливим досягненням у реалізації брендингової стратегії є участь Грузії в різноманітних заходах. Так, за 2018 р. GNTA взяла участь у 24 міжнародних і внутрішніх туристських ярмарках та провела 150 поїздок для преси. Крім того, Національна туристична адміністрація здійснила

рекламну кампанію на міжнародній онлайн-платформі Tripadvisor.com у 15 країнах, у Expedia в чотирьох країнах, на Lonely Planet у європейських країнах і на National Geographic у країнах Європи й Близького Сходу. Крім того, онлайн-кампанія «Емоції – це Грузія» проходила у соціальних мережах Facebook та Instagram в 11 країнах та на Youtube. Рекламні кампанії транслювалися провідними світовими каналами, серед яких – CNN, Euronews та BBC.

Для забезпечення інформаційної присутності туристичного бренду Грузії в період пандемії COVID-19 Національна адміністрація туризму запропонувала громадянам 95 країн світу нову інноваційну програму дистанційної роботи «Працюй з Грузії». У період глобальної пандемії все більше транснаціональних корпорацій і глобальних компаній перейшли на дистанційну роботу, коли місцезнаходження співробітника не має значення і не заважає виконувати свої обов'язки. Ідеться про три категорії працівників – це самозайняті, штатні співробітники й підприємці, які мають надати відомості про те, що їхні фінансові можливості дають змогу під час перебування в Грузії сплачувати податки. Такі іноземці зможуть проживати в країні без оформлення дозволу на проживання щонайменше 180 днів. Уряд при цьому готовий забезпечити іноземним гостям безпечні та комфортні умови перебування в Грузії [13]. Завдяки цьому проєкту Грузія має можливість стати унікальним туристичним напрямом у всьому світі й посилити свій туристичний бренд.

Азербайджан. Позитивний досвід у формуванні туристичного бренду держави має Азербайджан. Сьогодні Азербайджан відомий у світі завдяки своїм нафтогазовим ресурсам. Однак країна володіє також величезним туристським потенціалом, який є недостатньо використаним. Частка туризму у ВВП, починаючи з 2015 р., становить близько 4,5 % [14].

Виконання «Державної програми розвитку туризму в Азербайджанській Республіці на 2002–2005 роки», затвердженої 27 серпня 2002 р., створило сприятливі умови для розвитку туризму й заклало основу для інтеграції країни у світовий туристичний ринок. Починаючи з 2005 р., на відомих зарубіжних каналах транслювалися рекламні ролики, зміст яких відображав туристський потенціал республіки. Друкувалися й видавалися близько 50 рекламних видань різними мовами світу.

Одна з головних проблем, із якою зіткнулася туристична сфера країни, – це підвищення рівня і якості туристичних послуг. Це питання відображено в Державній програмі. У 2006 р. при Міністерстві культури і туризму Азербайджанської Республіки створено вищу школу, що дає освіту в галузі туризму, – Азербайджанський інститут туризму.

На продовження цієї політики у 2010 р. затверджено «Державну програму розвитку туризму в Азербайджанській Республіці на 2010–2014 роки», яка відображала всебічний план заходів щодо реалізації туристичного потенціалу й перетворення туристського сектору в одну з провідних галузей економіки країни.

У 2011 р. Азербайджан вступив до Всесвітньої туристичної організації. Цей рік був оголошений «Роком туризму» в Азербайджанській Республіці. Із того часу країна бере активну участь у всіх заходах, що проводяться Всесвітньою туристичною організацією.

Наприкінці 2016 р. глава держави затвердив «Стратегічну дорожню карту щодо розвитку індустрії спеціалізованого туризму в Азербайджанській Республіці» [15], що містить у собі рекомендації й інформацію про сучасний стан індустрії туризму в країні, потенціал його розвитку, роль держави в розвитку сфери туризму, можливі форми співробітництва між зацікавленими сторонами та ін.

У різний час рішення щодо реалізації туристичної політики впроваджувалися через різні типи виконавчих органів. Проте туризм ніколи не був єдиним акцентом у їхній діяльності. Регулювання туризму входило до компетенції Міністерства молоді, спорту та туризму Республіки Азербайджан, пізніше – Міністерства культури і туризму.

Зі зростанням ролі туризму, збільшенням державної підтримки туристичного сектору, затвердженням Стратегічної дорожньої карти виникла необхідність у створенні спеціальної державної структури з регулювання туристської галузі. Так, у 2018 р. створене Державне агентство з туризму. Його основні функції – це політика у сфері туризму, удосконалення законодавства, стимулювання інвестицій, дослідження, статистика, підвищення рівня конкурентоспроможності країни, розробка туристичного бренду.

Бюро з туризму Азербайджану є структурною одиницею Державного агентства з туризму, основними завданнями якого є:

- маркетинг і комунікації в туризмі (реклама та PR, участь у фестивалях й інших заходах);
- розробка туристичних продуктів;
- розвиток людських ресурсів та вдосконалення стандартів якості в туристичній галузі;
- просування туристського бренду країни [16].

У 2019 р. Бюро з туризму Азербайджану стало переможцем у номінації «Найперспективніше бюро з туризму» в рамках «Arabian travel awards 2019» (Дубай) [17].

Одним з інструментів туристичного брендингу країни є її участь у різноманітних заходах міжнародного значення. Для Азербайджану такими заходами стали проведення міжнародного музичного конкурсу Євробачення–2012, Перших Європейських ігор (2015), Міжнародної шахової олімпіади (2016), Ісламських ігор солідарності (2017), «Формули-1» (проводиться з 2016 р.), фіналу Ліги Європи 2019 [2]. Організація й проведення таких масштабних заходів надає можливості, у тому числі й медійні, для популяризації країни, демонстрації її політичних та економічних досягнень.

Невід’ємною складовою частиною туристичного бренду держави є його айдентика. Восени 2018 р. влада представила новий туристичний бренд «Азербайджан: поглянь по-новому». Бренд створено за участю як місцевих, так і іноземних фахівців. Безпосереднім виконавцем робіт стала всесвітньо відома компанія «Landor Associates», яка формує бренди багатьох країн світу, корпорацій і заходів світового масштабу.

У концепції туристичного бренду дизайнери об’єднали дві форми й перетворили їх у центральний символ – першу букву в назві країни «а». Логотип нагадує своєрідну «лінзу» чи «об’єктив», що пропонує по-новому поглянути на Азербайджан.

Новий бренд, за словами керівника відділу менеджменту Бюро з туризму Азербайджану Фідан Алієвої, символізує історію, культуру, природу та національні традиції, відображає досягнення сучасного Азербайджану й дасть змогу більш динамічно пропагувати його туристські можливості у світі [18].

Концепція просування бренду, стратегія його позиціонування як на глобальному ринку, так і в окремих країнах і регіонах, передбачає 18 пріоритетних ринків для залучення туристів до Азербайджану. Це країни Перської затоки, Китай, Японія, Республіка Корея, держави Західної Європи, Ізраїль, а також країни-сусіди. Просуванням туристичного бренду за кордоном займаються офіційні представництва Державного агентства з туризму Азербайджану. На сьогодні вони діють у Німеччині, Індії, Китаї, ОАЕ, Російській Федерації, Саудівській Аравії.

Поки триває криза міжнародного туризму, спричинена пандемією COVID-19, країни шукають інноваційні рішення та інструменти для відновлення туристичної індустрії. Так, у 2020 р. Бюро з туризму Азербайджану запустило платформу електронного навчання Azerbaijan 101, яка розроблена спеціально для дистанційного навчання й сприяння в організації тренінгів для турагентів та представників туріндустрії по всьому світу й просування туристичного бренду країни [19].

Вірменія. Вірменія є унікальним туристським напрямом із багатою та різноманітною культурною спадщиною й потужним ландшафтом, що забезпечує динамічні можливості для туризму. Останнє десятиріччя характеризується зростанням туристських потоків до Вірменії. Але ці показники залишаються незначними, порівняно з міжнародними стандартами. Сьогодні Вірменію та вірмен у світі знають переважно як жертв геноциду, які пережили руйнівний землетрус 1988 р., і країну, що конфліктує із сусіднім Азербайджаном. На сучасному етапі перед Республікою Вірменія стоїть завдання за допомогою туристичного бренду стати привабливою для споживачів й інвесторів.

Комітет із туризму Міністерства економіки Республіки Вірменія, створений у 2016 р., є уповноваженим органом із розробки та реалізації політики Уряду у сфері туризму.

Згідно з Національною стратегією розвитку Вірменії на 2014–2025 рр., туризм є одним із п'яти пріоритетних секторів для створення робочих місць. У стратегії зазначено, що в'їзний туризм повинен зберегти свою роль другого основного експортного сектору, і на нього припадатиме близько 20 % експорту [20]. У 2019 р. Держкомітет з туризму Міністерства економіки Вірменії розробив стратегію розвитку туризму на 2020–2030 рр.

Рішення про брендуння Вірменії уряд прийняв у 2014 р. 20 лютого 2014 р., між Міністерством економіки Вірменії, Фондом національної конкурентоспроможності Вірменії та Агентством міжнародного розвитку США підписано Меморандум про виділення коштів на виконання робіт із розробки національного бренду. Між Фондом національної конкурентоспроможності Вірменії й американською компанією GK Brand укладений Договір про створення національного бренду.

З огляду на важливість брендуння в справі підвищення туристської та інвестиційної привабливості, розвитку економіки Вірменії, а також підвищення міжнародного авторитету країни компанія GK Brand у 2015 р. представила новий логотип країни. Логотип «Вічне сонце» відображає квітку, що розкривається. За словами авторів, це символізує внесок вірмен у наукову, художню та бізнес-сферу. Подібно до променів сонця, пелюстки квітки розходяться, відтворюючи форму вірменського символу вічності. Пелюстки квітки забарвлені в червоний, синій і помаранчевий кольори, подібно до кольорів вірменського прапора [21].

У просуванні туристичного бренду важливу роль відіграють міжнародне співробітництво й стратегічні партнерства. Із 2015 р. US-AID та Смітсонівський інститут співпрацюють із метою реалізації інноваційного проєкту з покращення культурного туризму у Вірменії.

Проект спрямований на сприяння розвитку туристської індустрії та просування туризму в регіонах за межами Єревану [22]. У рамках цього партнерства Смітсонівський інститут реалізував програму, яка стосувалася проведення фольклорного фестивалю 2018 р. у Вашингтоні.

Низка інших ініціатив відбувся задля відновлення й збереження визначних пам'яток. Одним із яскравих прикладів цього є проект відродження Татев – монастир на півдні Вірменії. Державно-приватне партнерство між урядом і приватним фондом мали результатом відновлення цього великого монастирського комплексу та організацію будівництва найдовшої зворотної канатної дороги у світі.

Позитивно на формування туристичного бренду Вірменії вплинуло проведення таких міжнародних заходів: щорічного кінофестивалю «Золотий абрикос», Пан-вірменських ігор, дитячого пісенного конкурсу Євробачення (2011), конференцій членів країн Франкофонії. Американський телеканал CNN включив Єреван у рейтинг 20 найкрасивіших європейських міст із малою кількістю туристів.

В умовах пандемії COVID-19 Вірменія зосередила увагу на просуванні свого туристичного бренду всередині країни, стимулюючи цим самим розвиток внутрішнього туризму.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, проведений огляд засвідчив, що зі зростанням ролі туризму в економіках країн, збільшенням державної підтримки туристського сектору, оцінкою влади можливостей туристичного брендингу країни почали напрацьовувати стратегії розвитку цієї галузі.

Аналіз політики туристичного брендингу держав Закавказзя дав змогу виявити фактори, які гальмують цей процес, як-от: слабка присутність туристичних брендів у світовому інформаційному просторі; недостатній рівень якості туристичних послуг та використання туристського потенціалу; пандемія COVID-19; імідж «радянських» республік; політична нестабільність, пов'язана з неврегульованістю конфліктів у регіоні тощо.

Утім, сьогодні туризм є одним із яскравих прикладів ефективної співпраці між урядами країн Закавказзя, їхньою туристичною індустрією, неурядовими організаціями та громадськістю, що створює умови не лише для нарощення позитивної динаміки туризму, але й надає можливості для найбільш продуктивного позиціонування країн на світовому ринку.

Потрібно зазначити, що країни Закавказзя із різною активністю реалізують політику туристичного брендингу. Найкращий результат демонструє Грузія. Природно-кліматичні умови, багата культурна спадщина, гостинність у поєднанні з успішною політикою щодо просування туристичного бренду поступово зробили галузь туризму однією з основ економічного розвитку, сприяли досягненню позитивної динаміки в туристичній сфері за короткі терміни. Усі ці передумови дають змогу говорити про грузинське «туристичне диво».

Важливими досягненнями у реалізації брендингових стратегій країн Закавказзя стали розробка нової айдентики брендів, участь країн у міжнародних заходах та їх організація й проведення на території власних держав, залучення міжнародних інвестицій, що дало змогу покращити туристську інфраструктуру.

На сьогодні перед країнами регіону постає першочергове завдання систематизувати те, що напрацьовано в попередні роки, і вибудувати подальшу грамотну, ефективну політику туристичного брендингу.

Цінним для України може стати досвід Грузії та Азербайджану в подоланні кризових явищ у туристичній галузі, викликаних пандемією COVID-19, шляхом реалізації успішних інноваційних проєктів, а також приклад ефективної державно-приватної співпраці у сфері туризму.

Подальші дослідження політики туристичного брендингу країн Закавказзя потрібно спрямувати на вивчення питань взаємодії державного й приватного секторів у розбудові туристичної галузі та брендингу; на виявлення нових тенденцій, пов'язаних із продовженням пандемії та обмеженням туристських потоків; на використання інформаційно-комунікаційних технологій у туристичному брендингу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пилипак, М. І. (2011). Прикладні аспекти державного брендингу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, вип. 103 (час. I), 198–201. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/view/1629/1542>
2. Ибрагимов, И. (2016). Глобальные имиджевые мероприятия как инструмент формирования государственного бренда Азербайджана. *Международная жизнь*. URL: <http://culturedip.interaffairs.ru/index.php/analitika/item/1600-1600>
3. Терещук, М. И. (2015). Эволюция концепта «Брендинг» как инструмента обеспечения конкурентных преимуществ страны. *Studia Humanitatis*, № 4. URL: <http://st-hum.ru/en/node/357>
4. Nation Brands (2020). The annual report on the most valuable and strongest nation brands. November 2020. URL: <https://brandirectory.com/download-report/brand-finance-nation-brands-2020-preview.pdf>

5. Ekstein, N. (2018). These are the fastest-growing destinations in Europe. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-09-24/these-are-the-fastest-growing-destinations-in-europe>

6. International Tourism Highlights. 2017 Edition. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284419029>

7. International Tourism Highlights. 2020 Edition. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284422456>

8. The Travel & Tourism Competitiveness Report (2019). URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf

9. Georgian Tourism In figures (2018). Georgian National Tourism Administration. URL: <https://gnta.ge/publication/georgian-tourism-in-figures-2018/>

10. Lekashvili, E., Dodashvili, V. (2017). Legal Regulation of Tourism Business in Georgia. *Copernican Journal of Finance & Accounting*, 6(1), 67–76. URL: https://www.researchgate.net/profile/Eka-Lekashvili/publication/318732088_LEGAL_REGULATION_OF_TOURISM_BUSINESS_IN_GEORGIA/links/5a09751eaca272ed27a02199/LEGAL-REGULATION-OF-TOURISM-BUSINESS-IN-GEORGIA.pdf

11. About Us. Georgian National Tourism Administration. URL: <https://gnta.ge/about-us/>

12. «Грузия – страна жизни». Стратегия развития туризма в Грузии. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2015/12/07/a-tourism-strategy-for-georgia-country-of-life>

13. We offer the Work from Georgia program to more than 95 countries. 27.08.2020. URL: http://gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=288&info_id=77151

14. Tourism in Azerbaijan. Statistical yearbook. Baku. (2020). URL: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/?lang=en>

15. Strategic Roadmap for the Development of Specialized Tourism Industry in the Republic of Azerbaijan. URL: <https://monitoring.az/assets/upload/files/d53a6f3606f2e-c987a4084ee6664380e.pdf>

16. Destination Management Organisations in Azerbaijan. Azerbaijan Tourism Board. URL: <https://www.tourismboard.az/dmo>

17. Award Winners-2019. URL: <http://arabiantravelawards.ae/pages/awards-2019.asp>

18. В Баку состоялся Первый национальный туристический саммит. *Азербайджанское государственное информационное агентство*, 18.10.2018. URL: https://azertag.az/ru/xeber/V_Baku_sostoyalsya_pervyi_Nacionalnyi_turisticheskii_sammit_VIDEO-1205717

19. Azerbaijan 101. E-learning platform powered by ATB. URL: <https://elearning.tourismboard.az/>

20. Armenia Development Strategy for 2014–2025. URL: https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Development%20Strategy%20of%20the%20Republic%20of%20Armenia%20for%202014-2025_ENG.pdf

21. Грицкевич, П. (2018). Туристический брендинг: как страны создают свой имидж? URL: <https://btw.by/pro-obzor/20088-turisticheskij-brening-kak-strany-sozdayut-svoj-imidzh.html>

22. Travel and Tourism. International Trade Administration. URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/armenia-travel-and-tourism>

TOURISM BRANDING POLICY OF THE CAUCASUS COUNTRIES

The article analyzes the formation and development of tourism branding policy in Azerbaijan, Armenia and Georgia. The present paper concentrates on analyzing following programs, such as «Georgian Tourism Development Strategy 2025», «Strategic Roadmap for the Development of Specialized Tourism Industry in the Republic of Azerbaijan» and «Armenia Development Strategy for 2014–2025». The expediency of the formation and direction of the tourism brand was substantiated. It is determined that a tourist brand is the strategy that allows to distinguish a country on a map, to promote her international authority, to compete effectively for the investments and the tourist flows. It is established that the rapid development of tourism in the countries of the Caucasus characteristic of the last decade has determined the importance of tourist branding. During this period, state support for the sector increased significantly, the institutional structure was formed, the identity of tourist brands was developed and approved, and tourism became a priority for the development of national economies. It is established that the main directions of development of tourism branding in the Caucasus are increase of countries recognasibility as tourism brands by reviving advertising and information activities, improving tourism infrastructure, expanding international cooperation in tourism development and forming a positive image in the international arena. The conclusions prove that the formation of the tourist brands is purposefully according to the vision of states of their place in the global world today and the development of the region in the future.

Key words: branding, tourism, tourism brand, tourism policy, Caucasus countries.

REFERENCES

1. Pylypak, M. I. (2011). Prykladni aspekty derzhavnoho brendinhu. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 103 (chastyna I), 198–201. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/view/1629/1542> (in Ukrainian).
2. Ibragimov, I. (2016). Global'nye imidzhevye meroprijatija kak instrument formirovanija gosudarstvennogo brenda Azerbajdzhana. *Mezhdunarodnaja zhizn'*. URL: <http://culturedip.interaffairs.ru/index.php/analitika/item/1600-1600> (in Russian).

3. Tereshchuk, M. I. (2015). Evoljucija koncepta «Breeding» kak instrumenta obe-spechenija konkurentnyh preimushhestv strany. *Studia Humanitatis*, № 4. URL: <http://sthum.ru/en/node/357> (in Russian).

4. Nation Brands (2020). The annual report on the most valuable and strongest nation brands. November 2020. URL: <https://brandirectory.com/download-report/brand-finance-nation-brands-2020-preview.pdf>

5. Ekstein N. These are the fastest-growing destinations in Europe. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-09-24/these-are-the-fastest-growing-destinations-in-europe>

6. International Tourism Highlights 2017 Edition. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284419029>

7. International Tourism Highlights 2020 Edition. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284422456>

8. The Travel & Tourism Competitiveness Report (2019). URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf

9. Georgian Tourism In figures (2018). Georgian National Tourism Administration. URL: <https://gnta.ge/publication/georgian-tourism-in-figures-2018/>

10. Lekashvili, E., Dodashvili, V. (2017). Legal Regulation of Tourism Business in Georgia. *Copernican Journal of Finance & Accounting*, 6 (1), 67–76. URL: https://www.researchgate.net/profile/Eka-Lekashvili/publication/318732088_LEGAL_REGULATION_OF_TOURISM_BUSINESS_IN_GEORGIA/links/5a09751eaca272ed27a02199/LEGAL-REGULATION-OF-TOURISM-BUSINESS-IN-GEORGIA.pdf

11. About Us. Georgian National Tourism Administration. URL: <https://gnta.ge/about-us/>

12. «Gruzija – strana zhizni». Ctrategija razvitija turizma v Gruzii. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2015/12/07/a-tourism-strategy-for-georgia-country-of-life> (In Russian)

13. We offer the Work from Georgia program to more than 95 countries. 27.08.2020. URL: http://gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=288&info_id=77151

14. Tourism in Azerbaijan / Statistical yearbook / Baku (2020). URL: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/?lang=en>

15. Strategic Roadmap for the Development of Specialized Tourism Industry in the Republic of Azerbaijan. URL: <https://monitoring.az/assets/upload/files/d53a6f3606f2e-c987a4084ee6664380e.pdf>

16. Destination Management Organisations in Azerbaijan. Azerbaijan Tourism Board. URL: <https://www.tourismboard.az/dmo>

17. Award Winners–2019. URL: <http://arabiantravelawards.ae/pages/awards-2019.asp>

18. V Baku sostojalsja Pervyj nacional'nyj turisticheskij sammit. *Azerbajdzhanskoe gosudarstvennoe informacionnoe agentstvo*. (2018, 18.10.). URL: https://azertag.az/ru/xeber/V_Baku_sostoyalsya_pervyi_Nacionalnyi_turisticheskii_sammit_VIDEO-1205717 (In Russian)

19. Azerbaijan 101. E-learning platform powered by ATB. URL: <https://elearning.tourismboard.az/>

20. Armenia Development Strategy for 2014–2025. URL: https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Development%20Strategy%20of%20the%20Republic%20of%20Armenia%20for%202014-2025_ENG.pdf

21. Grickevich, P. (2018). Turisticheskij brending: kak strany sozdajut svoj imidzh? URL: <https://btw.by/pro-obzor/20088-turisticheskij-brending-kak-strany-sozdayut-svoj-imidzh.html> (in Russian).

22. Travel and Tourism. International Trade Administration. URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/armenia-travel-and-tourism>

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК 327:[321(470):17.022.1

Євгенія Тихомирова,

доктор політичних наук,

професор кафедри міжнародної інформації та політичного аналізу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0003-4520-670X

Yevgenia.Tyhomirova@vnu.edu.ua

Ольга Рихлюк,

студентка спеціальності 291 «Міжнародні відносини,

суспільні комунікації та регіональні студії»,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

Rykhliuk.Olha2020@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-125-138

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ РФ У ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено ключові фактори, що вплинули на формування іміджу незалежної Росії після розпаду СРСР. На основі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних науковців виокремлено основні інструменти м'якої сили для формування іміджу країни. Зазначено, що доктрина відродження Росії ґрунтується на засадах «розділеності російського народу» і його праві на возз'єднання з можливістю застосування методів жорсткої сили.

Проаналізовано використання основних інструментів м'якої сили в контексті концепції «русского мира». Узято до уваги функціонування Фонду підтримки публічної дипломатії імені О. М. Горчакова як важеля впливу м'якої сили та реалізації його щорічного науково-освітнього проєкту «Діалог в ім'я майбутнього».

Наведено статистичні дані, зібрані Всеросійським центром вивчення громадської думки та центром П'ю, які підтверджують висловлені гіпотези щодо оцінки іміджу РФ її громадянами й іноземцями.

На конкретних прикладах новинних статей, які опубліковані на інтернет-ресурсах «Правда.Ру» та «Russia Today», продемонстровано як робота ЗМІ впливає на формування внутрішнього та зовнішнього іміджу РФ. Особливо гостро питання пропаганди, яка поширюється кремлівськими ЗМІ, постає на тимчасово окупованих Донецькій і Луганській областях. Досліджено, що для поширення пропаганди заголовки є особливо ефективним інструментом, адже саме в них можна вкласти потрібні пропагандистам ідеологеми.

Висловлено припущення, що найдієвішим і найефективнішим засобом зміни іміджу Росії в очах міжнародної спільноти та власних громадян могли б стати реальні позитивні зміни у всіх сферах життя російського суспільства. Це насамперед демократизація політичної системи, підвищення ефективності російської економіки, боротьба з корупцією, розвиток вітчизняного бізнесу, гарантії іноземним компаніям, підвищення рівня й поліпшення якості життя населення.

Ключові слова: публічна дипломатія; м'яка сила; імідж; брендинг держави; пропаганда.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин провідні країни світу дедалі частіше змінюють власну стратегію промоції держави та формування іміджу, надаючи перевагу засобам «м'якої сили». Імідж – штучний образ, що формується в громадській або індивідуальній свідомості засобами масової комунікації й психологічного впливу [1, с. 17].

Структуроване та логічне формування іміджу держави – важливий аспект зовнішньої політики, який впливає на економічну, політичну, соціальну політики. Він певним чином визначає авторитет країни на міжнародній арені. Позитивно створений образ держави відкриває значно більші можливості для просування та реалізації її національних інтересів.

Позитивний імідж як лакмусовий папірець для культурної політики, яку проводить та чи інша країна, адже позитивний імідж формує не лише лояльне ставлення серед іноземних громадян, а й сприяє підвищенню рівня патріотизму громадян цієї держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості формування іміджу РФ – тема, яка відображається в працях багатьох російських і закордонних науковців. Більше того, на теренах Росії існують цілі установи, які займаються дослідженням вітчизняного іміджу. Наприклад, в Інституті стратегічних оцінок і аналізу (інституція, яка діє на території Росії понад 20 років) цією роботою займаються В. А. Луків, В. К. Кантор, П. С. Гуревич, Е. О. Галумов. Серед українських учених у цій галузі – Г. Г. Почепцов, М. М. Розумний, Н. О. Піпченко, В. В. Золяк, С. М. Квіт, Ю. В. Колісник.

Мета статті – аналіз формування іміджу РФ за допомогою засобів м'якої сили в постбіполярний період розвитку міжнародних відносин.

Методика дослідження. Поставлені завдання виконувалися із застосуванням загальнонаукових методів: конкретно-пошукового – для виявлення, відбору, синтезу, класифікації друкованих джерел із питань формування російського іміджу, діяльності закордонних державних структур; метод аналізу – під час опрацювання законодавства й наукових джерел із метою детального опрацювання діяльності інститутів президента США та РФ.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Після розпаду СРСР розпочинається новий етап розвитку міжнародних відносин – постбіполярний період. Цей проміжок часу характеризується появою нових незалежних держав, які утворилися на уламках Радянського Союзу. Після здобуття незалежності всі ці країни поєднувало одне спільне завдання – належне позиціонування себе на міжнародній арені, створення національного бренду. Позитивне сприйняття країни у світі є запорукою успіху глобальних політичних, соціальних та економічних рухів.

Доктрина відродження Росії після розпаду СРСР, який росіянами визначається як геополітична катастрофа, і її реваншу на пострадянському просторі ґрунтується на таких засадах, як «розділеність російського народу» і його право на возз'єднання; «штучність» нових державних кордонів, що тлумачиться як велика історична поразка Росії й загроза її безпеці; необхідність захисту співвітчизників також і силовими

методами. Як наслідок, сформульовано національний проєкт «збирання земель» – Євразійський союз [2, с. 31].

РФ у цьому завданні використовує різноманітні засоби, аби заявити про себе як наддержаву в соціальній, економічній, політичній, духовній та культурній сферах на міжнародній арені.

Дослідження іміджу Росії в очах зарубіжної громадськості (або, як його ще називають, геополітичного образу Росії) пов'язане з певними складнощами [3, с. 31]. По-перше, незмінно велика площа, де проживають декілька десятків етносів, які не завжди об'єднані спільною культурною спадщиною та виступають проти асиміляції. По-друге, облік переваг і недоліків геополітичного положення країни не завжди був адекватним реальності, а це призводило до відомого спотворення образу країни. Це зумовлювалося тим соціально-політичним ладом, який існував у конкретну історичну епоху. По-третє, більшість росіян перебувають у політичному й зовнішньополітичному «обороті» образів Росії, які найчастіше ґрунтуються лише на очевидних фізико-географічних особливостях Росії або на її дуже поверховій ідеологічній оцінці (концепція «Москва – Третій Рим», дилеми слов'янофільства й західництва, романо-германської та російсько-православної цивілізації, євразійство та ін.) [3, с. 32].

Г. Даулінг називає такі фактори формування іміджу держави: політичний устрій; діяльність суспільно-політичних лідерів; культура; новини; наукові досягнення; імідж торгових марок; експорт культурних цінностей; спортивні «зірки» та змагання; туристи й туристична реклама; експорт товарів і послуг; реклама товарів та послуг [4, с. 58].

На думку Л. Прудникова, структура політичного іміджу держави, яка формується в різних суб'єктів на основі їх уявлення про неї, уключає три важливі компоненти: 1) офіційна інформація про державу та її інститути (зокрема щодо їхньої політики, діяльності); 2) узагальнена інформація про державу і її політичні інститути, лідерів, еліту як соціальні організми; 3) життєві (практичні) відомості про державу, конкретну діяльність чиновників та органів державної влади [5, с. 5].

Основними інструментами м'якої сили для формування іміджу країни є:

- ЗМІ, які сприяють поширенню інформації про державу;
- дипломатія та імідж дипломатів;
- мовна політика;
- національна культура (спорт, туризм, наука, освіта, література, музика, театр);

– культурні центри, які займаються просуванням своєї національної культури, мови за кордоном (наприклад Гете-інститут [6], Французький інститут [7] та ін.).

Також треба зазначити, що імідж держави не може бути постійним, сталим. Він неодмінно повинен адаптуватися до вимог часу, трансформуватися разом із розвитком економічних, соціальних, технологічних, інформаційних й інших процесів. Кожна держава повинна бути готова переглянути свій імідж за обставин, коли [8]:

- сприйняття країни не відповідає реальному стану речей;
- діють такі зовнішні аспекти, як кардинальна зміна розстановки сил на геополітичній карті світу та значне зміцнення позицій суперників, безпосередньо пов'язані зі зниженням авторитету своєї країни;
- держава отримує можливість позиціонувати свою економіку чи політику на міжнародній арені в позитивному плані.

Підтримка або зміна іміджу держави має будуватися на професійній, науковій основі. Ця наука, як ніяка інша, не допускає дилетантського підходу, і водночас саме в цій сфері реальні особистості, політики діють без належної підготовки, не приділяючи належної уваги оцінці (прогнозованим результатам) своїх дій (та діючи при цьому часто всупереч поставленим цілям). Прийоми PR, спрямовані на зміцнення іміджу, часто використовуються непродумано, неефективно й безсистемно.

Облік цих факторів робить проблему формування позитивного образу Росії досить складною. Для її розв'язання потрібне моделювання декількох найбільш явних і дієвих позитивних образів країни та подальша їх оцінка з метою визначення оптимально відповідного національним інтересам образу.

На думку Е. О. Галумова, можна виокремити такі напрями формування позитивного образу РФ [3, с. 32]:

- актуалізація історико-географічної основи іміджу Росії. Повинна усвідомлюватися спадкоємність історичного, політичного й геополітичного розвитку країни;
- розширення концептуальної бази формування образу сучасної Росії. Осмислення ролі та значення географічного простору і його образів стосовно політичного розвитку Росії;
- збільшення змістовності образу сучасної Росії.

На сучасному етапі розвитку РФ активно використовує різні інструменти для промоції власної держави. Серед них – апеляція до історичного минулого, позиціонування себе як наддержави, яка може допомогти нужденним (гуманітарна допомога Сирії та окупованому Донбасу). І,

звісно, найефективніший метод, до якого найчастіше вдаються в Кремлі, – пропаганда, яка складається з інформаційно-психологічних операцій в інформаційному просторі країн-сусідів.

Іноді ЗМІ успішніше справляються із завданням створення сприятливого образу держави для внутрішнього споживання, тобто для свого населення, ніж для світової спільноти. Такий PR (піар) працює на користь РФ, внутрішньому середовищу. Завдяки йому багато росіян, усупереч реаліям і думкам світової спільноти, переконані в тому, що Росія вже відновила свій статус великої держави на міжнародній арені. Наприклад, у 2007–2008 рр. на тлі глобальної фінансової кризи під впливом вітчизняних ЗМІ багато росіян повірили в те, що Росія вже досягла (або ось-ось досягне) рівня великих світових держав, передусім США й Китаю [9].

За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки, у 2008 р. 50 % росіян були впевнені, що Росія стане великою державою в найближчі 10–15 років; ще 16 % вважали, що Росія вже зараз є супердержавою. У 2010 р. частка таких оптимістів зросла до 18 %. У 2008 р. 82 % населення Росії вважало, що головним завданням для Росії є повернення статусу супердержави (37 %), який був у СРСР, або статусу економічно й політично впливової країни світу (45 %). Лише 5 % росіян думали, що країна не повинна прагнути до жодних глобальних цілей [10].

Із подібними оптимістичними настроями можна було б погодитися, однак статистичні дані є дещо відмінними. Так, частка США у світовому ВВП і в період кризи залишається на рівні 20–21 %. Для порівняння, внесок Росії у світовій ВВП у 2008 р. становить менше 3 %, це приблизно стільки ж, скільки у ВВП світу «вкладають» Великобританія або Бразилія. Очевидно, що російська «заявка» на статус світової наддержави поки що не відповідає її реальним можливостям.

Потрібно зазначити, що російські дипломати усвідомлювали необхідність створення інституції, яка би могла інформувати світову спільноту про цілі зовнішньої політики РФ. Саме з цією метою у 2010 р. за розпорядженням Президента Росії Д. А. Медведєва створено Фонд підтримки публічної дипломатії ім. О. М. Горчакова.

Фонд ім. О. М. Горчакова виконує свою діяльність за такими напрямками [11]:

- сприяння просуванню соціальних, культурних, освітніх, наукових й управлінських програм у сфері міжнародних відносин;
- надання підтримки засобів масової інформації та інформаційних ресурсів, орієнтованим на досягнення статутних цілей Фонду;

- участь в аналізі економічного й суспільно-політичного становища, інвестиційного та інноваційного потенціалу в Росії й за кордоном, консалтингу та моніторингу актуальних процесів публічної дипломатії;
- організація й проведення конференцій та семінарів, виставок, симпозіумів, ділових зустрічей, лекцій;
- участь у навчально-освітньому процесі;
- виконання благодійної діяльності;
- заснування засобів масової інформації та виконання видавничої діяльності, і в її рамках організація випуску й реалізації інформаційних продуктів, періодичних і науково-методичних видань.

Із 2011 р. Фонд ім. О. М. Горчакова реалізує щорічний науково-освітній проєкт «Діалог в ім'я майбутнього» [12]. Мета проєкту – формування дискусійного майданчика за участю молодих учених-міжнародників, політологів, журналістів, представників дослідницьких центрів і громадянського суспільства Росії, країн СНД та Балтії, Абхазії, Південної Осетії, Грузії, Польщі, Сербії.

На сучасному етапі розвитку РФ застосовує ідеологічну політику реконструкції російської імперської ідентичності, яка ґрунтується на таких складниках, як: 1) історія й 2) месіанство (яке має також релігійний компонент) [2, с. 31].

Використання історичної науки з ідеологічною й пропагандистською метою має давні традиції в Росії та пов'язане зі створенням і поширенням історичних міфів, які підмінюють об'єктивне історичне знання. Базовими історичними міфами є міфологізована історія так званої Древньої Русі й міф про єдине походження росіян, українців і білорусів; цивілізаційна велич дореволюційної Російської імперії; мультикультуралізм Російської імперії; державницька міць та спроможність російського народу ціною великих жертв у короткі строки перетворити відсталу й зруйновану країну у світового економічного та політичного лідера; одноосібна перемога над Гітлером і порятунок європейської цивілізації; світове лідерство в період Холодної війни; відродження Російської імперії після «помилкової» орієнтації на ліберальні цінності.

Другим елементом реконструкції імперської ідентичності є прагнення наповнити історичний образ Росії духовним, месіанським змістом. Із цією метою на межі тисячоліть у громадсько-політичний дискурс уведено концепт «русского мира» [13], який формується на основі єдиної мови й культури, історичної пам'яті, віри та відданості нинішній Російській державі. Цей концепт перекликається з російською імперською ідеологією, яка ґрунтувалася на «православ'ї», «самодержавності» й «народності».

Ідея «русского мира» палко пропагується Російською православною церквою, зокрема патріархом Кирилом. (Концепція «русского мира» по суті, копіює ідею об'єднання «роз'єднаної» Німеччини А. Гітлера чи об'єднання «розділеного сербського народу» С. Мілошевича). Ідеологія розділеної нації чи «русского мира» – це уявлення про єдність за походженням усіх росіян, що нівелює всі сучасні правові засади національного державотворення [13].

Стосовно України – це розрахована на роки світоглядна програма знищення її цілісності, суверенітету й державності. Ідеологи «русского мира» стверджують, що української нації не існує, що це вигадка австрійців/поляків/євреїв, тому Україна повинна бути ліквідована. Ідеологія «русского мира» фактично пропагує, що українці – це природні вороги росіян. У площині гібридної війни ідеологія «розділеної нації» просуває ідею нарощування наступальних дій на сході України, що, зі свого боку, посилює радикалізм у російському суспільстві [14].

Іншим компонентом месіанства є проголошення необхідності «захисту та звільнення Європи». Популярними є такі тренди: незалежно від суті питання всі опоненти проголошуються фашистами; лише Росія спроможна сьогодні захистити Європу і європейську цивілізацію. Із цією метою Росія поширює такі міфи: Росія – останній захисник християнських цінностей; проблеми міграційної кризи й боротьби з тероризмом неможливо розв'язати без співпраці країн ЄС із РФ; Європу треба звільнити від впливу США, чия зовнішня політика відриває Європу від Росії.

Спроба відновлення колишнього статусу наддержави впливає з імперської сутності російської державності, логіки її історичного розвитку, об'єктивних характеристик її соціально-економічного, політичного, культурного та ідеологічного життя. Чітко сформований та продуманий до дрібниць імідж російського лідера став інструментом для досягнення цієї мети.

Протистояння із Заходом, передусім зі США, є для росіян головним доказом того, що Володимир Путін відродив велич Росії й повернув їй статус світової наддержави. А тому в мільйонів його виборців не може бути й думки про те, щоб замінити Володимира Путіна на посаді президента чи бодай розглянути якісь інші кандидатури [14].

Центр П'ю провів опитування у 25 країнах світу і залучив 26 612 осіб у період з травня по серпень 2018 р., а також використав додаткові дані з опитування тисячі росіян [15]. Загалом імідж РФ в очах міжнародної спільноти скоріше несприятливий, ніж сприятливий, у 16 з 25 країн світу

йому дали негативну оцінку. В усьому світі в середньому лише 34 % опитаних людей висловлюють позитивний погляд на Росію, тоді як близько чверті (26 %) переконані в тому, що Путін робить «правильні речі у світових справах». Тільки кожен другий житель чотирьох країн (Філіппіни, Туніс, Південна Корея та Греція) позитивно відгукнувся про Росію. Негативне ставлення до РФ виявляють жителі Північної Америки та більшої частини Європи. Є також прихильники думки, що імідж Росії поступово покращується. Близько 42 % упевнені, що Росія відіграє більш важливу роль у світі, ніж 10 років тому. Лише 19 % вважають, що вплив Росії стає слабшим.

У країнах Африки та Латинської Америки опитані дотримуються нейтралітету щодо Росії, але найбільш сприятливо до Росії ставляться в Нігерії (41 %) та Кенії (40 %), а негативно – у Південній Африці (44 %) і Бразилії (43 %). Загалом упевненість у правильності дій Володимира Путіна у світовій політиці є низькою. Лише 26 % мають таку впевненість, проте 63 % не підтримують її. Кардинально іншою є думка росіян, адже 81 % опитуваних переконані в правильності дій Президента РФ. У Європі в середньому 21 % висловлюють довіру Володимиру Путіну. А, наприклад, у Польщі (58 %), Іспанії (53 %), Нідерландах (50 %) та Швеції (50 %) велика кількість каже, що взагалі не довіряють діям Путіна. Але на Філіппінах (61 %) та Тунісі (53 %) Путін користується такою довірою в більшості населення.

Важливим інструментом, який формує імідж РФ на міжнародній арені, є ЗМІ. Кремль не нехтує таким засобом стратегічних комунікацій, як пропаганда, а для максимізації ефекту від її використання вдається до інформаційно-психологічних операцій, які здебільшого мають одну мету – створити інформаційний вакуум на підконтрольній території. Для поширення пропаганди заголовки є особливо ефективним інструментом, адже саме в них можна вкласти потрібні пропагандистам ідеологеми. Відтак російські інтернет-ресурси не нехтують цим і підбирають такі заголовки, які б максимально впливали на свідомість читачів і трансформували б її в потрібне русло.

Інтернет-ресурс «Правда.Ру» щодня подає новини про події в Україні. Журналісти використовують у матеріалах емоційно-забарвлену лексику щодо України, її влади, війська й активістів; не становлять винятку й заголовки. Проаналізувавши заголовки новин на сайті «Правда.Ру» та «Russia Today», можемо виокремити їх у кілька так званих «пропагандистських груп». Заголовки, що наголошують на особливій впливовості Росії та В. Путіна:

- «У боротьбі за нафтовий ринок Китаю останнє слово за Росією» [16];
- «Вони хочуть завоювати світ!»: США злякалися назв російських підводних човнів» [17];
- «Ромир»: Жителі Росії назвали Путіна головною гордістю країни» [18];
- «Хтось дуже боїться посилення російського народу» [19];
- «Росія поставить в Іран цивільні літаки на суму в \$ 21 млрд» [20];
- «Добра Росія дасть газу Україні?» [21];
- «BBC: Америка благає Росію пробачити борги Україні» [22];
- «Таланти азербайджанських жінок високо цінують у Росії й у світі» [23];
- «Україна без російського газу зиму не переживе» [24];
- «The National Interest: у чому секрет популярності Путіна?» [25];
- «Експаналітик ЦРУ: навчання показують, що НАТО програє війну Росії» [26];
- «Росія стає привабливішою для іноземних туристів» [27];
- «Міноборони Вірменії відзначило ефективність місії Росії в Карабаху» [28].

Із таких заголовків чітко видно, що автори намагаються створити для Росії імідж важливості, а для президента В. Путіна – образ, що символізує «істину в останній інстанції». Читачам намагаються нав'язати думку про те, що без участі Росії жодна суспільна сфера не буде успішною та не приноситиме очікувано позитивного результату.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Позитивний імідж держави на міжнародній арені робить її не лише конкурентоспроможною, а й привабливою в очах потенційних інвесторів. Зростаючу роль іміджу держави спостерігаємо у зв'язку зі стрімким розвитком інформаційних технологій, засобів масової інформації та їх прямого впливу на формування суспільних стереотипів, образів і думок, які впливають на прийняття політичних рішень на міжнародному рівні. В основу іміджу держави має бути покладено єдиний комплекс ідей для її розвитку, об'єднаний чіткою структурою та ієрархією для забезпечення передбачуваності дій держави, чітко відстежувати дотримання вимогам національної ідеї й стратегічним цілям країни.

Імідж держави повинен бути конкретним, політично стабільним (для розвитку міжнародного бізнесу та залучення прямих іноземних інвестицій), і водночас, за необхідності – гнучким й адаптивним. Він повинен піддаватися своєчасній корекції у зв'язку зі змінами соціально-політичної ситуації, невідповідністю сформованого іміджу реальності, а

також загрозами зниження свого авторитету на міжнародній арені, якщо такі виникають.

Імідж РФ був значно трансформований упродовж останніх років. Вийшовши зі складу Радянського Союзу та ставши незалежною державою, Росія не мала чіткої зовнішньополітичної концепції й програми щодо формування власного міжнародного іміджу. На правах правонаступниці колишнього СРСР Росія використовувала як основний інструмент для побудови власного іміджу – пропаганду як для внутрішньої, так і для зовнішньої аудиторії. Також були спроби використання «м'якої сили». Із цією метою з 2010 р. функціонує Фонд підтримки публічної дипломатії ім. О. М. Горчакова, який сприяє просуванню соціальних, культурних, освітніх, наукових й управлінських програм у сфері міжнародних відносин.

Найрадикальнішим й ефективним засобом зміни міжнародного образу Росії могли б стати реальні позитивні зміни у всіх сферах життя російського суспільства. Це насамперед демократизація політичної системи, підвищення ефективності російської економіки, боротьба з корупцією, розвиток вітчизняного бізнесу, гарантії іноземним компаніям, підвищення рівня та поліпшення якості життя населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Браун, Л. (2001). Имидж – путь к успеху, Москва, 188 с.
2. Глосарій: навч. енцикл. слов.-довід. із питань інформ. безпеки (2019), 580 с.
3. Галумов, Е. О. (2003). Міжнародний імідж Росії: стратегія формування, Москва, 450 с.
4. Даулинг, Грэм (2003). Репутация фирмы: создание, управление и оценка эффективности, 368 с.
5. Прудников, Л. А. (2004). Политические технологии как фактор формирования имиджа Вооруженных сил Российской Федерации, Москва, 12 с.
6. Goethe Institut URL: <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/index.html>
7. Institut Français URL: <https://institutfrancais-ukraine.com>
8. Чечель, О. Ю. (2018). Формування іміджу держави на міжнародній арені (2018). URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2016/20.pdf
9. Гарусова, Н. М. (2012). Имиджи России и США как фактор международных отношений (2012). URL: <https://science.vvsu.ru/scientific-journals/journal/current/article/id/2145403030/Имиджи%20России%20и%20США%20как%20фактор%20международных%20отношений/css-normal/>
10. Цели России в мире: развитие или сверхдержавность? (2013). URL: <http://wci-om.ru/index.php?id=459&uid=13799>
11. Фонд поддержки публичной дипломатии им. А. М. Горчакова URL: <https://gorchakovfund.ru>
12. Проект «Діалог в ім'я майбутнього» URL: <https://gorchakovfund.ru/project/view/dialog-vo-imya-budushchego/>

13. Петухов, В. В., Бараш, Р. Е. (2014). Росіяни і «русский мир»: істричний контекст та сучасне осмислення URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2014/66/2014-6-PETUKHOV.pdf>
14. Розумний, М. М. Імперський реванш: спроба Путіна URL: <http://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/8/8>
15. Вплив Росії зростає, а імідж Путіна страждає (2020). URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/29643031.html>
16. У боротьбі за нафтовий ринок Китаю останнє слово за Росією (2015). URL:<https://www.pravda.ru/news/economics/1245281-china/>
17. Вони хочуть завоювати світ: США злякалися назв російських підводних човнів (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/world/1306781-war/>
18. Ромир: Жителі Росії назвали Путіна головною гордістю країни (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/society/1272416-romir/>
19. Хтось дуже боїться посилення російського народу (2015). URL: <https://www.pravda.ru/world/1272208-efimova/>
20. Росія поставить в Іран цивільні літаки на суму в \$ 21 млрд (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/economics/1276188-iran/>
21. Добра Росія дасть газу Україні? (2015). URL: <https://www.pravda.ru/world/1279971-zatulin/>
22. BBC: Америка благає Росію пробачити борги Україні (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/world/1281931-usa/>
23. Таланти азербайджанських жінок високо цінують в Росії і в світі (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/culture/1283771-azerbaydzhan/>
24. Україна без російського газу зиму не переживе (2015). URL:<https://www.pravda.ru/news/expert/1283906-Telegina/>
25. The National Interest: У чому секрет популярності Путіна? (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/society/1286303-putin/>
26. Екс-аналітик ЦРУ: Навчання показують, що НАТО програє війну Росії (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/world/1286322-Nato/>
27. Росія стає привабливішою для іноземних туристів (2016). URL:<https://www.pravda.ru/news/economics/1292488-russia/>
28. Міноборони Вірменії відзначило ефективність місії Росії в Карабаху (2020). URL: <https://russian.rt.com/ussr/news/808381-minoborony-armeniya-karabah-otnosheniya>

FORMATION PECULIARITIES OF THE RUSSIAN FEDERATION IMAGE IN THE POSTBIPOLAR PERIOD OF DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article examines the key factors that influenced the image formation of independent Russia after the Soviet Union collapse. Based on the works analysis of the domestic and foreign scientists, the main soft power tools for the country's image formation are identified. It is noted that the doctrine of Rus-

sia's revival is based on the principles of «division of the Russian people» and its right to reunification with the possibility of using the hard power methods. The usage of the main soft power tools in the context of the «Russian World» concept is analyzed. It has been taken into account, the functioning of the Foundation for the Public Diplomacy Support named after O. Gorchakov as a soft power lever and the implementation of his annual research and educational project «Dialogue for the Future».

The statistics that were collected by the Russian Center for the Public Opinion Study and the Pew Center, confirmed the hypotheses about the Russian image assessment its citizens and foreigners.

On specific examples of news articles published on the Internet resources «Pravda.Ru» and «Russia Today», it is demonstrated how the media affects the formation of internal and external image of the Russian Federation. Propaganda which is spread by the Kremlin media has destructive influence on the temporarily occupied Donetsk and Luhansk regions. It has been studied that headlines are a particularly effective tool for spreading propaganda.

It has been suggested that the most effective and efficient ways of changing Russia's image in the eyes of the international community and its own citizens could be real positive changes in all spheres of Russian society. Such as democratization of the political system, improvement of the Russian economy, fight against corruption, development of domestic business, guarantees to foreign companies, increase of level and improvement of quality of life of the population.

Key words: public diplomacy; soft power; image; state branding; propaganda.

REFERENCES

1. Braun, L. (2001) Imidzh – put k uspekhu
2. Hlosarii: navch. entsykl. slov.-dovidnyk iz pytan inform. bezpeky (2019), 580 p.
3. Halumov, E. O. (2003) Mizhnarodnyi imidzh Rosii: stratehiia formuvannia, 450 p.
4. Daulynh, Hrem (2003). Reputatsyia firmy: sozdanye, upravlenye i otsenka efektyvnosti, 368 p.
5. Prudnykov, L. A. (2004). Polytycheskiye tekhnolohyy kak faktor formyrovaniya imidzha vooruzhennykh Syl Rossyiskoi Federatsyy, 12 p.
6. Goethe Institut URL: <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/index.html>
7. Institut Français URL: <https://institutfrancais-ukraine.com>
8. Chechel, O. Yu. (2016). Formuvannia imidzhu derzhavy na mizhnarodnii areni (2018). URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2016/20.pdf
9. Harusova, N. M. (2012). Imidzh Rossii i SShA kak faktor mezhdunarodnykh ot-nosheni (2012). URL: <https://science.vvsu.ru/scientific-journals/journal/current/article/id/2145403030/Имиджи%20России%20и%20США%20как%20фактор%20международных%20отношений/css-normal/>

10. Tsely Rossii v myre: razvytye ili sverkhderzhavnost? (2013). URL: <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=13799>
11. Fond podderzhky publychnoi dyplomaty im. A. M. Horchakova. URL: <https://gorchakovfund.ru>
12. Proekt «Dialog v imia maibutnoho». URL: <https://gorchakovfund.ru/project/view/dialog-vo-imya-budushchego/>
13. Petukhov, V. V., Barash, R. E. Rosiiany i «russkyi myr»: istrychnyi kontekst ta suchasne osmyslennia. URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2014/66/2014-6-PETUKHOV.pdf>
14. Rozumnyi, M. M. Imperskyi revansh: sproba Putina. URL: <http://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/8/8>
15. Vplyv Rosii zrostaie, a imidzh Putina stradzhaie (2020). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29643031.html>
16. U borotbi za naftovyi rynek Kytaiu ostannie slovo za Rosiieiu (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/economics/1245281-china/>
17. Vony khochut zavoiuvaty svit: SShA zliakalysia nazv rosiiskykh pidvodnykh chovniv (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/world/1306781-war/>
18. Romyr: Zhyteli Rosii nazvaly Putina holovnoiu hordistiю krainy (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/society/1272416-romir/>
19. Khtos duzhe boitsia posylennia rosiiskoho narodu (2015). URL: <https://www.pravda.ru/world/1272208-efimova/>
20. Rosiia postavyt v Iran tsyvilni litaky na sumu v \$ 21 mlrd. (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/economics/1276188-iran/>
21. Dobra Rosiia dast hazu Ukraini? (2015). URL: <https://www.pravda.ru/world/1279971-zatulin/>
22. BBC: Ameryka blahaie Rosiiu probachyty borhy Ukraini (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/world/1281931-usa/>
23. Talanty azerbaidzhanskykh zhinok vysoko tsiniuit v Rosii i v sviti (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/culture/1283771-azerbaydzhan/>
24. Ukraina bez rosiiskoho hazu zymu ne perezhyve (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/expert/1283906-Telegina/>
25. The National Interest: U chomu sekret populiarnosti Putina? (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/society/1286303-putin/>
26. Eks-analytyk TsRU: Navchannia pokazuiut, shcho NATO prohraie viinu Rosii (2015). URL: <https://www.pravda.ru/news/world/1286322-Nato/>
27. Rosiia staie pryvablyvishoiu dlia inozemnykh turystiv (2016). URL: <https://www.pravda.ru/news/economics/1292488-russia/>
28. Minoborony Virmenii vidznachylo efektyvnist misii Rosii v Karabakhu (2020). URL: <https://russian.rt.com/ussr/news/808381-minoborony-armeniya-karabah-otnosheniy>

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК 811.111'25'373.46:327.8

Надія Петровська,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри іноземних мов та перекладу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-8541-0062

marta.belei.mmvz.2019@lpnu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-139-148

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНІВ АНГЛОМОВНИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті проаналізовано особливості складу дипломатичних документів. Звернено увагу на термінологію дипломатичного мовленнєвого жанру. Мета статті – вивчення особливостей лексичної структури дипломатичних документів, а саме термінології цих документів та їх перекладу українською мовою. Важливо дотримуватися традиційних правил дипломатичного протоколу (використання форм ввічливості, лаконічності, офіційності), що відображається у використанні певного лексичного матеріалу, включаючи специфічну термінологію. Спостереження над словотворчими особливостями термінів дають можливість дійти висновку, що дериваційні процеси в досліджуваній термінологічній системі представлені переважно суфіксальними утвореннями.

Серед найбільш продуктивних – такі моделі утворення термінів-іменників дипломатичних документів (де V – дієслівна основа, A – прикметник): 1) V+ ment I: agree – agreement, attach – attachment, rapprochement; 2) V+(t)ion / V+tion / V+ ation / V+ cation: access accession, extradite – extradition, ratify –ratification, denunciate – denunciation; 3) A+r(i)ty / A+-cy: belligerent – belligerency, royal – royalty, excellent – Excellency. 4) V+ing: acknowledging, agreeing, believing, feeling, deploring, inviting.

Особливу увагу потрібно приділити дипломатичному листуванню. Існує чотири основних типи бачення дипломатичної кореспонденції: записки, листи, меморандуми та ін. У результаті детального аналізу використані пріоритетні методи перекладу термінів українською мовою. Наведено приклади термінологічної омонімії та проаналізовано методи перекладу власних імен, етикетних формул дипломатичного листування.

Ключові слова: дипломатичний документ, міжнародний рівень, термін, термінологічна система, офіційно-діловий стиль / підстиль.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. На сьогодні сучасні тенденції міжнародних відносин поставили питання про подальший розвиток дипломатичних стосунків між країнами. На сьогодні сучасні тенденції міжнародних відносин поставили питання про подальший розвиток дипломатичних стосунків між країнами. Дипломатична практика передбачає побудову та підтримання відносин між державами і їхніми представниками для вирішення спільних питань. Україна підписала та ратифікувала більшість із конвенцій і угод. Рада Європи створює резолюції, хартії, договори, рішення, ухвали, декларації й низку інших дипломатичних документів. Важливим є дотримання традиційних правил дипломатичного протоколу (використання форм увічливості, лаконічності, офіційності), що відображено у вживанні певного лексичного матеріалу, зокрема специфічної термінології. Роль міжнародних документів важко переоцінити. Особливе значення має їх лінгвістичне тлумачення, без чого неможлива комунікація на міжнародному рівні, досягнення правильних рішень та взаєморозуміння між країнами. Тому не викликає сумніву актуальність досліджуваної проблеми в умовах інтеграції України у світову співдружність держав, що вимагає уніфікації багатьох мовних тлумачень у відображенні дипломатичних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми висвітлення особливостей дипломатичного стилю як різновиду офіційно-ділового стилю неодноразово зверталися вітчизняні й зарубіжні мовознавці. Вивченням мовних особливостей дипломатичних документів в останні десятиліття займалися такі дослідники, як О. Р. Зарума-Панських [14, с. 144–149], В. В. Калюжна [4], Н. Є. Кащишин [6], О. М. Мацько [8], О. М. Пазинич [9], Т. І. Шинкаренко [10], Я. П. Яремко [3], Derick Wyatt [13] та ін. Результати опрацювання наукової літератури з таких питань уможливили визначення критеріїв виокремлення дипломатичного підстилю як різновиду офіційно-ділового стилю. Сфера застосування – дипломатія й міжнародні відносини. Мета підстилю – виконання завдань МЗС, участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання миру й взаємовигідної співпраці з членами міжнародного співтовариства; сприяння забезпеченню стабільності

міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету. Специфіка діяльності на міжнародному рівні зумовлює такі властивості дипломатичної комунікації, як ритуальність, толерантність, стриманість, некатегоричність, інформативність, оцінність (прихована чи неприхована), діалогічність і монологічність, що забезпечуються мовними й позамовними засобами дипломатичного підстилю. З-поміж мовних особливостей дипломатичного різновиду офіційно-ділового стилю найбільш прикметними є такі: обов'язкове дотримання певних правил укладання дипломатичних документів, що мають чітку архітектонічну форму; неособистісний (безсуб'єктний) характер викладу: документ укладається від імені держави, уряду, установи. Як засвідчує аналіз опрацьованого фактичного матеріалу, виклад у дипломатичних документах, поданих як в усній, так і в писемній формах, має здебільшого емоційно нейтральний характер, проте в текстах деяких жанрів, що використовуються в дипломатичній сфері, уживаються слова й словосполучення з вираженим емоційно-експресивним забарвленням чи оцінним значенням [5].

На думку В. В. Калюжної, на вибір лексики впливають три фактори: жанр документа, тематика питання й спрямованість документа – «комунікативна задача» [4, с. 95]. Існує велика кількість праць, щодо вивчення дипломатичної мови та місця термінів у мовній системі дипломатії. Дослідники, зокрема В. М. Лейчик, ототожнюють мову дипломатичних документів (ДД) із суспільно-політичним словником і розділяють його на суспільно-політичну лексику та суспільно-політичні терміни [17, с. 15]. Однак під час детального розгляду можемо побачити, що різні автори досліджують неоднакові лексико-семантичні підсистеми або вивчають ту саму підсистему, але по-різному її називають. Найбільш спірною є проблема ідентифікації терміна в тексті. Які мовні одиниці можна вважати термінами? Як вважає Є. Ф. Скороходько, термін – це слово чи усталене словосполучення, яке виражає спеціальне поняття науки, техніки або іншої галузі людської діяльності та має дефініцію, що розкриває ті ознаки цього поняття, що є релевантними саме для цієї галузі, та характеризується такими якостями: співвіднесеність зі спеціальним поняттям; відтворюваність; наявність дефініції, яка вміщує термін у відповідну термінологічну систему.

Саме ці ознаки, на думку Є. Ф. Скороходька, є критерієм приналежності мовної одиниці до категорії термінів [11, с. 7]. О. Зеленська, виділяє такі структурні групи термінів, як прості, складні, словосполуки й аббревіатури [15, с. 224]. Кожен текст, окрім загальноприйнятих термінів (зазвичай зафіксованих у словниках чи стандартах), містить безліч одиниць, стосовно кожної з яких це рішення доводиться приймати самому досліднику [12].

Мета статті – вивчення особливостей лексичного складу дипломатичних документів, а саме їх термінології та відтворення їх у перекладі українською.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лексичною основою будь-якого дипломатичного документа є загальноживана лексика, де використовується також суспільно-політична лексика. До цього шару лексики належать поняття, пов'язані з політичним та суспільним устроєм держави, політичними партіями та організаціями. Інший шар – це спеціальна лексика. Спеціальна лексика є предметом нашого дослідження. Поділяючи думку В. В. Калюжної [4], вважаємо, що до спеціальної лексики належать назви організацій, органів, процедур, посадових осіб, титулів, посад, документів і їх частин, а також виокремимо такі тематичні групи термінологічних одиниць, як повні й точні назви документів та лексика, пов'язана зі сторонами, що домовляються. Наприклад: *convention, constitutional procedures, ratification, parties, chancellery*. Науково-технічна термінологія має в ДД інші функції, ніж у своїх підсистемах; ці терміни у ДД не розкривають особливостей поняття, а лише називають їх. Їхня основна функція – номінація та конкретизація поняття чи проблеми, адже наукова проблема є найчастіше лише фоном для вирішення політичних чи соціальних питань. Це й зумовлює особливі функції науково-технічного пласту термінів у дипломатичному дискурсі. Подана група термінів у ДД слугує для наукових, а для інформативних цілей. Тематичні підгрупи цих термінів залежать від тематики документа чи організації (ООН, ЮНЕСКО чи Грінпіс). Це зазвичай економічна, юридична, екологічна, технічна або військова термінологія. Наприклад: *International Court of Justice, arbitration, to settle disputes, financial budgetary, to bear expenses*. Як зазначає О. М. Пазинич, у процесі взаємодії цих термінологічних систем відбувається становлення дипломатичної термінологічної системи, яка абсорбує терміни цих підмов [9].

Терміни є складовою частиною мови ДД поряд зі спеціальною та загальноживаною лексикою. Існує багато розходжень стосовно визначення терміна, його типів, функцій і структури. Наголосимо на важливості дослідження структури терміна, що дасть змогу визначити чинники, які сприяють глибшому вивченню цієї мовної одиниці та визначенню її ролі у формуванні мови дипломатії. Аналіз структури термінів ДД уможливорює їх поділ на прості, складні, словосполуки й аббревіатури та показує, що дипломатичний дискурс має чітку систему специфічного функціонування всіх мовних елементів.

З огляду на специфіку мови дипломатії серед простих термінів можемо виокремити похідні та непохідні. Аналіз морфологічної структури простих термінів у дипломатичному дискурсі засвідчив, що в складі англійської дипломатичної термінології переважають іменники (зафіксовано 120 гермінів-іменників). Це пов'язано передусім із їх номінативною функцією, функцією позначення тих чи інших предметів та явищ [9, с. 10]. Спостереження над словотворчими особливостями термінів дають можливість зробити висновок, що дериваційні процеси в досліджуваній термінологічній системі представлені переважно суфіксальними утвореннями. Серед найбільш продуктивних – такі моделі утворення термінів-іменників ДД (де *V* – дієслівна основа, *A* – прикметник): 1) *I+ ment* : *agree – agreement, attach – attachment, rapprochement*; 2) *V+ (t)ion / V+ tion / V+ ation / V+ cation*: *access – accession, extradite – extradition, ratify ratification, denunciate denunciation*; 3) *A+(i)ty / A+-cy*: *belligerent– belligerency, royal – royalty, excellent – Excellency*. 4) *V+ing*: *acknowledging, agreeing, believing, feeling, deploring, inviting*. Подана модель характерна лише для мови ДД та ідентифікує тексти резолюцій. Префіксальний спосіб творення дипломатичних термінів англійської мови не є поширеним. Продуктивними префіксами можна вважати *dis-*, що має силу зворотної опозиції до значення сполучуваного слова (*dishonour, discontinuance*), *co-* позначає щось споріднене (*comaker, cofounder*) та *counter*, що означає «зустрічний» (*counterclaim, counterattack*). Також трапляються префікси *anti-*, *inter-*, *post-* та *ex-* (*antisocial, internuncio, postviftr, ex-deputy*). Складні терміни утворюються особливим способом, як-от поєднання двох іменників: *Vice-council, Director-General, Career-Diplomat* та ін. Цікаве спостереження, що складні терміни англійських ДД є переважно назвами посад чи установ. Як свідчать результати аналізу, найчисленнішою структурною групою термінів у ДД є словосполучення. Причина цього – те, що будь-яка мова є обмежена в плані ресурсів лексичних одиниць, а також те, що будь-які поняття і явища дипломатії потребують особливо точного опису й назви. Вагомим для вивчення є такий структурний тип термінів, як скорочення: *UN – ООН, UNESCO – ЮНЕСКО, Greenpeace – Грінпіс*. Як вважає В. А. Судовцев, у сучасній науковій літературі англійською мовою спостерігається тенденція до збільшення кількості різних скорочень усіх морфологічних класів слів [12].

Яскравий приклад – дискурсні маркери мови резолюцій: *to resolve to authorize, to decide to establish, to recommend to consider* – або такі

початкові слова, як *Acknowledging, agreeing, being alarmed, welcoming*, та ін. Як бачимо, терміни мови дипломатії є динамічними мовними знаками.

Контекст допомагає визначити відмінності між загальним і термінологічним використанням слова, саме він показує, що в цьому випадку це слово використане в ролі терміна. Під час відтворення цього терміна в тексті перекладу ми спостерігаємо такий перекладацький прийом, як переклад за допомогою лексичного еквіваленту. Прикладами міжсистемної термінологічної омонімії можна вважати слово *recommendation* (від латинського доручення, письмовий або усний схвальний відгук про роботу чи діяльність, указівка, порада). Прикладом передання терміна терміном може бути *resolution*. Слово має декілька основних синонімічних варіантів перекладу, як-от: рішення, резолюція, постанова. Як термін за «Коротким довідником дипломатичних термінів та понять» лексема «*resolution*» позначає вид рішень, які приймаються міжнародною конференцією або органом міжнародної міжурядової організації.

Особливу увагу потрібно приділити дипломатичному листуванню. Розрізняють чотири основні види ведення дипломатичного листування: ноти, листи, меморандуми, записки. Найчастіше Міністерство закордонних справ дипломатичне здійснює листування шляхом обміну вербальними нотами. Обов'язковим реквізитом є протокольні формули: «Уряд України вважає за необхідне заявити урядові (повна назва країни) таке ...» – «*The Government, of Ukraine has the honour to inform the Government of (name of the country) that (on the following) ...*» Вступний та завершальний компліменти є стандартними, проте різними будують форми звертання. «Маю честь повідомити про таке ...» – «*I have the honour to inform the following...*»; «Посилаючись на Ваш лист від (дата), маю честь повідомити про таке...» – «*Acknowledging receipt of Your Letter (date) I have the honour to inform the following...*». Завершальний комплімент має таку форму: «Прийміть, будь ласка, Ваша Високосте запевнення у моїй найвищій до Вас повазі» – «*Please, accept, Your Excellency, the assurances of my highest consideration*» [2].

В англійській мові ім'я чи ініціали завжди пишуться перед прізвищем особи. Прописні букви, що трапляються після прізвищ, – скорочення, що вказують на приналежність до певної організації, звання або на орден: *MP* (*MP* – *Member of Parliament* – член Парламенту), *GH Black KCVO* (*Knight Comander of the Victorial Order* – кавалер ордена королеви Вікторії).

Форма звернення залежить від того, кому адресовано звернення:

– звернення до посла, міністра: «Шановний (-на) пане/пані міністре/ Посол/пане повірений у справах» – «*(Dear) Mr./Mrs. Ambassador*», чи

«Ваша Високосте» – «*Your Excellency*»;

– звернення до всіх інших дипломатичних представників «Пане/Пані» – «*Sir/Madam*»;

– до монархів: «Ваша Величносте» – «*Your Majesty*»;

– до Папи Римського та Константинопольського: «Ваша Святосте» – «*Your Holiness*» [1].

Отже, дипломатичне листування відбувається між суверенними країнами, їхніми повноважними представниками й іншими повноправними суб'єктами міжнародного права. Воно вимагає чіткого врахування правової рівності партнерів, взаємної поваги та коректності. Характерною рисою дипломатичної кореспонденції є дотримання особливих норм міжнародного правового характеру, протокольних вимог, ustalених звичаїв і традицій. Можемо стверджувати, що мова дипломатичного дискурсу неоднорідна й залежить від жанру документа; їй властиві чіткість, логічність, об'єктивність, стереотипність, що зумовлює мовну форму документа та комплекс термінологічних одиниць, їх структури.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, дипломатична термінологія – це складна та добре структурована система термінологічних одиниць, характерною рисою якої є постійне збагачення. Завдання перекладу – передати не лише зміст, але й стиль документа, його настрій та прагматичне спрямування. Дослідження дало змогу з'ясувати, що загалом дипломатичні документи мають такі самі шляхи перекладу українською мовою, як і терміни інших галузей, проте пріоритетними його способами вважається переклад за допомогою ustalеного лексичного еквівалента, калькування, транскрибування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Borysenko, I. I., Yevtushenko, L. I., Daineko, V. V. (1999). *Anhliiska mova v mizhnarodnykh dokumentakh i dyplomatychnii kordspodentsii: (navch. posib. 2-he vyd. KA.:Lohos, 416 p.*

2. Humeniuk, B. I. (1998). *Osnovy dyplomatychnoi ta konsulskoi sluzhby: navch. posib. Kyiv.: Lybid, 248 p.*

3. Iaremko, Ya. P. (2006). *Semantychnyi aspekt pryrody termina. Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii.* – Lviv: Vyd-vo NU«Lvivska politekhnik», № 559, p. 53–56.

4. Kaliuzhnaia, V. V. (1982). *Styl anhloiazychnykh dokumentov mezhdunarodnykh orhanizatsyi.* – Kyiv.: Nauk. dumka, 120 p.

5. Kankash, H. D. (2017). *Dyplomatychnyi pidstyl yak riznovyd ofitsiino-dilovoho styliu suchasnoi ukrainskoi movy/ H. D. Kankash // Lihvistychni doslidzhennia, 46, p. 100–106.*

6. Kashchyshyn, N. Ye. (2014). *Styl tekstiv dyplomatychnykh dokumentiv yak poi-*

ednannia styliv. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia*'. Seria: Filolohichna, 44, p. 120–123.

7. Leichyk, V. M. (1986). Terminovedcheskiye problemy redaktirovaniya. Lviv.: Vyshcha shkola, 151 p.

8. Matsko, L. I., Sydorenko, O. M., Matsko, O. M. (2003). Stylistyka ukrainskoi movy: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola, 462 p.

9. Pazynych, O. M. (2001). Funktsionalno-struktumi osoblyvosti tekstiv dyplomatychno lystuyannia: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.15 «Zahalne movoznavstv». Kyiv, 2001. 20 p.

10. Shynkarenko, T. I., Humeniuk, A. H., Kovtun, O. Yu. Mova dyplomatychnykh dokumentiv: navchalnyi posibnyk. Kyiv Vydavnycho-polihrafichpyi tsentr Kyivskiyi universytet, 112 p.

11. Skorokhodko, E. F. (2001). Termin u naukovomu teksti. Kyiv.: Lohos, 99 p.

12. Sudovtsev, V. A. (1998). Nauchno-tekhnicheskaya informatsiya i perevod. Moskva.: Vyssh. shk., 1989. 232 p.

13. Wyatt Derick (1999). Rudden and Wyatt's EU Treaties and Legislation. Oxford University Press, 420 p.

14. Zaruma-Panskykh, O. R. Leksyko-semantychni osoblyvosti tekstiv mizhnarodnykh dohovoriv. dnozemna filolohiia: ukr.nauk. zb., 1999, vyp. 111, p. 144–149.

15. Zelenska, O. (2006). Linhvistychni osoblyvosti movy anhliiskoho yurydychnoho tekstu. Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii. Lviv: Vyd-vo NU «Lwivska politekhnik», 559, p. 222–226.

PECULIARITIES OF TERMS' TRANSLATION OF ENGLISH DIPLOMATIC DOCUMENTS

The article analyzes the peculiarities of the composition of diplomatic documents. Special attention is paid to the usage of terms of the diplomatic speech genre. The purpose of the article is to study the features of the lexical structure of diplomatic documents, namely the terminology of these documents and the translation into Ukrainian. It is important to follow the traditional rules of diplomatic protocol (the use of forms of politeness, conciseness, formality), which is reflected in the use of certain lexical material, including specific terminology. Particular attention should be paid to diplomatic correspondence. There are four main types of vision for diplomatic correspondence: notes, letters, memoranda and memos. The protocol formulas proposed by the requisites: «*The Government of Ukraine has the honor to inform the government about (name of the country) that (about the next)...*». The form of the appeal depends on to whom the appeal is addressed: Address to the Ambassador, Minister «*Dear Mr. / Mrs. Minister / Ambassador*» or «*Your Excellency*», appeal to all other diplomatic representatives: «*Sir/Madam*» to the monarchs: «*Your Majesty*», to the Pope: «*Your Holiness*». Among the

most productive are the following models of formation of terms-nouns of diplomatic documents are: 1) *V + ment: agree – agreement*; 2) *V + (t) ion / V + tion / V + ation / V + cation: access – accession, extradite – extradition, ratify – ratification*; 3) *A + (i) ty / A + -cy: excellent – Excellency*. 4) *V + ing: acknowledging, agreeing, believing, feeling*. As a result of detailed analysis, priority methods of translation of terms into Ukrainian have been used. Examples of terminological homonymy have been given and methods of translating proper names, etiquette formulas of diplomatic correspondence have been analyzed.

Key words: diplomatic document, international level, term, terminological system, official-business style/substyle.

REFERENCES

1. Borysenko, I. I., Yevtushenko, L. I., Daineko, V. V. (1999). *Anhliiska mova v mizhnarodnykh dokumentakh i dyplomatychnii kordspendentsii: (navch. posib. 2-he vyd. KA.:Lohos, 416 p.*
2. Humeniuk, B. I. (1998). *Osnovy dyplomatychnoi ta konsulskoi sluzhby: navch. posib. Kyiv.: Lybid, 248 p.*
3. Iaremko, Ya. P. (2006). *Semantychnyi aspekt pryrody termina. Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii. – Lviv: Vyd-vo NU«Lvivska politehnika», № 559, p. 53–56.*
4. Kaliuzhnaia, V. V. (1982). *Styl anhloiazychnykh dokumentov mezhdunarodnykh orhanizatsyi. – Kyiv: Nauk. dumka, 120 p.*
5. Kankash, H. D. (2017). *Dyplomatychnyi pidstyl yak riznovyd ofitsiino-dilovoho styliu suchasnoi ukrainskoi movy/ H. D. Kankash // Linhvistychni doslidzhennia, 46, p. 100–106.*
6. Kashchysyn, N. Ye. (2014). *Styl tekstiv dyplomatychnykh dokumentiv yak poiednannia styliv. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia'. Seriia: Filolohichna, 44, p. 120–123.*
7. Leichyk, V. M. (1986). *Terminovedcheskiye problemy redaktirovaniya. Lviv.: Vyshcha shkola, 151 p.*
8. Matsko, L. I., Sydorenko, O. M., Matsko, O. M. (2003). *Stylistyka ukrainskoi movy: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola, 462 p.*
9. Pazynych, O. M. (2001). *Funktsionalno-struktumi osoblyvosti tekstiv dyplomatychno lystuyannia: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.15 «Zahalne movoznavstv». Kyiv, 2001. 20 p.*
10. Shynkarenko, T. I., Humeniuk, A. H., Kovtun, O. Yu. *Mova dyplomatychnykh dokumentiv: navchalnyi posibnyk. Kyiv Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr Kyivskiyi universytet, 112 p.*
11. Skorokhodko, E. F. (2001). *Termin u naukovomu teksti. Kyiv.: Lohos, 99 p.*
12. Sudovtsev, V. A. (1998). *Nauchno-tekhnikeskaya informatsiya i perevod. Moskva.: Vyssh. shk., 1989. 232 p.*
13. Wyatt Derick (1999). *Rudden and Wyatt's EU Treaties and Legislation. Oxford University Press, 420 p.*
14. Zaruma-Panskykh, O. R. *Leksyko-semantychni osoblyvosti tekstiv mizhnarodnykh dohovoriv. dnozemna filolohiia: ukr.nauk. zb., 1999, vyp. 111, p. 144–149.*

15. Zelenska, O. (2006). Linhvistychni osoblyvosti movy anhliiskoho yurydychnoho tekstu. Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii. Lviv: Vyd-vo NU «Lvivska politekhnik», 559, p. 222–226.

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК 81'373.23'42:[32:316.658

Ніна Печко,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та перекладу,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
ORCID ID 0000-0001-6084-8693

pechko.nina@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-148-160

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІМПЛІЦИТНОЇ СЕМАНТИКИ АНТРОПОНІМІВ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті досліджено імпліцитний аспект політичного дискурсу через аналіз семантичних імплікатур антропонімів політичного дискурсу. Останні включають офіційні (імена, прізвища) та неофіційні (прізвиська, прізвиськові утворення, псевдоніми) найменування відомих політичних діячів, глав держав й урядів та є одиницями первинної та вторинної номінації, що визначає різні підходи до їх вивчення та шляхи інтерпретації семантичних імплікатур, які вони репродукують. Визначено, що під час дослідження офіційних найменувань політичних лідерів найбільш дієві етимологічний і семасіологічний підходи. Саме вони дають змогу простежити походження конкретного антропоніма та виокремити імпліцитні семантичні елементи шляхом аналізу значення його дериваційних складових частин. Семантичне значення таких ономастичних одиниць є специфічним: воно не відбиває понять, а лише вказує на первісну семантику – мотиви номінації. Такі семантичні імплікатури, зазвичай, є безвідносні до персони номінанта, особистісно невмотивовані, почасти містять нейтральну позалінгвальну інформацію. При цьому вони є невід'ємними елементами цілісного семантичного значення антропоніма.

Доведено, що вивчення неофіційних антропонімів політичного дискурсу вимагає застосування прагматичного підходу, оскільки утворення прізвиськ і прізвиськових утворень зумовлене екстралінгвальними

чинниками, є прагматично та функціонально вмотивованим. З'ясовано, що семантичні імплікатури таких неофіційних найменувань містять позитивну й негативну конотації та в гіперболізованому вигляді вказують на характерні особистісні риси номінанта, виокремлюють його з-поміж інших, ретранслюють інформацію про специфіку й основні моменти його політичної кар'єри.

Ключові слова: політичний дискурс, номінація, офіційний антропонім, неофіційний антропонім, прізвисько, семантична імплікатура.

1. ВСТУП

Постановка проблем. Політичний дискурс як складна ієрархічна система характеризується низкою відмінних факторів/ особливостей, серед яких чільне місце посідають імплікативні елементи, що продиктовано власне його функціональною спрямованістю. Остання може визначатися як така, що впливає на масову свідомість, мотивує до формування певних уявлень та оцінних позицій, вербально спонукає до реалізації конкретних дій тощо. Успіх комунікації, зокрема в політичному контексті, залежить від уміння ефективно розпізнати та зіставити всі комунікативні елементи дискурсу, експліцитні та імпліцитні, об'єднати їх у кінцевий завершений продукт – ментальну модель повідомлення. Відтак не можна обійти увагою семантичні імплікатури, які формують значну частку інформаційного поля політичного дискурсу.

Аналіз останніх досліджень. Ідея дослідження імпліцитних елементів дискурсу повсякчас викликала жвавий інтерес як вітчизняних, так і закордонних лінгвістів. Це зумовило низку продуктивних лінгвістичних розвідок із цієї проблематики. Зокрема, базовим вважається виокремлення конвенційних та комунікативних імплікатур Г. Грайса, стратегій інтерпретації дискурсу ван Дейка, вивчення значущості імпліцитної інформації та інференційних процесів (Л. Р. Безугла, О. М. Кагановська, R. Carston, J. L. Hamblin, J. Hobbs, D. Wilson).

Аналізуючи політичний дискурс, дослідники мало звертають уваги на ще один імпліцитний елемент політичного дискурсу – семантику антропонімів, тобто імен, прізвищ, прізвиськ політичних лідерів, глав держав, відомих політичних діячів. А дарма, оскільки семантична складова власних назв політичних лідерів, яка містить позалінгвальні пресупозиції процесу називання та психолінгвістичний статус неофіційних найменувань, може стати додатковим джерелом інформації щодо певної особистості, мотивів її поведінки, психологічних

характеристик та навіть розкрити особливості її комунікативних стратегій і тактик.

Мета статті – здійснити аналіз *семантичних імплікатур* антропонімів політичного дискурсу, зіставити конотативне значення офіційних власних назв політиків і їхніх неофіційних найменувань.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Природа терміна «дискурс» настільки багатогранна, що, незважаючи на досить довгу історію його дослідження й численні праці у сфері дискурсивного аналізу, говорити про однозначне розуміння дискурсу вважається передчасним. Прихильники діяльнісного підходу трактують дискурс як соціальне конструювання реальності та форму вияву знань. Політичному дискурсові притаманний не лише смисл, а й суб'єктивне зіставлення з певною групою людей. Різні суб'єкти спілкування по-різному відображаються в дискурсі: комунікативні форми породжують власний зміст [1, с. 186–187].

За останні роки політичний дискурс став активним об'єктом лінгвістичних досліджень. Під політичним дискурсом розуміємо зв'язаний текст, зумовлений ситуацією політичного спілкування в сукупності з прагматичними, соціологічними, психологічними та іншими факторами. Значущими є всі наявні компоненти дискурсу – лінгвальні та екстралінгвальні, – які сукупно формують єдину змістову модель. Семантика політичних антропонімів є однією з таких складових частин.

Лінгвісти вказують, що семантичне значення антропонімів, як і інших власних назв, є специфічним, оскільки не відбиває понять. Можна говорити лише про первісну семантику антропонімів, тобто про мотиви та принципи номінації. У цьому контексті варто згадати про існування декількох підходів до класифікації прізвищ із погляду лексико-семантичної бази. Зазвичай, виокремлюють *етимологічний* (М. Бірила), *соціологічний* (Я. Бистронь), *історико-функціональний* (С. Бевзенко, М. Демчук), *синхронно-діахронний* (О. Добровольська, Ю. Карпенко, Р. Керста, Р. Остап) та інші підходи. Наприклад, В. Никонов, аналізуючи прізвища із семантичного погляду, розподіляє їх на шість груп: патронімічні, прізвища належності, власницькі, земляцькі, церковні й прізвиська. В основу такої класифікації покладено *дериваційний принцип* [2, с. 21].

Стратифікація суспільства на різні соціальні групи та верстви населення віддзеркалюється в лексиці, номінативних елементах, зокрема таких, як прізвиська, що є неофіційними антропонімами. Вони є соціально та

політично вмотивованими, а також особливо насичені екстралінгвальною інформацією. Таким способом суспільство маркує індивідумів, виокремлюючи соціальний, майновий, професійний, рольовий статус іменованих на своєрідній ієрархічній драбині; створює враження про людину [3, с. 209]. Прізвиська є соціальними антропонімами (Т. Денисова) й водночас оцінними найменуваннями, які прямо чи непрямо відображають статус особи в суспільстві та його суспільну оцінку [4, с. 159].

Методи дослідження. Із метою аналізу політичних антропонімів і їх семантичних імплікатур потрібно здійснити певне розмежування аналітичних підходів залежно від офіційного чи неофіційного статусу цих номінативних одиниць. Політичні антропоніми офіційного штибу варто розглядати з позиції *етимологічного та семасіологічного* підходів, що дасть змогу простежити значення антропоніма через ретрансляцію його первинного значення як загальної назви чи значення його окремих складників. Щодо аналізу неофіційних політичних антропонімів дієвим вважаємо *прагматичний підхід*, що дасть змогу виокремити комунікативну спрямованість таких назв, їх перлокутивну вмотивованість й екстралінгвальне підґрунтя.

Отже, великий прошарок офіційних політичних антропонімів становлять імена та прізвища відомих політиків, політичних діячів, глав держав й урядів, очільників міжнародних організацій тощо. Проаналізуємо деякі з них. Наприклад, лексема *trump* (за прізвиськом американського президента *Д. Трампа*) має багато трактувань і значень із різною конотативною оцінкою. Зокрема, у якості дієслова вона означає *здобути перевагу, домінувати, перевершити*. У загальному глосарії іменник *trump* має значення *славний пацан*. Семантика цієї ж лексичної одиниці в австралійському слензі дещо відрізняється, там *trump* – це *начальник, шеф, бос, людина, котра має владу*. Цікавим є також ще одне семантичне значення цієї лексеми – *козир, козирна карта*. Як бачимо, семантичні імплікатури цього антропоніма – *розв'язність, зверхність, владність, авторитарність* – чітко прослідковуються та логічно збігаються з особистісними характеристиками сорок п'ятого президента Сполучених Штатів [5].

Цікаво трактують прізвище президента Росії *Володимира Путіна*. Існують два основні напрями – тлумачення номінації, ґрунтуючись на позитивній і негативній конотації. Вочевидь, простежуємо вираження думок прихильників та противників цього політичного лідера і яскраву ідеологічну складову частину. Перша версія з позитивною конотацією пропонує таке тлумачення: походить від рос. *путь* або англ. *put in* та означає – *'той, хто прокладає шлях'*. Версія з негативною конотацією: *Путін*

– походить від російського слова *пути* або *путина* та означає *в'язнути, грузнути, занурюватись*. Існує також версія, що цей антропонім походить від чеського слова *putina* та означає – *'хаос' або 'той, хто творить хаос'* [6].

Зауважимо, що існує зворотний процес, а саме власні назви окремих діячів дають поштовх до творення нових лексичних одиниць і стають політичними неологізмами. Так, шляхом конверсії власної назви *Меркель* з'явилося новоутворення *merkeln* – меркелити (2015), яке набуло широкого вжитку в молодіжному сленгу Німеччини. Його значення – *нічого не робити, сумніватися, бути нерішучою, відкладати рішення в довгий ящик*.

Значення прізвища *Порошенко* залежно від його дериваційних складників, теж має декілька трактувань. Вважається, що цей антропонім походить від лексеми *пороша*, що означає пухкий сніг, переважно перший або який щойно випав [7]. Опираючись на етимологічний компонент, визначаємо, що Порошенко – прізвище, що має дуже давнє походження від народу бродників, який існував на Причорномор'ї у 10–12 ст. Грецька назва бродників походить від слова «*πόρος*» – *брід, шлях, переправа*. Від цього ж слова походить український префікс «про-» (у словах *прохід, проїзд, проникнення, прокол*), слово «*пора*» (отвір у чомусь) і слово «*подорож*». Порох – брід, Порошенко – людина з бродників (Микола Сирота). За однією з версій, бродники – колишні жителі занепалих князівств Тмутаракані та Білої Вежі, які з приходом половців були витіснені на захід, а після вторгнення монголів стали васалами Золотої Орди, отримавши землі сучасної Молдови й Нижнього Подунав'я. Саме тут, до речі, і спостерігається найвища концентрація прізвища Порошенко [8]. Прикметно, що політичний лідер із прізвищем Порошенко, котре містить семантичні імплікатури *перехід, зміна та шлях*, очолював нашу державу в непростий період конфронтації з Російською Федерацією, водночас зумів добитися низки поступок та преференцій від Євросоюзу, а також реалізувати ідею безвізового режиму для українських громадян.

Етимологічне походження політичного антропоніма *Зеленський* має декілька трактувань. За першою версією, прізвище *Зеленський* утворене від власного імені та належить до поширених українсько-польських прізвищ. Основою його вважається нецерковне ім'я *Зеленій*. Цілком імовірно, що в цей онім укладено особливий сенс, пов'язаний із символікою зеленого кольору, який в уявленнях багатьох народів уособлював *весну, дозрівання, родючість, воскресіння, життя*. У стародавні часи вислів «вічнозелений» означав безсмертя, як похідне від суміші *жовтого* (землі) та *синього* (неба) (цікаво, що аналогічні кольори є складовими частинами

українського прапора). Тому ім'ям Зеленій часто колись називали малюків. Разом із тим лексема *зелений* має й негативну конотацію, адже зелений – це колір незрілості. Людина з таким найменням асоціювалася з особою недосвідченою або такою, котра не досягла певного віку [9]. Прикметно, що політична діяльність та особистісні характеристики нинішнього Президента України з прізвиськом *Зеленський* відзеркалюють ті семантичні імплікатури, котрі містить цей антропонім. З одного боку, це *надія* виборців на *воскресіння* держави та початок нового кращого *життя* (імплікатура з позитивною конотацією), а з іншого – дається взнаки політична *незрілість* та *нестача* досвіду роботи на державницьких посадах (імплікатура з негативною конотацією).

Цікаво також проаналізувати імпліцитну семантику прізвиська нинішнього президента Сполучених Штатів – *Джо Байдена*. Основу цього антропоніму становить лексема *to bide*. Це дієслово може бути перехідним та неперехідним і має декілька значень. Так, за словником Merriam-Webster перехідне дієслово *to bide* означає 1) чекати, очікувати та найчастіше трапляється у вислові *bide one's time* (очікувати вдалого моменту, чекати на свій час); 2) вистояти, пережити (*bide the winter storm*); 3) миритися, терпіти. Вочевидь, наявні семантичні імплікатури мають позитивний зміст для 46 президента Сполучених Штатів Джозефа Байдена, якому доведеться долати чимало різних викликів [10].

Звернемося до аналізу *неофіційних антропонімів* політичного дискурсу, цебто прізвиськ знаних політиків та глав держав. У сучасних лінгвістичних студіях дефініція терміна *прізвисько* охоплює мотиваційні та функціональні ознаки, закладаючи таким чином основи *прагматичного* підходу дослідження цих неофіційних найменувань. Прізвисько трактується як неофіційне найменування, яке дають номінатори особі чи колективу людей за індивідуальними ознаками, а також за спорідненістю і свояцтвом між носієм і членами родини для ідентифікації та конкретизації. Прізвиськам притаманні індивідуальність, конотативне забарвлення й умотивованість (М. Наливайко) [11].

Увівши поняття моделі, О. Суперанська дещо розширила спектр неофіційних антропонімів, зазначивши, що «Якщо ім'я відповідає моделі, воно сприймається як ім'я. Якщо воно за якимись параметрами (асоціаціями з апелятивами) не задовольняє ці моделі, структура його порушується і є причини говорити про прізвиськові утворення» [4, с. 189]. Відтак до неофіційних антропонімів можна включити атипові варіанти імен, прізвиськові утворення, особисті псевдоніми тощо. Вони, зазвичай,

характеризуються необов'язковістю та додатковістю, водночас виконуючи, за М. Дуйчак, «номінативно-ідентифікаційно-диференційну функцію» [12, с. 256].

Безперечно, базовою фундаментальною теорією для аналізу неофіційних антропонімів є номінативна теорія. Зокрема, Н. Шульська в рамках такої теорії визначає прізвисько як неофіційне найменування особи чи кількох осіб, яке дає інша людина, щоб підкреслити особливу домінуючу рису, що відрізняє іменованого від інших, ідентифікує, конкретизує його, указує на домінування *пейоративних конотацій*. Фактично ці найменування О. Антоноук відносить до категорії вторинних антропонімічних номінацій, оскільки «прізвисько виникає на вторинному рівні, де одиничному об'єктові, що має вже як загальну назву, так і власну офіційну, присвоюється ще одне ім'я неофіційного характеру, яке задовольняє потреби у сфері мовлення» [13, с. 26]. Неофіційні антропоніми політичного дискурсу містять значну частку імпліцитної інформації у вигляді семантичних імплікатур, оскільки їх поява, зазвичай, зумовлена політичним та соціальним контекстом, який складають певні прецедентні явища та фонові знання.

На приклад, неофіційні прізвиська колишнього президента США *Дональда Трампа* охоплюють надзвичайно широкий ряд ономаністичних одиниць із різним оцінним, тобто конотативним значенням, починаючи від нейтрального «*the Donald*», політично вмотивованих «*Mr Brexit*» чи «*The Indecider*» – нерішучий (отримав під час заворушень за неспроможність прийняти швидке виважене рішення) до відверто пейоративних, тих що містять образливий та зневажливий зміст. Наприкінці свого перебування на посаді 45 президент США отримав ще одне прізвисько *Mr Makes Matters Worse* (*Містер Чим Далі – Тим Гірше*), яке наочно відображало реальний стан справ Дональда Трампа та його провал на чергових виборах. За період своєї каденції 45-й президент США отримав чи не найбільшу кількість неофіційних найменувань у формі прізвиськ (близько 300), установивши своєрідний антропонімічний рекорд [14]. Проаналізуємо найбільш уживані, виокремлюючи прагматичний контекст їх номінативного утворення, а саме:

1. *Conspiracy Theorist-in-Chief* (головний теоретик теорій змови) за його пристрась просувати різні теорії змови;
2. *President Snowflake* (президент, Сніжинка / Крижинка), використання терміна *snowflake* уособлює його в'ялу прохолодну реакцію на критику, зокрема у Twitter;
3. *Donald the Dove* (Дональд Голуб миру) за його участь у проведенні мирних переговорів із Північною Кореєю, посередництві в припиненні

вогню в Сирії, укладанні історичної угоди між Ізраїлем та ОАЕ й виведенні американських військ з Афганістану та Іраку;

4. *Donald Drumpf* – перекручена версія офіційного антропоніма, що вживається коміком Джоном Олівером у сегменті телесеріалу новин НВО, присвяченому Дональду Трампу;

5. *President Tweety* – термін, створений Байденом, що вказує на надзвичайне захоплення Трампа Твіттером;

6. *Captain Chaos* (капітан Хаос) за однойменним відомим вигаданим персонажем коміксів через його схильність до безладу [15];

7. *Donnybaby, Donnyboy, Donnybrook* – іронічні зменшувально пестливі назви, які вказують на несерйозність поведінки, удавану грайливість та любов до шоу;

8. *Trumpletoes* (*trample* – топтати, *tread on one's toes* – зачіпати почуття, наступати на хворе місце) за його манеру ображати опонентів;

9. *Tricky Trump* (*tricky* – хитрий, лихий, підступний) за його особистісні якості та за аналогією з відомим прізвиськом 37-го президента США Річарда Ніксона *Tricky Dicky*;

10. *Sociopathic 70-Year-Old Toddler, The Terroristic Man-Toddler* – найменування, які вказують на суперечливе поєднання рис інфантильності та соціально-агресивної поведінки [16].

Як бачимо, розглянуті неофіційні антропоніми Дональда Трампа містять семантичні імплікатури з різною конотативною оцінкою та фактично формують два протилежні портрети американського президента – позитивний і негативний. Прагматичною основою утворення таких найменувань стала екстралінгвальна інформація, що стосується особистісних характеристик номінанта, його способу життя, досягнень або, навпаки, провалів у політичній сфері, стратегій і тактик комунікативної поведінки.

Аналогічну функціональну вмотивованість та прагматичне підґрунтя спостерігаємо й у випадках з іншими неофіційними антропонімами політичного дискурсу. Зокрема, чітко прослідковується наявність значної кількості неофіційних антропонімів політичного дискурсу, семантичним підтекстом яких є психологічні риси характеру номінанта, позитивні та негативні, *персональні особистісні характеристики*. На приклад:

Рональд Рейган

The Great Communicator – відзнака надзвичайних комунікативних здібностей;

The Teflon President – семантична імплікація цього найменування полягає в тому, що до номінанта «не пристає» жодна негативна інформація, він залишається «чистим», незаплямованим в очах американців;

Барак Обама

No Drama Obama – експлікується як той, що демонструє надзвичайно обережну, виважену поведінку, добре все планує, завжди залишається спокійним та розважливим;

Джо Байден

Sleepy Joe – пейоративний антропонім, який указує на повільність та ментальну заторможеність номінанта, його нездатність швидко мислити й реагувати;

Особливу групу становлять неофіційні антропоніми, причиною утворення яких була політична діяльність номінантів. Семантичною імплікацією цих найменувань є екстралінгвальна інформація, що стосується певної політичної події національного чи міжнародного рівня, політичного курсу номінанта, його вподобань, результатів виборчих компаній, політичних здобутків та провалів – усе, що можна сукупно назвати *результатами політичної діяльності*. Для ілюстрації:

Барак Обама

Deporter in Chief (Головний депортувальник) – прізвисько, яке стало результатом імміграційної політики Барака Обама, який за часів своєї адміністрації депортував понад 2 мільйони нелегальних іммігрантів, більше ніж будь-хто з його попередників;

Маттео Ренці

The Scrapper (Чистильник) – неофіційний антропонім італійського прем'єр-міністра, зусилля якого були спрямовані на реформування та оновлення політичної системи країни;

Володимир Путін

Puppet Master (Ляльковод/Лялькар) – прізвисько з негативною семантичною конотацією, що акцентує на схильності номінанта до маніпуляційних процесів у політиці, здійсненні тиску, утручання у внутрішні справи інших держав, зокрема виборчі процеси;

Ангела Меркель

Mutti або *Mommy* (Мамуся) – неофіційне найменування канцлера Німеччини згенероване спочатку як образливе прізвисько, але в подальшому було підтримане виборцями та набуло позитивної семантичної імплікації, характеризуючи Ангелу Меркель як державного лідера, який надзвичайно добре дбає про інтереси країни та її громадян [15].

Як демонструють наведені вище приклади, неофіційні антропоніми політичного дискурсу відзеркалюють семантичні імплікатури, що стосуються, передусім, персональних рис характеру номінантів й особливостей їхньої політичної діяльності та її наслідків.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що політичний дискурс унаслідок своєї комунікативної спрямованості та прагматичної вмотивованості поряд з експліцитним змістом містить значну частку імпліцитної інформації, яка значно розширює та доповнює його інформаційне поле. Така імпліцитна інформація включає цілу низку неконститутивних елементів у вигляді фонових знань, пресупозиційної інформації, конверсаційних і неконверсаційних імплікатур, семантичних імплікатур окремих лексичних одиниць, зокрема офіційних та неофіційних антропонімів політичного дискурсу. Останні підпадають, відповідно, під категорії одиниць *первинної* й *вторинної* номінації, що визначає різні підходи до їх вивчення та шляхи інтерпретації семантичних імплікатур, які вони ретранслюють. Відтак під час дослідження *офіційних найменувань* політичних лідерів дієвим вважаємо *етимологічний* і *семасіологічний* підходи, що дає змогу прослідкувати походження ономастичної одиниці та виокремити імпліцитні семантичні елементи шляхом аналізу значення його дериваційних складників. Такі семантичні імплікатури, зазвичай, є безвідносними до особистості номінанта, незалежними та персонально невмотивованими, часто містять нейтральну фонову інформацію. Водночас варто зауважити, що вони дивним чином корелюються з індивідуальними характеристиками політичних лідерів та особливостями їхньої політичної діяльності. Загалом, вони формують цілісне семантичне значення антропоніма.

У випадку дослідження *неофіційних антропонімів* політичного дискурсу найбільш ефективним вважаємо застосування *прагматичного* підходу, оскільки поява таких найменувань зумовлена екстралінгвальним контекстом, є соціально та політично вмотивованими. Напротивагу згаданим імпліцитним елементам, семантичні імплікатури неофіційних найменувань є особистісно прив'язаними, прагматично й функціонально вмотивованими, містять позитивну та негативну конотації й у гіперболізованому вигляді вказують на характерні риси номінанта та особливості його політичної діяльності.

Перспективи подальших досліджень становить категоризація семантичних імплікатур офіційних і неофіційних антропонімів політичного дискурсу за їх прагматичною та функціональною спрямованістю. Доцільним також вважаємо здійснення комплексного аналізу імпліцитного змісту політичного дискурсу з виокремленням і ранжуванням усіх неконститутивних елементів та їх комунікативної ваги у формуванні цілісної змістової ментальної моделі дискурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сотніков, А. В. (2012). Нарис сучасних досліджень політичного дискурсу: лінгвістичний аспект. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*, № 1 (3), с. 186–191.
2. Даниленко, О. В. (2016). Семантичні особливості антропонімів діячів Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. *Магістеріум*, вип. 62. *Мовознавчі студії*, с. 21–27.
3. Ніколенко, О. В. (2018). Прізвиська як соціокультурні символи. *Young Scientist*, вип. 2 (54), с. 209–212.
4. Павлюк, В. А. (2014). Лінгвістичний статус прізвиська та його місце в антропонімії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Філологія (мовознавство)*: зб. наук. праць / голов. ред. Н. Л. Іваницька. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», вип. 19, с. 157–162.
5. Trump. *Multitran*. URL: <https://www.multitran.com/m.exe?l1=1&l2=2&s=trump>
6. Mysteries of Russia's ancient past: Where did the surnames Romanov, Putin, and Lenin originate? URL: <https://www.rbth.com/history/327182-russian-names-putin-romanov-lenin>
7. Пороша. *Публічний електронний словник української мови*. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk/porosha>
8. Порошенко – карта і походження прізвища. *Ridni*. URL: <https://ridni.org/karta/%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE>
9. Происхождение фамилии Зеленский. URL: <http://www.ufolog.ru/names/order/%D0%97%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9>
10. Vide. *Merriam-Webster*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/bide>
11. Наливайко, М. Я. (2011). Неофіційна антропонімія Львівщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Тернопіль, 201 с.
12. Дуйчак, М. (1994). Прізвиська та їх мотивація. *Проблеми сучасної ареології*. Київ. Наук. думка, с. 256–259.
13. Антонюк, О. В. (2011). Сучасні прізвиська Донеччини (семантика і структура): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 296 с.
14. Ranked: World Leaders With the Best Nicknames. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/11/ranked-world-leaders-with-the-best-nicknames/508154>
15. List of nicknames of the presidents of the United States. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_nicknames_of_presidents_of_the_United_States#Donald_Trump
16. Ненашева, Т., Меркулова, Э. Сколько имен у Дональда Трампа. URL: <https://iq.hse.ru/news/200319000.html>

INTERPRETATION OF POLITICAL DISCOURSE ANTHROPONYMS IMPLICIT SEMANTICS

The article studies the implicit aspect of political discourse through the analysis of semantic implicatures of anthroponyms. The latter ones include formal (names, surnames) and informal (nicknames, aliases, pseudonyms) nominative units of famous politicians, heads of state and governments which respectively fall into categories of primary and secondary nomination. This

fact determines different approaches to their study and ways of interpreting semantic implicatures they reproduce. It has been determined that the etymological and semasiological approaches are considered the most effective in the research of political leaders' formal names. They make it possible to trace the origin of a particular anthroponym and to identify implicit semantic elements by analyzing the meaning of their derivative components. The semantic meaning of such onomastic units is specific: it does not reflect concepts, but just indicates the original semantics – the motives of nomination. Such semantic implicatures, as a rule, are irrelevant to the nominee's personality, individually unmotivated and frequently contain neutral extralingual information. At the same time, they are constituent elements of an anthroponym's integral semantic meaning.

The pragmatic approach has proved efficient in dealing with informal anthroponyms in political discourse as it is extralingual factors that pragmatically and functionally prompt the formation of nicknames and other informal nominative units. The research demonstrates that the semantic implicatures of such informal names contain both positive and negative connotations and in an exaggerated form indicate the characteristics of a nominee, distinguish him from others, convey information about the peculiarities and highlights of his political career.

Key words: political discourse, nomination, formal anthroponym, informal anthroponym, nickname, semantic implicature.

REFERENCES

1. Sotnikov, A. V. (2012). Essay on modern research of political discourse: Linguistic aspect. *Bulletin of Dnipropetrovsk University named after Alfred Nobel. Philological Sciences Series*, 1 (3), 2012, 186–191.
2. Danylenko, O. V. (2016). Semantic features of anthroponyms of figures of Kyiv-Mohyla Academy of XVII–XVIII centuries. *Magisterium*, 62, *Linguistic Studies*, 21–27.
3. Nikolenko, O. V. (2018). Nicknames as socio-cultural symbols. *Young Scientist*, 2 (54), 209–212.
4. Pavliuk, V. A. (2014). Linguistic status of the nickname and its place in anthroponymy. *Scientific Records of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotlyubynsky. Series: Philology (Linguistics): collection of scientific papers*. Vinnytsia: LLC «Firm» «Planer», 19, 157–162.
5. Trump. *Multitran*. URL: <https://www.multitran.com/m.exe?l1=1&l2=2&s=trump>
6. Mysteries of Russia's ancient past: Where did the surnames Romanov, Putin, and Lenin originate? URL: <https://www.rbth.com/history/327182-russian-names-putin-romanov-lenin>
7. Porosha. *Public electronic dictionary of the Ukrainian language*. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk/porosha>
8. Poroshenko – map and origin of the name. *Ridni*. URL: <https://ridni.org/karta/%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE>

9. Origin of the name Zelenskyi. URL: <http://www.ufolog.ru/names/order/%D0%97%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9>
10. Bide. *Merriam-Webster*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/bide>
11. Nalyvaiko, M. Ya. (2011). Informal anthroponymy of Lviv region: Thesis for a Candidate Degree in Philology: 10.02.01 – Ukrainian language. Ternopil, 201 p.
12. Duichak, M. (1994). Nicknames and their motivation. *Modern areology issues*. Kyiv: Nauk. dumka, 256–259.
13. Antoniuk, O. V. (2011). Modern nicknames of Donetsk region (semantics and structure): Thesis for a Candidate Degree in Philology: 10.02.01 – Ukrainian language. Donetsk, 296 p.
14. Ranked: World Leaders With the Best Nicknames. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/11/ranked-world-leaders-with-the-best-nicknames/508154>

Матеріал надійшов до редакції 16.01.2021 р.

УДК 341.176:061.1ЄС+004

Олена Пістракевич,

кандидат наук з державного управління,

старший викладач кафедри міжнародних відносин та міжнародного права,
Київський університет імені Бориса Грінченка,

ORCID ID 0000-0003-0457-1954

o.pistrakevych@kubg.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-160-174

СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ)

У статті досліджено національні стратегії розвитку штучного інтелекту в країнах Вишеградської групи, прийняті за рекомендаціями Європейської комісії в контексті Стратегії розвитку штучного інтелекту в ЄС. У 2018 р. Європейська комісія на конференції Digital Day 2018 об'єднала міністрів та представників країн ЄС для заохочення співпраці в галузі штучного інтелекту, блокчейну, охорони здоров'я й інновацій, спираючись на прогрес, досягнутий на шляху створення єдиного цифрового ринку, на якій, зокрема, європейські країни підписали Декларацію про співробітництво в галузі штучного інтелекту. Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина прийняли спільну позицію

щодо штучного інтелекту і його потенціалу для розвитку економіки Європейського Союзу, розробивши та впровадивши національні стратегії, аналіз яких дає змогу виявити основні тенденції й механізми реалізації цифрової політики окремих країн ЄС. Кожна із зазначених держав, починаючи з 2018 р., пішла своїм шляхом у сфері штучного інтелекту, розробляючи та реалізуючи національні стратегії розвитку штучного інтелекту, ураховуючи власні реалії й пріоритети. Водночас ці країни спільно працюють на досягнення загальноєвропейських цілей, що передбачає успішну цифрову трансформацію Європи; перехід до кліматично нейтральної, кругової та стійкої економіки з цифровим суверенітетом ЄС; проведення цифрової політики, яка надає людям і бізнесу змогу рухатися назустріч орієнтованому на людину, стійкому та процвітаючому цифровому майбутньому.

Ключові слова: національні стратегії; штучний інтелект; інформаційна політика; інформаційні технології; країни Вишеградської групи; політика ЄС.

1. ВСТУП

Штучний інтелект (далі – ШІ) став нагальною потребою на сучасному етапі розвитку суспільства, оскільки забезпечує практичні сторони людського життя, наприклад функціонування гаджетів і пристроїв, що підтримують суспільну комунікацію в професійній та повсякденній діяльності. Сучасні пристрої, машини й комп'ютери змінили спосіб життя людей, а штучний інтелект став корисний для вчених у подальших нововведеннях і відкриттях, що активно використовуються в найрізноманітніших сферах суспільного життя й розв'язанні соціальних проблем – від лікування хвороб, мінімізації впливу сільського господарства на навколишнє середовище до запровадження комунікаційних технологій в інформаційній сфері.

Водночас постала й необхідність регулювати сферу штучного інтелекту, аби, з одного боку, унормувати процеси її застосування та розвитку, а з іншого – убезпечити населення, державні й приватні структури від нових викликів і небезпек. Перші спроби законодавчого врегулювання вже здійснюються в сучасних країнах світу.

У нашій державі одним із таких документів є Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, прийнята розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р від 02.12.2020 р. У цьому документі штучний інтелект визначається як організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні

завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень та алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати й використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань; галузь штучного інтелекту – напрям діяльності у сфері інформаційних технологій, який забезпечує створення, упровадження й використання технологій штучного інтелекту [1].

Штучний інтелект є сферою стратегічного значення та ключовим рушієм економічного розвитку, зокрема й у Європейському Союзі. Розуміючи надзвичайну актуальність розвитку галузі штучного інтелекту, у 2019 р. Європейська комісія під головуванням Урсули фон дер Ляєн сформулювала шість пріоритетів порядку денного на період 2019–2024 р., серед яких велика увага приділяється пріоритету «Європа, придатна для цифрової доби» [2], де, зокрема, зазначається, що ЄС має потенціал стати світовим лідером у галузі безпечного штучного інтелекту. Розвиваючи нормативно-правову базу, засновану на правах людини та фундаментальних цінностях, як декларується в згаданому документі, ЄС може розробити систему ШІ, яка приносить користь людям, бізнесу й національним урядам. Держави-члени та Європейська комісія повинні працювати разом, щоб залишатися на передових позиціях у цій технології. Тож питання подальших розробок у царині штучного інтелекту, а також регламентація діяльності в цій сфері є актуальним питанням для сучасної європейської політики, як внутрішньої так і зовнішньої.

Постановка проблеми. Спроби врегулювати цю сферу вже поставали на порядку денному європейських структур. Так, 10 квітня 2018 р. на конференції Digital Day 2018 Європейська комісія об'єднала міністрів та представників країн ЄС для заохочення співпраці в галузі штучного інтелекту, блокчейну, охорони здоров'я та інновацій, спираючись на прогрес, досягнутий на шляху створення єдиного цифрового ринку. На цьому заході європейські країни підписали Декларацію про співробітництво в галузі штучного інтелекту [3]. Прийняття цієї Декларації було не лише першим кроком до співпраці у сфері штучного інтелекту в межах ЄС, але й своєрідною постановкою проблем, які потрібно розв'язувати в цій галузі.

Спільно працювати над розвитком технологічного й промислового потенціалу Європи, вирішувати соціально-економічні аспекти цієї нової технології та забезпечувати належну правову й етичну основу для технології штучного інтелекту погодилося 25 європейських країн. Підписанти Декларації домовилися разом працювати над створенням

усебічного й комплексного підходу до підвищення європейської конкурентоспроможності та набуття передового досвіду в наукових дослідженнях і розробках. У Декларації також підкреслюється, що доцільно підтримувати мережі дослідницьких центрів, центрів цифрових інновацій і синергії між наявними програмами досліджень та розробок у межах ЄС. Також підтримана ідея Європейського альянсу для ШІ як форуму для широкого кола зацікавлених сторін, щоб разом обговорити питання, винесені на цю платформу. Водночас держави закликали поділитися прикладами належної практики в публічній сфері. Тому вивчення досвіду інших країн Європи в цій царині є важливим з огляду на необхідність запозичувати найкращі практики, що застосовуються в інших державах. Крім того, важливим та необхідним є відстеження основних тенденцій розвитку сфери ШІ і її регламентації, аби відповідати сучасним світовим трендам.

Аналіз нових досліджень і публікацій. Проблеми державного регулювання в питаннях застосування та розвитку штучного інтелекту в різних сферах досліджують як західні, так і вітчизняні науковці. Результати цих досліджень відображені в багатьох розробках науковців: Н. Бостроми, Д. Говарда, Р. Курцвейла, К. Шваба, Ч. Беббіджа, Д. Позової, М. Карчевського, І. Городиського, О. Баранова, Є. Харитонова, Д. Попова, Ю. Сидорчука, О. Подгаєцького, В. Глушкова, О. Швиркова та ін.

Емпіричну складову частину дослідження утворюють документи державного стратегічного планування країн Вишеградської групи: «Політика розвитку штучного інтелекту в Польщі на 2019–2027 рр.», «Національна стратегія розвитку штучного інтелекту в Чеській Республіці», «Стратегія штучного інтелекту Угорщини 2020–2030», «Стратегія цифрової трансформації Словаччини 2030». Крім цього, у ході дослідження проаналізовано такі політичні документи Європейського Союзу: «Повідомлення Комісії Європейському парламенту, Раді, Європейському економічно-соціальному комітету та Комітету регіонів “Штучний інтелект для Європи”», «Скоординований план щодо штучного інтелекту», «Декларація про співпрацю з питань штучного інтелекту».

Мета статті – дослідити основні положення національних стратегій розвитку штучного інтелекту на прикладі окремих європейських країн. Для наукової розвідки в рамках цієї публікації пропонуємо розглянути національні стратегії країн Вишеградської групи: із цією четвіркою Україна має сталі відносини, тож їхній досвід може бути корисним для розвитку вітчизняної стратегії у сфері одного з пріоритетних напрямів науково-технологічних досліджень.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перш ніж розглянути національні стратегії у сфері ШІ країн Вишеградської групи, окреслимо загальноєвропейські підходи в ній. Так, наприкінці квітня 2018 р. Європейська комісія в повідомленні «Штучний інтелект для Європи» запропонувала напрям, за яким має відбутися дискусія про загальноєвропейську підтримку ШІ [4]. Згідно з повідомленням, ЄС повинен реагувати на сучасні зміни в галузі ШІ та створити загальноєвропейську ініціативу, зосереджуючись на трьох ключових питаннях:

- 1) збільшення технологічного й промислового потенціалу та впровадження штучного інтелекту у всій економіці;
- 2) акцентування уваги на соціально-економічних питаннях, що виникають у зв'язку з ШІ;
- 3) забезпечення етичної та правової бази технологій ШІ.

У цьому повідомленні Європейська комісія також запропонувала створити скоординований план дій щодо штучного інтелекту, у якому брали б участь держави-члени ЄС, остаточний варіант якого опублікований у грудні 2018 р. [5].

10 жовтня 2018 р. після оприлюднення повідомлення Європейської комісії про штучний інтелект країни Вишеградської групи (Чеська Республіка, Польща, Словаччина та Угорщина) за ініціативою Польщі підготували спільну позицію, яка наголошувала на тому, що розвиток штучного інтелекту набирає обертів, тому потрібно оцінити переваги й можливі загрози, пов'язані з розвитком технологій на основі ШІ [6]. У розробленому документі вони закликали Європейську комісію продовжувати брати участь у процесі розробки цієї технології й звернули увагу на потенціал розвитку європейських підприємств на основі ШІ. «Вишеградська четвірка» запропонувала конкретні рішення, такі як створення віртуальних сховищ даних або обсерваторії ШІ на рівні ЄС. Водночас закликали інші держави-члени ЄС підтримати їхню позицію [6]. Пропозиції документа від V4 збіглися з рекомендаціями Європейської комісії у вже згаданому повідомленні «Штучний інтелект для Європи». Тож країни Вишеградської групи визначили свою позицію як таку, що повністю відповідає загальноєвропейському підходу, задекларованому в документах Європейської комісії. Розглянемо тепер окремі національні стратегії цих країн.

У травні 2018 р. Комітет із питань цифрової політики Польщі створив Експертну групу з питань штучного інтелекту в суспільстві, яка

охоплювала державну політику та міжнародне співробітництво; принципи, які сприятимуть довірі й адаптації штучного інтелекту. Результатом цього стала розробка документів наприкінці 2018 р. у формі Плану дій Міністерства цифрації в галузі ШІ «Припущення до стратегії ШІ у Польщі» на 2018–2019 рр., що охоплюють найважливіші питання й рекомендації та окреслюють спільні проекти з іншими міністерствами. Вищезазначені документи становлять основу Політики розвитку штучного інтелекту в Польщі на 2019–2027 рр. [7]. Політика розвитку штучного інтелекту в Польщі на 2019–2027 рр. розроблена міжвідомчою аналітично-редакційною командою Міністерства цифрації та Міністерства розвитку, створеною на основі меморандуму, укладеного 26 лютого 2019 р. міністром цифрації, міністром науки та вищої освіти. Мета цієї політики розвитку передбачає сприяння зростанню й інноваціям економіки, заснованим на знаннях; підтримку наукових і дослідницьких розробок у галузі ШІ й підготовку громадян до цифрової трансформації шляхом підвищення їхньої компетентності. Поряд із процесом досягнення цих цілей акцентовано увагу на важливості враховувати захист людської гідності та забезпечувати умови для чесної конкуренції.

Польська стратегія політики розвитку штучного інтелекту на період 2019–2027 рр. передбачає керівництво та політичні ініціативи щодо розвитку цілісної екосистеми ШІ задля досягнення таких цілей:

- реформування освітньої системи й надання можливостей навчання протягом усього життя у сферах, пов'язаних із ШІ;
- заохочення зростання та інновацій компаній, що займаються ШІ, завдяки цілеспрямованій підтримці досліджень у галузі ШІ, включаючи надання достатніх фінансових ресурсів;
- розширення національних і міжнародних партнерських відносин у галузі ШІ;
- створення екосистеми даних із надійними та якісними даними й розширеними механізмами обміну даними;
- зміцнення цифрової інфраструктури, регуляторної бази та тестових середовищ для сприяння розвитку інновацій у галузі ШІ [7].

Важливо зауважити, що Польща поставила перед собою головну мету в розвитку штучного інтелекту – увійти до вузької групи з 20–25 % країн, які створюють ШІ. Крім того, Польща планує забезпечити собі найважливіше місце у світовій економіці, можливо в найближчому майбутньому, на основі сучасних технологій та застосуванні штучного інтелекту. Більше того, використання штучного інтелекту польськими компаніями визнається за потрібне для побудови міцного внутрішнього ринку рішень з ШІ. Для

цього 28 грудня 2020 р. Рада міністрів Польщі прийняла постанову про «Політику розвитку штучного інтелекту в Польщі з 2020 року» [8], яка включає короткострокову (до 2023 р.), середньострокову (до 2027 р.) і довгострокову (після 2027 р.) перспективи.

Цілі та інструменти «Політики розвитку штучного інтелекту в Польщі з 2020 року» розбиті на шість напрямів: «ШІ та суспільство», «ШІ та інноваційні компанії», «ШІ та наука», «ШІ та освіта», «ШІ та міжнародна співпраця», «ШІ та державний сектор». Метою «Політики ШІ» є підтримка суспільства, компаній, представників науки й державного управління у використанні можливостей, пов'язаних із розвитком ШІ, забезпечуючи при цьому захист людської гідності й умови для добросовісної конкуренції в глобальній конкуренції. Ця Політика ШІ враховує міжнародні, правові, етичні та технічні та організаційні стандарти, формуючи вимоги та умови для досягнення переваг, пов'язаних із програмами ШІ, протягом усього її життєвого циклу.

ШІ – це сфера, у якій Польща має реальні шанси стати однією з провідних країн на міжнародній арені, зважаючи на досягнення, які вже має країна в цій галузі. Наприклад, Польща має один із найкращих результатів у Програмі міжнародного оцінювання студентів – PISA, координованій ОЕСР. Також Польща – один із визнаних лідерів у створенні комп'ютерних ігор – галузі нових технологій, яка використовує багато компетенцій для розвитку ШІ. Гра «Відьмак» може бути дуже хорошим прикладом. Її знають у всьому світі: вона отримала понад 250 нагород за найкращу гру року. Поляки також є співавторами робіт, що представляють ключові досягнення в галузі штучного інтелекту: OpenAI – одна з найважливіших організацій у світі, котра займається розвитком штучного інтелекту; PyTorch – бібліотека для штучних нейронних мереж та численних обчислень на Python (друга за популярністю в прикладних програмах, перша – у дослідженнях); FastText – алгоритм, який дає змогу машинам розуміти значення слів, це один з алгоритмів, розроблених для флексійних мов (наприклад польської), Flo – програма, яка виявляє наявність гінекологічних захворювань за допомогою вдосконалених алгоритмів; Insertion v3 – згортова нейронна мережа, яка допомагає в аналізі зображень і виявленні об'єктів.

Ще однією країною-представницею Вишеградської четвірки, що займається створенням штучного інтелекту, є Чеська Республіка. У другій половині 2018 р. підготовлено матеріали дослідження потенціалу розвитку штучного інтелекту в Чехії [9]. Роботу зосереджено на трьох ключових сферах ШІ – технології та дослідженнях; соціально-економічних наслідках; правовій і етичній базі. Опубліковані в грудні 2018 р. матеріали

дослідження стали основою для подальшої роботи. У травні 2019 р. уряд Чехії затвердив Національну стратегію штучного інтелекту [10], у якій визначено сім ключових тем, включаючи підтримку досліджень та розробок, фінансування, використання ШІ в галузі та сферах послуг, зв'язки з людським потенціалом, освітою й ринками праці, правовими та етичними аспектами й напрями міжнародного співробітництва. Кожна з цих сфер містить цілі, визначені до 2035 р., та завдання для їх досягнення:

1. Підтримка науки, досліджень і розробок: організація однієї з мереж європейських центрів передового досвіду, що розміщена в Празі, та залучення інших; побудова системи центрів передового досвіду, випробувальних центрів і ДІН (Digital Innovation Hubs) для передачі ноу-хау на практиці; підтримка розвитку та залучення найкращих талантів у Чеській Республіці й за кордоном, із ЄС і третіх країн.

2. Фінансування досліджень і розробок, підтримка інвестицій та розвиток екосистеми ШІ в Чеській Республіці: розширення фінансової підтримки для провідних академічних і корпоративних досліджень та розробок ШІ; створення інноваційних центрів, підтримка стартапів і залучення інвестицій; упровадження інструментів для підтримки інвестицій в інноваційні проєкти та автоматизацію, особливо для SME (Small and medium-sized enterprises).

3. ШІ в промисловості, послугах і державному управлінні: створення умов для розвитку ШІ, особливо доступу до даних та інфраструктури і їх використання; сприяння набору й утриманню вищого персоналу з держав-членів ЄС та третіх країн; упровадження програм ШІ в державне управління (наприклад у галузі охорони здоров'я чи транспорту).

4. Людський капітал і система освіти разом із навчанням упродовж життя: розвиток навчання протягом життя та підвищення кваліфікації, особливо в професіях, яким загрожує автоматизація; трансформація системи освіти з урахуванням майбутніх потреб ринку праці; створення нових університетських і докторських навчальних програм з акцентом на ШІ.

5. Заходи щодо вирішення впливу ШІ на ринок праці та соціальну систему: підтримка самозайнятості й започаткування малого бізнесу, пристосування гнучких форм роботи; постійна оцінка впливу та підготовка соціальної системи й заходів до змін на ринку праці; підтримка найбільш незахищених та найбільш вразливих груп і регіонів.

6. Юридичні та соціальні аспекти ШІ, етичні правила, питання захисту прав споживачів і безпеки: створення експертної платформи й форуму для постійного перегляду законодавчих та етичних норм ШІ; усунення бар'єрів і запровадження відповідних нових інститутів для розвитку ШІ; перегляд

законодавства, що стосується ШІ, з акцентом на недискримінацію, захист прав та конфіденційність;

7. Міжнародне співробітництво: активне залучення Чехії до міжнародних ініціатив у галузі інновацій, розвитку нових технологій і ШІ; використання наявних та нових форматів співпраці на рівні регіону, ЄС і міжнародних організацій; включення ШІ в програму й підготовку чеського головування в Раді ЄС у другій половині 2022 р.

Для сприяння економічному зростанню та конкурентоспроможності у вищезазначених сферах важливою є активна роль держави та її тісна співпраця з приватним сектором, що є ключовою для реального виконання Національної стратегії ШІ й успішного управління фундаментальними змінами для чеської економіки та суспільства.

Інша країна-учасниця Вишеградської четвірки – Угорщина – підготувала Всеохопну стратегію штучного інтелекту [11], у якій установила відповідні цілі на 2030 р. й окреслила план дій на 2025 р. щодо них. Стратегія передбачає перегляд принаймні раз на два роки комплексу основних заходів, до яких входять «фундаментальні стовпи», «зони фокусування», «трансформативні програми». Розглянемо їх детальніше.

«Фундаментальні стовпи» передбачають: 1) підтримку економічних даних, що забезпечує доступність публічних і приватних даних; 2) побудову спільноти дослідників та розробників, що ґрунтується на потребах суспільства; 3) побудову екосистеми для підтримки приватного й корпоративного застосування технології.

«Зони фокусування» акцентують увагу на заходах, визначених у рамках галузевих та технологічних областей, метою яких є посилення потенціалу зростання угорської економіки й цілеспрямоване та усвідомлене підвищення її ефективності. У рамках підходу, орієнтованого на галузь та технології, Стратегія приділяє особливу увагу можливості підтримки професійних систем, які можуть бути найбільш ефективно розроблені за допомогою програм на основі штучного інтелекту: виробництво, сільське господарство, охорона здоров'я, державне управління, логістика, транспорт, енергетика.

«Трансформативні програми», передбачені Стратегією – це програми, що трансформують, забезпечують довгострокову орієнтацію на питання, які також є стратегічними на національному рівні, як-от: енергетичні та сільськогосподарські, а також викликані зміною клімату; розповсюдження автономних систем і ситуація на ринку праці; відносини між громадянами та економікою, керованою даними.

Стратегія ставить низку цілей на наступні 10 років. Це, наприклад, стосується громадян – 60 % адміністрування обслуговування споживачів має здійснюватися в електронній формі, способом самообслуговування. Перевезення та логістика, що підтримуються ШІ, дуже важливі. Можливо, саме тому Угорщина може бути європейським центром планування та випробувань самокерованих автомобілів. ШІ також може підтримувати екологічні технології. До 2030 р. 70 % планування виробництва відновлюваної енергії здійснюватиметься за допомогою інтелектуальних технологій. У зв'язку з екологічно чистими технологіями сільське господарство повинно використовувати системи баз даних, які можуть допомогти зменшити викиди аміаку на 32 %. ШІ може використовуватися для автономного керування машинами та для виявлення хворих тварин або проблем із посівами.

У цій стратегії також зосереджені такі сфери, як логістика, транспорт, сільське господарство або освіта. Освіта відіграє важливу роль, оскільки протягом цього періоду 2,5 млн громадян планують здобувати освіту за підтримки ШІ. Крім того, очікується, що до кінця 2030 р. автоматизація й ШІ вплинуть на 900 000 робітників в Угорщині. Це не означає, що вони втратять роботу, тож робочі місця зміняться й робітники потребуватимуть нових навичок.

Остання з країн-учасниць Вишеградської четвірки, яка тут розглядається, – Словаччина, крім прийняття Стратегії цифрової трансформації на 2030 р. [12], також розробила відповідний План дій щодо цифрової трансформації на 2019–2022 рр., який містить перелік конкретних заходів щодо використання інструментів штучного інтелекту, наприклад, у прозорості регуляторного середовища, а також підтримці досліджень і науки в цій галузі, створення екосистеми штучного інтелекту в Словаччині, щоб суспільство усвідомлювало, як найбільш ефективно використовувати потенціал цієї інноваційної технології. План, зокрема, передбачає таке: зробити основні принципи та механізми функціонування штучного інтелекту доступними для широкої громадськості через державну освіту й обізнаність; програмно просувати об'єкти, які становлять основу штучного інтелекту, серед учнів початкової та середньої школи; створити спільний доступ підготовки фахівців з окремих аспектів штучного інтелекту в університетах; підтримку створення експертних груп для просування досліджень і застосування штучного інтелекту, а також для координації освітньої діяльності в цій галузі [13].

Пріоритетами цього Плану є підтримка розвитку штучного інтелекту за двома напрямками й зазначені конкретні заходи, реалізація яких запланована до 2022 р.:

1. Дослідження та освіта в галузі штучного інтелекту:
 - розробка інструменту для обробки природної мови;
 - визначення тем із соціальною потребою та підготовка пілотних проєктів із широкою підтримкою експертів зі штучного інтелекту;
 - визначення та повідомлення про запрошення до грантових проєктів для базових і прикладних досліджень, цілеспрямованих на розвиток штучного інтелекту;
 - упровадження спільної освіти експертів з окремих аспектів штучного інтелекту.
2. Економічне зростання Словаччини за допомогою штучного інтелекту:
 - підготовка посібника для компаній з упровадження штучного інтелекту;
 - підтримка збільшення інвестицій іноземних і словацьких компаній у науково-дослідну діяльність.

План дій щодо цифрової трансформації ґрунтується на пріоритетних рекомендаціях та зобов'язаннях європейської політики або безпосередньо на домовленостях держав-членів. Його головна мета – зміцнення поточного інституційного фонду Словаччини для ефективного використання програм ЄС і Європейських структурних та інвестиційних фондів у період 2021–2027. Успіх стратегії значною мірою залежатиме від ефективної міжнародної співпраці й обміну прикладами найкращих практик.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Огляд національних стратегій розвитку штучного інтелекту в країнах Вишеградської групи: Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини – демонструє, що вони прийняті за рекомендаціями Європейської комісії й у контексті Стратегії розвитку штучного інтелекту в Європейському Союзі.

Аналіз основних положень національних стратегій розвитку штучного інтелекту в країнах Вишеградської групи дав змогу виявити такі тенденції: по-перше, штучний інтелект інтерпретується як ключовий рушій економічного розвитку; по-друге, стратегія розвитку в цій галузі спрямована на зміцнення нормативно-правової бази, заснованої на правах людини й фундаментальних європейських цінностях; по-третє, системи штучного інтелекту мають приносити користь людям, бізнесу та національним урядам. Кожна країна має й власний вектор розвитку. Так, Польща зорієнтована на входження до групи країн-розробників штучного інтелекту, Чехія акцентує увагу на співпрацю держави та приватного

сектору, Угорщина фокусується на автоматизації та цифровізації процесів у виробництві та адмініструванні, Словаччина – на доступності технологій штучного інтелекту для суспільства.

Ураховуючи той факт, що Україна продовжує реалізацію державної політики у сфері європейської інтеграції, інформаційна політика, а саме підтримка таких сфер, як інформаційні технології та, зокрема, ШІ, мають бути складовою частиною цієї політики. Розвиток штучного інтелекту як один із пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень має здійснюватися в контексті процесів, що відбуваються у сфері штучного інтелекту в Європейському Союзі та в країнах-членах ЄС, приклад у країнах – учасницях Вишеградської групи. Розвиток технологій має забезпечуватися відповідним законодавством і розробкою стратегій із врахуванням досвіду як окремих країн, так і загальноєвропейських тенденцій у цій сфері.

У подальшому перспективним видається дослідження досвіду інших європейських країн у цій царині, а також вивчення проблем, пов'язаних із необхідністю розроблення механізмів реалізації єдиної скоординованої державної політики, спрямованої на розв'язання першочергових проблем розвитку галузі штучного інтелекту в освіті й професійному навчанні, науці, економіці, кібербезпеці, інформаційній безпеці, обороні, публічному управлінні, правовому регулюванні та етиці, правосудді тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220>
2. Leyen, U. (2019). A Union that strives for more. My agenda for Europe By candidate for President of the European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf. Declaration of cooperation on Artificial Intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/eu-member-states-sign-cooperate-artificial-intelligence>
3. Declaration of cooperation on Artificial Intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/eu-member-states-sign-cooperate-artificial-intelligence>
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Artificial Intelligence for Europe. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/communication-artificial-intelligence-europe>
5. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Coordinated Plan on Artificial Intelligence (COM(2018) 795 final). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/coordinated-plan-artificial-intelligence>

6. Visegrad 4 countries' thoughts on the Artificial Intelligence and maximising its benefits ahead of release of the European Commission's Communication on the topic. URL: <https://www.gov.pl/web/cyfrizacja/stanowisko-grupy-wyszehradzkiej-dotyczace-sztucznej-inteligencji>
7. Polityka Rozwoju Sztucznej Inteligencji w Polsce na lata 2019–2027. URL: https://www.telepolis.pl/images/2019/08/Polityka_Rozwoju_Sztucznej_w_Polsce_na_lata_2019_2027.pdf
8. Polityka dla rozwoju sztucznej inteligencji w Polsce od roku 2020. URL: <http://sipdata.lex.pl/dane/monitory/2021/2445830/1.pdf>
9. Výzkum potenciálu rozvoje umělé inteligence v České republice URL: https://www.vlada.cz/assets/evropske-zalezitosti/aktualne/AI_socioeconomicke_dopady_2018.pdf
10. Národní strategie umělé inteligence v České republice. URL: https://www.vlada.cz/assets/evropske-zalezitosti/umela-inteligence/NAIS_kveten_2019.pdf
11. Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája. URL: https://api.ikk.hu/storage/uploads/files/mi_strategia_2020pdf-1600260676475.pdf
12. Stratégia digitálnej transformácie Slovenska 2030. URL: <https://www.mirri.gov.sk/wp-content/uploads/2019/06/Strategia-digitalnej-transformacie-Slovenska-2030.pdf>
13. Akčný plán digitálnej transformácie Slovenska na roky 2019–2022. URL: https://www.mirri.gov.sk/wp-content/uploads/2019/07/Akny-plan-DTS_2019-2022.pdf

STRATEGIES FOR ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE EUROPEAN UNION (IN THE CASE OF THE VISEGRAD GROUP)

The article explores the national strategies on artificial intelligence in the Visegrad Group countries, adopted on the recommendations of the European Commission in the context of the Strategy for artificial intelligence in the EU. In 2018 on Digital Day 2018 the European Commission brought Ministers and representatives of EU countries together to encourage cooperation in artificial intelligence, blockchain, ehealth and innovation, building on progress made towards a Digital Single Market in which European countries signed a Declaration of cooperation on Artificial Intelligence. Poland, the Czech Republic, Hungary and Slovakia have adopted a common position on artificial intelligence and its potential for economic development in the European Union, developing and implementing national strategies, the analysis of which allows to identify the main trends and mechanisms of EU digital policy. Each of these countries, starting in 2018, began its journey in the field of artificial intelligence, developing and implementing national strategies for the development of artificial intelligence, taking into account their own realities and priorities. At the same time, these countries are working together to achieve Europe-wide goals: a successful digital transformation

of Europe, a transition to a climate-neutral, circular and resilient economy with EU digital sovereignty and a digital policy that enables people and businesses to move towards a human centred, sustainable and more prosperous digital future.

Key words: national strategies; artificial Intelligence; information policy; information technology; the Visegrad Group countries; EU policy.

REFERENCES

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini: *Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02 hrudnia 2020 r.*, № 1556-p. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220>
2. Leyen, U. (2019). A Union that strives for more. My agenda for Europe By candidate for President of the European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf. Declaration of cooperation on Artificial Intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/eu-member-states-sign-cooperate-artificial-intelligence>
3. Declaration of cooperation on Artificial Intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/eu-member-states-sign-cooperate-artificial-intelligence>
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Artificial Intelligence for Europe. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/communication-artificial-intelligence-europe>
5. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Coordinated Plan on Artificial Intelligence (COM(2018) 795 final). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/coordinated-plan-artificial-intelligence>
6. Visegrad 4 countries' thoughts on the Artificial Intelligence and maximising its benefits ahead of release of the European Commission's Communication on the topic. URL: <https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/stanowisko-grupy-wyszehradzkiej-dotyczace-sztucznej-inteligencji>
7. Polityka Rozwoju Sztucznej Inteligencji w Polsce na lata 2019–2027. URL: https://www.telepolis.pl/images/2019/08/Polityka_Rozwoju_Sztucznej_w_Polsce_na_lata_2019_2027.pdf
8. Polityka dla rozwoju sztucznej inteligencji w Polsce od roku 2020. URL: <http://sipdata.lex.pl/dane/monitory/2021/2445830/1.pdf>
9. Výzkum potenciálu rozvoje umělé inteligence v České republice URL: https://www.vlada.cz/assets/evropske-zalezitosti/aktualne/AI_socioekonomicke_dopady_2018.pdf
10. Národní strategie umělé inteligence v České republice. URL: https://www.vlada.cz/assets/evropske-zalezitosti/umela-inteligence/NAIS_kveten_2019.pdf
11. Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája. URL: https://api.ikk.hu/storage/uploads/files/mi_strategia_2020pdf-1600260676475.pdf

12. Stratégia digitálnej transformácie Slovenska 2030. URL: <https://www.mirri.gov.sk/wp-content/uploads/2019/06/Strategia-digitalnej-transformacie-Slovenska-2030.pdf>

13. Akčný plán digitálnej transformácie Slovenska na roky 2019–2022. URL: https://www.mirri.gov.sk/wp-content/uploads/2019/07/Akcny-plan-DTS_2019-2022.pdf

Матеріал надійшов до редакції 11.01.2021 р.

УДК 324:32.019.51:323.25

Сергій Федонюк,

кандидат географічних наук,

доцент кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

sergii.fedoniuk@vnu.edu.ua

ORCID ID 0000-0003-2853-8905

Анастасія Ткачук,

магістр спеціальності 291 «Міжнародні відносини,

суспільні комунікації та регіональні студії»,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-174-188

КОМУНІКАТИВНИМ СКЛАДНИК СУЧАСНИХ ПРОТЕСТІВ

У цій статті встановлено особливості комунікації сучасних протестних рухів в аспекті масового співробітництва.

Зокрема, показано, що сучасні соціальні й політичні протести розвиваються на основі масової комунікації між потенційними учасниками, які не спираються на оформлені організаційні структури, протест є самовідтворюваним процесом, що ґрунтується на сугестії алармізму засобами масової комунікації. У зв'язку з цим високу ефективність як рушійний фактор масових протестів мають відігравати соціальні мережі, спроможні швидко поширювати такі парламістські настрої серед їхніх учасників. Великі масові демонстрації останнього десятиліття організовані шляхом мобілізації через соціальні мережі, а потім показали свою силу масовою присутністю людей на

вулиці. Протестні настрої сприяють розвитку соціальних мереж із їхніми спільнотами. Установлено, що основну роль у цьому процесі відіграє комунікація протесту, яка, по суті, є комунікацією відкритого (масового) співробітництва. Вона формується на основі індивідуальних інформаційних контактів між суб'єктами, котрі реалізують їх у середовищі соціальних мереж. Така комунікація має інтерактивний характер і розвивається завдяки залученню інформаційних ресурсів із мережі. Для неї характерна відсутність системно-структурної організації й об'єктна орієнтація. Друга характерна риса – конвергенція засобів та учасників комунікації. Більше значення має не наявність спеціалізованих і кваліфікованих комунікаторів зі сфери традиційних засобів масової інформації, а залучення великої кількості інформаційних про'юмерів (професійних споживачів інформації), тобто активних генераторів контенту з представників аудиторії. Комунікаційні процеси в соціальних мережах розвиваються як низка подій, у якій кожна наступна подія залежить від попередньої. Зазвичай, такий підхід не спроможний створити послідовність, у якій би спостерігалася якась тенденція, і для досягнення планованого результату потребує утворення фокусів впливу. У практиці протестної комунікації таке фокусування здійснюється за допомогою підключення традиційних (інституційних) ЗМІ. Результатом взаємодії інтерактивної комунікації й офлайну є внесення консолідаційного чинника, який має все більше гуртувати одностайних проти табору опонентів. Зазначені особливості протестної комунікації проявляються в ефективній взаємодії соціальних мереж із сектором традиційних ЗМІ.

Ці властивості характеризують протест, що розвивається на основі інтерактивної комунікації, відкрити систему, орієнтовану на взаємодію з оточеннями не на внутрішні ресурси, що властиво для масового співробітництва.

Ключові слова: комунікація, протест, соціальні мережі.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Протягом лише останнього десятиліття відбулися масштабні протести в різних регіонах світу. Серед найзначніших – події «Арабської весни» (2010–2011 рр.) та української Революції гідності (2013–2014 рр.). Із серпня 2020 р. розгорнулися масштабні протести в Білорусі. Зазвичай такі протести або від початку мали політичну мотивацію, або набували її в процесі розгортання й призводили до революційних перетворень у внутрішній і зовнішній політиці країн.

Інтенсивне використання інтернету та особливо соціальних медіа було загальним знаменником у популярних демонстраціях, які відбувались останні кілька років за різних сценаріїв. Соціальні рухи зазнали впливу чинників, пов'язаних із сучасними технологіями масової комунікації, особливо в аспекті їх організації та розгортання.

Популярність сайтів соціальних мереж (ССМ) значною мірою сприяла поширенню соціальних демонстрацій [1]. Переломним рубежем у консолідації населення в середовищі ССМ стали 2010–2011 рр. У таких регіонах, як Близький Схід і Північна Африка, Латинська Америка, Європа, у 2011 р. користувачі інтернету проводили в ССМ близько чверті всього часу користування інтернетом, що на 35 % більше, порівняно з 2010 р. [2]. Більше того, YouTube став найпопулярнішою онлайн-відеоплатформою, пропонуючи два з п'яти переглянутих відео в усьому світі [1]. Активне включення ССМ у комунікацію протесту розпочалося з їх поширенням назагал, починаючи від кінця 2000-х рр. Суттєве значення в цьому аспекті мали технології масового мобільного доступу до інтернету.

Щодо соціальних рухів, то великі масові демонстрації останнього десятиліття були організовані шляхом мобілізації через соціальні мережі, а потім показали свою силу масовою присутністю людей на вулиці [3]. Вони були об'єднані навколо закликів до змін, таких як «Арабська весна», яка розпочалася наприкінці 2010 р., рух «Індігнадас» в Іспанії у 2011 р., акції протесту в Бразилії у 2013 р., українська Революція гідності 2013–2014 р., Революція парасольок у Гонконзі 2014 р. та ін. Ці рухи переважно склалися з молодих людей, закликаних до дії через соціальні мережі; і в усіх цих випадках не було посередництва в мобілізації за класичною лінією, а саме: політичних партій, профспілок та домінування звичайних каналів комунікації [4; 5; 6].

Соціальні рухи, опосередковані інтернетом, не мають лідерів або ієрархії, відображаючи горизонтальний принцип організації інтернету й недовіру як до сформованих лідерів, так і до криз представництва [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із предмету цього дослідження в наукових журналах з інформаційно-комунікаційних технологій знайдено огляд літератури з питань інформації, комунікації та суспільства в аспекті предмету цього дослідження, підготовлений Гарретом [7]. Натомість у результаті огляду основних журналів у сферах соціології, комунікації, маркетингу, політики відзначимо аналіз Вебстера й Ватсона [8]. За такими ключовими словами, як соціальні медіа, соціальний протест, повстання, мережева політика, мережеві

соціальні рухи, знайдено декілька десятків публікацій, які можна систематизувати за змістом. Деякі статті стосуються структурних факторів, пов'язаних із використанням комунікації соціальних медіа в соціальних рухах, тобто контекстуальних умов кожної країни, у якій відбувалися масові протестні рухи. Інші статті стосуються факторів, пов'язаних із використанням комунікації соціальних медіа в соціальних рухах, а саме факторів, що вважаються найближчими до самих рухів, будучи їх специфічними модеруючими факторами, які можуть допомогти виявити еволюцію та динаміку опосередкованих соціальних рухів у соціальних мережах.

Терміни «мережева політика» і «мережеві соціальні рухи» стали поширеними під час вивчення політичних протестів і колективних дій у цифрову епоху (Беннет та Сегерберг, 2013 [9], Кастельс, 2012 [10], Ерл і Кімпорт, 2011 [11], Фаріс, 2013 [12]). До сьогодні теоретична база дослідження цих явищ перебуває на стадії формування, а опубліковані результати часто покладаються на неявні припущення про те, як функціонують соціальні мережі й не завжди узгоджуються з усталеними висновками в галузі мережевих наук (Іслі й Кляйнберг, 2010 [13], Ньюман, 2010 [14]) та аналізу соціальних мереж (Вассерман і Фауст, 1994 [15], Керінгтон та ін., 2005 [16], Кадушін, 2012 [14], Ерл і Кімпорт, 2011 [11], Фаріс, 2013 [12]). Тому вважаємо, що існує потреба для доповнення базових знань про протестну комунікацію й мережні рухи, які стали основою соціально-політичних потрясінь нашого часу, для кращого розуміння їхньої природи та тенденцій розвитку. Недавні політичні події – від арабської весни чи руху «Окупуй» 2011 р. до останніх акцій протесту, що відбулися в Туреччині, Бразилії, Україні й Гонконгу (2013–2014) і Білорусі (2020), викликали великий інтерес до того, як сучасна комунікація допомагає координувати велику кількість людей за відсутності центральних організацій.

Мета статті – визначити особливості комунікаційних чинників сучасних соціальних і політичних протестів, що розвиваються на основі інтерактивної масової комунікації, виходячи з припущення про те, що в їх основу покладено масове співробітництво як концептуальну основу процесів соціальної взаємодії в умовах вільного обміну інформацією в інтернеті.

Методичні основи дослідження. Для досягнення мети цього дослідження використано описовий, аналітичний підхід, який переважно спирається на аналіз джерел, порівняльну експертизу досліджень, що стосуються масової комунікації, комунікації в соціальних мережах,

організації взаємодії соціальних мереж та пов'язаних із цим проблем. Застосовано якісний підхід із метою вивчення явища, якому бракує уваги в наявній літературі з погляду взаємозв'язку масової співпраці та протестної комунікації.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Протестом є відносно відкрита реакція на суспільну ситуацію, зазвичай, спрямована проти неї. Протестувальники можуть організувати протест як спосіб публічного оприлюднення своїх думок, намагаючись вплинути на громадську думку чи урядову політику або навіть ужити прямих дій, намагаючись здійснити бажані зміни самостійно. Але протестна діяльність є прямим актом відкидання інститутів, часто має емоційний характер, що призводить до відсутності чітких вимог і пропозицій, інколи адресована іншим опозиційним групам, у тому числі елітам, також нерідко може супроводжуватися різними формами насильства (Терроу [18]).

За відсутності протесту соціально-політичні системи, представлені, зазвичай, владою й позицією, успішно функціонують і забезпечують політичний діалог у взаємозв'язку із запитамі суспільства. Натомість надмірна актуалізація та наголошення на соціальних проблемах призводять до перевищення певного порогу їх сприйняття, коли вони починають сприйматися як нестерпні, тобто критична маса людей незадоволена структурами суспільства, а кількість опонентів певних структур зростає до такої міри, що це невдоволення й воля до змін починають сприйматися як належне. Така критична фаза не є необхідним результатом поглиблення соціального антагонізму (скажімо, зростання бідності, безробіття, погіршення екології), але є результатом перцепції й усвідомлення поглиблення деякого антагонізму (Х. Фукс [19]).

Із посиленням такої протестної комунікації зростає гострота розуміння суспільних, економічних, екологічних чи інших ризиків і досить звичні для певного суспільства негативні явища, як-от: корупція, бідність, соціальна нерівність, починають інтерпретуватися як ненормальні та небезпечні. А це призводить до все більшого обговорення цих самих проблем, тобто йдеться про самовідтворювальну функцію протестної комунікації на основі страху й тривоги (Луман [20]). Страх і тривога, викликані обговоренням соціальних чи екологічних криз, спричиняють загострення комунікації цих небезпек і, отже, запуск нових циклів їх комунікативної трансляції.

У зв'язку із всепроникністю масової соціальної комунікації нинішні протести актуалізуються у формі кампаній, що провокуються

якимись подіями-тригерами, наприклад оприлюдненням шокуючого контенту (самоспалення Мухаммеда Буазізі в Тунісі як провокуючий чинник «Арабської весни») чи уявно небажаною для потенційної протестної аудиторії інформації (заява голови уряду Миколи Азарова про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС як привід Революції гідності). Через тотальну проникність засобів масової комунікації і їх інтерактивних характер, де кожен учасник є проактивним комунікатором, одиничний тригер може актуалізувати весь комплекс протестної реакції – від швидкого поширення протестних меседжів у соціальних мережах до масових виступів.

Що стосується логіки комунікації протесту, то, незважаючи на наявність програмних цілей у протестантів, протест не пропонує альтернативних рішень і є «альтернативою без альтернативи», а самоздійснення протесту генерує його власну проблему, яку він покликаний розв'язати [21]. Так, усвідомлення факту гноблення та його комунікативне обговорення як специфічної протестної теми учасниками протесту перетворює те, що раніше вважалося нормальним, у ненормальне й вимагає усунення. Цю тезу можна проілюструвати на прикладі радикальної зміни сприйняття президента Білорусі О. Лукашенка лише протягом кількох місяців 2020 р. – від «батька» до «гнобителя».

Основою сучасних протестів є масова комунікація на основі інтерактивних каналів і телебачення. Проте організаційно-ділова й технологічна специфіка телебачення зумовлює його адміністративну концентрацію, а отже, потенційну контрольованість із боку влади. Тому основою масштабних протестів і революцій останнього десятиліття стала інтерактивна комунікація – така, що забезпечує інтерактивний характер спілкування й проактивну позицію окремих індивідів, що репрезентують цільову аудиторію.

На цьому тлі виділяється зворотний спосіб масового інформування представлений соціальними мережами. У різних формах своєї організації та різними способами донесення інформації до аудиторії соціальні мережі формують інформаційні потоки від низу до верху й у сторони, включаючи зворотний зв'язок для традиційних засобів масової інформації. А завдяки присутності традиційних ЗМІ в інтернеті, саме їх зв'язки із новими медіа утворює матеріальну базу комунікації протесту.

Принциповою характеристикою інтерактивної комунікації на базі соціальних мереж є свобода обміну інформацією, тобто ресурсами. А це – ознака форми суспільної організації, яку визначають як масове співробітництво [22]. Головною ознакою масового (відкритого) співробітництва є принципова орієнтація не на внутрішньоорганізаційні

ресурси й контакти, а на взаємодію з мережею. За такого підходу змінюється сама суть організації – вона втрачає сенс стосовно якогось формально наявного суб'єкта та формується «назовні», не будучи підпорядкованою жодному формальному впливу й розвивається стохастично.

У такому аспекті протестна комунікація, по суті, є варіантом спіралі знань (протестних тем). А відсутність формальних і процедурних правил й обмежень є запорукою значно швидшого, порівняно з моделями на основі традиційних засобів комунікації, обороту цих знань. Із такого погляду, виділимо дві особливості інтерактивної протестної комунікації.

По-перше, це її об'єктна орієнтація, тобто відсутність системно-структурного підходу в організації – інтерактивна комунікація протесту не спирається на формальні й ієрархічні структури й часто може не мати організаційних центрів. Незважаючи на таку несистемність і неінституційність, комунікація протесту, утім, у сумі призводить до консолідації значних мас протестувальників. Об'єктно-орієнтований підхід у розумінні комунікації протесту пов'язаний із виділенням об'єктів (а не процесів), коли статична структура системи описується в термінах об'єктів і зв'язків між ними, а поведінка – у термінах обміну повідомленнями між об'єктами. По суті, протестна комунікація в розподілених інтерактивних мережах формується навколо відособлених тем за участі незалежних комунікаторів, що загалом пояснює успіх неінституціолізованих протестів і революцій сучасності.

Крім того, комунікаційним процесам у соціальних мережах притаманна властивість Маркова [23], тобто в будь-який момент часу умовний розподіл майбутніх станів процесу із заданими поточним і минулими станами залежить тільки від поточного стану, але не від минулих станів (властивість відсутності пам'яті), що притаманно сукупностям великих чисел, – а такі ознаки й мають соціальні мережі в інтернеті. А послідовність подій у соціальній мережі моделюється як ланцюг Маркова – нитка подій, у якій кожна наступна подія залежить від попередньої. Зазвичай, такий підхід не здатний створити послідовність, у якій би спостерігалася якась тенденція, але ця властивість є суттєвою щодо формування впливу в соціальних мережах [24].

Марківська властивість проявляється в тому, як набувають популярності інтернет-сторінки, особливо в середовищі ССМ, – показником ранжування стає індукований стаціонарний розподіл сторінки в усталеному стані посилюються інші часто відвідувані сторінки, а отже, більш відвідувані стають найбільш релевантними [25].

Щодо адміністрування це слабоструктурована система проектного управління, яка для досягнення планованого результату потребує утворення фокусів впливу. На практиці таке фокусування здійснюється за допомогою підключення традиційних (інституційних) ЗМІ. У перші роки після появи феномену протестних соціальних комунікацій в інтернеті стверджувалося, що в них є досить мала участь ЗМІ (Каммартс та ін., 2013, с. 3 [26]). Проте сьогодні така участь – важлива умова переростання локальних протестів у глобальні. Інтернет та офлайн почали все тісніше взаємодіяти, однак досі проведено мінімум досліджень цього явища. Можемо врахувати «ланцюг еквівалентності» (Лакло і Муф, 1985 [27]) в протестних рухах, концепція якого полягає в необхідності внесення консолідуючого чинника, який має все більше гуртувати однодумців проти табору опонентів. А для цього, як стверджується в зазначеному дослідженні, важливо ідентифікувати спільного супротивника (ворога) для різних ланцюгів еквівалентності.

Окремі автори також обґрунтовують як базу для формування таких ланцюгів логіку самомедіації (Каммарст, 2014 [28]). Самомедіація сприяє посиленню колективних дій і будує зв'язки, поширення повідомлень стає набагато швидшим, а канали комунікації між активістами покращуються. Установлені таким способом зв'язки більш специфічні й міцні, якщо формуються на почутті близькості та довіри. Це проявлялося, наприклад, у процесі «живої» комунікації блогерів і стрімерів під час гуртування на Майдані Незалежності в період Революції гідності.

Зазначені особливості протестної комунікації проявилися в ефективній взаємодії соціальних мереж із сектором традиційних ЗМІ, насамперед телебаченням та інтернет-телебаченням, і розвитку гібридних моделей масової комунікації, таких як блогінг і стрімінг, що чітко проявилось під час Революції гідності в Україні у 2013–2014 рр. [29].

Фактично маємо місце поєднання типової для масового співробітництва відкритої моделі «безструктурної» комунікації соціальних мереж зі структурованою комунікацією інституційних ЗМІ, тобто виникає новий «гібридний» тип комунікації, який потребує окремого глибшого дослідження.

Другою особливістю інтерактивної протестної комунікації є конвергенція засобів і методів розв'язання проблеми (мети комунікації протесту). Якщо в інституціолізованій системній комунікації події висвітлювали професійні журналісти, часто спеціалізовані, то інтерактивна несистемна комунікація ґрунтується на масовому включенні в процес нефахових інформаційних «прос'юмерів» (professional consumer). Володін-

ня інструментами популяризації та просування контенту в соціальній мережі й підключений до мережі портативний термінал (смартфон, лептон тощо) плюс особиста мобільність дають змогу генерувати актуальний контент особою, яка не обов'язково має спеціальну фахову підготовку. Конвергенція стосується як засобів комунікації, так і компетентностей її учасників. Відтак у якості комуніканта, котрий повідомляє про події протесту для масової аудиторії, може виступати будь-яка особа, розміщуючи повідомлення на своїй сторінці в соціальній мережі.

Мережева організація, заснована на масовому співробітництві, забезпечує також виконання чи не найголовнішої умови успіху протестів – залучення ресурсів. Це, передусім, людські ресурси учасників соціальних взаємодій, що формуються навколо провідних тем протестів, а також краудфандинг. Соціальні рухи, засновані на соціальних медіа, є піринговими. У формуванні такої мережі ключову роль відіграють процеси P2P, що виникають унаслідок високого ступеня зв'язку соціальних медіа в режимі реального часу.

Розглянуті особливості комунікації загалом були властиві протестам, у яких суттєву роль відігравали мережеві технології спілкування й передавання інформації. Проте з часом унаслідок розвитку програмної й апаратної бази самі ці технології й заснована на них організація комунікації зазнавали змін, що проявилось, наприклад, у розглянутому вище «зрощенні» ССМ із мережевим телебаченням (Україна, 2013–2014) або в широкому використанні мобільних застосунків для обміну контентом і каналів на їх основі з переважно одновекторним передаванням повідомлень (Білорусь, 2020 р.) [30]. І хоча суті протестної комунікації це не змінює, така еволюція може бути предметом окремого дослідження.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У підсумку можемо відзначити, що сучасні протести розвиваються на базі інтерактивної об'єктно-орієнтованої й конвергентної комунікації, на організаційно-технологічній базі сайтів соціальних мереж, яка часто функціонує у взаємодії з традиційними каналами масової інформації (передусім телебаченням). Об'єктно-орієнтована сутність інтерактивної несистемної комунікації протесту призводить до того, що вона розвивається відповідно до закономірностей ланцюгів еквівалентності в розподілених інтерактивних мережах, де фокусування відбувається навколо відособлених тем за участі незалежних комунікаторів. Проте

це призводить до консолідації значних мас протестувальників. Для комунікації протесту властива конвергенція засобів і методів досягнення її мети. Ця конвергенція стосується як засобів комунікації, так і компетентностей її учасників, що проявляється в масовому включенні в процес несистемних і формально нефахових представників аудиторії масової комунікації, які водночас виступають як неінституційні генератори й поширювачі контенту.

Комунікаційні процеси в соціальних мережах розвиваються як низка подій, у якій кожна наступна подія залежить від попередньої. Зазвичай, підхід не здатний створити послідовність, у якій би спостерігалася тенденція й для досягнення планованого результату, потребує утворення фокусів впливу. У практиці протестної комунікації таке фокусування здійснюється за допомогою підключення традиційних (інституційних) ЗМІ. Результатом взаємодії інтерактивної комунікації й офлайну є внесення консолідуючого чинника, який має все більше гуртувати односторонців проти табору опонентів. Зазначені особливості протестної комунікації проявляються в ефективній взаємодії соціальних мереж із сектором традиційних ЗМІ.

Ці властивості характеризують протест, що розвивається на основі інтерактивної комунікації як відкриту систему, орієнтовану на взаємодію з оточенням, а не на внутрішні ресурси, що властиво для масового співробітництва.

Наступним етапом у контексті предмету і результатів цього дослідження логічно розглянути еволюцію інтерактивної комунікації протесту залежно від розвитку технологій і моделей сучасної масової комунікації, зокрема становлення нових гібридних форм комунікації та ще глибшої конвергенції з розвитком меж між секторами традиційних і мас-колаборативних соціальних каналів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Mansour, E (2012). The role of social networking sites (SNSs) in the January 25th revolution in Egypt. *Libr. Rev.*, 61(2), pp. 128–159.
2. ComScore: ComScore video metrix (2011). URL: <http://www.comscore.com/por/>. 10 March 2015.
3. Castells, Manuel (2013). Redes de indignação e esperança: movimentos sociais na era da internet. *Tradução Carlos Alberto Medeiros*. Rio de Janeiro: Zahar, 271 p.
4. Peruzzo, C. (2013). Movimentos sociais, redes virtuais e mídia alternativa no junho em que «o gigante acordou». *MATRIZES*, 7 (2), pp. 73–93.
5. Haryey, D., Maricato, E., Zizek, S., Davis, M., Maior, J. F., Iasi, M., e de Oliveira, P. R. (2013). *Cidades rebeldes: Passe livre e as manifestações que tomaram as ruas do Brasil*. Boitempo Editorial.

6. Ramos, A., Oliveira, R. (2014). Individuos, sociedade, tecnologia: as manifestações nas ruas das cidades brasileiras e as redes sociais. *Revista Tecnologia e Sociedade*, 10 (20), 2014.

7. Garrett, R. K. (2006). Protest in an information society. *Inf. Commun. Soc*, 9, pp. 202–224.

8. Webster, J., Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: writing a literature review. *MIS Q*, 26 (2), pp. xiii–xxiii.

9. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics*. New York, NY: Cambridge University Press.

10. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Internet Age*. Polity, Cambridge.

11. Earl, J., & Kimport, K. (2011). *Digitally enabled social change: Activism in the Internet age*. Cambridge, MA: MIT Press.

12. Faris, D. (2013). *Dissent and Revolution in a Digital Age: Social Media Blogging, and Activism in Egypt*. I. B. Tauris, London.

13. Easley, D., Kleinberg J. (2010). *Networks, Crowds, and Markets: Reasoning About a Highly Connected World*. Cambridge University Press, New York.

14. Newman M. E. J. (2010). *Networks. An Introduction*. Qxford University Press, Oxford.

15. Wasserman, S., Faust, K. (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications*, Cambridge: University Press.

16. Carrington, P. J., Scott, J., Wasserman, S. (2005). *Models and Methods in Social Network Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.

17. Kadushin, C. (2012). *Understanding Social Networks. Theories, Concepts and Findings*. Oxford University Press, Oxford.

18. Tarrow, S. (1998). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Mass Politics in the Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 105.

19. Fuchs, Christian (2006). The self-organization of social movements. *Systemic Practice and Action Research*, 19 (1), pp. 101–137.

20. Luhmann, Niklas (1996). *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*, Suhrkamp, Frankfurt.

21. Бараш, Р. Э., Антоновский, А. Ю. (2018). Коммуникативная философия радикального протеста. Генезис радикализма и позитивная программа его исследований. *Вопросы философии*, № 9, с. 27–38.

22. Bradley, Anthony, J. (2011). Defining Social Media: Mass Collaboration is Its Unique Value. *Gartner*, March 08, 2011. URL.: https://blogs.gartner.com/anthony_bradley/2011/03/08/defining-social-media-mass-collaboration-is-its-unique-value/?_ga=2.164595071.1964803115.1625839312-155504087.1625839312

23. Марков, А. А. (1954). *Теория алгоритмов*, Тр. МИАН СССР. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 42, с. 3–375.

24. Chen, Y. and Ying J. (2013). Modeling Community Influence in Social Networks with Markov Chains, *International Conference on Cloud Computing and Big Data*, Fuzhou, China, pp. 515–520.

25. Rocca, Joseph (2019). Introduction to Markov chains. Definitions, properties and PageRank example. *Towards Data Science*. URL.: <https://towardsdatascience.com/brief-introduction-to-markov-chains-2c8cab9c98ab>

26. Cammaerts, B. Mattoni, A., & McCurdy, P. (eds.) (2013). *Mediation and protest movements*, Bristol, UK.

27. Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.

28. Cammaerts, B. (2014). Technologies of self-mediation: Affordances and constraints of social media for protest movements. In J. Uldam & A. Vestergaard (Eds.). *Civic engagement and social media – Political participation beyond the protest*, Basingstoke: Palgrave MacMillan.

29. Fedoniuk Sergii (2018). Mass Collaboration as a Factor of the Ukrainian Revolution 2013–2014. *Language–Culture–Politics: International Journal*, vol. 1, p. 209–218.

30. Федонюк, Сергій (2020). Комунікаційні фактори білоруських протестів, Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, № 2 (8), с. 83–99.

COMMUNICATIVE COMPONENT OF MODERN PROTESTS

This article identifies the features of communication of modern protest movements in aspects of mass cooperation.

It is especially shown that modern social and political protests develop on the basis of mass communication between potential participants who do not rely on formal organizational structures, protest is a self-reproducing process based on the suggestion of alarmism by the media. As a result, social networks, which are able to quickly spread such alarming sentiments among their participants, have begun to play a high role as a driving force behind mass protests. Large mass demonstrations of the last decade were organized by mobilization through social networks, and then showed their strength by the mass presence of people on the street. In turn, protests contribute to the development of social networks with their communities. The main role in this process is played by the communication of protest, which in essence is the communication of open (mass) collaboration. It is formed on the basis of individual information contacts between the subjects who implement them in the environment of social networks. Such communication is interactive and develops through the involvement of information resources from the network. It is characterized by object orientation and the absence of system-structural organization. The second characteristic feature is the convergence of means and participants of communication. What matters more is not the presence of specialized and qualified communicators in the field of traditional media, but the involvement of a large number of information users (professional consumers of information), ie active content generators from among the audience. Communication processes in social networks develop as a series of events in which each subsequent event depends on the previous one. As a rule, such an approach is not able to create a sequence in which there would be a trend and to achieve the planned result requires the formation of foci of influence. In the practice of protest communication, such focusing is carried out through the connection of traditional

(institutional) media. The result of the interaction of interactive communication and offline is the introduction of a consolidating factor, which should increasingly unite like-minded people against the camp of opponents. These features of protest communication are manifested in the effective interaction of social networks with the traditional media sector.

These properties characterize the protest, which develops on the basis of interactive communication as an open system focused on interaction with the environment and not on internal resources, which is characteristic of mass collaboration.

Key words: communication, protest, social networks.

REFERENCES

1. Mansour, E (2012). The role of social networking sites (SNSs) in the January 25th revolution in Egypt. *Libr. Rev*, 61 (2), pp. 128–159.
2. ComScore: ComScore video metrix (2011). URL: <http://www.comscore.com/por/>. 10 March 2015.
3. Castells, Manuel (2013). *Redes de indignação e esperança: movimentos sociais na era da internet*. Tradução Carlos Alberto Medeiros. Rio de Janeiro: Zahar, 271 p.
4. Peruzzo, C. (2013). Movimentos sociais, redes virtuais e mídia alternativa no junho em que «o gigante acordou». *MATRIZES*, 7 (2), pp. 73–93.
5. Harvey, D., Maricato, E., Zizek, S., Davis, M., Maior, J. F, Iasi, M., e de Oliveira, P. R. (2013). *Cidades rebeldes: Passe livre e as manifestações que tomaram as ruas do Brasil*. Boitempo Editorial.
6. Ramos, A., Oliveira, R. (2014). Indivíduos, sociedade, tecnologia: as manifestações nas ruas das cidades brasileiras e as redes sociais. *Revista Tecnologia e Sociedade*, 10 (20).
7. Garrett, R. K. (2006). Protest in an information society. *Inf. Commun. Soc*, 9, pp. 202–224.
8. Webster, J., Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: writing a literature review. *MIS Q*. 26 (2), pp. xiii–xxiii.
9. Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics*. New York, NY: Cambridge University Press.
10. Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Internet Age*. Polity, Cambridge.
11. Earl, J., & Kimport, K. (2011). *Digitally enabled social change: Activism in the Internet age*. Cambridge, MA: MIT Press.
12. Faris, D. (2013). *Dissent and Revolution in a Digital Age: Social Media Blogging, and Activism in Egypt*. I. B. Tauris, London.
13. Easley, D., Kleinberg J. (2010). *Networks, Crowds, and Markets: Reasoning About a Highly Connected World*. Cambridge University Press, New York.
14. Newman M. E. J. (2010). *Networks. An Introduction*. Oxford University Press, Oxford.

15. Wasserman, S., Faust, K. (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications*, Cambridge: University Press.
16. Carrington, P. J., Scott, J., Wasserman, S. (2005). *Models and Methods in Social Network Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
17. Kadushin, C. (2012). *Understanding Social Networks. Theories, Concepts and Findings*. Oxford University Press, Oxford.
18. Tarrow, S. (1998). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Mass Politics in the Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 105.
19. Fuchs, Christian (2006). The self-organization of social movements. *Systemic Practice and Action Research*, 19 (1), pp. 101–137.
20. Luhmann, Niklas (1996). *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*, Suhrkamp, Frankfurt.
21. Бараш, Р. Э., Антоновский, А. Ю. (2018). Коммуникативная философия радикального протеста. Генезис радикализма и позитивная программа его исследований. *Вопросы философии*, № 9, с. 27–38.
22. Bradley, Anthony, J. (2011). Defining Social Media: Mass Collaboration is Its Unique Value. *Gartner*, March 08. URL: https://blogs.gartner.com/anthony_bradley/2011/03/08/defining-social-media-mass-collaboration-is-its-unique-value/?_ga=2.164595071.1964803115.1625839312-155504087.1625839312
23. Марков, А. А. (1954). Теория алгоритмов, *Тр. МИАН СССР*. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 42, с. 3–375.
24. Chen, Y. and Ying J. (2013). Modeling Community Influence in Social Networks with Markov Chains, *International Conference on Cloud Computing and Big Data*, Fuzhou, China, pp. 515–520.
25. Rocca, Joseph (2019). Introduction to Markov chains. Definitions, properties and PageRank example. Towards Data Science. URL.: <https://towardsdatascience.com/brief-introduction-to-markov-chains-2c8cab9c98ab>
26. Cammaerts, B. Mattoni, A., & McCurdy, P. (eds.) (2013). *Mediation and protest movements*, Bristol, UK.
27. Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
28. Cammaerts, B. (2014). Technologies of self-mediation: Affordances and constraints of social media for protest movements. In J. Uldam & A. Vestergaard (Eds.). *Civic engagement and social media – Political participation beyond the protest*, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
29. Fedoniuk Sergii (2018). Mass Collaboration as a Factor of the Ukrainian Revolution 2013–2014. *Language–Culture–Politics: International Journal*, vol. 1, p. 209–218.
30. Федонюк, Сергій (2020). Комунікаційні фактори білоруських протестів, *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, № 2 (8), с. 83–99.

Матеріал надійшов до редакції 05.01.2021 р.

УДК 811.111'373.612.2'22

Галина Харкевич,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та перекладу,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0001-6681-5251

Kharkevych. Halyna@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-188-195

СЕМІОТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

У статті розглянуто особливості перекладу метафор крізь призму семіотичного підходу. У роботі уточнено лінгвосемантичну типологію знаків (ікона – індекс – символ). Під індексами в семіотиці розуміють знаки, що виконують функцію вказівки чи впливу на деякий об'єкт. Іконічний знак ґрунтується на фактичній подібності означаючого й означуваного. Символ передбачає використання свого первинного змісту в якості форми іншого, як правило, культурно ціннішого змісту. Кожний знак має три види зв'язків, без яких він не може виконувати своєї функції. Знак пов'язаний із тим, що він позначає, що в семіотиці називається семантикою знака. Існуючи в системі, знак пов'язаний з іншими знаками цієї системи. Знак пов'язаний із людьми, які використовують його, оскільки він може бути знаком лише для когось.

Проаналізовано деякі труднощі перекладу англомовних метафор. Існують мовні та мовленнєві метафори. Перекладні відповідники перших зафіксовані в перекладних словниках. Мовленнєва метафора не має усталених перекладних відповідників і виступає семантичним новоутворенням. Існують три основні способи передачі метафоричних слів: метафоричним словом, яке має подібний характер образності; метафоричним словом, що має інший характер; неметафоричним словом, що передає лише денотативний зміст метафоричного слова.

У статті охарактеризовано конвенційні й неконвенційні символи. У словниках та енциклопедіях символів містяться конвенційні символи. Різновидом конвенційних символів є жести, що є культурно обумовленими та мають договірний характер. Неконвенційний символ виникає в результаті творчого акту автора, являючи собою символізований троп, що поєднує концептуальний та вербальний аспекти знака.

Ключові слова: семіотика, знак, метафора, символ, жест, перекладні відповідники.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Межі загальної теорії знаків не визначені чітко, що дає можливість уключати до цієї галузі знань роботи з філософії, логіки, психології та лінгвістики. Науковці, які цікавляться питаннями теорії перекладу, використовують поняття та дані лінгвістичних наук. Велике значення для розробки теоретичних засад перекладу мають семіотичні концепції.

Семіотика – наука, що займається вивченням природи знаків та знакових систем [1, с. 67]. Засновниками цієї науки є Фердинанд де Сосюр та Чарльз Пірс. Семіотика на сучасному етапі її розвитку – це міждисциплінарна наука. Будь-яке явище або процес, що розглядається стосовно його знакового втілення, може стати предметом аналізу цієї наукової дисципліни.

Питаннями, які пов'язані з дослідженням знакових систем, слід назвати праці всесвітньо відомих зарубіжних дослідників, таких як Р. Якобсон, Ю. Лотман, Р. Барт, Ж. Лакана, У. Еко, А. Тарський, К. Айдукевич та ін.

Серед українських дослідників потрібно назвати праці І. Вихованця, К. Городенської, В. Кашкіна, Г. Почепцова, Ф. Шаркова.

Метою статті є розгляд системи лінгвосеміотичних знаків, за допомогою яких здійснюється кодування та декодування інформації в процесі міжмовної комунікації. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: охарактеризувати систему лінгвосеміотичних знаків; уточнити особливості перекладу англomовних метафор; висвітлити специфіку тлумачення символічних знаків.

Методика дослідження. У роботі застосовано низку методів і методик аналізу, серед яких – аналіз словникових статей для виявлення закріплених у мовному узусі метафор, методика інтерпретаційного аналізу для встановлення способів перекладу мовленнєвих метафор та інтерпретації символів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У лінгвосеміотичних дослідженнях поширеною системою знаків вважається тріада «ікона – індекс – символ», яка була введена Ч. Пірсом [2, с. 58]. Під індексами в семіотиці розуміють знаки, що виконують функцію вказівки чи впливу на деякий об'єкт [2, с. 59], тобто вони фокусують увагу на чому-небудь. Замість терміна «індекс» іноді вживають «симптом»

[3, с. 111], що був започаткований у медичній семіотиці – симптомології, де він визначається як знак захворювання, який спостерігається зовні.

Іконічність у зазначеній вище парадигмі розглядають як один із модусів існування знака, поряд із символічністю та індексальністю. Іконічний знак ґрунтується на фактичній подібності означаючого й означуваного [1, с. 71], тобто аналогії між формою знака та об'єктом, що співвідноситься з ним у нашому сприйнятті світу.

Згідно із семіотичним визначенням символу, цей знак передбачає використання свого первинного змісту в якості форми «іншого, як правило, культурно ціннішого змісту» [4, с. 11]. Уживання символу для розуміння певного предмета, об'єкта або явища уможливується завдяки конвенційній природі (за домовленістю) зв'язку між формою й значенням, що властива цьому знаку [5, с. 2]. Можливо, тому символи пов'язані з абстрактними категоріями, а їх смисл може бути загальним. Будь-який знак повинен бути нескінченно гнучким, рухливим, релятивним і суперечливим, тому він відображає собою дійсність і його покликання – її змінювати [6, с. 204].

Кожний знак має три види зв'язків, без яких він не може виконувати своєї функції. По-перше, знак пов'язаний із тим, що він позначає, що в семіотиці називається семантикою знака. По-друге, існуючи в системі, знак пов'язаний з іншими знаками цієї системи. По-третє, знак пов'язаний із людьми, які використовують його, оскільки він може бути знаком лише для когось [7, с. 29]. Три види зв'язків утворюють значення знака, тому знаки можуть використовуватися для формування й передачі змістових повідомлень.

Значення мовного знака має складну семантичну структуру, де співіснують лексичне та граматичне значення. У структурі лексичного значення є два значення – денотативне (предметно-логічне) і конотативне. Предметно-логічне значення лексичної одиниці – це її здатність позначати певний клас об'єктів. Слова, які позначають певний об'єкт, можуть передавати також певні емоції, які пов'язані з цим денотатом (образне значення) [7, с. 31]. Образна характеристика дає змогу виділити в позначеному об'єкті ознаку, яка використовується як основа образу – метафору.

В англійських мові метафоричні засоби вживаються доволі широко, адже вони сприяють передачі та сприйняттю інформації в доступнішій формі, привертають увагу читача до поставленої проблеми. У текстах трапляються мовні (стерті) та мовленнєві (індивідуально-авторські) метафори. Перекладні відповідники перших зафіксовані в перекладних словниках. Мовні метафори в перекладі можуть передаватися:

метафоричним словом (*coal basin* – вугільний басейн), неметафоричним словом (*altar* – горизонтальний шлейф) [8, с. 463].

У деяких випадках перекладу мовної метафори перекладач має можливість вибору між метафоричним та неметафоричним відповідником. Наприклад, метафоричний термін *logic family* може перекладатися як серія логічних елементів, система логічних елементів та сімейство логічних елементів. Вибір метафоричного чи неметафоричного варіанта перекладу визначається перекладачем на підставі загального стилістичного аналізу тексту. У тих випадках, коли мовна метафора перекладається метафорою, остання не обов'язково містить той же образ, що й відповідна метафора в мові оригіналу.

Мовленнєва метафора в англійській мові становить для перекладача більшу складність, оскільки в мові перекладу вона не має усталених перекладних відповідників, виступаючи семантичним новоутворенням. Існують три основні способи передачі метафоричних слів: 1) метафоричним словом, що має подібний характер образності (*guest-host* – гість-господар (ефект у рідких кристалах)); 2) метафоричним словом, що має інший характер образності (*zapping* – затирання (запису у пам'яті)); 3) неметафоричним словом, що передає тільки денотативний зміст англійського метафоричного слова, а не образність (*bottleneck* – критичний параметр (чинник)) [8, с. 463].

У перекладі існують випадки, коли через неможливість збереження метафоричного образу використовується тільки смисловий його зміст із метою виконання хоча б номінативної функції: *output spy* – програма слідкування за вибором, *rat's net program* – таємнича програма (створена без будь-яких дотримань стандартів програмування), *mortality* – поломка, *fog index* – індекс незрозумілості.

Використання метафор у когнітивній сфері як аналітичного інструменту свого часу було детально розроблено Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, які стверджували, що наша звичайна концептуальна система значною мірою метафорична. Усі наші думки й знання або виникають безпосередньо з нашого чуттєвого досвіду, або усвідомлені та структуровані в термінах інших понять [9]. Концептуальні метафори забезпечують відтворення певних асоціативних комплексів, виводячи на передній план елементи смислу, які раніше не бралися до уваги, і приховуючи ті, які втратили свою актуальність [10, с. 6].

Залежно від характеру символізації розрізняють конвенційні та неконвенційні символи. Конвенційні символи – це знаки, що зв'язують емпіричний та духовний досвід і передають або пояснюють одну реальність через іншу [11, с. 33]. Неконвенційний символ виникає у результаті

творчого акту автора, являючи собою символізований троп, що поєднує концептуальний та вербальний аспекти знака [12, с. 86-87].

У словниках та енциклопедіях символів містяться конвенційні символи. Наприклад, дуб символізує дерево життя; тінь – душу людини. Деякими символами люди користуються свідомо, деякими – несвідомо чи підсвідомо, а перед іншими – безпорадні та безсилі.

Різновидом конвенційних символів є жести, що є культурно обумовленими та мають договірний характер. Жести в комунікативному акті виконують такі функції: регулювання й управління вербальною поведінкою мовця та/ або слухача; відображення актуальних мовленнєвих дій; передача адресату змістової інформації тощо. Жести можна класифікувати так:

1. Ілюстратори – описово-зображувальні жести, які супроводжують мову й позамовним контекстом, утрачають сенс. Із їх допомогою мовець намагається глибше розкрити зміст висловлювання.

2. Конвенційні жести (емблеми) використовуються у вітаннях або прощаннях, запрошеннях, заборонах, образах тощо. Їх можна передати словами, оскільки вони є умовними рухами, часто їх використовують, замість слів, які ніяково висловити вголос.

3. Модальні жести – жести схвалення, невдоволення, іронії, недовіри, невпевненості, радості, захоплення, здивування тощо. Вони виражають емоційний стан людини, її оцінку щодо навколишніх предметів і людей, що свідчить про активність суб'єкта під час комунікації.

4. Жести, що використовуються в різних ритуалах (наприклад, християни хрестяться, мусульмани в кінці молитви проводять двома долонями по обличчю зверху вниз) [13, с. 114].

Як вербальні мови відрізняються одна від одної залежно від типу культури, так і невербальна мова однієї нації відрізняється від невербальної мови іншої нації. Наприклад, якийсь жест може бути загально визнаним і мати чітку інтерпретацію в однієї нації, в іншій нації він може мати зовсім протилежне значення. Отже, проблема міжкультурної відповідності жестів тісно пов'язана з інтерпретацією невербального тексту однієї культури носіями іншої, а також із проблемою перекладності.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У сучасному перекладознавстві застосування семіотичного підходу дає можливість визнання плюралістичності підходів до перекладу за рахунок

відмови від пошуку єдиного правильного й максимально наближеного до оригіналу варіанта. На нашу думку, саме перекладач може зробити текст більш цікавим для представників певної культури за рахунок удалого співвіднесення культурного контексту та закодованої інформації автора / мовця.

Семіотична природа знака дає змогу розв'язати проблеми стосовно перекладу метафор, які є певним уособленням культурних особливостей тієї чи іншої мови. Метафора може бути зрозумілою в прямому дослівному перекладі лише тим, хто поділяє ці культурні цінності.

У плані подальших наукових студій перспективним видається дослідження метафори в її семіотичному контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гринев, С. В. (1997). К уточнению некоторых основных понятий семиотики. *Филологические науки*, № 2, с. 67–75.
2. Пирс, Ч. С. (2000). Логические основания теории знаков / пер. с англ. Санкт-Петербург: Алетейя, 352 с.
3. Nöth, W. (1995). *Handbook of Semiotics*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 576 p.
4. Лотман, Ю. М. (1987). Символ в системе культуры. *Труды по знаковым системам. XXI / Ученые записки Тартус. гос. ун-та*. Тарту: Тартуский гос. ун-т., вып. 754, с. 10–21.
5. Dirven, R., Verspoor, M. (1998) *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam: *John Benjamins Publishing Company*, vol. 1, 301 p.
6. Лосев, А. Ф. (1982). *Знак. Символ*. Миф. Москва: Московский гос. ун-т, 480 с.
7. Комиссаров, В. Н. (2000). *Современное переводоведение: курс лекций*. Москва: ЭТС. 192 с.
8. Карабан, В. І. (2004). *Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми*. Вінниця: Нова книга, 576 с.
9. Lakoff G., Johnson M. (1980). *Metaphor We Live By*. Chicago; London: The University of Chicago Press, 242 p.
10. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford; New-York Y.: Oxford University Press, 287 p.
11. Керлот, Х. Э. (1994). *Словарь символов*. Москва: «REFL-book», 608 с.
12. Арутюнова, Н. Д. (1990). *Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры* / отв. ред. Д. С. Лихачев. *Res Philologica*. Москва; Ленинград: Наука, с. 71–88.
13. Биркенбил, В. (1997). *Язык интонации, мимики, жестов*. Санкт-Петербург: Питер. 224 с.

SEMIOTIC ASPECTS OF TRANSLATION STUDIES IN ENGLISH LANGUAGE

Semiotic typology of signs (icon – index – symbol) has been concretized in the article. Indices are understood as signs that perform the function of designation or influence on an object. The iconic sign is based on the actual similarity of the signifier and the signified. The symbol implies the usage of its original content as a form of another, usually culturally more valuable content. Each sign has three types of connections without which it can not perform its function. The sign is connected with the object it denotes; in semiotics it is called the semantics of the sign. Existing in the system, the sign is associated with other signs of this system. The sign is associated with people who use it because it can only be a sign to someone.

Some difficulties of English metaphors' translation have been analyzed. There are language and speech metaphors. Translation equivalents of the language metaphors are recorded in special dictionaries. Speech metaphor has no common translation equivalents and is semantically new word combination. There are three main ways of the metaphor translation: by a metaphorical word that has a similar figurative character; by a metaphorical word that has a different figurative character; by non-metaphorical word that conveys only the denotative meaning of the metaphor.

Conventional and non-conventional symbols have been characterized in the article. Dictionaries and encyclopedias of symbols contain conventional symbols. Being culturally specified and having contractual nature, gestures are the variety of conventional symbols. Non-conventional symbol arises as a result of the author's creative act, being a symbolized figure of speech that combines conceptual and verbal aspects of the sign.

Key words: semiotics, sign, metaphor, symbol, gesture, translation equivalents.

REFERENCES

1. Hrynev, S. V. (1997). K utochneniyu nekotorykh osnovnykh poniaty semyotyky. *Fylolohycheskye nauky*, 2, p. 67–75.
2. Pyrs, Ch. S. (2000). *Lohycheskye osnovanyia teoryy znakov*. Sankt-Peterburg: Ale-teiia. 352 p.
3. Nöth, W. (1995). *Handbook of Semiotics*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 576 p.
4. Lotman, Yu. M. (1987). Symvol v systeme kultury. *Trudy po znakovym systemam. XXI / Uchenye zapysky Tartus. hos. un-ta. Tartu: Tartuskyi hos. un-t. vyp. 754*, p. 10–21.
5. Dirven, R., Verspoor M. (1998). *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1, 301 p.
6. Losev, A. F. (1982). *Znak. Symvol. Myf*. Moskva: Moskovskiyi hos. un-t. 480 p.

7. Komyssarov, V. N. (2000). *Sovremennoe perevodovedeniye: kurs lektsyi*. Moskva: ЭТS. 192 p.
8. Karaban, V. I. (2004). *Pereklad anhliiskoi naukovoї i tekhnichnoi literatury. Hramatychni trudnoshchi, lektychni, terminolohichni ta zhanrovo-stylistychni problemy*. Vinnytsia: Nova knyha, 576 p.
9. Lakoff, G., Johson, M. (1980). *Metaphor We Live By*. Chicago; London: The University of Chicago Press, 242 p.
10. Kövecses Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford; Nev-York: Oxford University Press, 287 p.
11. Kerlot, Kh. (1994). *Slovar symvolov*. Moskva: «REFL-book», 608 p.
12. Arutiunova, N. D. (1990). *Obraz, metafora, symvol v kontekste zhyzny y kultury / otv. red. D. S. Lykhachev. Res Philologica*. Moskva; Leningrad: Nauka. p. 71–88.
13. Byrkenbyl, V. (1997). *Yazyk intonatsyy, mymyky, zhestov*. Sankt-Peterburg: Pyter, 224 p.

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК 811.111'373.2:161.223.2=030.111=161.2

Оксана Черняк,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри іноземних мов та перекладу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-3848-0690

Chernyak.Oksana@vnu.edu.ua

DOI <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2021-01-195-205>

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСУДУ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У статті виокремлено й проаналізовано фразеологізми, які виражають негативну оцінку адресата; визначено характеристики особи, що найбільше піддаються осуду в англomовному суспільстві і є зафіксованими у фразеологічних одиницях; проаналізовано фразеологізми, котрі позначають дії адресата, які можуть викликати осуд. Фразеологічні засоби є тією частиною лексики, що найбільш виразно виражає емоції та експресії в мові. Вони точно передають емоційний стан самого мовця та тому широко використовуються для позначення його оцінного ставлення до об'єкта. Визначено, що більшість фразеологізмів мають

експресивно забарвлене значення, суб'єктивно модальний компонент їхньої семантики сприяє переданню почуттів, емоцій, емоційних переживань. Виявлено, що за структурно-морфологічною ознакою фразеологічні одиниці на позначення осуду можна поділити на дієслівні та субстантивні. Фразеологізми на позначення осуду відображають різний ступінь критики – від легкого несхвалення дій адресата до осуду з образами. Виявлено, що в англomовному суспільстві найбільш піддаються осуду такі характеристики особи, як надмірність, багатство, дратівливість, підступність, нечесність у бізнесі тощо. Виявлено, що в англomовному суспільстві найбільш піддаються осуду такі характеристики особи, як надмірність, багатство, дратівливість, підступність, нечесність у бізнесі тощо.

У статті розглянуто способи перекладу фразеологічних одиниць українською мовою та проаналізовано, які способи перекладу найчастіше використовуються під час передання фразеологізмів із негативним знаком оцінки. Труднощі перекладу англomовних фразеологізмів зумовлені складністю їхньої семантичної структури, образним характером, національно-культурною специфікою їхніх значень.

Виявлено, що найчастіше під час перекладу фразеологізмів на позначення осуду застосовують описовий переклад, оскільки велика кількість англійських фразеологізмів є безеквівалентними. Водночас нерідко можна знайти фразеологічний аналог або фразеологічний еквівалент під час передання таких фразеологічних одиниць українською мовою.

***Ключові слова:** фразеологічні одиниці, ідіоми, осуд, описовий переклад, фразеологічний аналог, фразеологічний еквівалент.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Фразеологізми є найбільш яскравою та своєрідною частиною словникового складу будь-якої мови, оскільки вони, на відміну від схожих із ними за формою синтаксичних структур, не утворюються відповідно до загальних закономірностей вибору й комбінації слів під час організації висловлення, а відтворюються в мовленні у фіксованому співвідношенні семантичної структури та певного лексико-граматичного складу [1, с. 559]. Особливістю фразеології є те, що це проміжний рівень, який перебуває на стику лексико-семантичного й синтаксичного рівнів, тобто їхні одиниці виникають у синтаксисі, а функціонують на рівних правах зі словом у лексико-семантичній системі [2, с. 148].

Актуальність теми зумовлена тим, що фразеологізми відображають духовну та матеріальну динаміку етносу, його національну своєрідність.

Фразеологічні засоби є тією частиною лексики, яка найбільш влучно й виразно виражає емоції та експресії в мові. Вони точно передають емоційний стан самого мовця й тому широко застосовуються для позначення його оцінного ставлення до об'єкта. Більшість фразеологізмів мають експресивно забарвлене значення, суб'єктивно модальний компонент їхньої семантики сприяє розкриттю почуттів, емоцій, емоційних переживань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що проблему перекладу фразеологічних одиниць ґрунтовно розглянуто в роботах В. С. Віноградова, І. В. Корунця. Такі науковці, як М. С. Зарицький, Р. П. Зорівчак, А. В. Кунін, В. В. Шляхова та ін., широко досліджували питання класифікації фразеологізмів і вивчали практичні аспекти пошуку відповідників в англійській та українській мовах.

Численними й різноманітними з погляду висвітлення різноманітних аспектів фразеологічних одиниць є праці сучасних дослідників. Цікавим є дослідження І. Ціховського та І. Ковальчук [3] щодо теоретичних аспектів перекладу англійських фразеологізмів у засобах преси. Д. Бєлих і Є. Ковальова [4] проаналізували способи перекладу англійських фразеологічних одиниць у політичному дискурсі. Учені прийшли до висновку, що найкращим способом перекладу політичних фразеологічних одиниць є поєднання калькування та описового перекладу, оскільки переважна кількість цього виду фразеологізмів – це новоутворення політичних діячів або специфічними реаліями.

Структурні особливості адвербіальних фразеологізмів із компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах досліджені І. М. Запужляк [5]. І. Денисенко [6] вивчила особливості соматичних фразеологічних одиниць англійської й української мов та проаналізувала розподіл фразеологізмів за соматичним компонентом «hand» і порівняла особливості функціонування та перекладу в українській мові.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянуті фразеологічні засоби на позначення осуду в сучасній англійській мові й проаналізувати, способи їх перекладу українською мовою. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: виділити та проаналізувати фразеологізми, які виражають негативну оцінку адресата; визначити характеристики особи, що найбільш піддаються осуду в англійському суспільстві і є зафіксованими у фразеологічних одиницях; проаналізувати фразеологізми, що позначають дії адресата, які можуть викликати осуд, проаналізувати способи їх перекладу українською мовою.

Методика дослідження. Для пошуку та опису фразеологізмів й ідіом на позначення осуду застосовано метод словникових дефініцій. Дескриптивний метод використано для опису критеріїв диференціації фразеологізмів.

Матеріалом нашого дослідження слугували 196 англійських фразеологічних одиниць, що містять сему «несхвалення» й відібрані методом суцільної із *Oxford Idioms Dictionary for Learners of English* [7].

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Осуд – особливий феномен, це досить багатогранне й суперечливе поняття. Відома біблійна заповідь: «Не судіть та несудимі будете». Осуд можна визначити як вияв негативного, несхвального ставлення до когонебудь, чого-небудь. Осуд вважається одним із найбільших гріхів, оскільки той, хто осуджує, діє так не через любов до ближнього, а через любов до себе. Проте осуд характерний для щоденного життя. Як зазначає Роберт Бакал, «We live in a blaming society. Whether one looks at politics, organizations, or even personal relationships, we, as a society, seem to place great importance on finding some entity or person to blame for almost everything. Political parties blame each other (watch any governmental body meeting or election campaign). Unions blame management. Management blames unions. Spouses blame each other» [8].

Ми розглядаємо осуд як емоційну реакцію, яка виникає під впливом таких емоцій, як гнів, відраза, презирство тощо. Осуд – це комунікативне явище, нерозривно пов'язане з параметрами мови та мовлення, їхнього когнітивного й соціального середовищ, феномен зі специфічними властивостями, які не можна повністю пізнати без поглибленого вивчення та систематизації. Когнітивні основи емоційних реакцій полягають у тому, що емоції впливають із когнітивних інтерпретацій об'єктивної реальності. Вони визначаються структурою, змістом й організацією репрезентації знань і процесів, які ними керують [19, с. 44].

Виявлення корпусу лексичних одиниць, що описують і, отже, фіксують різні якісні аспекти осуду, є дуже важливим, оскільки категоризація емоцій здійснюється саме в лексиці, а в реченні вона уточнюється, доповнюється [10, с. 102]. Аналіз словникових дефініцій дає нам змогу зробити висновок, що фразеологізми часто використовуються для позначення осуду в сучасній англійській мові.

Як свідчить ілюстративний матеріал, за структурно-морфологічною ознакою фразеологічні одиниці на позначення осуду поділяються

на дієслівні та субстантивні. Серед усіх дієслівних фразеологічних засобів із значенням несхвального ставлення мовця до адресата можемо виокремити такі групи:

- критикувати, осуджувати, не схвалювати (*have a go (at sb); give sb grief (about/over sth); give sb stick; put sb in the dock; speak think id of sb; shoot sb sth down (in flames); pass judgement (on/about sb/sth) etc.*);

- сильно критикувати, не схвалювати (*pick, pull, etc sb/sth to bits/pieces; be hard on sb; haul sb over the coals; give sb/get a pasting; give sb a rocket; tear sb/sth to pieces/shreds; take sb to task (about/for/over sth) etc.*);

- осуджувати постійно (*be on sb's case; throw the book at sb; be/go/keep on at sb (to do sth)*);

- критикувати сердито (*eat sb alive; give sb a piece of your mind; give sb get a roasting; tear sb off a strip; tear a strip off sb; be/come down on sb like a ton of bricks etc.*);

- критикувати раптово (*take a potshot/potshots (at sb/sth)*);

- насміхатися (*make fun of sb/sth (also poke fun at sb/sth); take the micky/mick (out of sb/sth); take a poke at sb/sth*);

- привести в порядок свої справи, а потім критикувати інших (*put/set your (own) house in order*);

- критикувати несильно (*make allowances for sb; damn sb/sth with faint praise; far be it from me to do sth, but...; put it mildly*).

Осуд, зафіксований у субстантивних фразеологізмах, може містити:

– факти для обвинувачення (*a rod/stick to beat sb with*);

– сильну несправедливу критику (*a hatchet job (on sb/sth)*);

– чесну критику (*a home truth*);

– сильну критику, що змушує адресата поводитися краще (*a kick up in the backside (also a kick in the pants)*);

– захоплення, яке можна зрозуміти також як образу (*a backhanded compliment (AmE also a left-handed compliment)*).

Особливий інтерес позначають осуджувану особу. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що в англomовному суспільстві найбільш піддаються осуду такі характеристики особи, як надмірність (*Mr Big*); багатство (*a fat cat*); осуджується особа, котра догоджає іншим (*a goody-goody; a goody two-shoes*); хоче бути в курсі всього (*a back-seat driver*); думає, що завжди має рацію (*(a) clever Dick (also (a) clever clogs*)); без емоцій (*a cold fish*), дурнувата, дратівлива (*an old bat*); старомодна (*an old fogey/fogy; a stuffed shirt*); хвилюється про неважливі речі (*old woman*); любить підглядати (*a Peeping Tom*); необережна на дорозі (*a road hog*); підступна (*a snake in*

the grass); без ентузіазму (*a wet blanket*); нечесна в бізнесі (*a wide boy*); ординарна (*every/any Tom, Dick and/or Harry*); багато говорить (*all talk (and no action)*): хизується своїм розумом (*a smart alec/aleck*); смішно одягається, щоб виглядати молодшою (*mutton dressed (up) as lamb*) тощо.

Осуд можуть викликати такі дії адресата:

- поводитися так, як не подобається іншим (*be up to your (old) tricks: think you own place*);
- викидати гроші на вітер (*throw good money after bad*);
- обговорювати на людях приватні справи (*wash your dirty linen in public*);
- приділяти багато уваги незначним речам (*split hairs; make a song and dance about sth*);
- робити щось лише тому, що інші це роблять (*like sheep; climb/jump on the bandwagon*);
- жебракувати (*be/go on the scrounge (for sth)*);
- бути задоволеним тим, чого досягнув, і не прагнути досягнути більшого (*rest on your laurels*);
- раптово зацікавитися релігією (*get religion*);
- повторювати щось, не розуміючи його значення (*(learn, repeat, etc. sth) parrot-fashion*);
- поводитися по-дурному, щоб інші тебе помітили (*make an exhibition of yourself*);
- бути підлабузником (*curry favour (with sb); touch/tug your forelock*);
- поводитися так, ніби ти кращий за інших (*be/get above yourself; lord it over sb; with your nose in the air*);
- висловлювати свою думку агресивно, навіть не маючи права це робити (*lay down the law*);
- не бути здатним щось зрозуміти (*not know the meaning of the word*);
- говорити надто довго й нудно (*hold forth (about/on sth)*);
- роздувати проблему (*make a mountain out of a molehill*) тощо.

Осуджувана особа може бути розкритикована начальником (*be on the carpet*), бути обвинуваченою чи покараною (*get it (in the neck); take the rap (for sb/sth)*), утратити довіру людей (*fall from grace*), бути в положенні, коли її можуть осуджувати (*be in the firing line; be for the high jump*), усвідомлювати, що її можуть осуджувати, і намагатись уникнути цього (*cover your back; on/onto the defensive*), бути розкритикованою багатьма людьми одночасно (*run the gauntlet*), бути ображеною критикою (*take sth to heart*), постійно бути розкритикованою (*under siege*) тощо.

У проаналізованих нами фразеологізмах зафіксовані також

невербальні засоби позначення осуду, такі як погляд (*a black look; (give sb/get) a dirty look*) і міміка (*raise your eyebrows (at sth)*).

Розглянемо способи перекладу англійських фразеологічних одиниць на позначення осуду українською мовою. Як відомо, основними способами перекладу фразеологічних одиниць є фразеологічний еквівалент, фразеологічний аналог, калькування, описовий переклад, контекстуальна заміна.

Фразеологічний еквівалент – це передача фразеологізмів за допомогою фразеологізмів. Цей спосіб, звісно, є найкращим, оскільки найбільш влучно передає сенс фразеологічної одиниці. Серед проаналізованих фразеологізмів на позначення осуду можна виокремити такі, які можна перекласти за допомогою фразеологічного еквівалента:

- *eat sb alive* – з'їсти живцем;
- *be on the carpet* – викликати на килим;
- *all talk (and no action)* – одні балачки;
- *dike sheep* – як отара овець;
- *rest on your laurels* – почивати на лаврах.

Широко використовується переклад за допомогою фразеологічного аналога, тобто в українській мові застосовуються фразеологічні одиниці, котрі мають те саме значення, але побудовані на іншому образі. Наприклад:

- *wash your dirty linen in public* – виносити сміття (бруд) з хати;
- *a fat cat* – грошовий мішок;
- *a goody-goody* – «добрий» дядечко;
- *give somebody a rocket* – задати жару;
- *rant and rave* – лютувати аж підскакувати;
- *make a mountain out of a molehill* – робити з мухи слона.

Досить часто використовується описовий переклад під час передання фразеологізмів із семою «несхвалення» українською мовою:

- *throw the book at sb* – піддавати суворій критиці;
- *a backhanded compliment* – сумнівний комплімент;
- *Mr Big* – важлива персона;
- *curry favour (with sb)* – підлабузнюватися;
- *lay down the law* – не допускати заперечень;
- *an old bat* – зануда;
- *a stuffed shirt* – чванлива, пихата нікчема;
- *a snake in the grass* – таємний ворог;
- *a back-seat driver* – безвідповідальна людина, що дає поради або

вказівки;

- *clever Dick* – «усезнайко», «розумник»;
- *a cold fish* – байдужа, холодна людина;
- *Peeping Tom* – людина, яка любить підглядати;
- *wet blanket* – людина, яка псує іншим настрої;
- *every/any Tom, Dick and/or Harry* – будь-хто;
- *make a song and dance about sth* – піднімати шум;
- *haul someone over the coals* – дати прочухана.

Отже, як бачимо, найчастіше під час перекладу фразеологізмів на позначення осуду використовують описовий переклад, фразеологічний аналог або фразеологічний еквівалент.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, фразеологічні засоби широко використовуються для позначення осуду в сучасній англійській мові й поділяють на такі групи:

- фразеологізми, що передають несхвальне ставлення мовця;
- фразеологізми, що характеризують осуджувану особу;
- фразеологізми, що характеризують дії осуджуваної особи;
- фразеологізми, що розкривають підстави для осуду.

Фразеологізми на позначення осуду виражають різний ступінь критики – від легкого несхвалення дій адресата до осуду з образами. Під час дослідження виявлено, що в англomовному суспільстві найбільш осуду піддаються такі характеристики особи, як надмірність, багатство. Осуджується особа, яка догоджає іншим, хоче бути в курсі, думає, що завжди має рацію, без емоцій, дурнувата, дратівлива, старомодна, хизується своїм розумом тощо.

Під час перекладу фразеологізмів на позначення осуду найчастіше використовують описовий переклад, рідше можна знайти випадки перекладу за допомогою фразеологічного аналога або фразеологічного еквівалента.

Фразеологічний склад відображає культурно-історичний досвід народу, його дослідження дає змогу виявити специфічні риси менталітету нації, визначити її моральні цінності і пріоритети. Перспективою нашого дослідження є аналіз фразеологічних одиниць на позначення осуду, які трапляються в англійській художній літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ярцева, В. Н. (1990). Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Сов. энцикл., 685 с.

2. Кочерган, М. П. (1999). Загальне мовознавство: підруч. для студентів філол. спец. вищ. закл. освіти. Київ. Вид. центр «Академія», 288 с.
3. Ціхоцький, І. В., Ковальчук, І. В. Теоретичні аспекти перекладу англійських фразеологізмів у засобах преси. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.25.html>.
4. Белих, Д. І., Ковальова, Є. І. (2018). Особливості перекладу англійських фразеологічних одиниць у політичному дискурсі. *Вісник Національного технічного університету «ХНУ»*. Серія: 88: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства, № 4 (1280), с. 88–92. URL.: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/37235/1/vestnik_KhPI_2018_4_Belykh_Osoblyvosti_perekladu.pdf
5. Запущляк, І. М. (2020). Структурні особливості адвербіальних фразеологізмів з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах. *Sciences of Europe*, 49, с. 31–35. URL: https://www.researchgate.net/publication/343443217_SIRUKTURNI_OSUBLIVOSTI_ADVERBIALNIH_FRAZEOLOGIZMIV_Z_KOMPONENTOM_NA_POZNACENNA_NEZIVOI_PRIRODI_V_ANGLIJSKIJ_TA_UKRAINSKIJ_MOVAN
6. Денисенко, І. Особливості соматичних фразеологізмів: концепт «HAND» в англійській та українській мовах. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7705/1/Denysenko.pdf>
7. Oxford Idioms Dictionary for Learners of English (2001). Oxford University Press, 465 p.
8. Bacal, R. Exorcise Blame In Your Company. URL: <http://www.work911.com/articles/blame.htm>
9. Приходько, А. И. (2004). Семантика и прагматика оценки в современном английском языке. Запорожье: Запорожский гос. ун-т, 321 с.
10. Бабенко, Л. Г. (1994). Репрезентация эмоций в семантике слова и предложения. *Материалы III междунар. семинара «Славянская культура в современном мире (изучение и преподавание в иноязычной аудитории)»*. Киев: Центр славистики Киев. гос. лингвист. ун-та, с. 101–102.

PHRASEOLOGICAL MEANS DENOTING CONDEMNATION IN MODERN ENGLISH AND FEATURES OF THEIR TRANSLATION INTO UKRAINIAN

The article identifies and analyzes phraseological units that express a negative assessment of the addressee; the characteristics of the person who is the most susceptible to condemnation in the English-speaking society and are fixed in phraseological units are defined; phraseological units denoting the actions of the addressee that may cause condemnation are analyzed. Phraseological means are the part of vocabulary that most accurately and clearly convey emotions and expressions in the language. They accurately express the emotional state of the speaker and are therefore widely used to indicate his evaluative attitude towards the person. It is determined that the vast majority of phraseological expressions have an expressive colour, the

subjectively modal component of their semantics promotes the rendering of feelings, emotions, emotional experiences. It is revealed that on a structural- morphological basis phraseological units denoting condemnation can be divided into verbal and substantive. Phraseological units denoting condemnation express varying degrees of criticism; from slight disapproval of the addressee's actions to condemnation with insults. It was found that in the English-speaking society the following characteristics of the person are condemned most often: redundancy, wealth, irritability, insidiousness, dishonesty in business, etc.

The article considers the methods of translation of phraseological units into the Ukrainian language and analyzes which methods of translation are most often used in the rendering of phraseological units with a negative mark. Difficulties in translating English phraseology are due to the complexity of their semantic structure, figurative nature, national and cultural specifics of their meanings. It was found that in the process of translating phraseological units to denote condemnation, descriptive translation is used most often, because a large number of English phraseological units are non-equivalent. At the same time, it is also possible to find a phraseological analogue or phraseological equivalent rendering such phraseological units in the Ukrainian language.

Key words: phraseological units, idioms, condemnation, descriptive translation, phraseological analogue, phraseological equivalent.

REFERENCES

1. Yartseva, V. N. (1990). Linguistic encyclopedic dictionary. Moskva: Sov. Encycl., 685 p.
2. Kochergan, M. P. (1999). General Linguistics, A Textbook for Students of Philological Specialties in Higher Education. Kyiv: Publishing Center «Academy», 288 p.
3. Tsikhovsky, I. V., Kovalchuk I. V. Theoretical aspects of translation of English phraseology in the press. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.25.html>.
4. Belykh, D. I., Kovaleva, Ye. I. (2018). Features of translation of English phraseological units in political discourse. *Bulletin of the National Technical University «KhPI». Series: 88: Actual problems of development of the Ukrainian society*, 4 (1280), p. 88–92. URL.: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/37235/1/vestnik_KhPI_2018_4_Belykh_Osoblyvosti_perekladu.pdf
5. Zapukhlyak, I. M. (2020). Structural features of adverbial phraseology with a component for the designation of inanimate nature in English and Ukrainian. *Sciences of Europe*, 49, 31–35. URL: https://www.researchgate.net/publication/343443217_SIRUKTURNI_OSBLIVOSTI_ADVERBIALNIH_FRAZEOLOGIZMIV_Z_KOMPONENTOM_NA_POZNACENNA_NEZIVOI_PRIRODI_V_ANGLIJSKIJ_TA_UKRAINSKIJ_MOVAH
6. Denisenko, I. Features of somatic phraseology: the concept of «Hand» in English and Ukrainian. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7705/1/Denysenko.pdf>

7. Oxford Idioms Dictionary for Learners of English (2001). Oxford University Press, 465 p.
8. Bacal, R. Exorcise Blame In Your Company. URL: <http://www.work911.com/articles/blame.htm>
9. Prikhodko, A. I. (2004). Semantics and pragmatics of evaluation in modern English. Zaporozhye: Zaporozhye State University, 321 p.
10. Babenko, L. G. (1994). Representation of emotions in the semantics of words and sentences. *Materials III International, seminar «Slavic culture in the modern world (study and teaching in a foreign language audience)»*. Kyiv: Center for Slavic Studies of Kiev State Linguistic University, 101–102.

Матеріал надійшов до редакції 06.01.2021 р.

РОЗДІЛ III. РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 327.37-049.5(520)

Наталія Карпчук,

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-9998-9538

Natalia.Karpchuk@vnu.edu.ua

Андрій Моренчук,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-2394-9046

Morenchuk.Andriy@vnu.edu.ua

Андрій Моренчук-молодший,

аспірант кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-2173-1190

andrew.morenchuk@gmail.com

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-206-220

ЗАГРОЗИ РЕГІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ЯПОНІЇ

На основі аналізу офіційних щорічних звітів японських урядових структур – Міністерства оборони та Міністерства закордонних справ («Біла книга Оборони», «Дипломатична синя книга») визначено основні актуальні загрози в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні для безпеки сучасної Японії. Особливу увагу приділено військовим розробкам та діям безпосередніх сусідів Японії. Проаналізовано ключові тенденції у військовій політиці Китаю, Північної Кореї й Російської Федерації, які створюють напруженість у відносинах із Японією та є причиною дестабілізації в регіоні. Виокремлено ключові заходи, ужиті японським керівництвом для протидії цим загрозам. Визначено, що навколо Японії зосереджені держави, котрі мають значний військовий потенціал як у кількісному, так і в якісному плані. Простежено чіткі тенденції щодо подальшого збільшення військових ресурсів й активізації діяльності збройних сил регіону. Це змушує керівництво країни шукати

підходи до розв'язання проблем безпеки. У грудні 2013 р. затверджено стратегію національної безпеки.

Основною метою стратегії є забезпечення миру, стабільності та процвітання міжнародного співтовариства в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні з позицій активного пацифізму. У грудні 2018 р. на конференції Радою національної безпеки й Кабінетом Міністрів Японії затверджено Головну програму національної оборони. Вона визначає військовий потенціал та необхідний рівень оборони Японії протягом наступних десяти років. До запланованих заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності, належать збільшення можливостей у таких нових областях, як космос, кіберпростір та електромагнітний простір; збільшення військово-морських та повітряних сил, нарощування потенціалу засобів повітряної атаки, протиповітряної й протиракетної оборони, мобільного розгортання та інших традиційних видів оборони; підвищення оборони шляхом резервування запасів боєприпасів і палива; безпека маршрутів морського транспорту та всіх важливих інфраструктур; посилення ключових складових частин оборонного потенціалу за рахунок збільшення людського потенціалу та спроможності технологічних і промислових баз, а також перегляду технічного оснащення тощо.

Констатовано, що зараз можна фіксувати лише основні тенденції в процесі розробки концепції оборони й виокремити ключові напрям, у яких вона може рухатися. Водночас фіксується зростання військового елемента в стратегії національної безпеки Японії на сучасному етапі.

Ключові слова: безпека, загроза, ядерна програма, протистояння, зброя, Азіатсько-Тихоокеанський регіон.

1. ВСТУП

Постановка наукової проблеми. Початок ХХІ ст. поставив перед Японією комплекс зовнішньополітичних проблем, що зумовили актуальність адаптації національного зовнішньополітичного курсу до нових умов. Завдання ускладнюється низкою суперечливих факторів розвитку регіональних і глобальних загроз національній безпеці Японії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед джерел, які відображають розвиток військових ресурсів різних країн світу, динаміку міжнародних конфліктів тощо, є щорічники Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру – СІПРІ [1], [2] (офіційна сторінка – <https://www.sipriyearbook.org/>). Це незалежний міжнародний інститут, що займається дослідженням проблем конфліктів, озброєнь, контролю над озброєннями та роззброєння. Поряд з іншим тут можна

знайти аналітичні оцінки розвитку військових програм Китайської Народної Республіки, Корейської Народно-Демократичної Республіки й Російської Федерації.

Важливими джерелами для дослідження зовнішньої політики Японії є Білі та Блакитні книги. Так, Міністерство оборони Японії щороку готує аналітичні доповіді, у яких подається аналіз ключових проблем у регіоні та аналітичні доповіді, у яких подається аналіз ключових проблем у регіоні та шляхів їх розв'язання – Білі книги [3–6]. Подібні щорічні доповіді готуються також Міністерством закордонних справ Японії – Блакитні книги [7–9]. Передусім, вони характеризують міжнародні відносини та дипломатію Японії, однак часто стосуються й безпекових аспектів. Крім того, важливу інформацію можна почерпнути з нормативно-правових актів, міжнародних угод, укладених Японією, заяв і виступів її урядовців тощо.

Специфіка формування системи колективної безпеки в регіоні Східної Азії досліджується Ф. Фукуямою [10]. Він підкреслює, що тут у зв'язку з низкою факторів склалася модель, яку умовно можна трактувати як «колесо зі спицями». Тобто система колективної безпеки може розвиватись у форматі двосторонніх договорів між країнами регіону та США – основного гаранта захисту.

В історичному контексті розглядати безпекову політику Японії дають можливість роботи таких учених, як Г. Хук, Дж. Гілсон, В. Хаджес, Х. Добсон, Р. Мейсон, П. О'Ші [11; 12], О. Мікал [13], А. Орос [14], Б. Сінгх [15]. Натомість робота У. Ханссена простежує її від завершення Другої світової війни до 2019 р. [16]. Зокрема, підкреслюється, що на зміни в політичному курсі у сфері безпеки сучасної Японії мали вплив не лише загрозливі дії з боку КНР і КНДР, але й заяви та кроки адміністрації американського президента Д. Трампа. На залежності політики безпеки Японії від США й КНР наголошує також й К. Ііда [17].

Мета дослідження. Ситуація в Азійсько-Тихоокеанському регіоні суттєво змінюється протягом останніх років. Тому важливо дослідити стан безпекової ситуації навколо Японії. Для цього потрібно визначити джерела й рівень загроз, їх динаміку та визначити заходи, які здійснює керівництво Японії з метою посилення рівня безпеки своїх і навколишніх територій.

Методи дослідження. Під час опрацювання фактичного матеріалу доцільно опиратися на комплекс наукових методів. Важливу роль відіграють загальнологічні методи, а саме метод аналізу й синтезу. Аналіз являє собою процес розумового або фактичного розкладання цілого на

складові частини, а синтез – поєднання різних елементів у єдине ціле. Аналіз дає змогу вивчити окремі сторони об'єкта, зробити низку наукових абстракцій, виявити певні поняття. Подальше їх поєднання приводить до визначення більш глибокої сутності цілого. Історичний метод передбачає розгляд певних процесів у їх еволюційному розвитку та динаміці. Також застосовувався порівняльний метод для виокремлення спільних і відмінних рис у спектрі загроз, тактики поведінки суб'єктів, порівняння ознак, властивостей, статистичних величин тощо.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Керівництво Японії виокремлює низку відмінних рис, що визначають сучасну ситуацію у сфері безпеки. Так, зростає невизначеність із погляду наявного порядку й суперництва між державами на політичній, економічній і військовій аренах. Усе більш зтяжного характеру набуває проблема «сірої зони». Потребують уваги також методи так званої «гібридної стратегії», що зумисно затирають межі між війною та миром. Науково-технічний прогрес кардинально змінює всі обриси безпекової політики. Сучасну ситуацію радикально міняють новітні технології в космічній, кібернетичній й електромагнітній сферах [5]. Стають актуальними такі завдання у сфері забезпечення безпеки, реагувати на які зусиллями однієї держави стає все складніше, наприклад, у кіберпросторі, забезпеченні безпеки морських комунікацій, заходів щодо боротьби з поширенням зброї масового ураження та боротьбою з міжнародним тероризмом [6].

Занепокоєння Японії викликає стрімка модернізація збройних сил Китаю. На сучасному етапі Китай реалізує завдання модернізації своїх збройних сил до 2035 р. і перетворення Народновизвольної армії Китаю (НВАК) в одну з найсильніших армій світу до середини ХХІ ст. Для реалізації цього завдання з кожним роком зростають військові витрати Китаю. Так, якщо Японія у 2020 р. витратила на оборону понад 5 трлн єн, то КНР – понад 20 трлн [6].

На фоні різкого збільшення оборонного бюджету Китай швидко зміцнює свій військовий потенціал у широкому діапазоні з упором на ядерну й ракетну міць, а також морські та повітряні сили. Крім зміцнення традиційного військового потенціалу, останніми роками освоюються й нові види практичних оперативних можливостей, таких як отримання інформаційної переваги, а також таких, що стосуються кібернетичного, космічного й електромагнітного простору [4].

Припускають, що Китай прагне сформувати потенціал ведення операцій у більш віддалених морських акваторіях, зокрема отримати можливість зосереджувати свої сили в морських акваторіях, що за межами внутрішнього оборонного периметра («першого острівного ланцюга») і являють собою території зовнішнього оборонного периметра («другого острівного ланцюга») [6].

Активізуються морські й повітряні сили Китаю навколо морських і повітряних територій Японії. Так, якщо у 2018 р. зафіксовано 607 китайських суден, що увійшли в японські води, а їх перебування загалом становило 158 днів, то у 2019 р. нараховувалося 1097 суден із загальним перебуванням 282 дні [6].

Китай здійснює повномасштабну політику цивільно-військової інтеграції в різних сферах, прагнучи до об'єднання військових і цивільних ресурсів в обох напрямках, а також активно займається розробками та придбанням передових технологій, які можна задіяти у військовій сфері, і нарощує потенціал ведення бойових операцій [5].

Занепокоєння викликає те, що Китай в односторонньому порядку розширює та активізує свою діяльність у японських територіальних водах, зокрема біля острова Сенкаку. Крім того, Китай створює штучні острови в Південно-Китайському морі й перетворює їх у військові опорні пункти. Китай просунувся в побудові та масштабній меліорації земель у семи місцях на островах Спратлі, розмістивши там артилерійські батареї. Отже, ці місця, по суті, перетворено в китайські військові бази.

Крім того, Китай також здійснює милітаризацію Парасельських островів. Так, там відбуваються вильоти й посадки військових бомбардувальників. Воєнна діяльність КНР у Південно-Китайському морі розширюється, а сама експансія передбачає зміну статусу як доконаного факту.

З іншого боку, Китай виявляє зацікавленість до заходів щодо запобігання надзвичайним ситуаціям на морі та в повітряному просторі. Наприклад, у 2018 р. Японія й Китай офіційно домовилися про впровадження «Механізму морського та повітряного зв'язку між оборонними відомствами Японії та Китаю». Китай сприяє ініціативі «Один пояс і один шлях». Припускають, що, надаючи підтримку у будівництві портової інфраструктури країнам в Індійському й Тихоокеанському регіонах, він розраховує отримати пункти базування, доступні й для військового призначення. Крім того, не виключають, що стабілізація ситуації регіоні завдяки діям НВАК, у тому числі в боротьбі з піратством, і підвищення потенціалу боротьби з тероризмом

у прибережних країнах у ході проведення сумісних навчань, відіграє роль підкріплювального фактора в забезпечення цієї концепції [6].

Проте швидка модернізація НВАК, підвищення ефективності потенціалу та одностороння ескалація діяльності в районах навколо Японії без достатньої прозорості створюють серйозні проблеми у сфері безпеки як у регіоні, так і на міжнародному рівні в цілому.

Починаючи з 2016 р., значно зросла напруга з боку Північної Кореї. Північна Корея реалізує активну та вкрай непрозору військову ядерну програму. За цей час Пхеньян здійснив шість ядерних випробувань і запустив понад 70 балістичних ракет [6]. За оцінками, Північна Корея, станом на січень 2019 р. мала близько 20–50 ядерних боєприпасів [5]. Отже, реалізація ракетно-ядерної програми Північною Кореєю просунулася далеко вперед. Ці військові демарші Північної Кореї становлять безпрецедентно серйозну й нагальну загрозу безпеці Японії та завдають значної шкоди миру та безпеці в регіоні й у міжнародному співтоваристві.

На саміті на найвищому рівні лідерів Північної Кореї та США в червні 2018 р. Кім Чен Ин неодноразово заявляв про свій намір здійснити повну денуклеаризацію Корейського півострова. Поряд із заявами про призупинення ядерних випробувань і випробувальних запусків міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) Північна Корея продемонструвала ядерний полігон у Пунгері. Крім того, заявила також про те, що має намір продемонструвати Західний випробувальний полігон Сохе (або Тончхан-ні) зі стартовим майданчиком для запуску ракет і полігоном для випробування ракетних двигунів, а також ядерний об'єкт у Йонбені. Але лише за умови, що США погодяться частково відмінити санкції проти країни. Однак зустріч на найвищому рівні лідерів Північної Кореї й США, яка відбулась у лютому 2019 р., закінчилась безрезультатно: сторонами не досягнуто жодної домовленості. На пленарному засіданні Центрального комітету Трудової партії Кореї в грудні 2018 р. північнокорейський лідер Кім Чен Ин заявив, що країна продовжуватиме розробку стратегічного озброєння до тих пір, поки не буде припинена ворожа політика щодо Північної Кореї з боку США [6].

З іншого боку, японські військові аналітики припускають, що Північна Корея зуміла здійснити мініатюризацію ядерного заряду й налагодити виробництво ядерних боєголовок, які можуть бути завантажені в балістичні ракети, що в її арсеналі сьогодні перебуває декілька сотень балістичних ракет, спроможних нанести удар по території Японії. При цьому запуски, окрім пускових шахт, можуть здійснюватися з використанням транспортно-пускових установок або з підводних човнів.

Не виключена також вірогідність того, що у вересні 2017 р. Північна Корея здійснила випробування водневої бомби. Потужність заряду оцінюється приблизно в 160 кт, що робить його найпотужнішим випробуванням на сьогодні [3].

Ракетні запуски Північної Кореї засвідчують, що вона прагне до збільшення дальності польоту балістичної ракети. Підвищуються точність й експлуатаційні параметри вже прийнятих на озброєння балістичних ракет із метою нанесення ударів по площах із суцільним ураженням. Здійснюється диверсифікація форм запусків. Північна Корея проводить розробки ракетних двигунів на твердому паливі. Усе це сприяє підвищенню рівня засекреченості операцій і швидкості дій, ускладнюючи розпізнання ознак запланованого запуску, і направлено на нарощування потенціалу раптового нападу.

Також Північна Корея здійснює диверсифікацію траєкторій пуску ракет. Підтверджено запуск ракети, здійснений у формі крутої орбіти. Запуск балістичної ракети по навісній траєкторії значно ускладнює перехоплення цілі.

Із початку 2017 р. Північна Корея запустила чотири види балістичних ракет нової модифікації. Так, запуснені 12 лютого і 21 травня 2017 р. балістичні ракети з підводних човнів (БРПЛ) нового типу були запуснені, як передбачається, по дещо завищеній траєкторії, ніж зазвичай. Дальність їх польоту перевищує 1000 км.

Ракета нової модифікації, яка запуснена 14 травня 2017 р., була також запуснена по навісній траєкторії. Однак якби та ж сама ракета запусналася по оптимальній траєкторії, то, за оцінками японських спеціалістів, дальність її польоту цілком могла досягти порядку 5000 км. Збільшення дальності польоту північнокорейських балістичних ракет викликає стурбованість у японського керівництва.

Запуснена 29 травня 2017 р. нова балістична ракета, судячи з усього, є модифікованою версією ракети «Скад». Основне її призначення – точно вражати бойові кораблі супротивників та інші індивідуальні цілі.

Що стосується балістичної ракети, запусненої 4 липня 2017 р., з огляду на висоту і відстань, яку вона пролетіла, можемо припустити, що максимальна дальність її польоту перевищує 5500 км, у зв'язку з чим вона може бути віднесена до класу міжконтинентальних балістичних ракет (ICBM).

Північна Корея також повідомила, що ці випробування призначалися для демонстрації технологій входження боєголовки в щільні шари атмосфери, тому можна припустити, що вона ставить перед собою мету практичного впровадження міжконтинентальних балістичних ракет [3].

У нових балістичних ракетах малої дальності трьох видів, запущених, починаючи з травня 2019 р., уже використовується твердопаливний двигун, Їхня особливість полягає в тому, що вони спроможні здійснювати політ на нижчій висоті, ніж звичайні балістичні ракети. Це вказує на намір прориву систем ПРО. Занепокоєння викликає вірогідність застосування таких високих технологій на ракетах великої дальності [6].

Північна Корея прагне ускладнити й диверсифікувати форми нанесення ударів, нарощує і якісно покращує свій потенціал нанесення удару. Стає все більш складно виявити ознаки запуску ракет на ранньому етапі, або передбачити удар заздалегідь. Це створює нову проблему у сфері збору інформації, попередження про нанесення удару й підготовки до перехвату.

25 березня 2021 р. Північна Корея здійснила запуск двох балістичних ракет у напрямі Японії. Вони впали в море в нейтральних водах. Вони подолали відстань понад 450 км. За даними офіційних джерел КНДР, ракети, здатні переносити боєголовку вагою до 2,5 тонн, пролетіли близько 600 км. Цей запуск став уже другим за тиждень – перший відбувся 22 березня. Японська сторона оцінила їх як «посилення напруженості напередодні Олімпійських ігор» [18], [19]. Певним чином ці запуски можна розглядати і як перевірку реакції нової адміністрації у Вашингтоні.

Передбачено, що в Північній Кореї є кілька об'єктів, здатних виробляти хімічні речовини з уже значним накопиченим їх запасом. Також вважається, що Північна Корея має деяку інфраструктуру для виробництва біологічної зброї. Тому існує загроза того, що Північна Корея може споряджати балістичні ракети біологічною або хімічною зброєю [4].

Серйозні занепокоєння викликають також дії Російської Федерації в регіоні. Високий рівень має динаміка бойових зльотів японських Повітряних сил самооборони проти російських літаків, що порушують повітряний простір. Зокрема, такі правопорушення здійснені російськими літаками в червні та липні 2019 р. У червні 2019 р. два російських стратегічних бомбардувальники здійснили обліт навколо Японії. Під час польоту з півдня на північ; до Тихого океану вони двічі вторглись у повітряний простір Японії. У липні того ж самого року російський літак дальнього радіолокаційного виявлення А-50 порушив повітряний простір над островами Такесіма. У лютому 2020 р. вперше помічено розміщення винищувачів бомбардувальників Су-34, що перебувають на озброєнні на Далекому Сході.

Японію непокоїть посилення співпраці у військовій сфері між Російською Федерацією та Китайською Народною Республікою. Так, у липні 2019 р. відбулося сумісне патрулювання авіагрупою в складі двох російських стратегічних бомбардувальників Ту-95 і двох китайських

бомбардувальників Xian H-6 над Японським і Східнокитайським морями. У вересні 2019 р. міністр оборони РФ С. Шойгу й заступник голови Центральної військової ради КНР Чжан Юся підписали низку документів про військово-технічну співпрацю.

У масштабних загальновійськових навчаннях збройних сил Російської Федерації «Восток–2018» брали участь не лише частини й з'єднання Східного військового округу, але також і Центрального військового округу, Північного флоту та ін. Ці маневри стали найкрупнішим заходом підготовки військ в історії російської армії з часів розпаду СРСР. Суттєвою особливістю цих навчань стала перша в історії участь у них контингенту Народно-визвольної армії Китаю й Монголії.

У жовтні 2019 р. оголошено про проведення на полігонах Східного військового округу в Сахалінській області та Приморському краї тактичного навчання з протидесантної оборони з участю 8000 військовослужбовців, 3000 одиниць озброєнь і військової техніки й до 50 літаків та гелікоптерів [6].

Росія докладляє зусилля щодо відновлення ослабленої військової могутності, а також здійснює модернізацію ядерного потенціалу в пріоритетному порядку з метою урівноваження бойового потенціалу зі США. Визнаючи той факт, що розгортання системи ПРО в США і за їх межами порушить рівновагу ядерного потенціалу зі США, Росія здійснює розробки й розгортання нових видів зброї, таких як ракетні комплекси стратегічного призначення, оснащені гіперзвуковим маневруючим бойовим блоком, призначеним для прориву систем ПРО.

Як тільки США оголосили про вихід із Договору про ліквідацію ракет середньої й малої дальності, а також заявили про свої наміри, що стосуються розробки ракет наземного базування середньої дальності з нормальним типом боєголовки, Росія заявила про свої наміри розробити вдосконалені крилаті ракети наземного базування на основі наявних крилатих ракет середньої дальності морського базування, а також нові наземні крилаті ракети середньої дальності, оснащені гіперзвуковим маневруючим бойовим блоком [5].

Що стосується звичайного бойового потенціалу, то Росія здійснює розробки винищувачів 5-го покоління й крупні БПЛА з функцією нанесення ударів. Крім того, вона активізує свою діяльність у нових сферах, уключаючи космічну та електромагнітну сфери [6].

У рамках зміцнення бойового потенціалу морських стратегічних сил, до 2023 р. Росія планує введення в бойовий склад Тихоокеанського флоту п'яти атомних підводних човнів класу «Борей» і «Борей-А» з балістичними ракетами «Булава» на борту. Два підводних човни такого

класу вже були розміщені. У 2013 р. – К-550 «Александр Невский», а у 2014 р. – К-551 «Владимир Мономах» [20].

Росія продовжує будівництво військових об'єктів на Північних територіях. У 2016 р. вона офіційно заявила про розміщення на островах Ітуруп і Кунашир ракет класу «земля-корабель». На острові Ітуруп активізується діяльність, уключаючи призначення цивільного аеропорту як для цивільних, так і для військового розгортання й використання винищувачів. У 2018 р. на о. Ітуруп прийняті на озброєння винищувачі Су 35.

Отже, діяльність збройних сил Російської Федерації на територіях, які Японія вважає фактично окупованими, продовжує активізуватись.

В останні роки на тлі економічного зростання та інших чинників, країни Південно-Східної Азії збільшують свої витрати на оборону й здійснюють модернізацію збройних сил, приймаючи на озброєння сучасні винищувачі четвертого покоління та підводні човни.

Отже, рівень напруженості й загроз, на думку японських аналітиків, у регіоні та світі в цілому зростає. Навколо Японії зосереджені держави, які володіють значним військовим потенціалом як у кількісному, так і в якісному вимірі.

Простежено яскраво виражені тенденції щодо подальшого нарощування військового потенціалу та активізації діяльності збройних сил країн регіону. В Індо-Тихоокеанському регіоні відсутні дієві форми регіональної співпраці у сфері безпеки. Продовжують залишатися невирішеними також територіальні суперечки й проблеми об'єднання розділених держав. В останні роки поряд із тим, що ситуація «сірої зони» навколо територіальних, суверенних та економічних інтересів набуває все більш затяжного характеру, вона містить у собі ризики стрімкого розвитку до більш серйозних масштабів без появи яких-небудь об'єктивних передумов.

Це змушує керівництво країни шукати нові підходи до розв'язання проблем безпеки. У грудні 2013 р. прийнято стратегію національної безпеки. Її головним принципом визначається більш активний внесок Японії в забезпечення миру, стабільності та процвітання міжнародної спільноти в Азійсько-Тихоокеанському регіоні з позицій активного пацифізму. У грудні 2018 р. на засіданні Ради національної безпеки й Кабінету міністрів Японії прийнято Основну програму національної оборони. У ній визначено зміст оборонного потенціалу та необхідний рівень оборони Японії в перспективі на найближчі десять років. Серед запланованих заходів, спрямованих на посилення оборонного потенціалу, можемо виділити:

- нарощування потенціалу можливостей у таких новітніх сферах, як космос, кіберпростір й електромагнітний простір;
- нарощування потенціалу морських та повітряних сил, потенціалу засобів повітряного нападу, що застосовуються поза досяжністю засобів ППО, комплексного потенціалу протиповітряної й протиракетної оборони, потенціалу мобільного розгортання та інших традиційних видів оборони;
- посилення стійкості та міцності оборони за рахунок заходів щодо забезпечення запасів боєприпасів і пального, безпеки морських транспортних шляхів і всіх важливих інфраструктур;
- посилення ключових компонентів оборонного потенціалу шляхом нарощування людського потенціалу й потенціалу технологічної та промислової баз, а також перегляду технічного оснащення й ін.

3. ВИСНОВКИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, як країни, що становлять загрозу національній безпеці, Японією розглядаються Китайська Народна Республіка, Корейська Народно-Демократична Республіка й Російська Федерація. Китай останнім часом проводить активну модернізацію своїх військово-морських та військово-повітряних сил, що викликає стурбованість Токіо. КНДР відзначається активним упровадженням ядерної програми у вдосконалення військових засобів. Російська Федерація посилює військову присутність у регіоні й налагоджує співпрацю з НВАК.

Важливу роль у забезпеченні ефективної системи безпеки в регіоні Японія традиційно відводить своєму стратегічному партнеру – США. Водночас усе більше політичні кола сучасної Японії підходять до думки щодо необхідності перед зростаючими регіональними й глобальними загрозами, розширювати національний оборонний потенціал. Певним каталізатором при цьому слугує те, що Японія має нерозв'язані територіальні проблеми з такими країнами, як Росія, Китай та Південна Корея. Якщо у випадку з Росією й Південною Кореєю Японія сама пред'являє права на спірні території, то в суперечці з Китаєм вона змушена відстоювати свій суверенітет над оспорюваними островами.

На сьогодні можна фіксувати лише основні тенденції в процесі розробки концепції оборони й виділити ключові напрями, у яких вона може рухатись. Можемо зафіксувати зростання військового елементу в стратегії національної безпеки Японії на сучасному етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. СІПРІ, 2018: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. (2018). Київ: Заповіт.
2. СІПРІ, 2019: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. (2019). Київ: Заповіт.
3. Defense of Japan, 2017 (2018). *Japan Ministry of Defense*. URL: https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11591426/www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/2017.html (accessed: 27.03.2021).
4. Defense of Japan, 2018 (2019). *Japan Ministry of Defense*. URL: https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11591426/www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/2018.html (accessed: 27.03.2021).
5. Defense of Japan, 2019 (2020). *Japan Ministry of Defense*. URL: www.mod.go.jp/en/publ/w_paper/wp2019/pdf/DOJ2019_Full.pdf (accessed: 27.03.2021).
6. Defense of Japan, 2020 (2021). *Japan Ministry of Defense*. URL: https://www.mod.go.jp/en/publ/w_paper/wp2020/DOJ2020_EN_Full.pdf (accessed: 27.03.2021).
7. Diplomatic Bluebook, 2018. (2019). *Ministry of Foreign Affairs of Japan*. URL: https://www.mofa.go.jp/fp/pp/page25e_000237.html (accessed: 27.03.2021).
8. Diplomatic Bluebook, 2019 (2020). *Ministry of Foreign Affairs of Japan*. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/000527162.pdf> (accessed: 27.03.2021).
9. Diplomatic Bluebook, 2020 (2021). *Ministry of Foreign Affairs of Japan*. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/100116875.pdf> (accessed: 27.03.2021).
10. Фукуяма, Ф. (2005). Новый взгляд на Азию. Россия в глобальной политике, т. 3, № 1, январь-февраль, 134–147. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/novyy-vzglyad-na-aziyu/> (accessed: 27.03.2021).
11. Hook, Glenn, D., Gilson, Julie, Hughes, W., Christopher and Dobson, Hugo. (2005). *Japan's International Relations: Politics, Economics and Security*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
12. Hook, Glenn, D., Ra, Mason and Paul, O'Shea. (2015). *Regional Risk and Security in Japan: Whither the everyday*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
13. Mykal, Olena. (2011). *The EU-Japan Security Dialogue: Invisible But Comprehensive*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
14. Oros, Andrew, L. (2008). *Normalizing Japan: Politics, Identity, and the Evolution of Security Practice*. Stanford: Stanford University Press.
15. Singh, Bhubhinder. (2013). *Japan's Security Identity: From a Peace State to an International State*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
16. Hanssen, Ulv. (2020). *Temporal Identities and Security Policy in Postwar Japan*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
17. Iida, Keisuke. (2018). *Japan's Security and Economic Dependence on China and the United States. Cool Politics, Lukewarm Economics*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
18. Північна Корея запустила у бік Японії дві балістичні ракети. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3214809-pivnicna-korea-zapustila-u-bik-aponii-dvi-balisticni-raketi.html> (accessed: 27.03.2021).
19. Рада безпеки ООН обговорить ракетні випробування Північної Кореї. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3216327-raketni-viprobuvanna-pivnicnoi-korei-obgovorit-rada-bezpeki-onn.html> (accessed: 27.03.2021).

20. Подводные лодки. *MIL.PRESS FLOT*. URL: <https://flot.com/nowadays/strength/submarines/#1> (accessed: 27.03.2021).

THREATS TO JAPAN'S REGIONAL SECURITY

Based on the analysis of the official yearbooks of Japanese government structures – Ministry of Defense and Ministry of Foreign Affairs («White-book of Defense», «Diplomatic Bluebook») identified main threats in the Asia-Pacific region for modern Japan. The key trends in the policy of China, North Korea and the Russian Federation are analyzed, which create tensions in relations with Japan and are reasons of destabilization in the region. Particular attention is paid to military developments and actions carried out by Japan's immediate neighbors. Key measures taken by the Japanese leadership to counter these threats are highlighted. It is determined that around Japan are concentrated states that have significant military potential in both quantitative and qualitative terms. Clear tendencies concerned further increase of military capacity and intensify the activities of armed forces of the region are observed. This makes country's leadership to look for new approaches to solve security problems. In December 2013, a national security strategy was approved. The main purpose of the strategy is to provide peace, stability and prosperity of the international community in the Asia-Pacific region from the standpoint of active pacifism. In December 2018, at conference National Security Council and Cabinet of Ministers of Japan has been approved Main National Defense Program. It defines the defense potential and required level of defense of Japan in the next ten years. Among planned measures aimed at strengthening defense capabilities includes: the increase of opportunities in such new areas as space, cyberspace and electromagnetic space; the increase in naval and air forces, the potential of air attack means, the comprehensive potential of air and missile defense, the potential of mobile deployment and other traditional types of defense; increasing the defense by making stocks of ammunition and fuel; safety of maritime transport routes and all important infrastructures; strengthening key components of defense potential by increasing human potential and the capacity of technological and industrial bases, as well as reviewing technical equipment, etc. It is stated that now it is possible to record only the main trends in the process of developing the concept of defense and identify key areas in which it can move. At the same time, the growth of the military force in Japan's national security strategy at the present stage is recorded.

Key words: security, threat, nuclear program, confrontation, weapons, Asia- Pacific region.

REFERENCES

1. SIPRI, 2018: Shchorichnyk: Ozbroiennia, rozzbroiennia ta mizhnarodna bezpeka. (2018). Kyiv: Zapovit (in Ukrainian).
2. SIPRI, 2019: Shchorichnyk: Ozbroiennia, rozzbroiennia ta mizhnarodna bezpeka. (2019). Kyiv: Zapovit (in Ukrainian).
3. Defense of Japan, 2017 (2018). *Japan Ministry of Defense*. URL: https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11591426/www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/2017.html (in English).
4. Defense of Japan, 2018 (2019). *Japan Ministry of Defense*. URL: https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11591426/www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/2018.html (in English).
5. Defense of Japan, 2019 (2020). *Japan Ministry of Defense*. URL: www.mod.go.jp/en/publ/w_paper/wp2019/pdf/DOJ2019_Full.pdf (in English).
6. Defense of Japan, 2020 (2021). *Japan Ministry of Defense*. URL: https://www.mod.go.jp/en/publ/w_paper/wp2020/DOJ2020_EN_Full.pdf (in English).
7. Diplomatic Bluebook, 2018. (2019). *Ministry of Foreign Affairs of Japan*. URL: https://www.mofa.go.jp/fp/pp/page25e_000237.html (in English).
8. Diplomatic Bluebook, 2019 (2020). *Ministry of Foreign Affairs of Japan*. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/000527162.pdf> (in English).
9. Diplomatic Bluebook, 2020 (2021). *Ministry of Foreign Affairs of Japan*. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/100116875.pdf> (in English).
10. Fukujama, F. (2005). Novyj vzgljad na Aziju. Rossiya v global'noj politike, 3, # 1, Janvar'-fevraf, 134–147. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/novyj-vzglyad-na-aziyu/> (in Russian).
11. Hook, Glenn, D., Gilson, Julie, Hughes, W., Christopher and Dobson, Hugo. (2005). *Japan's International Relations: Politics, Economics and Security*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group (in English).
12. Hook, Glenn, D., Ra, Mason and Paul, O'Shea. (2015). *Regional Risk and Security in Japan: Whither the everyday*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group (in English).
13. Mykal, Olena. (2011). *The EU-Japan Security Dialogue: Invisible But Comprehensive*. Amsterdam: Amsterdam University Press (in English).
14. Oros, Andrew, L. (2008). *Normalizing Japan: Politics, Identity, and the Evolution of Security Practice*. Stanford: Stanford University Press (in English).
15. Singh, Bhuhindar. (2013). *Japan's Security Identity: From a Peace State to an International State*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group (in English).
16. Hanssen, Ulv. (2020). *Temporal Identities and Security Policy in Postwar Japan*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group (in English).
17. Iida, Keisuke. (2018). *Japan's Security and Economic Dependence on China and the United States. Cool Politics, Lukewarm Economics*. New York: Routledge. Taylor & Francis Group (in English).
18. Pivnichna Koreia zapustyla u bik Yaponii dvi balistychni rakety. *Ukrinform*, URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3214809-pivnicna-korea-zapustila-u-bik-aponii-dvi-balisticni-raketi.html> (in Ukrainian).
19. Rada bezpeky OON obhovoryt raketni vyprobuvannia Pivnichnoi Korei. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3216327-raketni-viprobuvanna-pivnicnoi-korei-obgovorit-rada-bezpeki-oon.html> (in Ukrainian).

20. Podvodnye lodki. *MIL.PRESS FLOT*. URL: <https://flot.com/nowadays/strength/submarines>, 1 (in Russian).

Матеріал надійшов до редакції 06.01.2021 р.

УДК 911.3:338.48(620)(091)

Галина Копачинська,

кандидат географічних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-9395-8730

kopachinskaja@gmail.com

Ірина Мандрик,

кандидат географічних наук,

доцент кафедри економічної та соціальної географії,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0001-9760-0130

mandryk2008@gmail.com

Іван Сугак,

студент 5 курсу освітньо-професійної програми «Регіональні студії»,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

sugakvana@gmail.com

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-220-239

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ЄГИПТІ

У статті розглянуто Єгипет як одну з провідних туристичних дистанцій сучасного світу. Обґрунтовано необхідність дослідження та аналізу основних етапів становлення туризму в Єгипті. Розкрито характерні риси державотворення Єгипту. Доведено, яким чином історія становлення державності в Єгипті впливала на особливості зародження та еволюції туризму в ньому. Вивчено основні праці вітчизняних і зарубіжних науковців щодо аналізу розвитку туризму та становлення туристичної галузі в державі. Розглянуто наукові методи, застосування котрих дає змогу комплексно вивчити й проаналізувати історичні етапи становлення туризму в державі. На основі отриманих результатів дослідження в статті запропоновано виокремлення трьох

основних етапи історичного розвитку туризму в Єгипті, а саме: 1) початкового (IV ст. до н. е. – початок XX ст.), що характеризується появою перших подорожей до Єгипту та з нього на основі торгових, пізнавальних, освітніх і військових мотивів, нарощенням культурно-пізнавального потенціалу держави, будівництвом усесвітньо відомих культурно-історичних пам'яток; 2) зародження та еволюції організованого туризму (поч. XX ст. – кінець XX ст.), що характеризується організацією перших туристичних подорожей, а також їх активізацією, закладанням основ для розвитку туристичної індустрії, появою масового туризму, нарощенням туристського потенціалу держави; 3) сучасного (поч. XXI ст. – дотепер), що характеризується активним розвитком Єгипту як одного з найвідоміших туристичних центрів Африканського туристичного регіону. У статті розкрито основні характеристики кожного з досліджуваних етапів. Обґрунтовано доцільність їх виділення в таких часових рамках, які представлено в статті. Проаналізовано основні види подорожей до Єгипту та з нього до початку XXI ст., а також основні види туризму, які представлено в державі на сучасному етапі. У статті вивчено політико-правові, соціально-економічні та культурні чинники розвитку туризму в державі на кожному з запропонованих історичних етапів. Розглянуто основні характеристики розвитку туризму в Єгипті на сучасному етапі й обґрунтовано основні перспективи подальших досліджень з обраної наукової тематики.

Ключові слова: туризм, історичний етап, Єгипет, історико-культурна пам'ятка, розвиток, подорож.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Арабська Республіка Єгипет – північно-африканська близькосхідна країна, що входить до Африканського туристичного регіону й займає досить вигідне геотуристичне положення, адже розміщена в безпосередній близькості до одного з найбільших споживчих туристичних ринків – Європи – та має вихід до узбережжя Середземного й Червоного морів. Держава є осередком давньої цивілізації, а на її території розташовані всесвітньо відомі атракції (піраміди Гізи, долина царів у Луксорі, гора Мойсея, монастир святої Катерини), а також музеї із безцінними колекціями історичного та культурного значення. Туризм Єгипту відіграє надзвичайно важливу економічну роль, адже є одним із найбільших джерел доходів до бюджету країни. Незважаючи на низку негативних політичних чинників, таких як постійні терористичні атаки й напади на іноземців у країні, нестабільну політичну ситуацію в межах кордонів держави, а також сусідство з осередком міжнародної

напруги, у центрі котрого розміщені сектор Газа, Ізраїль і Палестина, – туризм у державі розвивається досить активними темпами. Свідчення цього – той факт, що станом на 2019 р. Єгипет став однією з найбільш відвідуваних країн Африки поряд із Марокко та Південною Африкою; близько 10 % зайнятих країни працює саме у сфері туризму (2,5 млн осіб); дохід від туризму у ВВП держави становить близько 29,6 млрд дол. США, або 6 % від загального обсягу виробництва. Проте розвивався туризм у державі не завжди однаково, та й досить тривалий час Єгипет не мав власно сформованої державності, перебуваючи під владою різних країн чи імперій. Незважаючи на всі ці чинники й виклики сучасності, такі як поширення пандемії коронавірусної хвороби, держава намагається використовувати різноманітні методи й важелі впливу та сприяти нарощенню туристичного потенціалу Єгипту й збільшувати показники туристичних прибуттів. Для того щоб зрозуміти особливості зародження та еволюції туризму в Єгипті, вивчити шлях подолання труднощів щодо його розвитку, а також перейняти позитивний досвід для розвитку туристичної галузі в Україні, важливим й актуальним завданням сьогодення вбачаємо вивчення, виділення та обґрунтування історичних етапів розвитку туризму в Єгипті, що й зумовило вибір теми цього наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першочерговим завданням під час написання цієї наукової статті було опрацювання наукових джерел з історії розвитку та формування державності в Єгипті, адже цей процес прямо вплинув і на історію розвитку туризму в державі. Для виконання цього завдання проаналізовано підручник «Історія держави і права зарубіжних країн» за загальною редакцією М. О. Бандурки [1], а також низку наукових праць, де вивчалося питання історії розвитку міжнародного туризму, із частковим вивченням питання розвитку туризму в Єгипті, серед котрих – праці таких авторів, як В. В. Абрамов, М. В. Тонкошкур [2], В. С. Великочий, О. І. Дутчак, В. В. Шикеринець [3], Ю. С. Путрик, В. Є. Багдасарян, М. Б. Биржаков [4], М. В. Соколова [5], Мартін Андерсон [6], Мохамед Нейм [7] й ін.

Аби обґрунтувати, чому туризм у Єгипті бере свій початок із ХХІ ст., а до того часу з країни та до країни відбувалися саме подорожі за різним призначенням, у статті використано наукові праці з теорії міжнародного туризму, у яких охарактеризовано основні ознаки туризму і його відмінність від подорожей, із яких він й еволюціонував. Для цього опрацьовано праці таких авторів, як Т. Божидарник [8], М. П. Мальська, В. В. Худо, В. І. Цибух. [9] та ін.

Попри те, що Єгипет є одним із провідних центрів сучасного туризму, вивченню особливостей його розвитку тут приділено недостатню увагу, адже досить незначною є кількість комплексних наукових праць із цієї тематики. Особливо мало досліджень щодо історії розвитку туризму в державі. Так, серед тих вітчизняних науковців, хто досліджував певні аспекти розвитку туризму в Єгипті, у тому числі й історію його зародження та розвитку, можна назвати Л. П. Воронкову [10; 11], Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєва [13] й ін.

Туристично-рекреаційні ресурси Єгипту, аналіз яких був необхідний для характеристики кожного із запропонованих у статті історичних етапів розвитку туризму в Єгипті, вивчали такі вчені, як Ю. Д. Дмитрієвський [14], М. П. Мальська [15], П. О. Масляк [16], В. І. Терещенко, Л. О. Штанько, В. П. Чаплигін [17].

Особливості розвитку туризму на сучасному етапі проаналізовано в працях Амна Пурі-Мірза [18], Лейли Вігналь [19], а також у статистичних інформаційних джерелах на сайті Всесвітньої туристичної організації [20] та інших інтернет-ресурсах.

Отже, аналіз вищезазначених первинних, вторинних і третинних літературних джерел дав підставу комплексно вивчити й виокремити історичні етапи розвитку туризму в Єгипті та охарактеризувати їхні головні ознаки.

Мета статті – комплексне вивчення й обґрунтування основних історичних етапів розвитку туризму в Єгипті на основі аналізу специфічних рис державотворення в Єгипті; зародження та еволюції перших подорожей; появи й еволюції організованого туризму в державі; становлення й розвитку туристичної індустрії в ній.

Методика дослідження. Комплексне вивчення історичних етапів розвитку туризму в Єгипті потребує застосування відповідних наукових методів, серед яких такі, як літературний, історичний, хронологічний, дихронний (метод періодизації), системний підхід, івент- та контент-аналіз. Першочергове значення для виконання наукового дослідження мало використання літературного методу, що полягає у вивченні різноманітних джерел інформації, які стосуються проблеми дослідження. Завдяки аналізу первинних, вторинних і третинних джерел інформації вдалося виконати ґрунтовне наукове дослідження особливостей формування основних історичних етапів розвитку туризму в Єгипті та їхніх головних характеристик.

У статті також застосовано історичний метод, який дав змогу провести ретроспективний аналіз і встановити причинно-наслідкові

зв'язки, пов'язані з особливостями формування та еволюції історичних етапів розвитку туризму в державі. З історичним методом пізнання тісно пов'язаний хронологічний, використання котрого сприяло вивченню еволюції перших подорожей із держави та до неї, зародження й розвитку організованого туризму в Єгипті, уможливило розгляд історії формування державності в Єгипті та представлення її в хронологічній послідовності. Для виділення історичних етапів розвитку туризму в державі та обґрунтування їх доцільності використано дихронний метод.

У процесі написання статті застосовано також системний підхід, що передбачає дослідження зародження та еволюції туризму в державі як цілісного, системного явища. Застосування цього методу допомогло не лише вивчити особливості розвитку туризму в Єгипті на різних історичних етапах, але й проаналізувати його особливості на сучасному етапі з урахуванням основних взаємопов'язаних передумов і чинників – історичних, політико-правових, соціально-економічних, культурних та ін.

Під час написання статті також застосовано контент- й івент-аналіз. Контент-аналіз ґрунтується на вивченні офіційних інформаційних матеріалів, а івент-аналіз є методом вивчення публічної інформації на основі дослідження й систематизації подій у міжнародних відносинах. Використання цих методів дало змогу комплексно розглянути всі можливі чинники політичного, історичного, культурного та економічного характеру, що мали безпосередній вплив на історію розвитку туризму в Єгипті, що використано під час написання статті.

Отже, застосування таких наукових методів, як літературний, історичний, хронологічний, дихронний (метод періодизації), системний підхід, івент- та контент-аналіз, уможливило комплексне вивчення та виокремлення основних історичних етапів розвитку туризму в Єгипті й характеристику їхніх головних ознак.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія розвитку туризму в Єгипті безпосередньо пов'язана з історією становлення державності, адже Єгипет як незалежна держава, яка спроможна достатньою мірою розвивати власну індустрію туризму, з'явилася лише у XX ст.

Загалом, історію становлення державності в Єгипті прийнято поділяти на такі періоди: династичний – час правління фараонів (IV ст. до н. е. – 332 р. до н. е.), елліністичний (332 р. до н. е. – 30 р. до н. е.), римський (30 р. до н. е. – 395 р.), візантійський (395–640 рр.), арабський

(641–969 рр.), період тимчасової незалежності в епоху Середньовіччя (870–1517 рр.), турецький (1517–1914 рр.), британський (1914–1922 рр.) і новітній період із часу отримання незалежності від Великобританії в 1922 р. [1].

На основі аналізу історичних етапів становлення державності в Єгипті та вивчення особливостей розвитку туризму в країні пропонується класифікація історичних етапів розвитку туризму в державі, яка представлена в табл. 1.

Поява перших поселень на території сучасного Єгипту датується 7 тис. років тому, проте на той час умови для життя були значно кращими, ніж на сучасному етапі, оскільки в ті часи ще не було пустелі Сахари, а, замість неї, на території сучасного Єгипту була саванна. Перші ж поселення з'явилися в долині річки Ніл, оскільки вона достатньо могла забезпечити водою й продуктами харчування і, як наслідок, саме на її території почало розвиватися землеробство. Ніл для єгиптян відігравав неабияку роль, адже він став ключовим засобом реалізації політичних, економічних соціальних і навіть релігійних цілей (саме по ньому перевозили кам'яні споруди для будівництва пірамід, плавали задля реалізації торгових

Таблиця 1

Основні історичні етапи розвитку туризму в Єгипті*

Назва історичного етапу	Часові рамки	Основні характерні ознаки
1	2	3
I історичний етап – початковий	IV ст. до н. е. – початок XX ст.	– Поява перших подорожей до Єгипту та з нього на основі торгових, пізнавальних, освітніх та військових мотивів і їх активізація з плином часу; – нарощення культурно-пізнавального потенціалу держави; – оформлення й будівництво культурно-історичних пам'яток держави, що викликали інтерес у потенційних туристів.

*Складено та розроблено авторами самостійно.

Закінчення таблиці

1	2	3
<p>II історичний етап – зародження та еволюція організованого туризму</p>	<p>початок XX ст. – кінець XX ст.</p>	<p>– Зародження туризму в повному значенні цього поняття та організація перших туристичних подорожей (на поч. XX ст. Єгипет входив до складу Великобританії, на території котрої в 1841 р. туризм і з'явився внаслідок організації Томасом Куком для членів товариства тверезості подорожі з Лейстера в Лафборо);</p> <p>– нарощення показників масового туризму;</p> <p>– нарощення туристичного потенціалу держави;</p> <p>– закладанням основ та активний розвиток туристичної індустрії.</p>
<p>III історичний етап – сучасний</p>	<p>початок XXI ст. – дотепер</p>	<p>Попри негативні чинники політичного характеру в межах та поза межами держави, активний і динамічний розвиток Єгипту як одного з найвідоміших туристичних центрів Африканського туристичного регіону.</p>

*Складено та розроблено авторами самостійно.

цілей із країнами Тропічної Африки та Середземномор'я). Окрім того, єгиптяни були одними з перших, хто почав використовувати русла рік, що висохли, як дороги, і, як наслідок, могли реалізовувати свої торгові інтереси з багатьма регіонами й державами Африки, Середземномор'я та Близького Сходу.

I історичний етап розвитку туризму в Єгипті. Початок I-го історичного періоду розвитку туризму в Єгипті припадає на IV ст. до н. е., коли на території долини р. Ніл створюються перші великі держави, а саме «Верхній» і «Нижній» Єгипет, котрі внаслідок конфлікту між собою й перемогою «Верхнього» Єгипту в кінці IV ст. до н. е. об'єдналися в

одну державу. Саме на цей час припадає початок династичного періоду в історії державотворення Єгипту. Наступні 1000 років Єгипет процвітав та активно розвивався, єгиптяни зуміли побудувати систему ірригації, активно розвивали свої ремесла, збільшували показники торгівлі із сусідніми народами, а також вели боротьбу з кочівниками. Потрібно відзначити, що протягом цього періоду розпочався також активний науковий пошук єгиптян, коли вони винайшли сонячний календар; збирали знання з геометрії, що дало змогу побудувати всесвітньо відомі піраміди (від першої 6-ступеневої піраміди Джосера до великих пірамід у Гізі); створювали надзвичайно гарну кераміку та золоті прикраси; розвинули власну політичну релігію; культ мертвих. Зароджується в цей період і стародавня єгипетська писемність, видозмінюються її ієрогліфи, з'являються перші писемні твори (т. зв. «тексти пірамід», що розповідали про життя після смерті та специфіку єгипетських ритуалів), а з III ст. до н. е., окрім появи папірусу, з'являються й перші школи [2].

Як наслідок, саме для цього періоду характерними стають торговельні та пізнавальні подорожі з Єгипту до сусідніх держав і із сусідніх держав до нього. Активний розвиток Єгипту та його слава поза кордонами держави призвели до появи військових подорожей, що негативно позначилися на розвитку держави, адже неодноразово територію Єгипту намагалися захопити сусідні племена, наприклад племена гіксосів, котрим удалося навіть на початку 1500 р. до н. е. захопити всю територію Єгипту. У наступні роки, коли територію Єгипту вдалося звільнити від загарбників, розпочинається один із найкращих періодів розвитку держави (т. зв. «Нове царство»), адже саме під час нього територія Єгипту розширилася аж до Персії; єгиптяни освоїли мистецтво лиття бронзи; розпочали використовувати в боях колісниці; будували численну кількість нових храмів.

Найбільшу кількість подорожей до Єгипту протягом цього періоду здійснювали купці, особливо з Греції та Риму, оскільки їх приваблювали незвичайна природа, історія, культура та велич єгипетських споруд. Окрім того, вони залишали спогади про себе у вигляді невеличких зображень – графіті.

Для розвитку подорожей велике значення мали міжкультурні контакти древніх цивілізацій, адже саме в цей час набула популярності традиція відвідувань країн Сходу грецькими філософами, де вони мали змогу вивчати східну культуру та використовувати свої спостереження для наукової діяльності. Поступово відбувалося збільшення знань про світ, а подорожі Єгиптом ставали важливим елементом накопичення

інформації, підтвердження чого – праці «батька історії» Геродота (близько 484 р. до н. е. – близько 425 р. до н. е.), котрий залишив нащадкам велику кількість цікавих даних про життя єгиптян, описаних у дев'яти книгах, присвячених Єгипту [4]. Його по праву можна назвати першим відвідувачем-туристом із Греції, про якого збережені достовірні дані. Саме завдяки його працям можна робити висновки про те, що такі культурно-історичні пам'ятки Єгипту, як славетний єгипетський лабіринт, Фаюмський оазис, храми Ком-Омбо й Абу-Сімбел, піраміди та великий Сфінкс у стародавні часи захоплювали подорожувальників не менше ніж у наші дні. Після завоювання Єгипту Александром Македонським об'ємні географічні знання, зібрані в Єгипті, вивчені та використані на практиці давньогрецькими вченими.

Саме протягом цього історичного етапу Єгипет став освітнім центром, адже майже всі видатні стародавні філософи намагалися відвідати його та отримати знання, серед них – Арістотель (385/384–322/321 рр. до н. е.), Демокрит (близько 470/460–60-е рр. IV ст. до н. е.), Квинтиліан (близько 35–100 рр. до н. е.), перший грецький філософ, математик й астроном Фалес Мілетський (640/624–548/545 рр. до н. е.), філософ і математик Піфагор (570–495 рр. до н. е.), Платон (428/427–348/347 рр. до н. е.) й низка ін. [3].

Великої популярності в Єгипті набула наука, подорожі з Єгипту мали не лише торгово-економічний чи військовий характер, а й освітній. Фараони та царі організовували експедиції задля набуття географічних, етнографічних, біологічних знань, можна навіть припустити, що єгиптяни були вмільми картографами (як доказ – карта доріг золотодобувних шахт на березі Червоного моря 1500 р. до н. е.), проте здебільшого їхні карти були символічними, такими як карта шляхів у потойбічний світ та ін.

До подорожей у Стародавньому Єгипті ставилися з особливою повагою, адже вважалося, що подорожувальника оберігають боги, саме тому перед початком подорожі відбувалося жертвоприношення. Коли ж були сформовані основні релігійні течії, то в Єгипті з'явилася нова категорія мандрівників-пілігримів, які здійснювали паломницькі подорожі по «Святих місцях».

Для багатьох держав Єгипет був місцем лікування різноманітних хвороб, що стало приводом зародження й розвитку подорожей із лікувально-оздоровчими цілями, адже медицина в Єгипті почала активно розвиватися ще в VI ст. до н. е., особливо ж популярними у країні було грязелікування. Сприяли розвитку подорожей і всі переваги єгипетської цивілізації: порівняно якісні й безпечні дороги, а також

транспортні засоби, котрі були спроможні долати значні відстані як на суходолі, так і по воді. Єгиптяни були також першими, хто розпочав будівництво лікувальних закладів, які з часом ставали поєднаними в цілу «санаторну» мережу, що частково функціонує й дотепер.

Для реалізації торгових подорожей єгиптяни розвивали навігацію по р. Ніл, плавання по акваторіях Середземного та Червоного морів, а також розбудову караванних доріг (караванна дорога пролягала з центральної частини країни через Червоне море до сусідніх країн). Найбільшого ж розквіту мореплавання досягло в часи завоювання Єгипту греками. Найбільший порт в Александрії оснащений маяком висотою 200 м (о. Фарос) – уночі світло від вогнища, розведеного на маяку, розходилося на далекі відстані завдяки металічним дзеркалам, недаремно Фароський маяк вважається одним із семи чудес світу.

Потрібно відзначити, що єгиптяни не були вправними мореплавцями, по-перше, через особливості р. Ніл, яка була мілкою в дельті та не мала зручних гаваней, що не давало змогу здобути необхідні навички щодо керівництва суднами; по-друге, бідними були запаси будівельних матеріалів Єгипту. Саме тому для далеких плавань єгиптяни використовували кораблі, зведені в порту Бібл, що належав фінікійцям, а необхідні матеріали для будівництва суден купували в Сирії та Лівані (наприклад деревина сосни чи кедру). Як наслідок, єгиптянам удалось активізувати торгівлю морем й отримувати золото, слонову кістку, вироби з каменю та фаянсу, що привозились із сусідніх країн.

Із 1080 р. до н. е. на території Єгипту настав період хаосу, адже держава розпалася на численну кількість маленьких держав, владу постійно ділили між собою то одні, то інші правлячі династії. Окрім того, більша частина території відійшла під владу Персії. Із 332 р. до н. е. з приходом до влади Александра Македонського розпочинається елліністичний період історії Єгипту, під час якого єгипетська культура зазнала великого впливу грецької. Столицю країни перенесено до Александрії Єгипетської на узбережжі Середземного моря. Після смерті Александра Македонського влада над Єгиптом перейшла до Птолемея, династія котрого правила Єгиптом до приходу римлян [10].

Саме в цей елліністичний період єгипетська культура повністю злилася з грецькою, офіційною мовою стала грецька, вся офіційна переписка велася теж грецькою мовою, закони того часу були поєднанням грецьких та єгипетських. Проте, саме в цей період на території Єгипту з'явилася всесвітньо відома Александрійська бібліотека, найпотужніша в Стародавньому Світі; розвивалися різні напрями науки;

була запропонована перша система будови космосу жрецем Манефеном; написана перша історична праця про класифікацію історії Єгипту.

У 30 р. до н. е. Єгипет перейшов під владу Римської імперії, а з 395 р. н. е. до Візантійської імперії, у складі якої пробув до 642 р. На цей час Єгипет утратив свій статус «центру цивілізації», хоча статус «центру науки» так і лишався за Александрією. У цей період переважали освітні подорожі до Єгипту.

Близько 640 р. н. е. Єгипет захоплено військами арабського халіфату, що стало однією з ключових подій у розвитку держави, адже саме араби принесли в державу іслам і за наступні століття перетворили населення Єгипту в повністю арабське з культурного погляду. Християнські мешканці Єгипту (копти) поступово асимілювалися з арабським населенням у культурному та релігійному плані. Окрім того, саме в цей період унаслідок численних пожеж повністю зруйновано Александрійську бібліотеку та Александрія поступово почала втрачати свій статус «освітнього центру». Близько 870 р. н. е. вже мусульманський Єгипет вийшов з Арабського халіфату і став незалежним. До 1517 р. ним правили різні династії, проте одним із найвідоміших правителів був Саладін (Салах ад-Дін), відомий своїми перемогами над хрестоносцями [22].

У 1517 р. Єгипет перейшов під владу турків-османів і став частиною Османської імперії. Саме протягом цього періоду Єгипет зазнав свого найбільшого розквіту. Відомою подією цього етапу можна назвати завойовницький похід Наполеона 1798–1801 рр., метою якого був перерозподіл сфер впливу в Азії. Окрім того, саме в цей період, у 1799 р., віднайдено відомий широкому колу туристів «розетський камінь», що вважається однією з найвагоміших знахідок в історії Єгипту, адже саме на ньому один і той самий текст написаний трьома мовами – давньоєгипетською, демотичною (варіант давнього письма) і давньогрецькою. Оскільки давньогрецька мова була зрозуміла вченим, їм удалося розшифрувати ті ієрогліфи, які було неможливо розшифрувати раніше [8].

Зароджується в цей час нова наука під назвою «єгиптологія», основне завдання якої – вивчення Стародавнього Єгипту, що зумовило збільшення кількості вчених, які приїздили на територію Єгипту з Європи.

Проте найбільш популярними на цьому етапі стали паломницькі подорожі до Єгипту, активізація яких розпочалася ще з часів Середньовіччя, адже саме на території держави змогли врятувати життя Ісусу Христу Марія та Йосиф після наказу Ірода вбивати всіх новонароджених дітей.

Єгипет із давніх часів був відомий як країна, де відбувалося багато подій із Біблії, саме тому паломники досить часто подорожували до Нижнього Єгипту та Синаю. Приваблював Єгипет і паломників-мусульман, які подорожували до Верхнього Єгипту та Нубії, а далі – до аравійського міста Мекки, як того вимагав Коран. Подорожі паломників були важкі та досить виснажливі, адже подорожували вони пішки або на верблюдах, що описано в працях єгипетського історика Абдуррахмана аль-Джабарті (1754–1826). І хоча святі міста мусульман-паломників Мекка та Медина розміщені в Хіджазі, на території сучасної Саудівської Аравії, Єгипет відіграв важливе значення на шляху до них. Окрім того, на території Єгипту є велика кількість місць поховань так званих «місцевих святих», котрих називають сеїдами, котрі під час благословення могли вилікувати від будь-яких захворювань. Культ святих набув великого поширення в Єгипті та процвітає й досі. Так, великою популярністю стали користуватися місця поховання святого Ахмад аль-Бадаві в місті Танта (Нижній Єгипет); могила святого Абуль-Хасана Алі ібн Абдуллаха аш-Шазилі в Хумайсирі (Верхній Єгипет); у Каїрі – могила Марзука аль-Ахмаді [14].

Не меншою популярністю в Єгипті стали користуватися православні монастирі, кількість яких надзвичайно велика, особливо на територіях, заселених коптами. Православні паломники відвідували гору Мойсея висотою у 2285 м, яку з III ст. активно почали заселяти монахи (біблійна гора Хорив – так звана «гора 10 заповідей», які вручено Мойсею на ній); печеру пророка Іллі, у якій він ховався від гніву цариці Іезавели та гору святої Катерини висотою в 2642 м, на якій у VI ст., за наказом імператора Юстиніана, зведено монастир, у котрому й дотепер зберігаються мощі Святої [17].

У 1798–1800 рр. Єгипет окуповано Французькими військами, після відступу яких у країні розпочалася громадянська війна. Переміг у цій війні Мухаммед Алі (1769–1849), який за підтримки єгиптян домігся призначення себе османським намісником. Визнавши зверхність султана, Муххамед Алі намагався перетворити Єгипет на могутню державу. Держава відібрала на свою користь більшість орних земель і змушувала селян вирощувати різноманітні культури, у тому числі й бавовну, із метою продавати їх закордон. Уряд контролював усю зовнішню торгівлю. Європейці прагнули отримати право безмитної торгівлі в Єгипті таке ж, яке вони мали в інших частинах Османської імперії і, зрештою, у 1841 р. вони досягли своєї цілі [13].

У цей період Єгипет стає осередком арабського національного відродження («Нахда», що з арабської означає пробудження), у Каїрі

засновано державну школу іноземних мов, започатковано першу арабську газету. Розпочато археологічні дослідження пам'яток стародавніх цивілізацій Близького Сходу.

За підтримки європейського капіталу (найбільшу частку якого становив французький) у 1859–1869 рр. французом Фердинардом де Лессепом збудовано Суецький канал. У 1875 р. значну частку акцій товариства Суецького каналу викупила Велика Британія, яка у 1882 р. розпочала окупацію Єгипту. Підписана в 1888 р. міжнародна конвенція про Суецький канал закріпила правовий статус британських військових сил у його зоні [5].

II історичний етап розвитку туризму в Єгипті. У 1914 р. Єгипет перейшов у повну владу Великобританії. У 1922 р. у результаті національно-визвольного руху проголошена незалежність Єгипту на чолі з королем Фуадом I, котрого позбавлено влади в 1953 р., унаслідок чого Єгипет став республікою на чолі з Президентом Моххамедом Насером.

Період із часу отримання незалежності державою є досить насиченим на різні події, у тому числі кровопролитні (війни з Ізраїлем, поділ влади) і не є легким, адже велику увагу до Єгипту привертає той факт, що саме тут розміщений Суецький канал, одна з найважливіших транспортних артерій Європи, найбільш завантажений міжнародний морський судноплавний коридор у світі, оскільки він з'єднує Середземне й Червоне моря, дає змогу сполучення між Європою та Азією максимально коротким шляхом. Зважаючи на високе транспортне значення Суецького каналу, у 1956 р. Єгипет його націоналізував [22].

У 1958 р. Єгипет об'єднався із Сирією, створивши Об'єднану Арабську Республіку, із якої Сирія вийшла в 1961 р. У 1971 р. країна трансформувалася в Арабську Республіку Єгипет на чолі з президентом Хосні Мубараком.

Протягом цього історичного етапу відбулося не лише зародження туризму в повному значенні цього поняття, але і його активний розвиток у державі. Для сприяння збільшенню туристичних потоків у державу в 1957 р. зменшено візові обмеження майже для всіх країн Європи та Америки, відкрито низку посольств у нових країнах, таких як Австрія, Нідерланди, Фінляндія та інших. У 1957 р. урядом прийнято п'ятирічний план розвитку держави, де одним із важливих пунктів був розвиток туризму, унаслідок чого 12 % бюджету виділено на модернізацію державних готелів, сприяння з боку держави до будівництва приватних готелів, покращення туристичної інфраструктури. Окрім того, залучившись допомогою

експертів із Туреччини, в 1979 р., у Єгипті було відкрито кілька нових навчальних закладів, у яких почали викладатися навчальні курси з управління туризмом і питань гостинності [12].

Кількість туристичних відвідувань Єгипту почала зростати з кожним роком значними темпами.

III історичний етап розвитку туризму в Єгипті. Із початку XXI ст. на нарощення туристичного потенціалу держави значний негативний вплив мали загрози політичного характеру, оскільки вони підривають туристичний авторитет Єгипту. Так, ще в кінці 90-х рр. XX ст. в розправі в Луксорі вбито 58 іноземних туристів; у 2004 р. відбулися вибухи в Синаї; у 2005 р. – теракти в Каїрі; у липні 2005 р. – вибухи в Шарм-ель-Шейху; у 2006 р. – вибухи в Дахабі – ці всі події стали наслідком дій бойовиків, що намагалися протидіяти уряду Мубарака й нападали на іноземців, котрі не є мусульманами. Окрім того, на початку 2011 р. в Єгипті відбулися громадські повстання проти влади президента та, як наслідок, 11 лютого 2011 р. владу передано до Вищої ради збройних сил, а з 2016 р. президентом Єгипту став Абдул-Фаттах Халіл Ас-Сісі (1954 р. н.) [23].

Під час Єгипетської революції 2011 р. відбулися напади на іноземних журналістів, а у 2012–2013 рр. – ще низка протестів із завданням тілесних ушкоджень іноземним відпочивальникам. Усі ці події призвели до того, що кількість туристів у Єгипті почала стрімко зменшуватися й у 2013 р. у світовому туристичному рейтингу Єгипет посів на 10 позицій нижче місце (опустившись із 75 на 85 позицію). Численна кількість терористичних атак і погроз не завершилася й у наступні роки, коли збито авіалайнер Airbus A321-231 над Синайським півостровом 31 жовтня 2015 р. і відбулись атаки в Хургаді у 2017 р. Як наслідок, у 2017–2018 рр. у Єгипті введено режим надзвичайного стану, що негативно позначилося на динаміці надходжень від туризму в країні (рис. 1).

Попри те, що динаміка туристських прибуттів до Єгипту з 2017 р. почала зростати, початок пандемії коронавірусної хвороби мав негативний вплив. Аби зазнати найменших утрат від пандемії коронавірусної хвороби, міжнародні поїдки до Єгипту станом на 2021 р. є дозволеними, проте потрібно дотримуватися вимог, що забезпечують в'їзд до країни, а саме: наявність негативного тесту ПЛР тривалістю до 72 годин; заповнена «форма декларації про стан здоров'я», наявність туристичного страхування, що передбачає повне покриття медичних витрат на COVID-19 та низка інших вимог [24].

Попри загрози політичного характеру й поширення пандемії коронавірусної хвороби, кількість охочих відвідати Єгипет постійно

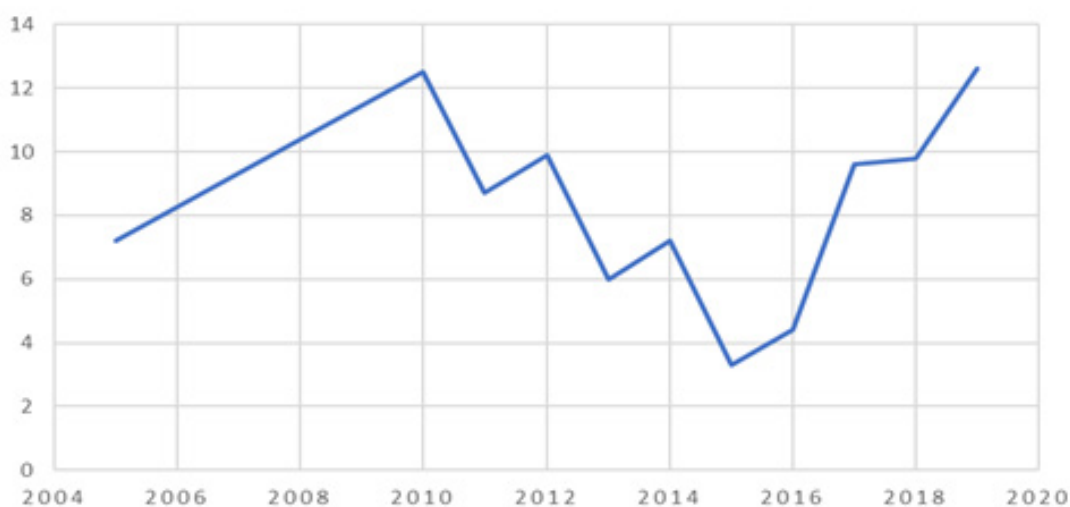

Рис. 1. Динаміка надходжень від туризму в Єгипті протягом 2005–2019 рр., млрд дол. США
Складено за даними: [20].

зростає, адже сучасних туристів приваблюють пам'ятки давньоєгипетської, християнської (коптської) та середньовічної арабської цивілізацій, що представлені в ньому. Найпотужніші регіони-постачальники туристів до Єгипту представлено на рис. 2.

Найбільшою популярністю серед туристів користуються такі туристичні дестинації, як Абу Симбел, Александрія, Гіза з її трьома великими пірамідами, а саме: Хеопса – єдиною вцілілою спорудою із переліку семи чудес давнього світу, Хефрена і Мікерина; Каїр із відомим

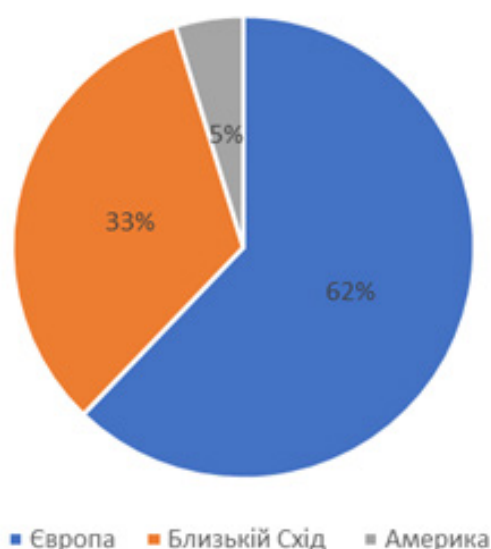

Рис. 2. Найбільші регіони-експортери туристів до Єгипту станом на 2019 р.
Складено за даними: [18].

на весь світ музеєм, де зберігається понад 150 тис. експонатів, розміщених у понад 100 залах; Луксор із усесвітньо відомими містами «мертвих» і «живих»; Хургада та Шарм Ель-Шейх, що приваблюють туристів купально-пляжним відпочинком; місця паломництва, серед яких – гора Мойсея й монастир Святої Катерини та низка інших [16].

Цікавий той факт, що в Єгипті застосовують так званий «анклавний туризм», що має на увазі запровадження в практику системи «все включено» та обмеження впливу місцевого культурного й економічного середовища, що, попри всі свої переваги, позбавляє туристів змоги відчутти реальний культурний розвиток держави, побачити справжній рівень життя в Єгипті. За такою системою функціонують найбільші курорти Єгипту, як-от Хургада, Шарм-ель-Шейх, Сафага, Марса-Алам та ін.

До найпоширеніших видів туризму, представлених у Єгипті на сучасному етапі, можемо віднести такі, як курортно-лікувальний, пляжний, культурно-розважальний, історико-культурний, пізнавально-діловий, релігійно-паломницький, екстремальний, спортивний, гастрономічний та ін.

Сприяє нарощенню туристського потенціалу Єгипту також той факт, що держава є членом Всесвітньої туристичної організації, а на її території функціонують такі структурні одиниці останньої, як Туристична федерація Єгипту, основне завдання якої – сприяння розвитку туризму в державі; Асоціація готелів Єгипту й ін. [21].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історія розвитку туризму в Єгипті досить тривала та складна; безпосередньо пов'язана з історією становлення тут державності. Загалом, можемо виділити три основні історичні етапи розвитку туризму в державі, а саме: 1) початковий, який охоплює IV ст. до н. е. – початок XX ст. і характеризується появою перших подорожей до Єгипту та з нього на основі торгових, пізнавальних, освітніх і військових мотивів; нарощенням культурно-пізнавального потенціалу держави; появою усесвітньо відомих культурно-історичних пам'яток держави; 2) етап зародження та еволюції організованого туризму (поч. XX ст. – кінець XX ст.), що характеризується організацією перших туристичних подорожей у повному сенсі цього поняття; появою й розвитком масового туризму; закладанням основ та еволюцією туристичної індустрії держави; активним ростом туристського потенціалу держави; 3) сучасний етап, що розпочався на початку XXI ст. і триває дотепер, саме під час цього історичного етапу, попри

значну кількість політичних напружень у межах і поза межами держави, відбувся активний розвиток Єгипту як одного з найвідоміших туристичних центрів Африканського туристичного регіону. У подальших дослідженнях перспективним убачаємо вивчення характерних рис розвитку туризму Єгипту на сучасному етапі; аналіз проблемних питань із цієї тематики; здійснення SWOT-аналізу туристського потенціалу держави, на основі якого можливим стає обґрунтування перспектив та основних завдань розвитку туризму в ній.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка, О. М. (2005). Історія держави і права зарубіжних країн: підручник. Харків: Майдан.
2. Абрамов, В. В., Тонкошкур, М. В. (2005). Історія туризму. Харків .: ХНАГХ.
3. Великочий, В. С., Дутчак, О. І., Шикеринець, В. В. (2015). Міжнародний туризм: навч. посіб. для студентів спец. 8.14010301 «Туризмознавство». Івано-Франківськ: Вид. Кушнір Г. М.
4. Путрик, Ю. С., Багдасарян В. Э., Биржаков М. Б. (2014). Історія туризму: учебник. Москва: Федеральное агентство по туризму.
5. Соколова, М. В. (2002). Історія туризму: учеб. пособие. Москва: Мастерство.
6. Martin, Anderson (2012). The development of British tourism in Egypt, 1815 to 1850. *Journal of Tourism History*, 4 (3), 259–279. DOI <https://doi.org/10.1080/1755182X.2012.711373>
7. Mohamed, Negm. History of Tourism in Egypt from 2010–2017, *Challenges and Future Opportunities*. Internet resource: <https://www.meobserver.org/?p=14733> (accessed on 30.04.2021).
8. Божидарник, Т. (2019). Міжнародний туризм. Київ: Центр навч. літ.
9. Мальська, М. П., Худо, В. В., Цибух В. І. (2004). Основи туристичного бізнесу: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ.
10. Воронкова, Л. П. (2004). Історія туризму и гостеприимства. Москва: Фаир-Пресс.
11. Воронкова, Л. П. (2001). Історія туризму: учеб. пособие. Воронеж: НПО «Модек».
12. Дулов, А. Н. (2011). Історія путешествий и туризма: монографія. Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова».
13. Устименко, Л. М., Афанасьев, І. Ю. (2005). Історія туризму: навч. посіб. Київ: Альтерпрес.
14. Дмитриевский, Ю. Д. (2000). Туристические регионы мира: учеб. пособие. Смоленск.
15. Мальська, М. П. (2008). Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник. Київ: Знання.
16. Масляк, П. О. (2008). Рекреаційна географія: навч. посіб. Київ: Знання.

17. Терещенко, В. І., Штанько, Л. О., Чаплигін В. П. (2019). Соціально-економічні основи рекреації та туризму: навч. посіб. Київ: Міленіум.
18. Puri-Mirza, Amna. Tourism industry in Egypt – statistics & facts Internet resource: <https://www.statista.com/topics/5767/tourism-industry-of-the-egypt/> (accessed on 30.04.2021).
19. Vignal, Leila (2010) The new territories of tourism in Egypt: a local-global frontier? *Space, Society, Territory*, 509–510. DOI <https://doi.org/10.4000/cybergegeo.23324> <https://journals.openedition.org/cybergegeo/23885>
20. UNWTO Internetresource: <https://www.unwto.org/search?keys=egypt> (accessed on 30.04.2021).
21. Египет Интернет ресурс: <https://travelife.today/afrika/egipet/#h4-ofitsial-nyj-yaзык> (доступ 30.04.2021).
22. История Египта кратко: от древних богов до туризма. Интернет-ресурс: <http://jj-tours.ru/articles/Egypt/egypt-istoria.html> (доступ 30.04.2021).
23. Современный Египет. Интернет-ресурс: <https://ru.egyptian.today/> (доступ 30.04.2021).
24. Єгипет: обмеження і подорожі. Интернет-ресурс: <https://www.skyscanner.com.ua/travel-restrictions/egypt/29475226> (доступ 30.04.2021).

HISTORICAL STAGES OF TOURISM DEVELOPMENT IN EGYPT

The article explored Egypt as one of the leading tourist destinations in the modern world. The necessity of research and analysis of the main stages of tourism formation in Egypt was studied and substantiated. The characteristic features of the state formation of Egypt were considered. It was proved how the history of statehood in Egypt influenced the peculiarities of the origin and evolution of tourism in it. The main works of domestic and foreign scientists on the analysis of tourism development and the formation of the tourism industry in the country were studied. Scientific methods were explained, the application of which allowed comprehensively to study and analyze the historical stages of tourism formation in the country. Based on the results of the study, the article proposed to identify 3 main stages of historical development of tourism in Egypt, namely: 1) the initial (IV c. BC-early XX c.), characterized by the appearance of the first trips to and from Egypt on the basis of trade, cognitive, educational and military motive; increasing of the cultural and cognitive potential of the state; the construction of famous cultural and historical monuments of the state; 2) the emergence and evolution of organized tourism (early XX c. – end of XX c.), characterized by the organization of the first tourist trips; laying the foundations for the

development of the tourism industry; the emergence of mass tourism; increasing of the tourist potential of the state; 3) modern (early XXI c. – present times) – the active development of Egypt as one of the most famous tourist centers of the African tourist region. In the article, the main characteristics of each of the studied stages were revealed. The expediency of their allocation in such time frames, which were presented in the article, was substantiated. The main types of travel into and from Egypt until the beginning of the XXI century were analyzed, as well as the main types of tourism presented in the country at the present stage were studied. The article examines the political, legal, socio-economic and cultural factors of tourism development in the country at each of the proposed historical stages. The main characteristics of tourism development in Egypt at the present stage were considered and the main prospects of further research on the selected scientific topic were substantiated.

Key words: tourism, historical stage, Egypt, historical and cultural monument, evolution, travel.

REFERENCES

1. Bandurka, O. M. (2005). *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krayin: pidruchnyk*. [History of the state and law of foreign countries: a textbook]. Kharkiv: Maydan. (in Ukrainian).
2. Abramov, V. V., Tonkoshkur, M. V. (2005). *Istoriya turizma*. [History of tourism] Kharkiv: KHNAGKH (in Russian).
3. Velykochyy, V. S., Dutchak, O. I., Shykerynets', V. V. (2015). *Mizhnarodnyy turizm: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv spetsial'nosti 8.14010301 «Turyzmoznavstvo»*. [International tourism: a textbook for students of speciality 8.14010301 «Tourism»]. Ivano-Frankivsk: Vydavets' Kushnir H. M. (in Ukrainian).
4. Putrik, Y. S., Bagdasaryan V. E., Birzhakov M. B. (2014). *Istoriya turizma. Uchebnik*. [History of tourism. Textbook]. Moskva: Federal'noye agentstvo po turizmu (in Russian).
5. Sokolova, M. V. (2002). *Istoriya turizma: Ucheb. posobiye* [History of tourism: textbook]. Moskva: Masterstvo (in Russian).
6. Martin, Anderson (2012). The development of British tourism in Egypt, 1815 to 1850. *Journal of Tourism History*, 4 (3), 259–279. DOI <https://doi.org/10.1080/1755182X.2012.711373>
7. Mohamed, Negm. History of Tourism in Egypt from 2010–2017, *Challenges and Future Opportunities*. Internet-resource: <https://www.meobserver.org/?p=14733> (accessed on 30.04.2021).
8. Bozhydarnyk, T. (2019). *Mizhnarodnyy turizm*. [International tourism]. Kyiv: Tsentr navchal'noyi literatury (in Ukrainian).

9. Mal's'ka, M. P., Khudo, V. V., Tsybukh V. I. (2004). *Osnovy turystychnoho biznesu: navchal'nyy posibnyk*. [Fundamentals of tourism business: a textbook]. Kyiv: Tsentr navchal'noyi literatury (in Ukrainian).
10. Voronkova, L. P. (2004). *Istoriya turizma i gostepriimstva*. [History of tourism and hospitality]. Moskva: Fair-Press (in Russian).
11. Voronkova, L. P. (2001). *Istoriya turizma: Uch. Posobiye*. [Tourism history: Textbook]. Voronezh: NPO «Modek» (in Russian).
12. Dulov, A. N. (2011). *Istoriya puteshestviy i turizma: monografiya*. [The history of travel and tourism: monograph]. Vitebsk: UO «VGU im. P. M. Masherova» (in Russ.).
13. Ustyenko, L. M., Afanas'yev, I. YU. (2005). *Istoriya turyzmu: navchal'nyy posibnyk*. [History of tourism: a textbook]. Kyiv: Al'terpres (in Ukrainian).
14. Dmitriyevskiy, YU. D. (2000). *Turisticheskiye regiony mira: Uchebn. posobiye*. [Tourist Regions of the World: textbook]. Smolensk (in Russian).
15. Mal's'ka, M. P. (2008). *Mizhnarodnyy turyzm i sfera posluh: pidruchnyk*. [International tourism and services: a textbook]. Kyiv: Znannya (in Ukrainian).
16. Maslyak, P. O. (2008). *Rekreatsiyna heohrafiya: Navchal'nyy posibnyk*. [Recreational Geography: a textbook]. Kyiv: Znannya (in Ukrainian).
17. Tereshchenko, V. I., Shtan'ko, L. O., Chaplyhin V. P. (2019). *Sotsial'no-ekonomichni osnovy rekreatsiyi ta turyzmu: nav.pos.* [Socio-economic bases of recreation and tourism: textbook]. Kyiv: Milenium (in Ukrainian).
18. Puri-Mirza, Amna. *Tourism industry in Egypt – statistics & facts Internet resource*: <https://www.statista.com/topics/5767/tourism-industry-of-the-egypt/> (accessed on 30.04.2021).
19. Vignal, Leila (2010). The new territories of tourism in Egypt: a local-global frontier? *Space, Society, Territory*, 509–510 DOI <https://doi.org/10.4000/cybergeogeo.23324> <https://journals.openedition.org/cybergeogeo/23885>
20. UNWTO Internet-resource: <https://www.unwto.org/search?keys=egypt> (accessed on 30.04.2021).
21. Yegipet. Internet resurs [Egypt. Internet-resource]. <https://travelife.today/afrika/egipet/#h4-ofitsial-nyj-yazyk> (dostup 30.04.2021) (in Russian).
22. Istoriya Yegipta kratko: ot drevnikh bogov do turizma. Internet-resurs [The history of Egypt in brief: from ancient gods to tourism. Internet-resource]. <http://jj-tours.ru/articles/Egypt/egypt-istoria.html> (dostup 30.04.2021) (in Russian).
23. Sovremennyy Yegipet. Internet-resurs [Modern Egypt. Internet-resource]. <https://ru.egyptian.today/> (dostup 30.04.2021) (in Russian).
24. Yehypet: obmezheniya i podorozhi. Internet-resurs [Egypt: restrictions and travel. Internet resource] <https://www.skyscanner.com.ua/travel-restrictions/egypt/29475226> (dostup 30.04.2021) (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 06.01.2021 р.

УДК 321.7(474):327.39ЄС"2004/2020"

Галина Луцишин,

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин,

Національний університет «Львівська політехніка»,

ORCID ID 0000-0002-8434-071X

halyna.i.lutsyshyn@lpnu.ua

Наталія Хома,

доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології та міжнародних відносин,

Національний університет «Львівська політехніка»,

ORCID ID 0000-0002-2507-5741

nataliia.m.khoma@lpnu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-240-252

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТІНТЕГРАЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ: АНАЛІЗ ВІДПОВІДНОСТІ ПОЛІТИЧНОМУ КУРСУ ЄС

У статті запропоновано авторську оцінку відповідності держав Балтії на сучасному етапі вимогам ЄС до держав-учасниць. Завдання статті – за індикаторами гендерної рівності та толерантності виявити розбіжності політики Естонії, Латвії й Литви з ініціативами ЄС. Аргументовано, що, попри очевидний поступ, за останні три десятиліття в політичній модернізації консолідація демократії для держав Балтії є викликом: на певних напрямках демократизації є успіхи, однак на багатьох наявна стагнація та навіть регрес. Відзначено, що, попри низку проблем у відносинах із ЄС, держави Балтії демонструють виваженість і не схильні агресивно акцентувати на національних пріоритетах, як це характерно для окремих країн Центральної та Східної Європи. Щодо кожної з держав Балтії вказано на причини, які посилюють ризики погіршення якості демократії й сповільнюють проєвропейську постінтеграційну демократизацію. Спільними характеристиками Естонії, Латвії та Литви виокремлено зростання підтримки популістських, консервативних, націоналістичних політичних акторів; посилення різноманітних етнічних стереотипів і соціальних фобій (гомофобії, мігрантофобії, ромофобії й ін.); збереження рудиментів попередньої недемократичної політичної культури, що суперечить ціннісній парадигмі ЄС. Відзначено відмінності

між державами Балтії, які впливають на рівень ефективності постінтеграційної демократизації. Наголошено, що в усіх країнах Балтії проблеми якості демократії напряду пов'язані з особливостями політичної культури населення (превалювання цінностей виживання над цінностями самовираження). Зроблено висновок: держави Балтії ще не відповідають повною мірою стандартам ЄС як на інституційному, так і (особливо) на ціннісному рівні.

Ключові слова: ЄС, держави Балтії, якість демократії, гендерна рівність, толерантність.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. ЄС є об'єднанням держав, яке ґрунтується винятково на демократичних нормах та цінностях. Спільноту народів ЄС, за задумом архітекторів цього союзу, мали неодмінно характеризувати плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, гендерний паритет й ін. Однак деструктивні політичні процеси останніх двох десятиліть дають підставу вважати, що демократичні норми та цінності втрачають стійкість у багатьох державах-учасниках, передусім із регіону Центральної та Східної Європи. Фіксується висхідна динаміка інтолерантності, мови ворожнечі, соціальних фобій, різноманітних дискримінацій, корупції тощо. Такі деструктивні процеси актуалізують вивчення питання про те, наскільки відповідають нині молоді демократії Центральної та Східної Європи вимогам ЄС. Важливо з'ясувати, які невідповідності курсу ЄС виражені в «молодих» демократіях ЄС і наскільки вони загрожують стійкості ЄС. Відтак ставимо завданням дослідити на прикладі кількох країн Центральної й Східної Європи, а саме – держав Балтії, їх відповідність вимогам ЄС до держав-учасниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уже друге десятиліття поспіль тема якості демократії на теренах ЄС заактуалізована гостро в політологічному дискурсі. М. А. Вахудова, В. Меркель, Ш. Ханлі, Ф. Шолль та ін. вивчають проблеми дефіциту демократії в країнах-учасниках ЄС. Дж. Доусон, В. Ганєв, Р. Д. Келемен, І. Крастєв, З. Малсфедрова, С. Холмс та ін. дали авторські оцінки деконсолідації демократії в державах Центральної й Східної Європи. Дефекти демократії в групі балтійських країн наразі привертають до себе меншу увагу дослідників, оскільки не є найяскравішими кейсами сповільнення демократизації з-поміж «молодих» демократій ЄС. Водночас низка досліджень проведена передусім ученими з Естонії, Латвії та Литви: Г. Алекноніс, Л. Віренг, Л. Еріксонас, М.-Л. Мадіссон, Р. Маткявічене,

А. Рамонайте, В. Раткевічюте, А. Рожукальне, Й. Сташієне й ін. дослідили ті чи інші питання якості демократії. В українській політичній науці деформацію демократії в державах Балтії вивчає, передусім, О. Кокорев. Основою для дослідження проблематики статті є звіти інституцій ЄС (Європейської комісії, Європейського парламенту й ін.), міжнародних організацій (GRECO, Transparency International та ін.), опитування громадської думки (Eurobarometer, Pew Research Center й ін.).

Мета статті – визначення того, наскільки держави Балтії відповідають вимогам ЄС до країн-учасниць після майже двох десятиліть членства в цій організації. Ставиться завдання – за індикаторами гендерної рівності та толерантності з'ясувати наявні проблеми в площині якості демократії, їх масштаби, а також виявити розбіжності політики Естонії, Латвії й Литви з курсом ЄС.

Методика дослідження. З одного боку, держави Балтії виправдано аналізувати як цілісний об'єкт дослідження, адже вони мають спільне історичне минуле, практично синхронно проводили інституційні реформи й виконували Копенгагенські критерії, одночасно були прийняті до ЄС. Сьогодні Естонія, Латвія та Литва стоять перед схожими інституційними й ціннісними перешкодами для максимального зближення зі стандартами ЄС. З іншого боку, кожна з трьох країн Балтії увиразнює національні підходи щодо подальшої демократизації або ж спротиву певним реформам, ініційованим ЄС. Помітні відмінності за темпами їх зближення з ЄС або ж наростання конфронтації з його інституціями. Це зумовлено низкою чинників, наприклад місцем і роллю в кожній із цих держав націоналістичних, консервативних, популістських акторів політики, а також їхнім інтересом до того чи іншого питання, яке потребує вирішення для досягнення вищого рівня відповідності кожної з держав-учасниць ЄС стандартам цієї організації.

Важливими чинниками підтримки/спротиву постінтеграційній ліберально-демократичній трансформації Естонії, Латвії й Литви є також характеристики політико-правової культури населення. Відтак методологія дослідження включає не лише неінституціоналізм і компаративний аналіз, а й аксіологічний підхід.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Держави Центральної та Східної Європи, які прийняті до ЄС у ході великого розширення 2004 р., доклали наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. значних зусиль для виконання Копенгагенських критеріїв. Але

набуття членства в ЄС не означало завершеності процесів демократизації. Відтак очікувалося послідовне продовження реформ, узгоджених із політикою ЄС. Однак після завершення євроінтеграційного процесу (01.05.2004 р.) мотивація до інтенсивних реформ помітно знизилася. Процеси демократизації сповільнилися, їх почала характеризувати стагнація, а в окремих питаннях – навіть регрес.

Держави Балтії не стали винятком із цієї тенденції. Нині вони не відповідають стандартам консолідованої демократії. Пандемія Covid-19 ще більше посилила демократичний відступ. Про це свідчать дані різноманітних індексів демократії. Наприклад, за даними Democracy Index 2020 р., усі держави Балтії перебувають у групі недосконалих демократій. Очевидно, що історичне минуле, відсутність стійкої ліберально-демократичної традиції зумовили формування нинішньої дефектної моделі демократії. Курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, безумовно, сприяв посттоталітарній демократизації, однак не зумів безповоротно закріпити й посилити її здобутки. Початок глобальної фінансової кризи 2008 р. став потужним детонатором стагнації демократизації на теренах ЄС, зокрема й у державах Балтії. Помітно зростає популізм, до влади приходять консервативні, націоналістичні, популістські партії, а це посилює регрес постінтеграційної демократизації. Звичайно ж, зниження якості демократії в державах Балтії не таке сильне, як в Угорщині або ж Польщі. Однак окремі процеси мають висхідну деструктивну динаміку, що й зумовлює науковий інтерес до їх вивчення.

На проблеми якості демократії в державах Балтії (як і в Центрально-Східній Європі загалом) впливає порівняно короткий демократичний досвід. Тут ніколи не існувало сильної ліберальної політичної культури, спроможної підтримувати стабільні демократичні режими, навіть в умовах наростання економічних, соціальних та інших проблем [1; 2]. Це робить пострадянський балтійський регіон особливо вразливим перед такими викликами. Проілюструємо це на прикладі відповідності балтійських держав політичному курсу ЄС за індикаторами гендерної рівності й толерантності. Ці індикатори обрані не випадково, адже питання, які вони охоплюють, є найбільш контроверсійними в таких консервативних спільнотах, якими є естонська, латвійська та литовська.

Індикатор гендерної рівності. ЄС послідовно розвиває й упроваджує принцип гендерної рівності. Усунення гендерної дискримінації є одним із пріоритетів ЄС, бо наразі жодна держава-учасниця ЄС не досягла повної рівності між жінками та чоловіками, а прогрес у цьому напрямі є повільним [3]. Covid-19 загострив проблеми в гендерній площині – і нині ЄС очікує

від держав-учасниць активних заходів задля максимальної включеності як чоловіків, так і жінок у соціальне життя. Однак для держав Балтії характерний доволі сильний (відкритий, однак більшою мірою латентний) спротив практичній реалізації принципу гендерної рівності, який має консервативне підґрунтя. У спільнотах пострадянських країн Балтії, на нашу думку, зберігаються патріархальні стереотипи, які мають наслідками появу «скляної стелі» й «скляних стін».

Із-поміж трьох держав Балтії лише Естонія ратифікувала Стамбульську конвенцію та має порівняно непогані позиції в індексі гендерної рівності. Однак хоч ця держава за культурним корінням і належить до Північної Європи, але гендерний егалітаризм естонців значно нижчий, аніж норвежців або ж шведів [4, с. 13]. Саме в Естонії наявний найбільший у ЄС розрив між оплатою праці чоловіків і жінок, виникають щораз нові дискримінаційні практики у сфері зайнятості, висхідною є фемінізація бідності [5; 6; 7, с. 325], а Covid-19 ще більше загострив ці тенденції. Загалом в Естонії досягнення рівноваги між професійним і родинним є складним завданням. Проблему становить і високий рівень сімейного насилля, хоч державні інститути запобігають і протидіють цьому. Проблему становить також високий рівень сімейного насилля, хоч державні інститути запобігають і протидіють цьому. Посилення з 2019 р. в естонському парламенті позицій партії EKRE різко посилило антигендерну риторичку; мотивом цього озвучуються важливість збереження та захист традиційних цінностей. Водночас відзначимо, що від початку 2021 р. Естонія є єдиною державою у світі, де дві найвищі державні посади (президент і прем'єр-міністр) обіймають жінки (К. Кальюлайд, К. Каллас); у новому уряді 2021 р. сім із 15 урядовців є жінками; за результатами останніх парламентських виборів (2019 р.), істотно зросло жіноче представництво в складі Рійгікогу.

У Литві зберігається розрив між теоретичним декларуванням гендерної рівності й фактичною гендерною нерівністю. Позиції Литви в індексі гендерної рівності є одними з найнижчих у ЄС. Динаміка руху до гендерної рівності тут повільніша, ніж в інших держав Балтії. Міцно вкоріненою є підтримка традиційних гендерних ролей, що не відповідає політиці ЄС. Від 2005 р. Литва фактично не прогресує в зміцненні гендерного паритету. Як і у випадку з Латвією, не ратифіковано Стамбульську конвенцію. Помітна відсутність розуміння гендерних квот як інструмента мінімізації гендерного дисбалансу в політиці. Наявні відмінності в оплаті праці, помітний розподіл зайнятості на «жіночу» й «чоловічу». Антигендерні настрої підтримуються консервативними акторами (католицькою церквою, праворадикальними партіями,

неліберальними акторами громадянського суспільства), які спираються на багатовікові патріархальні традиції та стійкі стереотипи про традиційні гендерні ролі. Факти й статистика свідчать: Литва наразі не досягла стандартів гендерної рівності, а сексизм і дискримінація жінок зберігаються в різноманітних формах, найчастіше – латентних.

На відміну від Литви, Латвія демонструє повільний, однак стабільний прогрес у реалізації принципу гендерної рівності. Це впливає зі зростання представленості жінок в органах влади, передусім парламенті. Однак помітна виражена гендерна сегрегація на ринку праці та в освіті; наявні розриви в оплаті праці між чоловіками й жінками. Великою проблемою довготривало залишається гендерно-орієнтоване насильство. Правових норм, які б чітко закріплювали принцип гендерної рівності, у Латвії немає. Тут відсутній інститут спеціалізованого омбудсмена з питань гендерної політики, що відрізняє Латвію від інших держав Балтії. «Гендерна рівність як ліберально-демократична цінність у Латвії приживається повільно, нашоухується на несприйняття широких прошарків суспільства. Значущими залишаються сімейні цінності патріархального типу; свобода від консервативних стереотипів не є стійкою» [8, с. 190]. Уважаємо, що гендерному прогресу Латвії перешкоджають сильні консервативні настрої не лише суспільства, а й політичної еліти. Останнє наразі виступає причиною відмови від ратифікації Стамбульської конвенції, неправильної імплементації низки правил, урегульованих ЄС (наприклад Директиви Ради ЄС 2004/113/ЄС щодо заборони дискримінації за ознакою статі в доступі до товарів та послуг і їх постачанні).

Держави Балтії характеризує зорієнтованість на створення стійких інституційних механізмів, які мають сприяти реалізації принципу гендерної рівності, але не зміні ціннісної парадигми. Проблему вбачаємо в тому, що включення державами Балтії до політичного порядку денного питання гендерної рівності мотивується не внутрішнім запитом суспільства на такі зміни, а необхідністю виконати вимоги ззовні – спершу як країн-кандидатів на членство в ЄС, а від 2004 р. – як держав-учасниць. Відтак загальний прогрес балтійських посттоталітарних країн у просуванні гендерної рівності наразі оцінюємо як повільний, адже частина рекомендацій ЄС не виконана, не помітна прогресивна динаміка громадської думки щодо важливості гендерного паритету.

Індикатор толерантності. ЄС позиціює толерантність як важливу передумову функціонування Об'єднаної Європи. Держави-учасниці ЄС є підписантами Декларації принципів толерантності (1995). Відтак ЄС спрямований на утвердження цінності різноманітності, права на

«інакшість» [9, с. 133]. Однак у більшості «молодих» демократій ЄС, зокрема й у балтійських державах, існують проблеми в частині етнічної, расової, релігійної, політичної, сексуальної, вікової та іншої толерантності. Це має своїм наслідком прояви сегрегації, неорасизму, ксенофобії, мігрантофобії, мови ворожнечі, тиску на LGBT+ і т. ін.

В Естонії на інституційному рівні унормовано, що протидія усім можливим проявам інтолерантності є запорукою подальшого демократичного поступу Естонії в складі ЄС. Стрімка висхідна динаміка інтолерантності (як у деяких державах-учасницях ЄС) не спостерігається, але в деяких сферах життєдіяльності проблеми чітко увиразнені, наприклад етнонаціональні питання, висхідне поширення мови ворожнечі тощо. Зберігаються негативні стереотипи щодо ромів, наявні проблеми їх повноцінної інтеграції в естонське суспільство. Не втрачає гостроти проблема інтолерантності до LGBT+, хоч Естонія є найбільш ліберальною до сексуальних меншин державою в Центральній та Східній Європі загалом. На інституційному рівні прогрес Естонії очевидний, адже для одностатевих пар легалізований інститут цивільного партнерства [10, с. 35–36]. Гомофобія в Естонії більш очевидна, ніж у середньому по ЄС, однак, безумовно, нижча, ніж у Латвії та Литві.

Деструктивна інтолерантна динаміка, не в останню чергу, причиною має електоральну підтримку естонцями радикальних, популістських партій, передусім ЕКРЕ. Ця партія пройшла до парламенту під гаслом «Естонія для естонців»; нині для неї принципово заактуалізованим є домогтися проведення референдуму про закріплення в естонській конституції визначення шлюбу лише як союзу чоловіка та жінки. Утім, естонська влада розуміє, що такий референдум суперечить лінії ЄС щодо прав сексуальних меншин. Не виключено, що відставка на початку 2021 р. прем'єр-міністра Ю. Ратаса, а відтак і виведення партії ЕКРЕ з коаліції було способом запобігти цьому референдуму, хоча формальною причиною розпуску цього уряду названо іншу (корупцію).

Проблемними в частині реалізації в Латвії принципу толерантності та запобігання проявам інтолерантності залишаються збереження високого відсотка негромадян у структурі населення країни; маргіналізація ромської громади; прояви антисемітизму, особливо в інтернет-дискурсі; високий рівень нетерпимості до біженців (мігрантофобія, ісламофобія); недостатня увага держави в частині запобігання й протидії мові ворожнечі та слабка промоція контрмовлення зі сторони держави й громадянського суспільства у відповідь на расистську, гомо-/трансфобну та ін. мову ворожнечі [11, с. 132]. Зберігається висока інтолерантність до

сексуальних меншин. Саме в Латвії є найвищий у групі країн Балтії рівень інтолерантності до LGBT+.

Причини згаданих й інших проблем убачаємо в характеристиках політико-правової культури населення Латвії, у якій ще виражені нетерпимість до «інакшості» та зорієнтованість на консервативні, а не ліберально-демократичні, цінності. Рух латвійців від цінностей виживання до цінностей самовираження є повільним [12, с. 95]. Недостатні інформаційні кампанії, завдяки яким формувалися б настрої толерантності. Однак наявний прогрес на рівні судової влади. Зокрема, Конституційний суд Латвійської Республіки під час розгляду справ віднедавна почав виходити з прогресивних позицій, що сім'я є соціальним інститутом, який заснований на тісних особистісних зв'язках, які можна ідентифікувати в соціальній реальності, а також на розумінні й повазі. Це важливо для одностатевих пар, зокрема тих, які спільно виховують дітей [13].

Після початку європейської міграційної кризи (2015 р.) та розподілу за квотами мігрантів між державами-учасницями ЄС у Латвії почастишали прояви ксенофобії й соціального відчуження, увиразнилися мігрантофобія, ісламофобія та інші соціальні фобії. В оцінці ставлення до біженців у Латвії показовий факт, що чимало з тих, хто був розміщений за квотами ЄС на теренах цієї держави, невдовзі переїхали до країн Західної або ж Північної Європи. Саме Латвія активно підтримувала у 2017 р. ініціативу польського прем'єр-міністра Д. Туска про скасування практики ЄС визначати державам-учасницям ЄС квоти на прийняття біженців. Аналіз засвідчив, що нинішня нормативно-правова база Латвії не вповні відповідає законодавству ЄС у частині практичної реалізації принципу толерантності. Окремі рекомендації ЄС щодо мінімізації ситуацій, сприятливих для поширення інтолерантних деструктивних практик, не були виконані. Законодавство Латвії ще не цілком відповідає Загальній політичній рекомендації Європейської комісії проти расизму й нетерпимості № 7 (у частині боротьби з расизмом та расовою дискримінацією) [14].

Щодо кейса толерантності в Литві, то передусім відзначимо, що після проголошення незалежності ця держава обрала відмінний від Естонії та Латвії механізм надання громадянства; відтак тут відсутня в структурі населення група негромадян [15, с. 173]. Водночас, як і в інших балтійських державах, тут формуються новітні етнічні стереотипи й соціальні фобії. Наразі недостатньо ефективно застосовуються правові механізми захисту прав та свобод людини й громадянина щодо національних меншин, біженців та інших уразливих груп. Компетентність правоохоронних і

судових органів усе ще залишається невисокою в частині реагування на злочини, скоєні на ґрунті ненависті, із застосуванням мови ворожнечі тощо. Жертвами мови ворожнечі, передусім, стають біженці, національні меншини та іноземні громадяни. При цьому литовське суспільство доволі пасивне в протидії інтолерантним практикам із причин панівного консервативного характеру культури населення, а також нестійкості ліберально-демократичних цінностей.

У структурі громадянського суспільства Литви доволі активним є сегмент праворадикальних, популістських й ін. організацій, які схильні до мови ворожнечі. Литовцям ще не вдалося подолати проблему доволі високої прихованої нетерпимості у взаєминах із людьми, відмінними за різноманітними ідентифікаціями. Проявом інтолерантності в Литві є гомофобія (її рівень вищий, аніж в Естонії та Латвії), ксенофобія, мігрантофобія тощо. Неодноразово фіксувалися прояви антисемітизму [16] і ромофобії [17]. У такій ситуації державні інститути Литви наразі діють послідовно задля подолання інтолерантності, інтеграції стигматизованих груп.

Відтак спільним для всіх держав Балтії в частині реалізації принципу толерантності є наявність проблем не лише на інституційному рівні (невиконання окремих рекомендацій ЄС у частині просування принципу толерантності), а й на ціннісному рівні (населення не вповні сприйняло ліберально-демократичні цінності, на реалізацію яких зорієнтований ЄС).

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В останні три десятиліття еліти Естонії, Латвії та Литви продемонстрували сильну політичну волю до демократизації; такі реформи підтримані більшістю населення. Завдяки продемократичним ініціативам ззовні (передусім від ЄС) державам Балтії вдалося реформувати інституційний дизайн політичної системи, покращити правові процедури прийняття політичних рішень, досягти загального прогресу. Водночас консолідація демократії для держав Балтії залишається викликом: хоч на певних напрямках демократичних перетворень очевидними є успіхи, однак на багатьох – очевидні стагнація й навіть деякий регрес. На ці процеси помітно впливає історичне минуле (тривала підконтрольність іншим державам, радянське минуле) та низка інших новітніх чинників, як-от глобальна фінансова криза 2008 р., міграційна криза 2015 р., наслідки пандемії Covid-19 та ін.

Сповільнення продемократичних перетворень задля максимальної відповідності курсу ЄС у державах Балтії виражене не так очевидно, як в інших посттоталітарних країнах-учасниках ЄС, наприклад державах «Вишеградської четвірки». Балтійські країни більш виважені у взаєминах із ЄС щодо таких контroversійних питань, як міграційні квоти, права сексуальних меншин і под. Політичні еліти балтійських держав радше схиляються до партнерства в межах ЄС, аніж до акцентування на національних інтересах, як це увиразнено передусім у політиці Угорщини або ж Польщі. Однак не можна ігнорувати той факт, що демократичні перетворення відчутно сповільнилися після завершення євроінтеграційних процедур, особливо в Латвії та Литві. І цьому сприяє комплекс причин, зокрема активізація радикальних, популістських, консервативних партій, неліберального сегменту громадянського суспільства. Відтак посилюються різноманітні етнічні стереотипи та соціальні фобії на взірець гомофобії, мігрантофобії, ромофобії та под.

Якість демократії в балтійських державах, на нашу думку, істотно узалежнена від характеристик політико-правової культури населення, його цінностей. Наразі цінності виживання в естонців, латвійців і литовців домінують над цінностями самовираження (згідно з класифікацією Р. Інлегарта), що невідповідне «старим» європейським демократіям. Усе ще проявляються рудименти попередньої недемократичної політичної культури, які вступають у суперечність із ціннісною парадигмою ЄС.

Відтак, за нашими оцінками, держави Балтії, попри майже два десятиліття членства в ЄС, ще не відповідають на інституційному та ціннісному рівнях стандартам демократичного розвитку ЄС. Якщо інституційні реформи в багатьох сферах мають задовільні результати, то цінності населення пострадянських держав Балтії дуже повільно модернізуються в напрямі тих, на які зорієнтований ЄС. Власне аналіз за індикаторами гендерної рівності та толерантності дав підставу це констатувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dawson, J., Hanley, S. (2016). What's Wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the «Liberal Consensus». *Journal of Democracy*, № 27 (1), p. 20–34.
2. Vachudova, M. A., Hooghe, L. (2009). Postcommunist Politics in a Magnetic Field: How Transition and EU Accession Structure Party Competition on European Integration. *Comparative European Politics*, № 7, p. 179–212.

3. *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025* (2020). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152>.

4. Alas, R., Kaarelson, T. (2008). Gender equality in post-socialist country: case of Estonia. *Problems and Perspectives in Management*, № 6 (2), p. 13–20.

5. Hansson, L., Aavik, K. (2012). The Effect of Gender and Ethnicity and Their Intersection on Work Satisfaction and Earnings in Estonia, 1993–2008. *Studies in Transition States and Societies*, № 4, p. 3–19.

6. Roosalu, T. (2013). Income Inequality and Equality. In: M. Heidmets (Ed.), *Estonian Human Development Report, 2012/2013* (pp. 114–122). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.

7. Saar, E., Helemäe, J. (2016). Differentiated Educational Pathways and Gender Inequalities in the Estonian Labour Market: What Is the Impact of the Systemic Change? In: T. Roosalu, D. Hofäcker (Eds.), *Rethinking Gender, Work and Care in a New Europe* (pp. 325–347). London: Palgrave Macmillan.

8. Кокорєв, О. В. (2020). Інституційна та ціннісна відповідність держав Балтії політиці ЄС щодо зміцнення ліберальної демократії. Одеса: Вид. дім «Гельветика».

9. Кокорєв, О. В. (2020). Відповідність Естонії принципу толерантності як передумови поступу об'єднаної Європи. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, № 2 (406), с. 133–140.

10. Кокорєв, О. (2020). Відповідність країн Балтії принципу толерантності як передумови поступу Об'єднаної Європи. In: A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spolecznosc̄ międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 4, pp. 32–49). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie.

11. Кокорєв, О. (2020). Толерантність vs інтолерантність: кейс Латвії як увиразнення ціннісної та інституційної амбівалентності. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, № 27, с. 126–134.

12. Rungule, R., Seņkāne, S. (2018). Values of Latvians Across Socio-Demographic Groups. In: Kruk, Sergei (Ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia* (pp. 91–104). Rīga: Rīga Stradiņš University.

13. *On compliance of Section 155(1) of the Labour Law with the first sentence of Article 110 of the Constitution of the Republic of Latvia* (2020). URL: [https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/?search\[number\]=2019-33-01](https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/?search[number]=2019-33-01)

14. *ECRI General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination* (2017). <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aae>

15. Кокорєв, О. (2020). Соціальна тривожність і фобії на ґрунті інтолерантності: кейс Литовської Республіки. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, № 3 (1), с. 170–179.

16. Beresniovа, C. (2017). *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lanham: Lexington books.

17. Poviliunas, A. (2011). Lithuania. *Promoting Social Inclusion of Roma*. European Commission.

FEATURES OF POST-INTEGRATION DEMOCRATIZATION OF THE BALTIC STATES: ANALYSIS OF COMPLIANCE WITH THE EU POLITICAL COURSE

The article proposes an authors' assessment of the compliance of the Baltic States at the present stage with the EU requirements for member states. The task is to identify the differences between the policies of Estonia, Latvia and Lithuania and the initiatives of the EU based on several indicators (gender equality, tolerance). The authors argue that despite the obvious progress over the past three decades in political modernization, the consolidation of democracy for the Baltic States is a challenge: there are successes in certain areas of democratization, but in many areas, there is stagnation and even regression. It is noted that despite several problems in relations with the EU, the Baltic States demonstrate balance and do not tend to aggressively focus on national priorities, as is typical for some Central and Eastern European countries. For each of the Baltic States, the authors point out reasons that increase the risks of deteriorating quality of democracy and slow down pro-European post-integration democratization. Common characteristics of Estonia, Latvia and Lithuania are growing support for populist, conservative, nationalist political actors; strengthening various ethnic stereotypes and social phobias (homophobia, migrantophobia, etc.); preserving the vestiges of the previous undemocratic political culture, which contradicts the EU's value paradigm. There are differences between the Baltic States, which affect the level of efficiency of post-integration democratization. It is emphasized that in all the Baltic States, the problems of the quality of democracy are directly related to the peculiarities of the political culture of population (the prevalence of the survival values over the values of self-expression). It is concluded that the Baltic States do not yet fully meet EU standards, both institutionally and (especially) at the value level.

Key words: EU, Baltic States, quality of democracy, gender equality, tolerance.

REFERENCES

1. Dawson, J., Hanley, S. (2016). What's Wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the «Liberal Consensus». *Journal of Democracy*, 27 (1), 20–34 (in English).
2. Vachudova, M. A., Hooghe, L. (2009). Postcommunist Politics in a Magnetic Field: How Transition and EU Accession Structure Party Competition on European Integration. *Comparative European Politics*, 7, 179–212 (in English).

3. *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025* (2020). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152> (in English).
4. Alas, R., Kaarelson, T. (2008). Gender equality in post-socialist country: case of Estonia. *Problems and Perspectives in Management*, 6 (2), 13–20 (in English).
5. Hansson, L., Aavik, K. (2012). The Effect of Gender and Ethnicity and Their Intersection on Work Satisfaction and Earnings in Estonia, 1993–2008. *Studies in Transition States and Societies*, 4, 3–19 (in English).
6. Roosalu, T. (2013). Income Inequality and Equality. In: M. Heidmets (Ed.), *Estonian Human Development Report, 2012/2013* (pp. 114–122). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu (in English).
7. Saar, E., Helemäe, J. (2016). Differentiated Educational Pathways and Gender Inequalities in the Estonian Labour Market: What Is the Impact of the Systemic Change? In: T. Roosalu, D. Hofäcker (Eds.), *Rethinking Gender, Work and Care in a New Europe* (pp. 325–347). London: Palgrave Macmillan (in English).
8. Kokoriev, O. (2020). *Instytutsiina ta tsinnisna vidpovidnist derzhav Baltii politytsi EU shchodo zmitsnennia liberalnoi demokratii*. Odesa: Vydavnychy dim «Helvetyka» (in Ukrainian).
9. Kokoriev, O. (2020). Estonia's compliance with the principle of tolerance as a prerequisite for a United Europe. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii Mizhnarodni vidnosyny*, 2 (406), 133–140 (in Ukrainian).
10. Kokoriev, O. (2020). Vidpovidnist krain Baltii pryntsypu tolerantnosti yak peredumovy postupu Obiednanoi Yevropy. In: A. Kordonska, R. Kordonski (red.), *Spolecznosc miedzynarodowa w obliczu przemian: ujecie wieloaspektowe* (Vol. 4, pp. 32–49). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie (in Ukrainian).
11. Kokoriev, O. (2020). Tolerance vs intolerance: Latvia's case as an expression of value and institutional ambivalence. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii Istoriiia. Politolohiia*, 27, 126–134 (in Ukrainian).
12. Rungule, R., Senkane, S. (2018). Values of Latvians Across Socio-Demographic Groups. In: Kruk, Sergei (Ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia* (pp. 91–104). Rīga: Rīga Stradiņš University (in English).
13. *On compliance of Section 155(1) of the Labour Law with the first sentence of Article 110 of the Constitution of the Republic of Latvia* (2020). URL: [https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/?search\[number\]=2019-33-01](https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/?search[number]=2019-33-01) (in English).
14. *ECRI General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination* (2017). <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aae> (in English).
15. Kokoriev, O. (2020). Social anxiety and phobia on the basis of intolerance: case of the Republic of Lithuania. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3 (1), 170–179 (in Ukrainian).
16. Beresniova, C. (2017). *Holocaust Education in Lithuania: Community, Conflict, and the Making of Civil Society*. Lanham: Lexington books (in English).
17. Poviliunas, A. (2011). *Lithuania. Promoting Social Inclusion of Roma*. European Commission.

Матеріал надійшов до редакції 03.01.2021 р.

УДК 327:061.16С

Віктор Міщук,

аспірант кафедри політичних наук,

Рівненський державний гуманітарний університет,

ORCID ID 0000-0001-6047-0360

wikto2491@gmail.com

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-253-273

ПРОЦЕС РОЗШИРЕННЯ ЄС НА «СХІД» 2004 РОКУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ

Трансформація держав Центральної Європи від постсоціалістичних країн із невизначеним майбутнім до чинних членів Європейського Союзу є одним із найвизначніших досягнень євроінтеграційного процесу. Проте й на сьогодні відкритим залишається питання про те, чи ця геополітична дія («розширення на Схід») реалізувала прагнення її учасників та якою була ціна амбітного політичного кроку в загальноєвропейську спільноту? Звісно, окрім явних учасників проєкту «розширення на Схід» таких, як держави «Вишеградської четвірки» та Європейського Союзу, у цьому процесі брали участь і тогочасні держави-лідери Європейського Союзу, що переслідували власні національні інтереси від реалізації проєкту.

Отже, переговорний процес про інтеграцію держав Центральної Європи до Європейського Союзу, відбивався в тонкій взаємодії національних інтересів його суб'єктів, що зумовило прийняття компромісних політичних рішень, які заклали подальше майбутнє Європейського Союзу. Дослідження національних інтересів цього євроінтеграційного процесу розкриває перед нами генезис сучасних міжнародних відносин у ЄС, формування проблем та переваг сучасної євроінтеграції й причини поширення дезінтеграційних процесів у Євросоюзі. Окрім того, аналіз реалізації національних інтересів через інтеграцію держав Центральної Європи до ЄС надасть розуміння того, якою мірою ці інтереси виправдалися, що підштовхне нас до відповіді про те, які перспективи розширення ЄС у східному напрямі та чи перевершують вигоди від членства в Євросоюзі з відповідними ризиками для постсоціалістичних держав.

У цій статті аналізуються національні інтереси країн «Вишеградської четвірки» в контексті їх вступу до ЄС, бажані вигоди, що спричинили політичну зміну в бік ліберальної демократії. Очікування політичних еліт та населення країн ЦЄ від інтеграції до Європейського Союзу, які

стали основними мотивами для цього політичного кроку. З іншого боку, досліджуються політичні та економічні вигоди для ЄС (загалом) і країн-лідерів Альянсу, що спричинили рішення про подальше розширення 2004 р. **Ключові слова:** національний інтерес, євроінтеграція, розширення на «схід», Центральна Європа, держави Вишеградської групи.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Якщо, розглядати інтеграцію країн ЦЄ в ЄС крізь призму національних інтересів кожного з учасників процесу, то можна зазначити, що вступ країн «Вишеградської четвірки» до Європейського Союзу був взаємовигідним для всіх суб'єктів, водночас передбачалися значні ризики, пов'язані з розширенням на «Схід» проекту ЄС. Проте співвідношення запланованих вигод та ризиків із реальними позитивними й негативними наслідками від вступу країн Центральної Європи до ЄС досі залишається не дослідженим. Наш аналіз цієї проблеми надасть можливість відповісти на запитання: які з цілей, заявлених суб'єктами інтеграційного процесу, були досягнуті через вступ країн «Вишеградської групи» до Євросоюзу та які негативні прогнози виправдались у зв'язку з тим самим політичним кроком?

Аналіз останніх публікацій. Оскільки процес інтеграції країн «Вишеградської четвірки» зайняв досить значний проміжок часу, можливі позитивні та негативні наслідки для ЄС неодноразово досліджувалися як українськими (В. Копійка, Є. Горюнова, Є. Рябінін), так і закордонними (М. Вахудінова, Г. Кіссінджер, А. Моравчик, М. Арзакаян, Д. Шпілев) науковцями. Водночас більшість праць зосереджуються на регіональному, загальноєвропейському рівні міжнародних відносин, питання ж ролі національних інтересів у євроінтеграційному процесі на сьогодні є малодослідженим. Отже, попередні наукові напрацювання в проблематиці європейської інтеграції держав «Вишеградської четвірки» будуть урховані нами для виконання поставленої нами мети дослідження.

Мета статті – усестороннє дослідження національних інтересів учасників «східного» розширення Євросоюзу, позитивних і негативних очікувань від проекту, а також ступінь реалізації очікуваних наслідків після інтеграції держав Вишеградської четвірки до ЄС.

Методика дослідження. Оскільки метою дослідження є аналіз вірогідних ризиків та вигод від інтеграції ЦЄ до ЄС із реалізованим станом впливу процесу інтеграції на розвиток субрегіону Центральної Європи, то для виконання поставленого завдання треба віднайти відповідний

інструмент. На мою думку, доречним буде застосування методики SWOT-аналізу. Аналіз – це SWOT-дослідницька процедура, ідея якої полягає в комплексному описі сил (Strength), слабкостей (Weakness), можливостей (Opportunities), загроз (Threats) під час розробки стратегії організації [1, с.108–109]. Зазвичай, використання цієї методики пов'язано в політичних науках зі стратегічним плануванням, але в нашій статті ми дотримуємося розуміння інтеграції не як сталого явища, але як постійного процесу, що має на меті федеративну уніфікацію всіх суб'єктів. Отже, потрібно окреслити хронологічні рамки дослідження в цьому підрозділі. Для досягнення мети порівняння запланованих вигод і ризиків доцільно розділити цю мету на два завдання: по-перше, здійснити SWOT аналіз інтеграції держав ЦЄ в ЄС до розширення Євросоюзу на «Схід»; по-друге, за допомогою цієї ж методики проаналізувати вигоди та ризики інтеграції «Вишеградської групи» після вступу до ЄС і, нарешті, порівняти між собою плановані наслідки інтеграції з чинними.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пропонується використати хронологічний період із завершення «передвступного» етапу інтеграції ЦЄ до ЄС, а саме з 1994 р. і до фактичного вступу держав «Вишеградської четвірки» до Євросоюзу – 2004 р., для виконання першого завдання – виявлення планованих наслідків вступу ЦЄ до ЄС.

Розпочнімо з аналізу сили (*Strength*) держав ЦЄ в контексті інтеграції до ЄС, а зокрема чим саме розширення на «схід» було вигідним для Євросоюзу, у цьому полягали переваги розширення в зазначеному напрямі, на противагу іншим векторам інтеграції.

Генрі Кіссінджер у своїй роботі «Світовий порядок» зосередив увагу на можливому геополітичному зиску для Євросоюзу як об'єднання від запланованого розширення на терени Центральної Європи. Зокрема, Г. Кіссінджер у своїй книзі зазначив, що крах біполярної міжнародної системи спричинив необхідність у видозміні міжнародної політики ЄС, розпад СРСР змістив наголоси дипломатії. Геополітичний характер європейського порядку зазнав принципових змін у ситуації, коли істотної військової загрози в межах ЄС не було. У радісній атмосфері традиційні проблеми рівноваги відміталися, як «стара» дипломатія, що мала бути замінена поширенням спільних ідеалів... Перед обличчям безпосередньої загрози міжнародний порядок трактувався, як протистояння протидіючих блоків, де домінували, відповідно, США й Радянський Союз. Коли ж

радянська влада занепала, світ став певною мірою багатополярним. Тож Євросоюз намагався визначити свою окремішню ідентичність [2, с. 76–77]. Важливими факторами, що активізували процес розширення ЄС, були розпад соціалістичного табору та виникнення нових демократичних держав. Ці події не лише трансформували економічний і політичний баланс сил на Європейському континенті, а й перетворили Євросоюз на єдиний центр тяжіння для країн ЦЄ.

Отже, однією з переваг держав ЦЄ в планах долучення до ЄС була загальні геополітичні обставини кінця Холодної війни, а саме зміцнення ЄС та його претензії на міжнародні лідерські позиції. Постсоціалістичні держави субрегіону Центральної Європи мали б стати ще одним доказом переваги політичної моделі «Західного Світу» над будь-якими альтернативами та, що важливіше, європейської політичної моделі над атлантичною. Відмовивши провадити свій вплив на Центральну Європу, Євросоюз утратив би не лише плацдарм для подальшого розширення, а й будь-які претензії на світове лідерство в нововиниклій багатополярній системі міжнародних відносин. Таким чином вдалі для держав ЦЄ геополітичні обставини стали фактором сили, що сприяв інтеграції до ЄС.

Окрім загальної вигоди ЄС у проєкті розширення на «Схід», існували також і національні інтереси лідируючих членів Євросоюзу, що ґрунтувалися навколо перспективи інтеграції держав «Вишеградської четвірки». Пропонуємо розглянути бачення держав-лідерів ЄС у контексті включення до Унії держав ЦЄ, аби визначити, які міжнародні політичні сили лобювали ідею розширення Євросоюзу за рахунок держав Вишеградської четвірки. Також цікавим є розкриття питання, які форми співпраці в рамках Об'єднання пропонувалися країнам Центральної Європи та які причини спонукали до прийняття рішення про повноправне членство держав ЦЄ.

Німеччина в кінці ХХ ст. зіткнулася з багатьма проблемами, що потребували невідкладного розв'язання, водночас виникла нагальна потреба модернізувати зовнішньополітичний курс у східноєвропейському напрямку. Передусім, канцлер німецької єдності Г. Коль наполягав на необхідності розширення Європейського Союзу й відзначав, що західний кордон Польщі не повинен назавжди залишитися східним кордоном ЄС. Німеччина, на думку Г. Коля, має велику кількість прикордонних держав-сусідів, саме тому вона повинна бути оточена демократичними державами-союзниками, а розширення Європейського Союзу на Схід необхідне державам Центральної та Східної Європи для зміцнення політичної й економічної стабільності на всьому континенті. Г. Коль

був переконаний, що ЄС має допомогти остаточно подолати розподіл Європейського континенту на Схід і Захід, а сильний та об'єднаний Європейський Союз зможе в майбутньому здійснювати вирішальний вплив на долю Європейського континенту. Тільки сильний ЄС зможе запобігти поверненню до національних держав зразка ХІХ ст. й спільно зі США взяти на себе відповідальність за долю світу [3, с. 22].

Отже, можемо визначити, що Німеччина була зацікавлена в розширенні ЄС у східному напрямку також через те, що це було чудовою можливістю убезпечити німецький східний кордон від можливих наслідків нестабільності в Центральному субрегіоні Європи, а підтримка проєкту «східного розширення» однією із найпотужніших внутрішніх політичних сил Євросоюзу була однією з найважливіших переваг (*Strength*) держав «Вишеградської четвірки» на довштупному етапі інтеграції.

Щодо Британії, то у своїй роботі «Євроінтеграція» українська дослідниця Є. Горюнова зазначила, що британське міжнародне лобі наполягало на подальшому розширенні ЄС унаслідок приєднання держав ЦЄ задля подолання розколу Європи, закладеного Ялтинсько-Постдамською міжнародною системою. Крім того, існував острах, що подальше поглиблення без розширення призведе до формування непрозорої структури ЄС для країн-кандидатів і збільшить кількість вимог для вступу. Ці ідеї відстоювала Велика Британія, яка протягом усього періоду євроінтеграції прагнула не допустити наднаціональної федеральної Європи, у якій би їй відводилася більшою мірою другорядна роль (зважаючи на «особливу» позицію Великої Британії в ЄС із низки питань). Тому для цієї країни основоположною стала формула «розширення замість поглиблення», яка допомагала б їй зберегти свій вплив у ЄС [8, с. 22–23].

Отже іще одним фактором сили ЦЄ (*Strength*) у контексті євроінтеграції на довштупному етапі була ситуативна підтримка ще одного лідера Європейського Союзу – Великої Британії, генезис цієї підтримки корінився в забезпеченні власних політичних інтересів у міждержавній взаємодії в системі ЄС.

Якщо ми розглядаємо міжнародну підтримку «східного розширення», як фактори сили (*Strength*), то логічно припустити, що спротив цьому проєкту розглядатиметься, як слабкості (*Weakness*) держав ЦЄ на довштупному етапі інтеграції до ЄС.

Природно, що геополітичні перспективи для Європейського Союзу від розширення на «Схід» супроводжувалися такими самими ризиками втрати міжнародного положення через значну амбітність цього політичного кроку. Коли в першій половині 1990-х років західноєвропейці роздумували

про природу нової нерозділеної Європи, тон їхнім дебатам задавали два питання щодо східноєвропейських держав та суспільств: звідки вони прийшли та, що важливіше, куди вони прямують? [9, с. 17] Коли перше питання для «Вишеградської четвірки» було визначеним та зрозумілим, а саме прийшли ці держави зі зруйнованого Соціалістичного блоку, то друге викликало сумніви стосовно того, чи справді молоді східноєвропейські держави будуть рухатися в парадигмі політичних реформ до ліберальної демократії західного зразка?

Отже, однією зі слабкостей (*Weakness*) «східного розширення» ЄС для держав ЦЄ до 2004 р. були недостатньо розвинуті демократичні інститути, що викликали сумніви в їх життєздатності в довгостроковій перспективі та можливостей їх уніфікації в загальноєвропейській політичній системі.

Окрім геополітичних ризиків, існували занепокоєння стосовно економічних витрат, які б мало понести ЄС як об'єднання, скоротивши таким чином допомогу для дійсних членів Євросоюзу. Наприклад, країни Середземномор'я на чолі з Францією висловлювали занепокоєння, що розширення ЄС на Північ і в перспективі – на Схід призведе до перегляду основних імперативів комунітарної регіональної політики, що автоматично викличе скорочення фінансово-економічної допомоги південним регіонам ЄС. Позиція Франції тут була категоричною й характеризувалася вимогами першочергового формування нової середземноморської політики ЄС. Ураховуючи активну політику ФРН щодо розширення ЄС на Схід, бачимо, що це загрожувало на тлі недавнього її об'єднання підірвати франко-німецьке співробітництво, яке традиційно виступало двигуном європейського інтеграційного процесу [7, с. 251].

Із початком трансформації східноєвропейських комуністичних суспільств, а особливо після воз'єднання Німеччини, відбулась активізація політики Франції стосовно держав ЦЄ, в основу якої було покладено концепцію створення Європейської конфедерації, проголошену Ф. Міттераном у 1989 р. [19, с. 3]. Така форма дала б змогу Західній Європі утримати країни ЦЄ в орбіті свого геополітичного впливу, водночас не сприяла б значному посиленню Німеччини, що не в національних інтересах Франції.

Отже, окрім явних та ситуативних союзників проекту «східного розширення», ця ідея отримала також і критику низки європейських держав на чолі з Францією, що на той час відігравала важливу роль у формуванні загального вектора політики Євросоюзу. Відтак ще однією зі слабкостей (*Weakness*) проекту «східного розширення» був спротив Франції цій ідеї.

Описавши сили та слабкості проекту «східного розширення ЄС» на

довступному етапі інтеграції з 1994 р. по 2004 р. ми можемо розглянути, які можливості (*Opportunities*) і загрози (*Threats*) були планованими для держав ЦЄ від вступу до ЄС.

Уже в перші роки після краху комунізму колишні дисиденти, а тепер політичні лідери Польщі, Угорщини й Чехословаччини, відчуваючи культурну та політичну спорідненість із ЄС і водночас прагнучи здобути економічні й безпекові вигоди членства, проголосили приєднання до ЄС кульмінацією своїх демократичних революцій. Центральне місце в їхній мотивації, урешті-решт, зайняв імператив приєднання до ЄС як засобу досягнення економічного процвітання [9, с. 11].

Отже, серед спільних мотивів приєднання до Європейського Союзу країн Вишеградської четвірки можемо виділити очікування геополітичних вигод, а саме остаточний розрив із невдалим соціалістичним проєктом та затвердження ліберального курсу реформ, що в перспективі мали б принести внутрішньополітичну стабільність й економічне процвітання в країнах ЦЄ. Також у всіх новосформованих політичних елітах держав Вишеградської четвірки неодноразово транслювалася ідея «Повернення до Європи», яка була одним із факторів що зумовили електоральну підтримку нових східноєвропейських демократичних сил на противагу застарілій соціалістичній системі. Отже, відступ від заявленої парадигми створював потенційний ризик утрати політичної переваги на наступних виборчих перегонах. Можемо додати ще внутрішньополітичні вигоди від інтеграції для політичних еліт держав ЦЄ.

Отже, серед вигод (*Opportunities*) від членства в ЄС країни ЦЄ планували скористатися геополітичним посиленням субрегіону на загальноєвропейській та світовій аренах; внутрішньополітичними можливостями утвердити електоральну перевагу демократичних політичних сил, а також можливостями економічного розвитку держав субрегіону в Європейському Союзі.

Проте в нашому аналізі до стратегічних цілей, пов'язаних з інтеграцією ЦЄ до ЄС, потрібно додати наміри національних держав «Вишеградської четвірки», які не сходяться із загальними вірогідними вигодами від входження до Євросоюзу.

Зокрема, на момент створення першого не комуністичного уряду в Польщі в 1989 р. загальноприйнятою була парадигма польської східної політики, запропонована в статті Ю. Мерошевського «Польська ост-політік», яка побачила світ у журналі Є. Гедройця «Культура» в 1973 р. Ю. Мерошевський обґрунтовував можливість припинення взаємних суперечок і конфліктів між поляками, росіянами, литовцями, білорусами

й українцями за умови визнання першими післявоєнного східного кордону Польщі остаточним і права трьох останніх на незалежність у випадку розпаду Радянського Союзу. Ідеї Мєрошевського-Гєдройця стали базовими у відносинах між сучасною Польщею й Україною, Литвою та Білоруссю [11]. У контексті інтеграції й бажання долучитися до цього процесу країн Східної Європи подібна стратегія, на думку польського дипломата Б. Цихонського, змогла б утвердити національну державу Польща як регіонального лідера та певного головного посередника у сфері переговорів між ЄС й Україною, Білоруссю та в перспективі з Російською Федерацією, що, безперечно, підвищило б міжнародний авторитет Республіки Польща. Цю тезу підтверджують також висновки Н. Карпчук, яка стверджує, що, розпочавши підготовку до вступу до ЄС в умовах, коли країни-члени Союзу, передусім держави-сусіди Польщі, без особливого ентузіазму сприймали бажання країни приєднатися до спільноти, уряд Польщі розробив програми інформування зовнішньої громадськості про країну. Публічна дипломатія була зорієнтована на формування й просування позитивного іміджу Польщі в країнах-членах ЄС і подолання негативних стереотипів [20, с.10].

Отже, окрім цілей, представлених у Вишеградській декларації, іще однією можливістю (*Opportunities*) для Польщі, додатковим засобом досягнення якої мала стати інтеграція до ЄС, було створення іміджу регіонального лідера Східної Європи на шляху подальшого розширення Євросоюзу в східному напрямі.

У цьому контексті регіонального лідерства існували також стратегічні цілі Угорщини, що у своєму втіленні спиралися на інтеграційний процес до ЄС. Наприклад, український дослідник О. Коломєєць у статті «Зовнішньополітичні імперативи сучасної Угорщини» стверджує, що одним із пріоритетів зовнішньої політики угорського уряду є діяльність Угорщини в Центральній Європі. З одного боку, це викликано стурбованістю угорськими меншинами, які проживають у сусідніх країнах, з іншого – Угорщина переконана у величезному енергетичному, економічному та геополітичному потенціалі регіону [12, с. 81].

Тобто О. Коломєєць у дослідженні виокремлює дві стратегічні можливості (*Opportunities*) Угорщини, пов'язані з інтеграцією Євросоюзу на «Схід», що виходять за рамки спільних інтересів ЦЄ. По-перше, власний проєкт регіонального лідерства в «Центральній Європі», а також підтримку національних меншин угорців у сусідніх країнах.

До того ж треба зазначити, що бачення поняття Східної Європи в Польщі й Угорщині відрізнялися, Будапешт також намагався розширити

межі Центральної Європи, використовуючи цей термін для опису області між Балтійським та Адріатичним морями задля приділення більшої уваги Західним Балканам, які завжди відігравали важливу роль у зовнішній політиці Угорщини [12, с.82].

Чехія й Словаччина у зв'язку з фактичним розділенням на дві незалежні держави 1993 р. на передвступному етапі інтеграції зосередили зовнішньополітичні зусилля передусім на збереженні досягнутих домовленостей із ЄС та досягненні загальних вигод, що передбачалися для всіх держав ЦЄ. Тобто для нових країн Словаччини й Чехії основним національним інтересом, досягнення якого передбачалося через вступ до ЄС, було збереження темпу інтеграційного процесу, досягнутого Чехословаччиною, а отже, збереження статус-кво як у загальноєвропейській міжнародній політиці, так і у відносинах у «Вишеградській четвірці».

Як і у випадку з Євросоюзом, інтеграція як двосторонній процес несли не лише позитивні очікування для держав «Вишеградської четвірки», а й ризики (*Threats*), пов'язані із вступом до ЄС.

Контакти між державами Центральної Європи та ЄС протягом довступного періоду інтеграції розкрили перед східноєвропейськими елітами вигоди від членства в ЄС, які вирости в їхніх очах через труднощі ведення справ із ЄС у статусі третьої країни. ЄС, як проаналізовано раніше, мав на меті мати зиск від політико-економічної співпраці з Центральною Європою. Але Центральна Європа намагалась отримати ще більший зиск. Така ситуація забезпечила ЄС істотну перевагу у відносинах із державами Вишеградської четвірки. На думку Е. Моравчика, такі моделі «асиметричної взаємозалежності» зумовлювали характер відносин між ЄС та країнами-кандидатами, а також між членами ЄС протягом договірних перемовин [10, с. 540]. Наскрізною логікою цього процесу було те, що більш «взаємозалежні» країни переважно отримують більше вигоди від лібералізування ринків, а тому схильні йти на поступки задля укладання договорів. У випадку політичних еліт нововиниклих ринкових економік Центральної Європи швидко з'ясувалося, що питання торгівлі та інтеграції з ЄС для них – це питання економічного виживання. Відтак очевидною для всіх стала їхня відносна слабкість у переговорах віч-на-віч із ЄС [8, с. 103].

Отже, питання суб'єктності країн ЦЄ у переговорному процесі стосовно інтеграції в ЄС, зважаючи на нерівність міжнародних політичних гравців, залишається дискурсивним і на сьогодні. З одного боку, ми не можемо не стверджувати те, що мета вступу до ЄС була одним з основних напрямів міжнародної політики та входила у сферу національних інтересів кожної

з країн Вишеградської групи; з іншого – не відкидаємо значний вплив держав-лідерів Євросоюзу на процес інтеграції країн ЦЄ як у міжнародних переговорах, так і у втручанні у внутрішню політику країн-кандидатів. Отже, за аналізом Е. Моравчика, інтеграційний процес вступу ЦЄ до ЄС створював потенційну загрозу (*Threats*) втрати частини національного суверенітету для всіх країн-кандидатів.

Економічні реформи, що потребувалися для вступу до ЄС, окрім явних фінансових преференцій, передбачали повне переформатування планової економічної системи до системи вільного ринку з обмеженими повноваженнями державних регуляторів. Подібна видозміна економік держав ЦЄ несла в собі соціальні ризики безробіття населення та підвищення міграції через відкритість кордонів із більш фінансово успішними країнами Західної Європи. Такі виклики для соціальної політики держав ЦЄ описані в роботах Є. Горюнової та Б. Юськіва.

Зокрема, у праці «Євроінтеграція» Є. Горюнова підкреслює, що для держав ЦЄ існував ризик, пов'язаний із процесом адаптації економіки держав ЦЄ, що поряд із досягненнями має низку недоліків; зростання цін, закриття неконкурентоспроможних підприємств (насамперед державної форми власності) і внаслідок цього – зростання безробіття, масова міграція робочої сили в більш розвинуті країни, необхідність перегляду пріоритетів національної економіки та ін. [8, с.106]. Б. Юськів у своїй роботі «Глобалізація та трудова міграція в Європі», опираючись на статистичні дані, робить висновок про те, що найбільш уразливими в умовах трансформації економічної системи є низькокваліфіковані працівники. Найпоширеніший розвиток сфер діяльності, залежних від висококваліфікованих людських ресурсів, неминуче призводить до зростання нерівності між високо- й низькокваліфікованою працею [13, с. 133].

Отже, можемо виокремити дві можливих, взаємопов'язаних групи ризиків (*Threats*) – від інтеграції держав «Вишеградської четвірки» до Європейського Союзу, а саме економічні ризики, що виникають через трансформацію економік держав ЦЄ та, як наслідок, соціальні ризики через можливі економічні проблеми.

Деякі дослідники, зокрема П. Гауен, висловлюють сумніви в тому, що ЄС активно сприяли економічному зростанню держав Центральної Європи. Ґрунтуючись на даних, отриманих у результаті проведення низки порівняльних економічних досліджень стосовно Вишеградського регіону П. Гауен дійшов висновків, що хоч «завдання ЄС не полягало в зумисній пауперизації Вишеградського регіону, проте ЄС також не ставив перед собою цілей сприяння економічному розвитку держав ЦЄ. Дія

спрямовувалася на те, щоб країни Вишеградської четвірки увійшли до західноєвропейського інтеграційного утворення (під егідою Німеччини), як структурно підпорядкований елемент у новому розподілі праці» [19, с. 2].

Проаналізувавши переваги та недоліки проєкту «східного розширення» для його учасників, можемо відобразити отримані результати в SWOT-матриці (рис.1).

<p>Strength</p> <ul style="list-style-type: none"> – геополітичні переваги «розширення на схід» для ЄС; – підтримка Німеччини; – ситуативна підтримка Великої Британії. 	<p>Weakness</p> <ul style="list-style-type: none"> – нерозвинені демократичні інститути держав ЦЄ; – супротив Франції.
<p>Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> – геополітичне посилення держав ЦЄ; – внутрішньополітичні дивіденди в державах ЦЄ; – економічні можливості в ЄС; – польське регіональне лідерство; – угорське регіональне лідерство; – захист угорських національних меншин. 	<p>Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> – часткова втрата національних суверенітетів держав ЦЄ; – економічні ризики держав ЦЄ; – соціальні ризики держав ЦЄ.

Рис. 1. SWOT-аналіз проєкту «розширення ЄС на схід» на довштупному етапі, 1994–2004 рр. (джерело: власна розробка)

Як очевидно, на проєкт «розширення на Схід» ЄС покладалися великі надії, пов'язані із не меншими ризиками від амбітного задуму. Тому на наступній стадії нашого дослідження ми спробуємо дати відповіді на запитання щодо того, які ж наслідки були виправдані в подальшому етапі інтеграції, а саме після вступу держав ЦЄ до ЄС.

Звісно, збільшення членів Європейського Союзу трансформувало і міжнародну політику та статус держав ЦЄ, а отже, і співвідношення сильних та слабких сторін «розширення на Схід» для ЄС.

Серед усіх згаданих вигод можемо констатувати, що більшою мірою вони були виправдані після фактичного вступу країн ЦЄ до

ЄС. Наприклад, Євросоюз як об'єднання збільшив свій геополітичний вплив та утвердився, як важливий міжнародний гравець та один із центрів «м'якої» сили на світовому рівні, що підтверджується висновками М. Вахудінової, яка стверджує, що після інтеграції країн ЦЄ ЄС здійснило трансформацію до унікального регіонального гегемона: європейські держави, які перебувають в орбіті його (здебільшого економічної) могутності, можуть домагатися приєднатися до нього [79, с. 11]. Також завдяки значним економічним інвестиціям та політичному впливу ЄС на внутрішню політику країн «Вишеградської четвірки» вдалось уникнути економічної та політичної кризи в Центральній Європі і, як наслідок, на Європейському континенті загалом.

Отже, мета Євросоюзу збільшити свій міжнародний вплив через вступ держав ЦЄ до ЄС виявилася виправданою, а отже, і сильна сторона (*Strength*) проекту «східного розширення» – «Геополітичні переваги «розширення на схід» для ЄС» (рис.1) – залишилася дійсною й після 2004 р. – п'ятого розширення ЄС.

Щодо Німеччини, як визначає Є. Рябінін, геополітичні цілі ФРН не виправдалися повною мірою через вступ країн Центральної Європи до ЄС, у зв'язку з тим, що як показала практика, держави «Вишеградської четвірки» проводять зовнішню політику у фарватері американської зовнішньополітичної доктрини [4, с. 15]. Водночас ми не можемо заперечувати того, що вплив Німеччини в рамках Європейського Союзу після розширення ЄС на «Схід» значно посилюється, але перетворення національної держави Німеччина в самостійного гравця міжнародного рівня, що без підтримки ЄС потенційно міг би протистояти на дипломатичній арені міжнародним центрам сили (США, Китай й ін.) не відбулося. Натомість ФРН змогла уникнути можливих кризових, явищ на кордонах, удаю змістивши межі ЄС зі східного кордону власної держави на східні терени держав «Вишеградської четвірки».

Отже, можемо зазначити, що підтримка Німеччиною проекту «розширення на Схід» більшою мірою була виправданою, що зберігає сильну сторону (*Strength*) інтеграційного задуму чинним.

Великобританія, як засвідчив час, не змогла досягнути мети, покладеної на приєднання ЦЄ до ЄС. Подальше поглиблення співпраці в рамках проекту Євросоюзу не призупинилося на час інтеграції держав ЦЄ, про що свідчить наявність Ніццького та Лісабонського договорів. Проте довгий час британці були одними з головних опозиційних сил, що успішно виступали проти створення наднаціональної держави на базі Європейського парламенту в «Альянсі консерваторів та реформістів»

разом із провідними політичними партіями країн «Вишеградської четвірки». Стратегія Великої Британії стосовно інтеграції держав ЦЄ в ЄС не виправдала покладених на неї сподівань. Незалежно від уключення нових членів до ЄС, поглиблення інтеграції в Євросоюзі відбувалось із темпом, який не міг улаштувати британський політикум, у подальшому дедалі віддаляючи Велику Британію від статусу однієї з держав-лідерів Європейського Союзу.

Отже, сильна сторона (*Strength*) ситуативної підтримки «східного розширення» Великою Британією виявилася знівельованою виниклою після 2004 р. політичною дійсністю.

Здебільшого слабкі сторони (*Weakness*) інтеграції Центрально-Східної Європи знайшли своє втілення після входження «Вишеградської четвірки» до ЄС. Адже розширення 2004 р. поглибило розкол у самій Європі. На сьогодні можемо говорити про стару та нову Європу, маючи на увазі не лише час приєднання до ЄС, а й геополітичні пріоритети [4].

Крім того, Франція як національна держава втратила свій минулий вплив у рамках проєкту ЄС, акцент політичної потуги із часом невпинно переходив до ФРН, полишивши Францію далеко не другорядною, проте вже й не вирішальною силою у сфері прийняття політичних у Європейському Союзі. Тонкий баланс взаємодії між лідерами ЄС, що багато в чому й сформував подальший розвиток співпраці в Західній Європі, був порушений.

Отже, можемо констатувати, що після 2004 р. проєкт «східного розширення» повною мірою успадкував попередні слабкості (*Weakness*).

Серед зазначених можливостей (*Opportunities*) можемо відзначити, що більшість із них виправдалися після входження країн ЦЄ до ЄС. Наприклад, геополітичні переваги через вступ до ЄС неодноразово були підтвердженні в дослідженнях К. Фрейзера, британського політичного аналітика та автора «Вступу до європейської зовнішньої політики». У цій праці він стверджує, що через інтеграційний процес вступу до Євросоюзу для Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині відкрито полегшений доступ на ринки Західної Європи. Ці країни були прийняті у ВТО, Всесвітній банк, МВФ, де вони почали брати участь у виробленні ключових для всього світу рішень [13, с. 112]. Отже, країни ЦЄ остаточно змогли стати частиною європейської спільноти, що й заявлено геополітичними цілями «Вишеградської четвірки».

Вступ до ЄС став потужним стимулом до економічного росту країн ЦЄ. За даними статистики, темпи росту підвищилися в середньому

удвічі. Майже в усіх нових членах ЄС спостерігалось піднесення промисловості. із 2001 р. до 2008 р. річний обсяг випуску промислової продукції збільшився в них в 1,3–1,8 раза за росту в «старожилах» ЄС усього на 6 %. У Болгарії, Словаччині та особливо, у Чехії промислове виробництво росло швидше від економіки загалом [14, с. 101].

Східноєвропейські країни, котрі успішно розвивалися на початку нового століття, стали конкурентами для держав – засновниць Євросоюзу. Вони, за оцінкою президента Римського інституту політичних, економічних і соціальних досліджень Д. Фара, як і Китай, Індія, стали причиною «сповільнення економічного розвитку Італії» [16, с. 64]. Отже, можемо зазначити, що спільні економічні цілі для країн Центральної Європи були досягнуті із вступом до Європейського Союзу.

Ми не можемо відкинути той факт, що інтеграційний процес загалом і вступ до Євросоюзу як один із його елементів позитивно впливали на стабілізацію політичної та економічної ситуації в Центральній Європі. Отже, євроінтеграція позитивно вплинула на отримання вигоди внутрішньополітичної та зовнішньополітичної безпеки в державах «Вишеградської четвірки».

Загалом питання про те, чи сформувалися на момент вступу до ЄС у державах ЦЄ, режими ліберальних демократій західноєвропейському зразку? І на сьогодні лишається дискусійним у політичній науці. Дослідниця М. Вахудінова переконує, що до 2004 р. принаймні в трьох країн із «Вишеградської четвірки» (Чехії, Польщі, Угорщині) відбулися незворотні політичні зміни, що не дають можливості віднести їх до «неліберальних» режимів [9, с.103]. Опонує їй український дослідник Є. Рябінін, який стверджує, що розширення 2004–2007 рр. поглибило розкол у самій Європі, і на сьогодні можемо говорити про стару та нову Європу, маючи на увазі не лише час приєднання до ЄС, а й геополітичні пріоритети [4 с.15].

Проте в нашому дослідженні пріоритетним показником усе ж буде той факт, що в державах ЦЄ за допомогою євроінтеграції та прямого впливу Євросоюзу на внутрішню політику країн «Вишеградської четвірки» все ж таки сформувався демократичний механізм зміни та циркуляції політичних еліт. Цей фактор надає можливість оцінювати внутрішньополітичні вигоди, для ЦЄ як виправдані після розширення на «Схід» 2004 р.

Проекти регіонального лідерства Польщі та Угорщини натрапляли на труднощі, пов'язані зі зниженням темпу євроінтеграції як у східному,

так і в південному напрямках. Жодна з держав Центрального регіону Європи так і не змогла однозначно утвердити свої претензії на лідерство в міжнародних відносинах. Східна політика Польщі, ґрунтована на вказаній доктрині, залишала невирішеним питання про те, яким чином сприяти зміцненню незалежності колишніх республік СРСР й одночасно просувати польсько-російське примирення. Досвід останніх двадцяти років довів, що чим наполегливіше Польща підтримує країни Східної Європи, тим гострішою стає криза у відносинах між Варшавою й Москвою [11, с. 3].

Загальною метою зовнішньополітичної діяльності Будапешта в Центральній Європі є зміцнення політичних та економічних відносин з усіма державами регіону з одночасним наданням допомоги їхніми угорським меншинам, що відбивається в наявності угорських партій у коаліційних урядах країн (Словаччина й Румунія), позитивних особистих стосунках між урядами (Румунія), а також намагання отримати членство в ЄС (Сербія). Владна еліта Будапешта використовувала сприятливі умови та значно розширила політичні привілеї для власних меншин у країнах-сусідах, наприклад пом'якшення умов набуття угорського громадянства і надання їм права голосу. Лояльне ставлення багатьох Центральноєвропейських лідерів до Угорщини проявилось не лише в прагненні уникнути критики угорського уряду за його суперечливі внутрішні реформи, але й деякі з них навіть захищали його від заперечень Європейської комісії [12, с. 82]. Отже, претензії на лідерство в Центральній Європі для Угорщини досі залишається не виконаним завданням, але на шляху до розв'язання поставленого завдання угорська політична еліта змогла значно розширити та утвердити політичні права власних національних меншин у сусідніх державах.

Питання втрати частини національного суверенітету під час вступу до ЄС і на сьогодні є не лише предметом критики в сучасних євроскептичних партіях країн ЦЄ, але й дискусійною темою для доповідей аналітиків політичної науки. Проте, попри ставлення науковців до цього негативного симптому інтеграції, більшість учених визнають виправданість ризику втрати частини суверенітету держав «Вишеградської четвірки» під час вступу до ЄС. М. Вахудінова приходить до висновку, що розміри вигод, пропонованих державам ЦЄ, створювали глибоку асиметрію владних відносин між претендентами на вступ та чинними членами ЄС, адже перші сильно залежали від ЄС, тоді як ЄС ледве залежав від них узагалі. Ця «асиметрична взаємозалежність» накладе відбиток на всі їхні відносини з ЄС як на передвступному етапі, так і після розширення ЄС 2004 р. [9, с. 84].

Загальні фінансові преференції також мали свою ціну у вигляді виправданих ризиків в окремих секторах економіки. Зокрема, український науковець В. С. Ложечкін підкреслює, що найбільш проблемними в процесі інтеграції держав ЦЄ до ЄС стали питання працевлаштування громадян держав «Вишеградської четвірки» в державах Європейського Союзу, приєднання польського й словацького аграрного сектору до спільної європейської аграрної політики, охорони навколишнього середовища, допомоги державним підприємствам, дозволу на придбання землі іноземцями, приведення польських і словацьких продуктів до норм якості ЄС, розмір фінансових внесків нових членів у бюджет ЄС [17, с. 52].

Так, за рівнем співвідношення до ВВП у більшості країн ЄС робоча сила є переоціненою. Зокрема, у шести державах ЄС, які широко використовують так звану шведську модель соціалізму (Бельгія, Данія, Швеція, Франція, Італія, Фінляндія), робоча сила дуже переоцінена. Ще в 10 державах ЄС робоча сила просто переоцінена. Лише в країнах ЦЄ робоча сила недооцінена [18, с. 102].

Отже, можемо вважати, що передбачені економічні та соціальні загрози виправдані для держав ЦЄ після інтеграції до ЄС.

Проаналізувавши стан проєкту «розширення на Схід» після його фактичного втілення у 2004 р., ми можемо наочно показати отримані результати у SWOT-матриці (рис. 2).

<p>Strength</p> <ul style="list-style-type: none"> – геополітичні переваги «розширення на схід» для ЄС; – підтримка Німеччини. 	<p>Weakness</p> <ul style="list-style-type: none"> – нерозвинені демократичні інститути держав ЦЄ; – супротив Франції.
<p>Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> – геополітичне посилення держав ЦЄ; – внутрішньополітичні дивіденди в державах ЦЄ; – економічні можливості в ЄС; – захист угорських національних меншин. 	<p>Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> – часткова втрата національних суверенітетів держав ЦЄ; – економічні ризики держав ЦЄ; – соціальні ризики держав ЦЄ.

Рис. 2. SWOT-аналіз проєкту «розширення ЄС на схід» після 2004 р. (джерело: власна розробка)

3. ВИСНОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проаналізувавши можливі ризики й вигоди від процесу інтеграції держав ЦЄ до ЄС, можемо зробити такі висновки. Геополітичні переваги від розширення на «Схід» у короткостроковій перспективі передбачалися для всіх учасників інтеграційного процесу. До того ж для ЄС і для ЦЄ ці вигоди багато в чому опиралися на нову міжнародну політичну реальність, що виникла після розпаду Радянського Союзу. Проте, коли для чинних членів інтеграційне розширення було амбітним, але не визначальним проєктом, для держав ЦЄ входження до Європейського Союзу стало питанням забезпечення стабільності й процвітання країн, що нещодавно вийшли з ліквідованого Варшавського блоку. Така нерівність позицій у переговорному процесі спричинила всі подальші поступки країн «Вишеградської четвірки», що, по суті, мали своє втілення в соціальних ризиках та вимушеній відмові від частини державного суверенітету. Проте, зважаючи на досить неприємну перспективу залишитися «сірою зоною» між умовним «Заходом» із Євросоюзом та «Сходом» у вигляді нового об'єднання колишніх країн Радянського Союзу, для держав ЦЄ лишилося досить мало варіацій для політичного маневру. Для ЄС приєднання держав ЦЄ до Євросоюзу означало значні економічні вкладення без гарантії їх повернення, у тому числі в збиток для країн-членів Союзу. Це, а також той факт, що держави-лідери Об'єднання по-різному бачили майбутній розвиток поглиблення співпраці в рамках чинного проєкту, спричинило досить тривалий процес підготовки до вступу нових членів із Центральної Європи. З іншого боку, потрібно зазначити, що на момент вступу до Євросоюзу держави «Вишеградської четвірки» змогли досягнути фактичного визнання досягнення політичних критеріїв для вступу до ЄС без досягнення всіх економічних вимог.

На сьогодні, незважаючи на значні темпи росту, економіка держав ЦЄ не досягла рівня західноєвропейських сусідів так само, як і рівень соціального забезпечення населення. З іншого боку, треба зазначити, що держави «Вишеградської четвірки» не можуть зрівнятись із політичним впливом країн Західної Європи. На мою думку, подальше розширення проєкту ЄС на держави, які тією чи іншою мірою перебувають у сфері інтересів країн ЦЄ, змогло б поліпшити баланс між умовною Західною та Центральною Європою, збільшивши як економічний простір для «Вишеградської четвірки», так і міжнародний політичний вплив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дон, В. А. (2006). *Словник системного аналізу проблем державного управління*. Київ: НАДУ, 147 с.
2. Генрі, Кіссінджер (2018). *Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті*. Київ: Наш Формат, 320 с.
3. Шпилев, Д. А. (2012). *Системная трансформация в интерпретации политического руководства германии*. Изд. НИСОЦ. 2012. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/x3111o38v8/direct/71409556.pdf>
4. Рябінін, Є. В. (2013). Етапи розширення ЄС: ретроспективний аналіз. *Зовнішні справи*, № 7, с.12–15.
5. Иорданская, Э. (2002). Расширение ЕС на восток: позиции Германии. *Мировая экономика и международные отношения*, № 2, с. 64–74.
6. Арзаканян, М. (2003). *Политическая история Франции XX века*. Москва: Высш. шк., 157 с.
7. Копійка, В. В. (2005). *Європейський Союз: Досвід розширення і Україна*. Київ: Юрид. думка, 445 с.
8. Горюнова, Є. (2013). *Євроінтеграція*. Київ: Академія, 224 с.
9. Мілада, Анна Вахудова (2009). *Нерозділена Європа. Демократія важелі впливу та інтеграція після комунізму*. Київ: Києво-Могилянська академія, 380 с.
10. Moravcsik, A. (1993). Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization*, 51, с. 513–553.
11. Сидорук, Т. *Роль Польщі у формуванні східної політики Європейського Союзу*. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26858/38-Sydoruk.pdf?sequence=1>
12. Коломієць, О. (2018). Зовнішньополітичні імперативи сучасної Угорщини. *Сучасне суспільство*, № 1, с. 75–86.
13. Юськів, Б. М. (2009). *Глобалізація і трудова міграція в Європі*. Рівне: Вид. О. М. Зень, 476 с.
14. Глинкина, С. П. (2010). *Страны Центральной и Восточной Европы – новые члены Европейского Союза: проблемы адаптации*. Москва: Наука, 496 с.
15. Пендзей, І. *Процес інтеграції країн східної Європи у європейський союз: історичні передумови, етапи, результати*. URL: <https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4043/4639>
16. Фара, Д. М. (2004). Страна, ищущая свой путь. *Современная Европа*, 2, с. 57–68.
17. Ложечкін, В. С. (2009). Етапи європейської інтеграції Республіки Польща (1989–2004 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*, 2, с. 49–53.
18. Сіньова, Л. М. (2017). Проблеми законодавчого забезпечення соціальних допомог в умовах євроінтеграції України. *Соціальне право*, 2, с. 113–120.
19. Халецька, Л. П. (1999). Позиція Франції з проблеми розширення Європейського Союзу на Схід. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*, 42, с. 64–68.
20. Карпчук, Н. П. (2017). Публічна дипломатія Польщі як чинник Європейської інтеграції. *Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки*, 15, с. 96–107.

THE PROCESS OF EU ENLARGEMENT TO THE «EAST» OF 2004 IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL INTERESTS OF THE PARTICIPANTS

The transformation of the states of Central Europe from post-socialist countries with an uncertain future to current members of the European Union is one of the most significant achievements of the European integration process. However, even today the question remains whether this geopolitical action («expansion to the East») fulfilled the aspirations of its participants and what was the price of an ambitious political step into the European community? Of course, in addition to the obvious participants in the project of enlargement to the East, such as the Visegrad Four and the European Union, the then leaders of the European Union, who pursued their own national interests from the project, also took part in this process. Thus, the negotiation process on the integration of Central European states into the European Union was reflected in the subtle interaction of national interests of its subjects, which led to compromise political decisions that laid the future of the European Union. The study of the national interests of this European integration process reveals the genesis of modern international relations in the EU, the formation of problems and benefits of modern European integration and the reasons for the spread of disintegration processes in the European Union. In addition, an analysis of the realization of national interests through the integration of Central European countries into the EU will provide insight into the extent to which these interests are justified, which in turn will push us to answer what further prospects for EU enlargement in the east and whether outweigh associated risks for post-socialist states.

This article analyzes the national interests of the Visegrad Four countries in the context of their accession to the EU, the desired benefits that have led to political change towards liberal democracy. The expectations of the political elites and the population of the CEE countries from integration into the European Union, which became the main motives for this political step. On the other hand, it examines the political and economic benefits for the EU (in general) and the Allies that led to the decision to expand in 2004.

Key words: national interest, European integration, expansion to the «east», Central Europe, Visegrad Group countries.

REFERENCES

1. Don, V. A. (2006). Dictionary of system analysis of public administration problems [Slovnnyk systemnogo analizu problem derzhavnogo upravlinnya]. Kyiv: NADU, 147 p. (in Ukrainian).
2. Genri, Kissindzher (2018). World order. Reflections on the nature of nations in the historical context [Svitovyj porjadok. Rozdumy pro xarakter nacij v istorychnomu konteksti]. Kyiv: Nash Format, 320 p. (in Ukrainian).
3. Shpylev, D. A. (2012). Systemic transformation in the interpretation of the German political leadership [Systemnaya transformacya v interpretacyi politycheskogo rukovodstva germaniy], NY SOCz, URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/x3111o38v8/direct/71409556.pdf> (in Ukrainian).
4. Ryabinin, Y. V. (2013). Stages of EU enlargement: a retrospective analysis [Etapy rozshyrennya YeS: retrospektyvnyj analiz], *Zovnishni spravy*, 7, p.12–15. (in Ukrainian).
5. Yordanskaya, E. E. (2002). U enlargement to the east: Germany's position [Rasshyrenye ES na vostok: pozyciya Germaniy], *Mirovaya ekonomika y mezh-dunarodnye otnosheniya*, 2. p. 64–74 (in Russian).
6. Arzakanyan, M. (2003). Political history of France in the XX century [Politycheskaya ystorya Franciy XX veka], Moskva: Vysshaya shkola, 157 p. (in Russian).
7. Kopijka, V. V. (2005). The European Union: The Enlargement Experience and Ukraine [Yevropejskyj Soyuz: Dosvid rozshyrennya i Ukrayina], Kuiv: Yurydychna dumka, 445 p. (in Ukrainian).
8. Goryunova, Y. (2013). European integration [Yevrointegraciya], Kyiv: Akademiya, 224 p. (in Ukrainian).
9. Milada, Anna Vaxudova (2009). An undivided Europe. *Democracy is a lever of influence and integration after communism* [Nerozdilena Yevropa. Demokratiya vazheli vplyvu ta integraciya pislya komunizmu], Kyiv: Kyievo-Mogylyanska akademiya, 380 p. (in Ukrainian).
10. Moravcsik, A. (1993). Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization* [Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. International Organization], 51, p. 513–553 (in English).
11. Sydoruk, T. The role of Poland in shaping the Eastern policy of the European Union [Rol polshhi u formuvanni sxidnoyi polityky yevropejskogo soyuzu], URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26858/38-Syodoruk.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).
12. Kolomiyecz, O. (2018). Foreign policy imperatives of modern Hungary [Zovnishnopolitychni imperatyvy suchasnoyi Ugorshhy'ny] *Suchasne suspilstvo*, 1. p. 75–86. (in Ukrainian).
13. Yus'kiv, B. M. (2009). Globalization and labor migration in Europe [Globalizaciya i trudova migraciya v Yevropi], Rivne: Vy'davec' O. M. Zen', 476 p. (in Ukrainian).
14. Gly'nky'na, S. P. (2010). The countries of Central and Eastern Europe are new members of the European Union: problems of adaptation [Strany Central'noj y Vostochnoj Evropy – novye chleny Evropejskogo Soyuza: problemy adaptacyi], Moskva: Nauka, 496 p. (in Russian).
15. Pendzej, I. The process of integration of Eastern European countries into the European Union: historical background, stages, results [Proces integraciyi krayin sxidnoyi yev-

ropy` u yevropejs`ky`j soyuz: istory`chni peredumovy`, etapy`, rezul`taty`], URL: <https://scijournals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4043/4639> (in Ukrainian).

16. Fara, D. M. (2004). A country looking for its way [Strana, y`shhushhaya svoj put`. Sovremennaya Evropa], 2, p. 57–68 (in Russian).

17. Lozhechkin, V. S. Stages of European integration of the Republic of Poland (1989–2004) [Etapy` yevropejs`koyi integraciyi Respubliky` Pol`shha (1989–2004 rr.)], *Nauka. Religiya. Suspil`stvo*, 2, p. 49–53 (in Ukrainian).

18. Sin`ova, L. M. (2017). Problems of legislative provision of social benefits in the conditions of Ukraine's European integration [Problemy` zakonodavchogo zabezpechennya social`ny`x dopomog v umovax yevrointegraciyi Ukrayiny`], *Social`ne pravo*, 2, p. 113–120 (in Ukrainian).

19. Xalez`ka, L. P. (1999). France's position on the problem of enlargement of the European Union to the East [Pozy`ciya Franciyi z problemy` rozshy`rennya Yevropejs`kogo Soyuzu na Sxid], *Visny`k Ky`yivs`kogo universy`tetu imeni Tarasa Shevchenka*, 42, p. 64–68 (in Ukrainian).

20. Karpchuk, N. P. (2017). Polish public diplomacy as a factor of European integration [Publiczna dy`plomatiya Pol`shhi yak chy`nny`k Yevropejs`koyi integraciyi], *Mizhnarodni vidnosy`ny`seriya «Polity`chni nauky»*, 15, p. 96–107. (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 07.01.2021 р.

УДК 351.862.4(477:470)

Natalia Nikolaienko,

Doctor of Political Sciences, Full Professor,

National University of Shipbuilding named after Admiral Makarov,

ORCID ID 0000-0002-2558-4749

nikvlad96@ukr.net

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-273-283

RUSSIAN AGGRESSION AS A CHALLENGE IN THE SPHERE OF UKRAINE'S NATIONAL SECURITY

It's stated that the annexation of Crimea and Russian-Ukrainian hybrid war in Eastern Ukraine is a threat and a challenge not only to Ukraine's national security, its sovereignty but also to the contemporary world order. Ukrainian political system has not yet formed an appropriate and effective means and mechanisms to counter Russian hybrid expansion. The author underscore that it is impossible to ensure national security of Ukraine today, using only traditional approaches combined to improve the state security functions or satisfy some narrow interests. This approach is ineffectual and also stimulates overspending

of public resources and leads to duplication of the central authorities' functions, and sometimes even starts threat to the state's national interests. Russian aggression is the result of ineffectual government policies, rising corruption, and lack of sufficient resources to ensure living standards of the population. It is proved that for Russia the war with Ukraine is a perfect way to overcome the dysfunctional private system, as cheap media and small losses not only ensured survival but also laid the possibility of prolonged exposure to other geopolitical players, and development trends in the geopolitical environment.

Key words: *challenges, aggression, national security, hybrid warfare, security area, political system, elite, corruption, society, authorities.*

1. INTRODUCTION

The Russian aggression, which began in February 2014, revealed the devaluation of the national security structures of the Ukrainian state and confirms the challenge to its statehood. In this regard, the question of the need to analyze national security in the Russian-Ukrainian hybrid war is raised.

Nowadays the most topical problem for Ukraine is Russia's aggression aimed at destabilizing the internal situation within the state, loss of public legitimacy by the state leadership and chaotic political processes.

Today, the world can observe one of the longest and bloodiest hybrid wars in human history. This war was called the Russian-Ukrainian hybrid war. The fighting has been taking place on the territory of the Ukrainian state for the seventh year in a row, and none of the leading experts on this issue is able to make an accurate predictions about its further duration. There is no doubt that this is a hybrid aggression. This confirms the scale of hostilities in the east of the Ukrainian state with the involvement of mercenaries and military personnel from the neighboring country or open intervention in the Autonomous Republic of Crimea with the subsequent annexation of the peninsula. Also, the confirmation of the hybrid war is the deployment of an information attack by the aggressor states with the use of certain destructive political and social technologies.

The annexation by the Russian Federation of the Ukrainian territory – the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol, parts of the Donetsk and Lugansk regions, and building such quasi-states as «Donetsk People's Republic» and «Lugansk People's Republic» prove that studying of the principles and mechanisms of Russian invasion requires a comprehensive research in an ongoing hybrid war.

According to the author, it is appropriate to use the definition «Russian-Ukrainian warfare» when analyzing Russia's aggression against Ukraine.

The problem of Russia and Ukraine's conflict, Russia's aggression is relevant and debatable, and it continues to draw attention of both foreign and domestic scientists, analysts who are not indifferent to the problem of Russia's undeclared war against Ukraine.

Theoretical Basis of the Study. A considerable number of foreign (F. Hoffman, J. Mattis, B. Renz, H. Smith) and domestic scientists (O. Levchenko, Ye. Mahda, V. Gorbulin, G. Pocheptsov) have devoted their researches to studying of hybrid warfare phenomenon.

The Purpose of the Article. The aim of the study is to identify the main challenges to the Ukrainian security space in the context of the Russian-Ukrainian hybrid war and to identify the main mechanisms for ensuring the national security of Ukraine.

Research Methodology. In the study research methods were used such as comparison, classification, theoretical modeling, elucidation of causal relationships, systematization, abstraction and specification, analysis of documentation and results of researchers on the problem of the study.

Russia's aggressive policy has illustrated itself in the military, political, economic, social, and humanitarian and information dimensions. In his paper Ye. Mahda states that hybrid war, in its wide meaning, is a set of prepared and implemented military, diplomatic, economic and informational actions aimed at achieving strategic goals. Hybrid warfare components are the following: universal and non-standard threats, terrorism, subversive actions when using the latest or non-template technologies to resist the enemy's advantage in military potential [3].

V. Horbulin was one of the first domestic researchers to point out the concept of «hybrid warfare» in Russia's actions against Ukraine. This kind of war is unique from a structural and functional point of view as it is «hybrid» in form and «asymmetric» in content. The most explicit nature of the new war was first demonstrated by Russia's annexation of the Autonomous Republic of Crimea in the spring of 2014, and further support for its actions by local radical elements and the full-scale invasion of the Russian units into the eastern regions of Ukraine. Although each specific element of this «hybrid warfare» is not new and has been used in almost all wars of the past, the coherence and interrelation of all the elements, the dynamism and flexibility of their implementation, and the increasing value of the information factor are unique [1].

The current Russian-Ukrainian warfare has been called a hybrid, because the confrontation with Russia's aggression and influence in various spheres is taking place not only on the front lines, but throughout the territory of

Ukraine. We can identify such elements of a hybrid warfare as propaganda, which is based on outright lie, manipulation and substitution of concepts, denial of war and the Russian Federation's participation in this war; imputation Ukraine in its own crimes, distortion of facts in Ukrainian history; trade and economic pressure and energy blockade; terror and intimidation of Ukrainian citizens; cyberattacks and attempts to destabilize critical infrastructure. One can agree that several measures have been taken in Ukraine to counteract Russian propaganda aggression. Ukrainian government banned access to some Russian social networks, and strengthened cyber security (with international help). However, the Russian Federation maintains carrying out special information operations throughout Ukraine, using a variety of channels, including illicit media resources and social networks, undermining the country's reform processes [5].

2. RESULTS OF THE RESEARCH

Today's events in the East and the annexation of Crimea are the results of inefficient state policy, growing corruption, and the lack of sufficient financial resources to activate economic processes. A large territory, industrial districts and complexes were left to the mercy of local elites of eastern Ukraine. The only thing the local government cared about was a subvention from the state. This made it possible to parasitize at the level of the national economy, blackmailing the central government with actions of disobedience.

After the analysis of the Russian hybrid aggression (since 2014 until today), the authors conclude that it is hybrid in its character and mixed in the actions, technics and methods, changing role of the civilians, local public movements and political organizations and their transformation into active participants in forced confrontation.

However, an important aspect of the Russian-Ukrainian hybrid warfare is the use of the Russian Federation not only the military strategy of dismantling the Ukrainian statehood but also destroying its political institutions. It therefore threatens Ukraine's national security, causes the alliance with the enemy both individuals and organizations and structures. It also means that Russia actively made inroads into the Ukrainian authorities and vigorously pursued its recruitment policy in military and security forces.

As Hungarian researcher András Rácz points out that the use of the terms by NATO has been a breakthrough in the discourse of hybrid warfare and hybrid threats. Since July 1, 2014, Alliance representatives have publicly and openly indicated that an alternative of warfare has become «hybrid war»

(Hybrid war, 2014). Soon, this term was picked up by the world's leading media, and at the NATO Summit in Wales in September 2014, they proposed it to consider as hybrid «a broad range of highly integrated open and hidden military, paramilitary and civilian means» [9].

Russian aggression against Ukraine is based on two types of influence: internal and external. Thus, trying to put an appropriate pressure on Ukraine, Russia has created a political enclave of influential Ukrainian politicians, Ukrainian media, and public and cultural figures who supported its actions. Here is a statement on this topic made by British military analyst R. Thornton: «The Russian information product is designed to influence the mind. However, those affected should be properly trained. Moscow is in favor, since the new independent states that were part of the Soviet Union have many ethnic Russians, and Russian-speaking citizens. These Russian minorities in such countries as Ukraine, the Baltic States, Moldova and Georgia are the key objectives of the present Moscow information warfare campaign» [7].

Russian aggression as a challenge to the Ukrainian security space can be considered as a result of the transformation of the political system and development the Russian Federation, the main characteristics of which are the following: ongoing links between business and state structures, the lack of a competitive environment, the formation of a resource allocation system according to the degree of loyalty.

For the Russian Federation, war with Ukraine is an ideal way of overcoming the dysfunctionality of its system. The point is that relatively cheap means and small losses ensure survival and also provide opportunities for permanent influence on other geopolitical players as well as on shaping trends in the geopolitical environment.

But at the same time, it should be noted that the development of the Ukrainian state, its economic, political and cultural potential had an unreliable basis. The corrupt structure of the economy and politics has also led to Russian aggression. If detailed, it is the corruption factors that can explain the lost opportunities for reform and European integration in the first stages of independence; the crisis of Maidan 2004 and pro-Russian lobby's rise to power; the failure of key reforms after the Dignity Revolution and a significant decline in citizens' standard of living.

Ukraine inherited from the Soviet Union an enormous part of the powerful industry, which became the economic foundation of the country in the process of its development. An instrument of Russian aggression was to gain control of all important objects of the Ukrainian industry. The use of political and social technologies of a destructive nature undoubtedly accompa-

nied this process. The Russian, Ukrainian and European oligarchies played an active role in this issue. They accomplished the tasks with no or very little effort thanks to certain liaisons and influence on the Ukrainian power structure. The expansion and intensification of the impact of corruption in Ukraine has turned into a major mechanism in the invader hybrid war.

Of particular note is the fact that the use of energy potential as an «energy» weapon was announced in 2003 in the Energy Strategy of the Russian Federation until 2020. The document declared that Russia's powerful fuel and energy complex «is the basis of economic development, a tool of internal and foreign policies». And it was not just a declaration of intent, but a proper instrument of influence that Russia has repeatedly used to its advantage (including – weakening by all means the energy infrastructure of potential adversaries) [7].

During the period of 1995–2004 a significant redistribution of influence among representatives of the Russian financial groups began in Ukraine. The objects of oil refining, chemical, machine-building, metallurgical spheres began to be actively bought up by Russian companies during that period. To take one example, a controlling stakes of the Mykolayiv Alumina and Lysychansk Refinery plants were bought and transited to the Siberian Aluminum Group and Alfa Group Consortium linked to Mikhail Friedman and Oleh Derypaska, who were among the most influential oligarchs in Russia. Subsequently, Oil Company Alfa-Group – Alfa-Nafta became the leader of the Ukrainian market for crude oil and oil products and provided influence and control over several regional oil supply companies.

It should be also noted that processes of oligarchization in the Ukrainian economy and Russia's control over the important objects of the Ukrainian state were accompanied by negative tendencies for ordinary Ukrainians, such as rising prices, unstable situation in the foreign exchange market, increasing utility tariffs. Nowadays lots of people are covered by apathy because of prolonged systemic crisis in which society has been placed, low living standards, uncertainty about the future. People lose faith that they can affect the state of affairs. Pro-government parties that try to keep their ratings at all costs, and as a result refuse to make any real transformations, take these factors into account.

During 2010–2013, there was a significant destabilization of state and security institutions. It was at this time that the undermining, demoralizing, and decline of the state authorities and power structures of Ukraine were actively taking place thru infiltration of agents disseminating Russian influence. They were also involved in making key decisions beneficial to the Russian Federation. As an example, almost all the leaders of the Ukrainian

security forces during V. Yanukovich's presidency were agents of the Kremlin: D. Solomatin, Defense Minister (a citizen of the Russian Federation until 2005), O. Yakymenko, a chief of the Ukrainian Security Service (a citizen of the Russian Federation until 1998), V. Zakharchenko, a head of the Department of the Interior (moved to Russia after the Revolution of Dignity) (Levchenko, 2017). This situation led to the fact that the Ukrainian security forces were unable to respond in time to Russia's aggression in Crimea due to the betrayal and mass cross-overs to the side of the enemy made by the police and security officers of the Autonomous Republic of Crimea, in particular the betrayal of the appointed commander of the Ukrainian Navy Admiral D. Berezovsky and numerous demoralized and exposed to Kremlin propaganda officers and sailors [7].

Ukraine has not yet provided a reliable and competitive information alternative for the Russian-speaking population and those using the Russian-controlled media. The professional skills of most Ukrainian officials and heads of regional administrations over the past five years also raise doubts among most experts and analysts.

Faced with growing hybrid threats to Ukraine, it is dangerous for the Ukrainian politicians and the society to underestimate the loss of psychological and cultural stability and integrity of the Ukrainian political nation. In our subjective opinion, the year 2019 has showed the poor quality of democracy and the strengthening of anti-liberal tendencies, the lack of effective communication of politicians with the society. This process has deepened distrust to the major state institutions and political forces.

Thus, Russia's aggression has exposed such problems in the Ukrainian security area as:

1. The main challenges to the Ukrainian security space have not been clearly identified for all the years of Ukraine's independence.
2. The reluctance by present public authorities to analyze the security space and to identify threats in time, and a significant impact on leadership by other states, led to wrong management decisions on national security.
3. The inability of political institutions to respond effectively to the challenges of the times.
4. Internal political instability and the political elites' inability to plan and implement a coherent country development strategy.
5. High level of political corruption, incompetence of the authorities and merging of business and power. For the sake of some preference the political elites are showing a strong willingness to make concessions to outside players damaging the national interests.

6. The reduction in military forces during 2010–2013 led to catastrophic consequences. At the beginning of the Russia's aggression in March 2014, the total number of Ukrainian soldiers, ready for immediate fighting, did not exceed several thousand.

7. Difficult economic situation and economic disruption in the 1990s led to a consistent deterioration of the economic condition for most of the Ukrainians, energy dependence on Russia, stagnation of the internal exploitation of mineral resources. An oligarchic model of the economy created the conditions for the slowdown in economic growth and production processes.

8. The balance of development and innovation in the humanities and education has been disrupted, the proposed reforms have worsened the state of education and science, and the expert environment, based on grant programs, in most cases has served oligarchic groups.

3. CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Of course, hybrid conflicts are not a completely new kind of confrontation between states. Elements of such wars were repeatedly used in the framework of the usual «big» and «small» wars. Itself through the duration of the legislative regulation of the introduction of special wines on the international level, the need for the establishment of hybrid methods in order to keep them out of the way. But over the past few decades, such methods have become detached from the elements of conventional wars and have become independent modernized wars of our time. The basis is no longer the military potential of the state, but the information potential in which the enemy competes for the beliefs and views of both the individual and the population as a whole in order to further capture the territory of another country or its «voluntary» accession to its territory.

Russia's aggression against Ukraine has started a new era in shaping the country's national security when the state institutions and civil society merge and develop a further strategy to protect Ukrainian security space, because in either case, there is a risk of collapse in Ukraine's political system or even the state breakup. The proclaimed reforms have no intrinsic motivation and are carried out under external pressure in anticipation of cash tranches. Business environment officials do not expect reforms to improve the investment climate. On the contrary, there is a control of the business, and increasing corruption rates. The priority areas of economic reform should be: anti-corruption policy, protection of creditors' rights, transparency of court decisions and improvement of the executive system, protection of property

rights, detinization of the economy, improvement of the infrastructure. Today the state does not show its intention to ensure equality in the conditions of life for different social strata of the society. Benefits, promised to medium and small businesses, remain a dead letter, and big business stays in the shadows working under «individual schemes».

Therefore, in the authors' opinion, besides winning the Russian-Ukrainian war, convincing steps should be taken in the following directions:

- reformatting the judicial system and the Constitutional Court, in particular, by defining the mechanism of the election of judges;
- building democratic party system, making it impossible for the oligarchic groups to influence it;
- carrying out systemic reforms in the economic sphere and administrative-territorial structure, employment creation, stimulation the development of small and medium business;
- real counteraction to corruption challenges;
- sound information and humanitarian policy aimed, first, at intellectual capacity-building of the Ukrainian state.

Today, the hybrid war between Ukraine and Russia is escalating, which means that Russia is using combined forms of hybrid war, including destructive political and social technologies, preparing for military aggression and manipulating the consciousness of the population in the occupied territories.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горбулін, В. П. (2015). Геополітичний реванш: від ідеї до стратегії. URL: <https://dt.ua/internal/gibridna-viyuna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revans-hu-.html>
2. Левченко, О. В. (2017). Еволюція гібридної війни Російської Федерації проти України, *Наука і оборона*, № 2, с. 11–16.
3. Магда, Є. (2014). Гібридна війна: сутність та структура феномену. *Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки*. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2489/222
4. Енергетична стратегія України на період до 2035 р. (проект). URL: <http://mre.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>
5. *Світова гібридна війна: український фронт* (2017): монографія, за заг. ред. В. П. Горбуліна, Київ, НІСД, 496 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horbulin_Volodymyr/Svito-va_hibrydna_viina_ukrainskyi_front.pdf
6. Ніколаєнко, Н. О., Василевич, Ю. В. (2019). Сучасні суспільно-політичні тенденції розвитку України в контексті російсько-української гібридної війни, *Гілея (науковий вісник)*, вип. 14, Київ, ВІР УАН, с. 82–85.
7. Почепцов, Г. Г. (2015). *Гібридна війна: інформаційна складова*. URL: http://www.jimagazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Ros_konteksty_hibridnoj_vijny.html

8. Hybrid war – hybrid response? NATO Review (2014). URL: <https://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.html>

9. Wales Summit Declaration. NATO Official website (2014). URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.html

АГРЕСІЯ РОСІЇ ЯК ВИКЛИК У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті досліджено основні виклики українському простору безпеки в контексті російсько-української гібридної війни та визначено основні механізми забезпечення національної безпеки України. Російська агресія, яка розпочалася в лютому 2014 р., виявила девальвацію структур національної безпеки Української держави та свідчить про виклик для її державності. У зв'язку з цим актуалізуються питання про необхідність аналізу національної безпеки в умовах російсько-української гібридної війни.

Зазначено, що анексія Криму та російсько-українська гібридна війна на Сході України є загрозою й викликом не лише політичній безпеці України, її суверенітету, а й сучасному світовому порядку. Українська політична система за роки агресії РФ ще не сформувала результативних засобів і механізмів протидії гібридній експансії.

Підкреслено, що сьогодні неможливо забезпечити національну безпеку України, використовуючи лише традиційні підходи, потрібно реформувати весь державний апарат, його функціональні обов'язки, також гуманітарну та освітянську сферу. Російська агресія є результатом неефективної державної політики, зростання корупції й відсутності достатніх ресурсів для забезпечення життєвого рівня населення. Доведено, що для Росії війна з Україною є прекрасним способом подолання дисфункціональної системи, оскільки дешеві засоби масової інформації та невеликі втрати забезпечували виживання російській державній системі.

Ключові слова: виклики, агресія, національна безпека, гібридна війна, зона безпеки, політична система, еліта, корупція, суспільство, влада.

REFERENCES

1. Gorbulin, V. P. (2015). Geopolitichnij revansh: vid ideї do strategii. URL: <https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>

2. Levchenko, O. V. (2017). Evolyuciya gibridnoї vijni Rosijs'koї Federacii proti Ukraїni, *Nauka i oborona*, 2. 11–16.
3. Magda, Є. (2014). Gibridna vijna: sutnist' ta struktura fenomenu. *Mizhnarodni vidnosini. Seriya: Politichni nauki*. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2489/222
4. Energetichna strategiya Ukraїni na period do 2035 r. (proekt). URL: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>
5. Svitova gibridna vijna: ukraїns'kij front (2017): monografiya, za zag. red. V. P. Gorbulina, Kyiv, NISD, 2017, 496 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horbulin_Volodymyr/Svitova_hibrydna_viina_ukrainskyi_front.pdf
6. Nikolaenko, N. O., Vasilevich, YU. V. (2019). Suchasni suspil'no-politichni tendencii rozvitku Ukraїni v konteksti rosijs'ko-ukraїns'koї gibridnoї vijni, *Gileya (naukovij visnik)*, 14, Kyiv, VIR UAN., p. 82–85.
7. Pohepcov, G. G. (2015). Gibridna vijna: informacijna skladova. URL: http://www.jimagazine.lviv.ua/2015/Pohepcov_Ros_konteksty_hibridnoj_vijny.html
8. Hybrid war – hybrid response? NATO Review (2014). URL: <https://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.html>
9. Wales Summit Declaration. NATO Official website. (2014).

Матеріал надійшов до редакції 17.01.2021 р.

УДК 327.8

Олександр Соколовський,

аспірант кафедри політології та міжнародних відносин,

Національний університет «Львівська політехніка»,

ORCID ID 0000-0002-0515-2367

oleksandr.b.sokolovskyi@lpnu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-283-299

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ КАРПАТСЬКОГО ЄВРОРЕГІОНУ

У статті досліджено роль національних меншин у розвитку транскордонної співпраці в Карпатському євро регіоні. Євро регіон «Карпати» є одним із найбільших на теренах Східної та Центрально-Східної Європи, до якого входять такі держави, як Україна, Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія. Стратегія ефективного розвитку євро регіону дає чудові можливості для розширеного політичного діалогу, а також поглибленої економічної, культурної та міжетнічної співпраці. Чимало

проектів у рамках цього єврорегіону покликані передусім розширити співпрацю з національними меншинами, а також їх очолюють політики культурного різноманіття в регіоні та створення єдиної, добре розвиненої інфраструктури. Від початку свого заснування Карпатський єврорегіон перейшов від декларативного утворення до ефективного та практичного інструменту в багатосторонній дипломатії. Мета створення Карпатського єврорегіону – забезпечення належного розвитку для членів у координації транскордонного співробітництва, сприянні більш швидкому регіональному та економічному розвитку та, звісно, створенню добросусідських відносин між зацікавленими сторонами. Попри це, Карпатський єврорегіон є чималим, а тому існує деяка нерівномірність у співпраці між державами-учасницями процесу. Аналіз засвідчив, що співпраця між Польщею й Україною є значно потужнішою, ніж співпраця між Польщею та Словаччиною. Звичайно, першою причиною такої нерівномірності у співпраці є спільне історичне минуле, а також наявність національних меншин, які й задають основну тенденцію та є основним елементом практичної реалізації співпраці між сторонами. З іншого боку, деякі держави-члени мають певні побоювання щодо активної участі окремих національних меншин. Це передусім, стосується Угорщини та угорської національної меншини в Україні, Словаччині й Румунії. Центральна влада Угорщини є дуже різкою у висловлюваннях та постійно піддає критиці інші уряди й активно заохочує до розширення прав угорської національної меншини, що негативно сприймається її сусідами. Тому не дивно, що участь Угорщини в транскордонній співпраці є, але вона непомітна та не така ефективна, як з іншими сторонами процесу, зокрема це стосується Польщі–України чи Румунії–України.

Ключові слова: транскордонна співпраця, єврорегіон, єврорегіон «Карпати», національні меншини, Польща, Україна, Словаччина, Румунія, Угорщина.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Транскордонна співпраця є важливим елементом системи регіональної політики та чинником безпеки Європейського Союзу і її сусідів, у тому числі України. Ці відносини встановлені на регіональному рівні серед органів місцевого самоврядування та становлять міцну основу для співпраці й сприяють успішній внутрішній політиці та поглибленню європейської інтеграції.

Одним із головних завдань єврорегіональної транскордонної співпраці є комплексний розвиток прилеглих прикордонних регіонів шляхом розширення комерційних, економічних, гуманітарних,

культурних, освітніх, академічних зв'язків; транскордонна співпраця в реалізації спільних інтересів у сфері охорони навколишнього середовища, збереження культурної спадщини, розвитку логістики прикордонної інфраструктури.

Транскордонні регіони, що входять до складу Карпатського євро регіону, характеризуються різним рівнем політичного та економічного устрою. Наприклад, Польща, Угорщина й Словаччина швидко подолали труднощі початкового періоду трансформацій і стали на шлях сталого економічного розвитку, відзначаються політичною стабільністю та є повноправними державами-учасницями НАТО (1999 р.) і Європейського Союзу (2004 р.). Рівень корупції низький. Засоби масової інформації вільні й незалежні. Також у цих країнах функціонує відносно сильна та добре організована громадська ініціатива.

Румунія й Україна обрали шлях повільних і косметичних реформ, напрям яких часто змінюється. Країни характеризуються внутрішньо-політичною нестабільністю, перехідною економікою, корумпованістю та демонструють слабкість у повноцінному реформуванні. Демократичні й державні інститути ще недостатньо стабільні. Попри це, Румунія більш удамо вийшла з цієї кризи, їй удалося реорганізувати свою економіку, а також подолати корупцію, а з 2004 р. вона член НАТО, та з 2008 р. стала членом Європейського Союзу (хоча й з деякими обмеженнями). Що стосується України, то це незацікавленість правлячої верхівки радикально змінити застарілу систему, покласти край корупції, олігархізму, кумівству. До того ж обидві країни страждають від маси бюрократичних обмежень, некомпетентності чиновників, провалу адмінтериторіальних реформ, що ускладнюють розвиток регіонального й транскордонного співробітництва. Хоча Україна за останні десятиліття й стала на шлях євроінтеграції, було сформовано активне громадянське суспільство, а також зроблено певні кроки в реформі кожної сфери життя, попри це, усі кроки є невеликими, а рішення приймаються вкрай повільно.

Транскордонне співробітництво в рамках Карпатського євро регіону є важливим інструментом багатосторонньої співпраці, але, попри це, кожна держава-учасниця цього процесу має вкрай різні погляди щодо неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання дослідження транскордонної співпраці в рамках Карпатського євро регіону найбільш активно залучені українські та польські науковці, оскільки з їхнього боку ця співпраця є найбільш результативною й ефективною. Так, до представників польської наукової групи можна віднести таких дослідників, як М. Гільда, Е. Кацперска, П. Лазутка, Л. Левковіц та

ін. Польські науковці особливу увагу приділяють прикордонному й регіональному співробітництву, а також активно досліджують вплив національних меншин на цю співпрацю. Чимало польських проєктів у рамках транскордонного співробітництва Карпатського євро регіону ставлять за мету поглиблену економічну та культурну співпрацю між сторонами.

Українське наукове коло теж має чимало дослідників у сфері транскордонного співробітництва, як-от: І. Артёмов, В. Герасимчук, В. Гоблик, Я. Малик, Н. Мікула й ін. У полі зору українських науковців передусім перебувають більш теоретичні аспекти транскордонної співпраці, ніж практичні. Особливу увагу українські науковці приділяють не скільки участі національних меншин у транскордонній співпраці, скільки принципам формування й розвитку євро регіону чи економічним перспективам співробітництва держав-учасниць. Дослідження у сфері транскордонної співпраці вкрай варіюються, проте відзначимо, що всі науковці одностайні на думці, що Карпатський євро регіон є перспективним і співпрацю в рамках нього потрібно розширювати. Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблематика ролі національних меншин у розвитку транскордонної співпраці є маловивченою, не вистачає системних наукових досліджень.

Мета роботи – дослідження ролі національних меншин у розвитку транскордонної співпраці Карпатського євро регіону, аналіз європейського досвіду залучення й використання можливостей співпраці з національними меншинами в поліетнічних прикордонних регіонах.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Офіційне оформлення Карпатського євро регіону в 1992 р. у м. Ниредьгаза (Угорщина), за ініціативи експертів Інституту досліджень Схід–Захід, відбулася зустріч місцевих і регіональних лідерів із метою визначення перспектив розвитку транскордонного співробітництва в регіоні Карпат і Тисянської долини. У цьому ж році в м. Ужгороді (Україна) представники зацікавлених регіонів підготували основоположні документи об'єднання – Угоду та Статут. Згідно з положеннями Статуту, місія євро регіону полягала в заохоченні й підтримці громадських ініціатив, налагодженні діалогу між територіальними громадами, органами місцевого самоврядування та неурядовими організаціями, покращенні якості життя населення, запобіганні територіальним суперечкам, розвитку інфраструктури, забезпеченню прозорості кордонів й ефективного

використання природних ресурсів, а також у збереженні унікальної культурної спадщини Карпатського регіону.

Після низки зустрічей і раундів переговорів 14 лютого 1993 р. у м. Дебрецен (Угорщина) міністри закордонних справ Угорщини, Польщі, України ухвалили Декларацію про заснування Карпатського єврорегіону [1].

Зазначимо, що ставлення центральних урядів до участі певних територій у подібній фундації було неоднозначне. Наприклад, лідери Словаччини поставилися з певними побоюваннями, що участь у подібній угодах окремих територій супроводжуватиме до надання їм більших повноважень на регіональному й місцевому рівнях. Правляча еліта вважала, що таке співробітництво призведе до розмиття територіальних кордонів, спричинить утрату національного суверенітету. Однак справжні причини таїлися значно глибше: Словаччина відверто боялася відродження Угорської «імперії» унаслідок приєднання всіх земель, де проживають її етнічні меншини, до цього списку підпадала й Словацька Республіка. Лише в 1999 р., на сьомому році існування Карпатського єврорегіону, його словацькі члени змінили свій статус з асоційованих на повноправні.

Повіти Румунії в 1993 р. набули лише статусу спостерігача, що зумовлено недосконалістю національного законодавства, яке визначає повноваження регіональних і місцевих органів, а отже, рівень їх компетенції у налагодженні співробітництва із суміжними прикордонними територіями. Після початку регіональної реформи в Румунії, активної лобістської кампанії представників північно-західних повітів улітку 1997 р. п'ять повітів стали повноправними членами єврорегіону [2].

Не варто вважати, що й українська сторона відразу висловилися за вступ західних областей країни до складу цієї міжнародної асоціації. Частина політичних сил відстоювала принцип непорушності кордонів, виняткові права центральних органів влади й абсолютно заперечувала будь-яку можливість участі адміністративно-територіальних одиниць у такому транскордонному утворенні. І що цікаво, що їхні аргументи часто збігалися з позицією словацької сторони щодо «угорської загрози» та її експансіоністських амбіцій [3].

Ось чому утворення Карпатського єврорегіону вважається ретельно зваженим дипломатичним кроком молодих і ще тоді не зовсім компетентних держав Центрально-Східної Європи. Через побоювання щодо автономізму областей, країв, повітів, національні уряди включили до складу Карпатського єврорегіону досить значну кількість адміністративно-територіальних одиниць, що спричинило надмірність територіального розширення й неможливість упровадження багатостороннього співробітництва [4].

Попри різнорідний рівень розвитку країн-членів Карпатського єврорегіону, їх об'єднує перелік особливостей, характерний для функціонування єврорегіонів як форми транскордонного співробітництва.

По-перше, правове регулювання на території кожної з країн-учасниць Асоціації здійснюється відповідно до чинного законодавства держави, до якої вона належить, а керівні органи асоціації виконують суто координаційні функції й не мають владних повноважень.

По-друге, кожна країна-учасниця Карпатського єврорегіону діє в інтересах своєї країни відповідно до задекларованої зовнішньополітичної концепції.

По-третє, усі прикордонні території, що входять до складу Карпатського єврорегіону, об'єднує спільне історичне минуле, а саме перебування впродовж XVI–XIX ст. у складі Габсбурзької монархії, згодом єдиного державного утворення – Австро-Угорщини, що зумовило розбудову спільної транспортної інфраструктури, взаємодоповнюваності ринків, а отже, єдине просторове положення. Після Другої світової війни Радянський Союз отримав виняткове право на володіння всією Центрально-Східною Європою. Однак жорсткий контроль навіть за внутрішніми кордонами країн не зміг ліквідувати явище дрібної прикордонної торгівлі в регіоні Карпат, взаємодопомоги під час збирання врожаю, періодичність координаційних зустрічей партійної й державної регіональної еліти, традиції студентських обмінів.

По-четверте, національні та культурні особливості, пов'язані з багатоетнічним (40 % – українці, 19 % – румуни, 16 % – угорці, 15 % – поляки, 2 % – словаки та цигани, 1 % – німці, євреї, молдовани, серби, хорвати) і поліконфесійним (православні – 33 %, римські католики – 28 %, грецькі католики – 24 %, протестанти – 8 %, іудеї – 1 %) складом прикордонних територій держав, які входять до складу Єврорегіону [5].

По-п'яте, важливою особливістю територій у складі Карпатського єврорегіону є наявність суміжних проблем транскордонного характеру: уповільнений економічний розвиток; віддаленість від національних центрів та периферійність; відсутність прикордонних переходів; низький рівень транспортної й інформаційної інфраструктури; безробіття, зумовлене відсутністю реальної диверсифікації економіки регіону; нелегальна міграція; етнічні меншини [6].

По-шосте, наявність чітко визначених спільних інтересів членів Карпатського єврорегіону. В економічній сфері це розширення транспортної, комунікаційної мереж; удосконалення пунктів перетину кордону; налагодження безпосередніх зовнішньоекономічних контак-

тів між територіями; заснування кластерів; отримання інноваційного досвіду; залучення іноземних інвестицій. В екологічній сфері – побудова суміжних гідроспоруд, дамб; перехід до альтернативних джерел енергозабезпечення; застосування сучасних способів утилізації сміття та очищення стічних вод; постійний моніторинг за раціональним використанням ресурсів. У гуманітарній сфері – освітній, культурний, спортивний обмін; проведення спільних ярмарок, фестивалів, змагань, наукових міждержавних конференцій; відкриття літніх шкіл, таборів, туристично-рекреаційних комплексів; розробка курсів із вивчення мов сусідніх держав. У політичній сфері – це реалізація концепції регіонального розвитку; усунення просторових бар'єрів; надання переваг ініціативам самоврядних одиниць, територіальних громад; боротьба з політизацією та централізацією структури Карпатського євро регіону [7].

Як каталізатор регіональних тенденцій розвитку Карпатський євро регіон пережив низку організаційних перетворень, щоб найкраще слугувати своїй місії. Організаційна структура євро регіону «Карпати» включає раду; виконавчого директора; Міжнародний секретаріат; національні представництва; робочі комісії.

Вищим керівним органом асоціації є Регіональна рада, до складу якої входить 15 осіб (по три представники від кожної країни-учасниці). До повноважень Ради належить приймання рішення з питань транскордонного співробітництва, членства, участі в міжнародних організаціях, створення робочих комісій, ухвалення розроблених комісіями проектних пропозицій та гарантування умов для їх виконання. Засідання Ради відбуваються кожні шість місяців [8].

Виконавчий директор призначається Радою Карпатського євро регіону на два роки на підставі конкурсного відбору, який проводиться в регіонах-членах асоціації. До повноважень виконавчого директора входить виконання рішень Ради Карпатського євро регіону, керівництво Секретаріатом, координація діяльності робочих комісій та національних представників, підготовка проектів угод, проектів засідань Ради, підтримка контактів із місцевими та міжнародними інституціями [9].

Організаційним органом Карпатського євро регіону є Міжнародний секретаріат, керівник якого – виконавчий директор. До обов'язків Секретаріату належать координація щоденної роботи асоціації, робочих комісій, організація засідань Ради та виконання відповідних адміністративних завдань, підтримання зв'язків із національними офісами, міжнародними організаціями, участь у пошуках донорів. Роботу Міжнародного секретаріату підтримують національні офіси

держав-членів асоціації, постійні координатори, які також здійснюють організаційні, перекладацькі та координаційні функції. До складу Секретаріату, окрім виконавчого директора, входять помічник виконавчого директора, секретар [10].

Секретаріат кожні два роки змінює місцезнаходження. Протягом короткої історії існування Карпатського єврорегіону виконавчими директорами були Адам Пеціол (Польща), Пал Віраг (Угорщина), Михайло Буковецький (Україна), Пйотр Гелінський (Польща).

У структурі Карпатського єврорегіону діють сім робочих комісій, діяльність яких координується Положенням, схваленим у квітні 1996 р. на XV засіданні Ради Карпатського єврорегіону. Згідно з ним:

- робочі комісії формуються з метою розв’язання різноманітних проблем транскордонного співробітництва або для реалізації спеціальних проєктів;

- до складу комісій входять по два представники від кожної національної сторони Карпатського єврорегіону, призначені членами Ради;

- діяльністю комісій керує голова, який представляє національну сторону, на котру покладено завдання щодо координації роботи цієї комісії;

- основним завданням комісій є збір пропозицій щодо проєктів із транскордонного співробітництва, надання допомоги в реалізації кращих із них [11].

На сьогодні в рамках Карпатського єврорегіону функціонує сім робочих комісій, серед яких – Комісія з питань туризму (координатор – польська сторона); Комісія з регіонального розвитку та охорони довкілля (координатор – угорська сторона); Комісія з питань розвитку соціальної інфраструктури (координатор – українська сторона) й ін. Координаційне забезпечення здійснюють національні представництва, що відповідальні за підтримання постійних контактів із Радою. Серед їхніх основних функцій – поглиблення дво- та багатостороннього співробітництва; сприяння реалізації проєктів, ініційованих територіальними громадами; надання інформаційної, технічної й фінансової допомоги; пошук донорів тощо [12].

Карпатський фонд відіграє роль, так би мовити, посередника між великими міжнародними фондами, зацікавленими в розвитку транскордонного співробітництва, громадянського суспільства, міжетнічної співпраці, відродженні сіл і міст та місцевими громадськими

організаціями, органами місцевого самоврядування, які пропонують своє бачення в розв'язанні вищезгаданих проблем. Стратегічними завданнями Карпатського фонду є:

- сприяння поглибленню багатостороннього діалогу між прикордонними регіонами України, Угорщини, Румунії, Польщі та Словаччини;
- розвиток демократії й громадянського суспільства на місцевому та регіональному рівнях;
- реалізація спільних економічних, наукових, екологічних, культурних й освітніх проєктів;
- підвищення соціальної мобільності громад;
- технічна та фінансова підтримка місцевих ініціатив;
- поглиблення кооперації між самоврядними одиницями, громадами, неурядовими організаціями та органами державної влади;
- попередження конфліктів шляхом розвитку міжетнічного співробітництва й захисту національних меншин;
- забезпечення принципів регіональної політики Європейського Союзу: субсидіарності (коли вищі одиниці мають право та повинні розв'язувати проблеми в державі, на виконання яких нижчі ланки не здатні), децентралізації (перерозподіл повноважень), партнерства (співробітництво між суб'єктами управління різних адміністративно-територіальних рівнів);
- розвиток логістичної, туристично-рекреаційної, економічної структур регіону, системи охорони здоров'я, соціального й культурного захисту;
- заохочення іноземного капіталу;
- підтримка ефективності та безпеки кордонів;
- сприяння комплексному соціально-економічному розвитку периферійних територій, зменшення їх відсталості стосовно центру [13].

Карпатський єврорегіон є вкрай активним у плані програм і грантів. Так, наприклад, на теренах України діє чимало програм у рамках проєктів Карпатського єврорегіону. Одна з них – Програма підтримки ініціатив місцевих карпатських громад, створена у 2018 р. Вона діє на теренах чотирьох областей: Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської та Закарпатської, де в рамках програми щороку реалізовується від одного або двох конкурсних наборів проєктів, за результатами яких призери отримують приз у розмірі 250 тис. грн на реалізацію місцевих громадських ініціатив. Така програма є вкрай ефективною, особливо в контексті розвитку й розв'язання проблем гірських територій [14].

Важливо відзначити активну діяльність лемків Польщі щодо організації різноманітних транскордонних заходів. Прикладами таких заходів є «Лемківська ватра» в Здині, Міжнародний фольклорний фестиваль національних та етнічних меншин «Свят під Кичера», «Міжнародна бієнале лемківської культури» в Криниці або «Зустрічі з лемківською культурою» в Гожуві-Великопольському в справі лемківської меншини й фестивалю.

Окрім цього проєкту, у рамках єврорегіону Карпати на теренах України на сьогодні діє близько 30 різномісних грантів. Наприклад, фотоконкурс «Місцевий розвиток Карпат в дії», Конкурс ініціатив місцевих карпатських громад, Конкурс освітніх обмінів між Львівською, Луганською та Донецькою областями, Конкурси журналістських матеріалів, Грант на підтримку Карпатської мережі регіонального розвитку тощо [15].

Серед великих проєктів, які реалізуються в рамках Карпатського єврорегіону, відзначимо «Шлях волоської культури на українсько-польському прикордонні», який реалізується спільно з Асоціацією промоції й розвитку Підкарпаття «Pro Carpathia». Бюджет програми становить 66 тис. 650 євро, а її метою є збереження культурної та історичної спадщини польсько-українського прикордонного регіону шляхом розробки стежки волоської культури з польської й української сторін кордону. Цей проєкт, як очікується, повинен сприяти відновленню традицій, пов'язаних із волоською культурою та вівчарством, а також розвинути інтегрований туристичний продукт, пов'язаний із волоською культурою, та зміцнити зв'язки й мережі співпраці між польською та українською сторонами, що дасть змогу урізноманітнити туристичні послуги [16].

Ще одним важливим і великим проєктом є «ПАНТЕРА» – транспортний шлях у районі Перемишля та Нижанкович. Бюджет цього проєкту становить 2 млн 463 тис. євро, а його мета – покращення комунікаційних сторін між прикордонними територіями, зокрема Старосамбірського й Перемишлянського районів. Завдяки цьому проєкту буде модернізовано дороги до пункту пропуску Нижанковичі–Мальховице, а також створено систему транспортного зв'язку між прикордонними територіями. Окрім покращення інфраструктури, програма стосується й створення певних освітніх програм, а також промоційна діяльність [17].

Проєкт «Світ Карпатських Розет» активно реалізується за підтримки ЄС у рамках транскордонного співробітництва Польща–Білорусь–Україна 2014–2020 (але у зв'язку з глобальною епідемією COVID-19,

реалізацію проекту зміщено). Ціль проекту – збереження культурної спадщини національних й етнічних меншин у Карпатському регіоні шляхом транскордонного співробітництва в управлінні культурними та історичними ресурсами Карпат через створення мереж організацій, популяризації місцевих традицій і звичаїв, а також підвищенні компетентності місцевих громад щодо проведення цієї політики. У кінцевому результаті проект передбачає створення спільного польсько-українського Карпатського центру культурної спадщини «Розети» [18].

Як можемо побачити, найбільш плідно працюють польська й українська сторони, зокрема Львівська та Івано-Франківська області. Водночас ініціативи з боку Словаччини, Угорщини чи Румунії зведено до мінімуму або й узагалі відсутні. Із польського боку є деякий рівень транскордонного співробітництва й з іншою сусідньою державою – Словаччиною, проте рівень зацікавлення у співпраці між сторонами не є великим. Так, одним із великих проєктів між сторонами є «Проєкт удосконалення мережі Єврорегіону Карпати», мета якого – реалізація спільних проєктів і грантів, а також створення багатофункціональної міжгалузевої мережі співпраці між двома державами [19].

Прикордонні території Румунії та України реалізували низку спільних проєктів, зокрема у сфері малого й середнього бізнесу, у сфері екології, у забезпеченні культурних та освітніх потреб національної румунської меншини, створили інформаційно-аналітичний центр із питань попередження й запобігання паводкам, успішно співпрацюють на прикордонних водах із метою збереження унікального природного комплексу дельти річки Дунаю. Важливим досягненням можна вважати будівництво міжнародного пункту пропуску «Солотвино – Сігету Мармаціей» на суміжному кордоні обох країн.

Угорщина й Україна успішно співпрацюють у сфері розбудови міжнародної транспортної інфраструктури: серед досягнень – проєкт розвитку мережі автомобільних шляхів у суміжних прикордонних областях у рамках пан'європейського транспортного коридору № 5 [20].

Досить активними є українсько-словацькі відносини в культурно-гуманітарній сфері, які ґрунтуються на обміні студентами, фахівцями, молоддю, підтримці спільних науково-культурних досліджень, проведенні конференцій, семінарів, організації виставок, музичних фестивалів, кінофорумів, спортивних змагань тощо. На Закарпатті вже котрий рік поспіль проводиться літературний фестиваль «Карпатська ватра», який об'єднує письменників України, Словаччини, Угорщини, Польщі та Румунії [21].

Попри це, у 2020 р. відбулася зустріч представників усіх держав-членів співробітництва й було схарактеризовано основні питання та перспективи розвитку регіону. Найбільш активно дискутували між собою польсько-українська делегація щодо майбутніх проєктів, а також словацько-угорсько-румунська. Це свідчить про те, що кожна з держав-учасниць Єврорегіону вже встановила собі перспективні напрями й найбільш плідно співпраця відбуватиметься для України з Польщею. Незважаючи на це, на зустрічі всі погодилися на проблемах, пов'язаних зі сталим розвитком регіонів, екологічних проблем, на збільшенні освітніх програм, покращенні інфраструктури, а також діях щодо подолання епідемії COVID-19 [22].

У Європейському Союзі, а також в інших розвинених регіонах світу досить загальноприйняте уявлення, що сучасний регіональний розвиток ґрунтується на розвитку людських ресурсів. Отже, для лідерів Карпатського єврорегіону розвиток освіти й навчання та заохочення інвестицій і відновлення підприємництва можуть означати основні точки прориву, а підтримка пріоритетів, пов'язаних із цим, і реалізація програм може мати першочергове значення в піднесенні регіону. Міжрегіональна асоціація Карпатського єврорегіону можуть відігравати вирішальну роль у прийнятті й реалізації оперативних програм щодо відновлення та заохочення інвестицій, а також щодо освіти, навчання й працевлаштування, які вже були затверджені керівництвом проєктів. Уряди-члени єврорегіону повинні продовжувати свою активну участь та співпрацю у всіх сферах – від економічної до культурної та міжетнічної співпраці, – і допомогти в цьому можуть безпосередньо національні меншини, які, хоч і розділені кордоном, проте є основним елементом ефективності єврорегіону.

Отже, єврорегіон Карпати є одним з інструментів Європейського Союзу в проведенні успішної та ефективної політики сталого розвитку регіонів, активному залученні нових партнерів. Попри те, що єврорегіон «Карпати» є формально одним із найбільших у Європі та включає п'ять держав-учасниць, не всі члени активно взаємодіють між собою. Якщо польська сторона активно взаємодіє з українською, то це передусім через спільне історичне минуле й культурну спадщину. З угорської сторони така віддача не дуже й відчутна, насамперед через певні образи, а також зверхнє ставлення угорської правлячої еліти, яка намагається диктувати свої правила гри для української сторони, але доволі часто діє не в правовому полі. Попри це, можна впевнено сказати, що Карпатський єврорегіон продовжить свій розвиток, а сторони – у поглибленні співпраці та розширенні інструментарію для співробітництва.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, розглянуті особливості транскордонного співробітництва в рамках Карпатського євро регіону демонструють, що усталені економічні, культурні, політичні, міжетнічні контакти між прилеглими територіями сусідніх держав були цілком природними, спричинені історичним минулим, спільними інтересами й ідентичними проблемами. Національні сторони, усупереч недосконалості законодавства та побоюванням утрати суверенітету, лише легітимізували наявні відносини шляхом підписання міжнародних і транскордонних угод. Офіційне оформлення Карпатського євро регіону відкрило нові можливості розвитку транскордонної співпраці на багатосторонньому рівні. Зі свого боку, ЄС, усвідомлюючи значимість та важливість такого співробітництва, створює нові механізми підтримки й фінансування. Транскордонна співпраця з питань розвитку національних меншин спрямована на гармонізацію міжнаціональних відносин, збереження та розвиток етнічної самобутності національних меншин. У прикордонних регіонах особливу увагу приділяють розвитку освіти, культури, збереженню самобутності національних меншин, задоволенню потреб національних меншин у сфері культури, збереженню традицій і звичаїв. Також активно практикується проведення тематичних семінарів, практикумів та тренінгів у закладах освіти, де навчаються представники національних меншин. Особлива увага в прикордонних регіонах приділяється співпраці навчальних, культурних закладів із зарубіжними партнерами, у тому числі обмін групами науковців, учителів, студентів, учнів, працівників культури й мистецтва для участі в конференціях, семінарах, тренінгах. Також практикується відзначення пам'ятних дат, ювілеїв, урочистих подій громадськими організаціями національних меншин. Аналіз засвідчив, що за останні роки значно активізувалася діяльність органів місцевої влади з організації та проведення міжнародних заходів, спрямованих на поглиблення співпраці з прикордонними регіонами й міжнародними організаціями з питань національних меншин.

Практика свідчить, що участь України і її прикордонних областей у Карпатському євро регіоні сприяє інтеграції до європейської спільноти, а досвід Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей слугував механізмом розширення повноважень місцевих громад й органів влади у сфері налагодження транскордонних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Suli-Zakar, I. (2014). *Successes and Failures in the CBC History of East Europe*. Retrieved from: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/334142.pdf>
2. Kusiak-Winter, R. (2015). *Wspolpraca transgraniczna w administracji publicznej. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego*. Pobrane z: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/71621/PDF/Wspolpraca_transgraniczna_w_administracji_publicznej.pdf
3. Мікула, Н. (2004). *Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво*. Львів: ІРД НАН України. Відновлено з: <http://znc.com.ua/ukr/publ/book/book-mikula-2004/book-mikula-2004.pdf>
4. Карпатський Єврорегіон: п'ять країн, одна екосистема. (2020). *Єврорегіон Карпати–Україна*. Відновлено з: <https://ekarpaty.com/pro-nas/evroregion/>
5. Smętkowski, M., Rok, J. (2016). *The Carpathian Euroregion from the perspective of economic cooperation in peripheral regions*. Centre for European Regional and Local Studies. Retrieved from: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/82763/1/MPRA_paper_82763.pdf
6. Малик, Я. (2014). *Транскордонне співробітництво України з Європейським Союзом. Демократичне врядування*. Відновлено з: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik13/fail/Malyk.pdf
7. Tanaka, H. (2006). *Carpathian Euroregion and Cross-Border Governance*. Retrieved from: <https://www.semanticscholar.org/paper/Carpathian-Euroregion-and-Cross-Border-Governance-Tanaka/ec055f697dac7de5a7b0ab0109a81fb77a4b6816>
8. Артёмов, І. (2013). *Транскордонне співробітництво як важливий чинник підвищення регіональної конкурентоспроможності*. Ужгород: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Відновлено з: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/981/1/ТРАНСКОРДОННЕ%20СПІВРОБІТНИЦТВО.pdf>
9. Skoczylas, Ł. (2012). *Aktualna współpraca transgraniczna Rzeczypospolitej Polskiej modelująca aktywność międzynarodową samorządów*. Pobrane z: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1978/1/BSP_12_2012_Skoczylas.pdf
10. Дацій, О., Андрющенко, К. (2020). *Транскордонне співробітництво на територіях Карпатського єврорегіону в умовах розвитку міжнародних економічних зв'язків та глобалізації*. Відновлено з: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/11_2020/25.pdf
11. Куліш, Н., Герасимчук, В. (2009). *Транскордонне співробітництво регіонів України*. Відновлено з: http://probl-economy.kpi.ua/pdf/2009_9.pdf
12. Bilicik, V., Duleba, A., Klyab, M., Mitryayeva, S. (2001). *Role of the Carpathian Euroregion in Confronting its Minority Agenda*. Retrieved from: <http://www.policy.hu/flora/carpathianmin.pdf>
13. Гоблик, В. (2015). *Принципи формування та розвитку транскордонних регіонів України та європейського союзу. Економіка та держава*. Відновлено з: http://www.economy.in.ua/pdf/6_2015/6.pdf
14. Програма підтримки ініціатив місцевих карпатських громад. (2020). *Єврорегіон Карпати–Україна*. Відновлено з: <https://ekarpaty.com/our-programs/programa-pitrymky-initsiatyv/>
15. Shaban, T. (2015). *Euroregion as an Important Mechanism of Cross-border Cooperation Between Ukraine and the European Union*. Retrieved from: https://biglobalization.org/sites/default/files/uploads/files/big_research_project_39_governance_shaban.pdf

16. Шлях волоської культури на українсько-польському прикордонні. (2020). *Єврорегіон Карпати–Україна*. Відновлено з: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/shlyah-voloskojy-kulturi/>
17. Пантера – транспорт в районі Перемишля та Нижанкович за спадщину співпраці. (2020). *Єврорегіон Карпати–Україна*. Відновлено з: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/panther/>
18. Світ Карпатських розет – заходи зі збереження унікальності культури Карпат. (2020). *Єврорегіон Карпати–Україна*. Відновлено з: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/rosettes/>
19. Kasperska, E. (2005). *Współpraca transgraniczna a rozwój regionów wschodnich*. Pobrane z: http://sj.wne.sggw.pl/pdf/EIOGZ_2005_n55_s5.pdf
20. *New Ways for Europe: Pan-European Corridor 5*. (2009). Retrieved from: <https://www.dywidag-systems.com/projects/2010-info-18/new-ways-for-europe-pan-european-corridor-5/>
21. Systemowy Projekt Sieciowy Euroregionu Karpackiego (2012). *Euroregion Karpacki*. Pobrane z: <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/projekty-wlasne-zakonczone/systemowy-projekt-sieciowy/>
22. Benč, V., Dumitru, A., Geszterédi, A. (2015). *The Carpathian Euroregion Strategy 2020. & Beyond*. Retrieved from: <http://carpathianeuroregion.org/letolt/strategia-english.pdf>

ISSUE OF NATIONAL MINORITIES IN THE DEVELOPMENT OF THE CARPATHIAN EUROREGION CROSS-BORDER COOPERATION

The article examines the peculiarities of the formation of the Carpathian Euroregion, the peculiarities of cooperation and the role of national minorities in this cooperation. The Carpathian Euroregion is one of the largest Euroregions in Eastern and Central and Eastern Europe, and includes countries such as Ukraine, Poland, Slovakia, Hungary and Romania. The strategy for the effective development of the Euroregion provides excellent opportunities for enhanced political dialogue, as well as in-depth economic, cultural and interethnic cooperation. Many projects within this Euroregion are primarily aimed at expanding cooperation with national minorities, as well as policies of cultural diversity in the regions and the creation of a single, well-developed infrastructure. Since its inception, the Carpathian Euroregion has moved from a declarative formation to an effective and practical tool in multilateral diplomacy. Nevertheless, the Carpathian Euroregion is considerable, and therefore there is some unevenness in cooperation between the participating states. For example, cooperation between Poland and Ukraine is much stronger than cooperation between Poland and Slovakia. Of course, the first reason for such inequality in cooperation is

the common historical past, as well as the presence of national minorities, which set the main trend and are the main element of the practical implementation of cooperation between the parties.

Key words: cross-border cooperation, Euroregion, Carpathian Euroregion, national minorities, Ukraine, Poland.

REFERENCES

1. Suli-Zakar, I. (2014). *Successes and Failures in the CBC History of East Europe*. Retrieved from: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/334142.pdf>
2. Kusiak-Winter, R. (2015). Wspolpraca transgraniczna w administracji publicznej [Cross-border cooperation in public administration]. *Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego*. Retrieved from: https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/71621/PDF/Wspolpraca_transgraniczna_w_administracji_publicznej.pdf (in Polish).
3. Mikula, N. (2004). *Mizhterytorialne ta transkordonne spivrobitnytstvo* [Interterritorial and cross-border cooperation]. Lviv: IRD NAN Ukrainy. Retrieved from: <http://znc.com.ua/ukr/publ/book/book-mikula-2004/book-mikula-2004.pdf> [in Ukrainian].
4. Karpatskyi Yevrorehion: piat krain, odna ekosystema [Carpathian Euroregion: five countries, one ecosystem]. (2020). *Yevrorehion Karpaty–Ukraina*. Retrieved from: <https://ekarpaty.com/pro-nas/yevroregion/> (in Ukrainian).
5. Smętkowski, M., Rok, J. (2016). The Carpathian Euroregion from the perspective of economic cooperation in peripheral regions. *Centre for European Regional and Local Studies*. Retrieved from: https://mpr.a.uni-muenchen.de/82763/1/MPRA_paper_82763.pdf
6. Malyk, Ya. (2014). Transkordonne spivrobitnytstvo Ukrainy z Yevropeiskym soiuzom [Ukraine's cross-border cooperation with the European Union. Democratic governance]. *Demokratychnе vriaduvannia*. Retrieved from: http://lvivacademy.com/vidavnytstvo_1/visnik13/fail/Malyk.pdf (in Ukrainian).
7. Tanaka, H. (2006). *Carpathian Euroregion and Cross-Border Governance*. Retrieved from: <https://www.semanticscholar.org/paper/Carpathian-Euroregion-and-Cross-Border-Governance-Tanaka/ec055f697dac7de5a7b0ab0109a81fb77a4b6816>
8. Artomov, I. (2013). Transkordonne spivrobitnytstvo yak vazhlyvyi chynnyk pidvyshchennia rehionalnoi konkurentospromozhnosti [Cross-border cooperation as an important factor in increasing regional competitiveness]. Uzhhorod: *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Retrieved from: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/981/1/ТРАНСКОРДОННЕ%20СПІВРОБІТНИЦТВО.pdf> (in Ukrainian).
9. Skoczyła, Ł. (2012). *Aktualna współpraca transgraniczna Rzeczypospolitej Polskiej modelująca aktywność międzynarodową samorządów* [The current cross-border cooperation of the Republic of Poland modeling the international activity of local governments]. Retrieved from: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1978/1/BSP_12_2012_Skoczylas.pdf (in Polish).
10. Datsii, O., Andriushchenko, K. (2020). *Transkordonne spivrobitnytstvo na terytoriiakh Karpatskoho yevrorehionu v umovakh rozvytku mizhnarodnykh ekonomichnykh zv'iazkiv ta hlobalizatsii* [Cross-border cooperation in the Carpathian Euroregion in the conditions of development of international economic relations and globalization]. Retrieved from: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2020/25.pdf (in Ukrainian).

11. Kulish, N., Herasymchuk, V. (2009). *Transkordonne spivrobotnytstvo rehioniv Ukrainy* [Cross-border cooperation of the regions of Ukraine]. Retrieved from: http://probleconomy.kpi.ua/pdf/2009_9.pdf (in Ukrainian).
12. Bilicik, V., Duleba, A., Klyab, M., Mitryayeva, S. (2001). *Role of the Carpathian Euroregion in Confronting its Minority Agenda*. Retrieved from: <http://www.policy.hu/flora/carpathianmin.pdf>
13. Hoblyk, V. (2015). Pryntsypy formuvannia ta rozvytku transkordonnykh rehioniv Ukrainy ta yevropeiskoho soiuzu [Principles of formation and development of cross-border regions of Ukraine and the European Union]. *Ekonomika ta derzhava*. Retrieved from: http://www.economy.in.ua/pdf/6_2015/6.pdf (in Ukrainian).
14. Prohrama pidtrymky initsiatyv mistsevykh karpatskykh hromad [Program to support initiatives of local Carpathian communities]. (2020). *Yevrorehion Karpaty–Ukraina*. Retrieved from: <https://ekarpaty.com/our-programs/programa-pitrymky-initsiatyv/> (in Ukrainian).
15. Shaban, T. (2015). *Euroregion as an Important Mechanism of Cross-border Cooperation Between Ukraine and the European Union*. Retrieved from: https://biglobalization.org/sites/default/files/uploads/files/big_research_project_39_governance_shaban.pdf
16. Shliakh voloskoi kultury na ukrainsko-polskomu prykordonni [The way of Walachian culture on the Ukrainian-Polish border]. (2020). *Yevrorehion Karpaty–Ukraina*. Retrieved from: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/shlyah-voloskoyi-kulturi/> (in Ukrainian).
17. Pantera – transport v raioni Peremyshlia ta Nyzhankovykh za spadshchynu spivpratsi [Panther – transport in the area of Przemyśl and Nyżankowicz for the legacy of cooperation]. (2020). *Yevrorehion Karpaty–Ukraina*. Retrieved from: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/panther/> (in Ukrainian).
18. Svit Karpatskykh rozet – zakhody zi zberezhennia unikalnosti kultury Karpat [The world of Carpathian rosettes – measures to preserve the uniqueness of Carpathian culture]. (2020). *Yevrorehion Karpaty–Ukraina*. Retrieved from: <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/rosettes/> (in Ukrainian).
19. Kacperska, E. (2005). *Współpraca transgraniczna a rozwój regionów wschodnich* [Cross-border cooperation and the development of eastern regions]. Retrieved from: http://sj.wne.sggw.pl/pdf/EIOGZ_2005_n55_s5.pdf (in Polish).
20. *New Ways for Europe: Pan-European Corridor 5*. (2009). Retrieved from: <https://www.dywidag-systems.com/projects/2010-info-18/new-ways-for-europe-pan-european-corridor-5/>
21. Systemowy Projekt Sieciowy Euroregionu Karpackiego (2012). *Euroregion Karpacki*. Retrieved from: <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/projekty-wlasne-za-konczone/systemowy-projekt-sieciowy/> (in Polish).
22. Benč, V., Dumitru, A., Geszterédi, A. (2015). *The Carpathian Euroregion Strategy 2020 & Beyond*. Retrieved from: <http://carpathianeuroregion.org/letolt/strategia-english.pdf>

Матеріал надійшов до редакції 11.01.2021 р.

РОЗДІЛ IV. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.019.5(477)

Iryna Kiyanka,

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine,

ORCID ID 0000-0002-3100-7796

kiyanka@i.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-300-311

**MODERN ASPECT OF UKRAINIAN POPULISM:
POLITICAL AND SOCIAL ASPECT**

The study of populism is actualized by the presence of a social order from interested political actors who use populism to implement their programs and in the struggle for power, focusing on the possibilities of change and reform.

The relevance of the study is obvious given the lack of comprehensive study of populism in Ukraine, proper political evaluation of previous studies, rethinking some theses of individual researchers, and especially in connection with its actualization as one of the popular principles in action, behavior in modern political practice and our state.

Today in Ukraine, the intensification and emergence of new manifestations of populism have become a sign of a general long-term failure on the path of technological modernization, in efforts to achieve rapid economic growth and in the fight against corruption. The tendency to the increasingly negative attitude of many citizens to complex and compromise procedures of democratic institutions, the desire for quick and simple solutions, intolerance of different views contain a double threat - to roll into anarchy or establish an authoritarian regime.

In Ukrainian literature interest in populism appeared in the late 1990s. The initial study was the basis of his reception of analytical findings Western scholars. Today domestic historiography populism presented a number of papers in the form of articles. Amid the general characteristics of the phenomenon of populism, based primarily on the legacy of Western political scientists, highlights particular issues such as manifestations of populism in the Ukrainian national

movement, modern Ukrainian politics populist methods of political struggle, philosophical discourse of the concept.

Thus, populism can be considered an inevitable companion of political freedom and democracy. In some places, it is a force that promotes political participation and reform in the interests of many low-status social groups. By inclining to oppose the rights of the majority to the interests and rights of certain minorities, populism can be a threat to the rule of law and basic political and civil liberties. Wherever populist leaders gained power, it became authoritarian, accompanied by abuses and oppression (but not destruction) of the opposition.

Key words: *populism, election, political leader, political regime, democracy.*

1. INTRODUCTION

Analyzing the current state of populism, its impact on the lives of citizens, it should be noted that populism is most prevalent among the population with a low level of political and legal culture, as well as in the conditions of unstable structures of democracy. The inability of the masses to distinguish demagoguery from realistic proposals, a black-and-white vision of the world, a willingness to adore another idol and hate his competitors – all these symptoms of low political culture are widely used by populist leaders to mobilize public support.

The danger of pure populism for the politician himself, who is inclined to this strategy, is that by putting forward a few popular slogans, he quickly becomes their hostage, and any attempt to adjust or change course is perceived by his electorate as a betrayal. Therefore, since the mood of the masses is known to be volatile, populist politics seem like a pointless throw from one side to the other. In fact, there is an accurate and subtle calculation to always be in the «team» of the majority. The minority of populists are not interested because they do not «make the weather» in the elections. As a result, the populist is always the enemy of pluralism and consensus, which is achieved through dialogue with all social groups and their political representations.

The main methodological basis of the our article were approaches that characterize the essence of the phenomenon of «populism» through aspects of rationalism (as a concept of theoretical thinking), irrationalism (as a reflection of belief, behavior and ideology), technology (as a consciously constructed institutional framework in policy based on populist principles).

Analysis of Recent Research and Publications. Ukrainian scientists such as P. Ilyashenko, A. Kolodiy, O. Kramar, E. Laclau, O. Lisnychuk,

V. Lytvyn, T. Lyutyi, D. Mykhailynina, A. Romanyuk, A. Petraschuk, K. Vasilevsky, D. Yablonsky, and others.

An important emphasis on the path of transformation is the readiness of citizens for self-organization, for the manifestation of civic activity at the local level. A significant challenge of post-Sovietism is paternalism – the belief of citizens in the omnipotence of the state; the belief that it is the state that must solve all their problems.

2. RESULTS OF RESEARCH

As a result, such civic passivity allows the authorities to play on the voter's paternalistic tendencies (politicians find it easier to «bribe» citizens with their promises). Such indifference leads to stagnation, lack of reforms or their weak implementation. The same passivity provokes a decrease in the level of accountability of politicians from the local to the central level.

The more active citizens are in defending their own interests, the more responsible the politicum will become; the greater the civic activity, the stronger the democratic traditions in society will become. In liberal democracies, there is a noticeable attempt to shift the decision-making lever towards the regions, towards empowerment.

In our opinion, there are several factors of considerable and long-lasting influence of populism in independent Ukraine. One of them, which we have already mentioned, is the quality of political culture, first of all its component, such as lack of ability of many citizens to critically comprehend complex socio-economic and political realities, tendency to draw immediate and very simple conclusions about difficult and contradictory things. The foundations were laid during several decades of the Soviet period of Ukrainian history, when, in the absence of fundamental freedoms, real public policy and debate, a sufficient culture of argumentation, evidentiary analysis, obviously, could not be formed.

Variants of Ukrainian Populism. The rise of populism in recent years is due, in our opinion, another factor. It is the current political bankruptcy of Ukraine's leftist forces, linked in one way or another to the Soviet past. The most influential of them, the Socialist Party and the Communist Party, had different views on Ukraine's democracy, Ukrainian independence and European orientations, and the reasons for their failures were different, but the lack of visible left-wing forces in today's Ukrainian party spectrum is a fact. With the concentration of power in the hands of centrists and center-right, the public

demand for social justice, more equal access of citizens to basic social goods has lost the usual mechanisms of political representation in previous decades. That is why the populists turned to this topic, filling the empty socio-political niche.

There is a de facto consensus in the expert community, at least in its segment, which is not involved in current political competitions. We think that its discourse becomes depleted, loses its meaning, and becomes «empty signifiers [3].».

Populism makes Ukrainian politics meaningless, and this is obviously its greatest destructive force and its most negative influence. There is an obvious need to reduce the level of populism in Ukrainian socio-political life, weaken its influence on the struggle for power and management decisions (although they may have relatively less than the election campaign, the populist burden) [4]. Also, experts and non-partisan journalists, predicting key topics of election campaigns, could saturate the information space with high-quality analytical material, which would increase the level of public awareness of relevant issues.

Experts noted the lack of relevant media platforms, the possibility of direct discussion with representatives of the political class, in particular, and the need for responsibility-oriented television projects than in the now common format of television talk shows, discussion. Among analysts' recommendations is a proposal to increase attention to party programs, which they consider less burdened by populism than election campaigns. In their opinion, it would be possible to establish a legal requirement to harmonize the proposals of party programs with their requirements and positions, which are broadcast in media advertising [5].

In our opinion, it is worth recognizing the validity, the potential usefulness of the proposals listed here. In particular, it could be added that the media platform potentially capable of counteracting populism could be public television. We believe that its organization should provide guarantees of a fairly high proportional level of involvement in the discussion of socially important issues of experts, including foreign, members of the public [6].

Note that these proposals on ways to combat populism are in the nature of recommendations from the public and experts. This raises the question: is it possible, what could be the institutional measures that would help reduce the level of populism in Ukrainian politics, and thus – to improve the entire system of Ukrainian political management, its ability to find and implement solutions that would be an adequate response on numerous economic and social challenges?

Could a constitutional solution be proposed? Our analysis of world and domestic experience allows us to conclude that, unlike the political regime, the very model of government does not significantly affect the level of populism. In Ukraine, in particular, populism was an important factor in socio-political life until 1996, when the state system was a hybrid of the Soviet system with the basic elements of a democratic system, both under the 1996 Constitution and the current Constitution adopted in 2004 [7].

Populism's Technology in Ukrainian Society. In Ukraine, the influence of populist technologies and populist forces is rooted not in the shortcomings of existing political institutions, not in the legal framework of political activity, but primarily in the peculiarities of the current state of political culture of Ukrainian society. It is important to emphasize that populism, as shown in the study, is possible and arises in the course of interaction of politicians with a mass participant in the political process. Thus, it is always, albeit to varying degrees, the response of a politician interested in broad support to a particular request from citizens to whom they are trying to send exactly the «message» they want to receive.

This circumstance leads to the conclusion that efforts to counter populism can be effective if they are also aimed at changing this popular demand. So, about mass political culture and its populist component. Unfortunately, for the reasons outlined above, in the space of modern Ukrainian politics, populist algorithms for finding solutions to complex social problems are far too characteristic of Ukrainian citizens [8].

According to our observations, the stereotypical reaction of many non-specialists, especially in crisis situations, is the symptomatic populist desire to immediately find those guilty whose evil will and selfishness caused these problems, unwillingness to accept more complex explanations (which, of course, a priori do not exclude subjective component). errors, incompetence or even crimes as part of a list of possible causes). In this context, perhaps the first category to which many «ordinary people» turn, seeking, for example, an explanation of the causes of the economic crisis, is the category of «deception», «theft», the belief that «all this» is completely artificial and malicious. did «they», «power». Such examples could be continued [9, p.161.].

In this context, it is worth noting the need for some revision of certain elements of the populist vision of history, which modern Ukrainian textbooks have inherited from Soviet and, in part, from Ukrainian populist historiography. This is an overly critical image of the higher strata of society (especially non-ethnic),

and on the other hand – a certain idealization of the people as a set of «ordinary people».

We believe that history textbooks and textbooks should clearly state not only the privileges, abuse of power, negative characteristics of the upper social strata, but also certain important functions of the elite for the whole society, its positive role in the development of culture, science, state and law. art, ie its social responsibility. This proposal should not be construed as a call for a formal encouragement of a conservative interpretation of the historical process. Perhaps the broader context of such a «depopulation» of mass historical education could be its modernization, based on the formation of a more «inclusive», ethnic, socio-cultural, as well as gender, views, version of Ukrainian history [10].

In the context of the fight against populism, it may be more appropriate to talk about countering this phenomenon than overcoming it, because populism is a necessary «companion» of politics and cannot be completely overcome. However, its manifestations need to be limited, because they lead to destabilization in society and politics, with a destructive effect on the political system of the country [11].

The key problem in counteracting the phenomenon of populism is the extremely limited capabilities of the state in this area. It is usually not the populist actions themselves that are directly destructive, but their social consequences, and the legal link between them is very difficult to trace, except in isolated cases that call for the overthrow of the existing regime or incitement to interethnic or interfaith hatred. Thus, the main subject of opposition to populism is, in fact, civil society and its institutions. However, the state should provide support to civic institutions in the process of combating populism, and sometimes even initiate appropriate action [12].

Populism is a reaction to various – social, economic, ethnic and other – social problems, it feeds on them, parasitizes on them. Accordingly, social crises are a promising ground for its development. This is exactly the situation in Ukraine now. It is clear that the main mechanism for counteracting populism is to raise the level of political culture. However, in the context of socio-economic and foreign policy crisis, this is not enough. The state and civil society institutions should intensify their efforts in this area, and the state should assume the functions of synchronization and systematization.

An important direction of such actions – «game in advance» – should saturate the information space with current issues. Although the main burden of this task falls on public institutions, the state can provide them with informational

assistance, realizing its considerable scientific potential, identifying the main problems that have the greatest reason to be the object of populist parasitism. Relevant state scientific resources can become a basis for explanatory work through public media channels [13].

Given that the main media resource is in private hands and, inevitably politically engaged (to some extent), the problem of introducing public television and radio, potentially the most independent information distribution channel at the moment, is relevant in the crisis. It is he who could carry out impartial monitoring of populist actions and produce objective content. However, the implementation of such a project in a country with a low average standard of living is impossible without state aid. The state should not only allocate the necessary frequencies, but also provide financial and technical assistance for the creation of public channels.

Unfortunately, so far we do not see the state will in this matter, because the law «On the system of Public Television and Radio Broadcasting» of 1997 has remained unimplemented, as well as the law «On Public Television and Radio Broadcasting of Ukraine», which came to him on change in April 2014.

In our opinion, a potentially promising direction of counteracting populism is to acquaint the population with the programs of political parties. Programs usually carry a much smaller «burden» of populism than public statements by individual party representatives. The most glaring discrepancies are to be monitored by public institutions, but the printing of party programs, the increase in their circulation and their distribution among the population are actions that the state must take.

At the same time, there are areas in which the state's capabilities are extremely limited. These are private channels of information dissemination, the most effective of which is still television. Television is the main media resource for spreading populist ideas. Unfortunately, in many cases, television political analytics is held hostage to market or simply rating factors. Therefore, in the process of combating populism, it is hardly worth placing high hopes on this segment of the information infrastructure.

Note that the fight against populism is a complex, long process, the key to the success of which is the systematic efforts of all – governmental and non-governmental – its subjects.

The mass consciousness and political ideologies of various states, including the post-Soviet space, periodically reproduce the desire of citizens to link positive socio-economic development with individuals and the so-called iron

power. In this case, democracy is seen as a brake on economic stabilization and progress, which is stimulated by a certain share of national politics.

Quite often after sharp political events or so-called political turns – Maidan – 2004, Maidan – 2014, the population develops apathy, which often occurs after the violent activities of the community – the leader – the team. If there is no support in the majority of the population, then the leaders begin the process of active exhaustion, and they resort to the reaction of self-defense of their own ego, ie «populist slogans».

Therefore, the lack of the required level of social energy and public support contributes. The cause of apathy can be inconsistency, inadequacy of life forms to the internal fateful mood or the deep nature of man or society. This creates distrust of power or its complete absence, because trust is not only a sign of democratic life, but also a value, a psychological regulator of the social process. The so-called consolidation is lost – a central factor in the effectiveness of any social action that requires a collective mind or collective inspiration, not to mention a political goal, the achievement of which is impossible without the involvement of this factor. That is, it cannot but be a functional field.

3. CONCLUSIONS AND FURTHER RESEARCH

Thus, populism can be considered an inevitable companion of political freedom and democracy. In some places, it is a force that promotes political participation and reform in the interests of many low-status social groups. By inclining to oppose the right of the majority to the interests and rights of certain minorities, populism can be a threat to the rule of law and basic political and civil liberties. Wherever populist leaders gained power, it became authoritarian, accompanied by abuses and harassment (but not destruction) of the opposition.

In the history of independent Ukraine, visions of populism have manifested themselves in different ways and on a large scale. Already during the years of the crisis of the socialist system, which became fatal for him, political agitation, not devoid of populist features, helped the national democratic forces to remove the Communists from power. After gaining independence, significant elements of populism became a constant in the political struggle in Ukraine. The de facto norm of political competition in Ukraine has become the generous and unrealistic socio-economic promises made by most parties and politicians.

Another populist feature of the Ukrainian election campaign, especially the presidential one, is the attempt to present political rivalry as a struggle between good and evil. This was facilitated by deep cultural and mental differences between different Ukrainian regions. It is possible to state the presence of populist traits in most significant Ukrainian political forces. For some of them, party ideology sometimes became just a decoration to cover the interests of certain business groups.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Analytical report. Assessing the level of populism in the 2014 parliamentary elections/ NGO «Tektum Analytics Bureau». URL: <http://www.tectum.org.ua/project-implemented-for-support-m/>
2. Ilyashenko, P., Mykhailyna, D., Yablonsky, D. (2019). *How to make Ukrainians less vulnerable to populism*. URL: <https://ces.org.ua/populism-paper/>
3. Kiyanka, I. (2015). Populism in the programs of political parties in the context of public administration: the experience of Central and Eastern Europe. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Political Science. Sociology. Philosophy*. Uzhhorod, issue 1 (18).
4. Kramar, O. (2016). *Open circle that makes Ukraine backward*. URL: <https://tyzhden.ua/Economics/233973>, № 33 (613) from August 15.
5. Laclau, E. and Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London, Verso.
6. Lisnychuk, O. (2015). Populism in Ukraine: theoretical principles and problems of studying the phenomenon. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies*. IF Kuras NAS of Ukraine.
7. Lytvyn, V. (2015). Theoretical features, institutional risks and positives of balanced semi-presidentialism and prospects for its reform in Ukraine. *Studia politologica Ucraino-Polonia*, 5.
8. Luty, T. (2019). *Populism and the crisis of intellectuals*. URL: <https://hromadske.ua/posts/populizm-i-kriza-intelektualiv-2019>
9. Perspectives of left ideology in the conditions of social transformations (How do Ukrainian leftists respond to the challenges of modernity (2013). *Conference materials/ Sociological consultation of Ukraine*; Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine /[ed. M. O. Shulgi]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
10. Petraschuk, A. (2019). Development of Ukraine's strategy for the CIS for the period 2010–2017. *STUDIA POLITOLOGICZNE. Political processes in Eastern Europe. Trends and problems*. University of Warsaw, vol. 48.
11. Robinson, James A, and Daron Acemoglu. *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2006.

12. Wasilewski, Kr. (2019). Hate speech and identity politics. An intercultural communication perspective. *Przegląd Europejski. Theoretical reflection on the activity of entities at international, regional and national levels*. Warszawa, 3. 175–189.

13. Zachara, M. (2019). Can Institutions Save the Word? Neoliberal Institutional Perspective on Global Governance. *International Relations*. Uniwersytet Warszawski, 1. t. 55.

СУЧАСНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ПОПУЛІЗМУ: ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті акцентовано увагу на популізмі як наявності соціального замовлення зацікавлених політичних акторів, які використовують популізм для реалізації своїх програм та в боротьбі за владу, зосереджуючись на можливостях змін і реформ.

Актуальність дослідження очевидна з огляду на відсутність усебічного вивчення популізму в Україні, належної політичної оцінки попередніх досліджень, переосмислення деяких тез окремих учених й особливо у зв'язку з його актуалізацією як одного з популярних принципів дії, поведінки в сучасній політичній практиці нашої державі.

Сьогодні в Україні активізація та поява нових проявів популізму стали ознаками загального довгострокового провалу на шляху технологічної модернізації, у зусиллях для швидкого економічного зростання й у боротьбі з корупцією. Тенденція до дедалі негативнішого ставлення багатьох громадян до складних і компромісних процедур демократичних інституцій, прагнення до швидких та простих рішень, нетерпимість до різних поглядів містять подвійну загрозу – упасти в анархію або встановити авторитарний режим.

В українській літературі інтерес до популізму з'явився наприкінці 90-х. Сьогодні вітчизняний історіографічний популізм представив низку статей. Серед загальних характеристик явища популізму, що ґрунтується насамперед на спадщині західних політологів, висвітлюються такі проблеми, як прояви популізму в українському національному русі, сучасна українська політика, популістські методи політичної боротьби, філософський дискурс концепції.

Отже, популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократії. Подекуди це сила, яка сприяє політичній участі й реформам в інтересах багатьох соціальних груп із низьким статусом. Намагаючись протистояти правам більшості інтересам і правам певних меншин, популізм може становити загрозу верховенству

права та основним політичним і громадянським свободам. Скрізь, де популістські лідери здобували владу, вона ставала авторитарною, що супроводжувалося зловживаннями та утиском (але не знищенням) опозиції.

Ключові слова: популізм, вибори, політичний лідер, політичний режим, демократія.

REFERENCES

1. Analitichnyi zvit. Otsiniuvannia rivnia populizmu na parlamentskykh vyborakh 2014 r. *HO «Biuro analityky Tektum»*. URL: <http://www.tektum.org.ua/proekt-realizovuvav-sia-za-pidtrymky-m/>
2. Illiashenko, P., Mykhailynyna, D., Yablonskyi, D. (2019). *Yak zrobyty ukrainsiv mensh vrazlyvymy do populizmu*. URL: <https://ces.org.ua/populism-paper/2019>
3. Kiyanka, I. (2015). Populizm u prohramakh politychnykh partii v konteksti derzhavnoho upravlinnia: dosvid krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Politolohiia. Sotsiolohiia. Filosofii*. Uzhhorod, 1 (18), 92–95.
4. Kramar, O. *Rozimknute kolo, shcho robyt Ukrainu vidstaloiu*. URL: [https://tyzhden.ua/Economics/233973, № 33 \(613\) vid 15 serpnia](https://tyzhden.ua/Economics/233973, № 33 (613) vid 15 serpnia).
5. Laclau, E. and Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London, Verso.
6. Lisnychuk, O. (2015). Populizm v Ukraini: teoretychni zasady i problemy vyvchennia fenomenu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 63–73.
7. Lytvyn, V. (2015). Teoretychni osoblyvosti, instytutsiini ryzyky ta pozytyvy zbalansovanoho napivprezidentalizmu y perspektyvy yoho reformuvannia v Ukraini. *Studia politologica Ucraino-Polonia*, 5, 45–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2015_5_6 (data zvernennia: 04.07.2016).
8. Liutyi, T. (2019). *Populizm i kryza intelektualiv*. URL: <https://hromadske.ua/posts/populizm-i-kryza-intelektualiv-2019>
9. Perspektivy livoi ideolohii v umovakh sotsialnykh transformatsii (Iak ukrainski livi vidpovidaiut na vyklyky suchasnosti?): materialy konf. (2003). *Sotsiolohichna konsultatsiia Ukrainy / In-t sotsiolohii NAN Ukrainy*; [za red. M. O. Shulhy]. Kyiv: In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, 2003, 234 p.
10. Petrashchuk, A. O. (2019). Razvytye stratehyi Ukrainy v otnoshenyy SNH za peryod 2010–2017 hh. *STUDIA POLITOLOGICZNE. Polytycheskiye protsessy v stranakh Vostochnoi Evropy. Tendentsyy y problemy*. Uniwersytet Warszawski, 48, 161–173.
11. Robinson, James A, and Daron, Acemoglu (2006). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2006.
12. Wasilewski, Kr. (2019). Hate speech and identity politics. An intercultural communication perspective / *Przegląd Europejski. Theoretical reflection on the activity of entities at international, regional and national levels*. Warszawa, 3, 175–189.

13. Zachara, M. (2019). Can Institutions Save the Word? Neoliberal Institutional Perspective on Global Governance. *International Relations*. Uniwersytet Warszawski, 1, 55, 41–59.

Матеріал надійшов до редакції 10.01.2021 р.

УДК 338.48:001.8

Наталія Коцан,

доктор географічних наук, професор,

завідувач кафедри міжнародних відносин та регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

Kotsan.natalia@vnu.edu.ua

ORCID ID 0000-0002-8157-5070

Роман Коцан,

доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та регіональних студій,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

Kotsan.Roman@vnu.edu.ua

ORCID ID 0000-0002-6661-3729

Анна Сахнюк,

магістр спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

anna.sakhniuk@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-311-324

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИЗМУ В РЕГІОНІ

У статті узагальнено методи дослідження туристичної сфери, показано вплив удосконалення методології на процес вивчення рівня розвитку туризму. Констатовано, що сучасна система методів дослідження туризму має багато різних засобів одержання наукового результату. У статті розглянуто основні методи, які можна використовувати на практиці для дослідження туризму. До таких методів належать філософські,

загальнонаукові, конкурентознавчі. Показано використання філософських методів, під якими розуміють загальні підходи, категорії та принципи й закони, що показують місце досліджуваного об'єкта в реальному світі (принцип об'єктивності, всезагального зв'язку та залежності, закон єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних показників у якісні, заперечення тощо). Наголошено на необхідності застосування в дослідженнях туризму загальнонаукових методів – таких засобів та прийомів, що мають універсальний характер застосування (аналіз та синтез, індукція й дедукція, узагальнення та абстрагування, порівняння й аналогія, ідеалізація та формалізація), але потребують урахування особливостей конкретних об'єктів дослідження. Так, у туризмі широко застосовують наукові методи системи географічних наук: спостереження з елементом описовості; історичний; порівняльний; картографічний; аналітико-статистичний; експедиційних досліджень; математичного моделювання; системний. Соціальний характер туризму зумовлює використання способів і прийомів, сформованих в інших суспільних науках (балансовий, соціологічних досліджень тощо). Наголошено на доцільності застосування конкретно-наукових методів у наукових пошуках, які застосовують в окремих науках. Це, зокрема, метод польових досліджень, картографічний тощо. Також наведено приклади використання новітніх методів і методик у дослідженні туризму, що пов'язано з розширенням предмета дослідження.

Зроблено висновок про те, що сучасна методологія дослідження туризму включає різноманітні методи й різні способи збирання та аналізу інформації. Під час вивчення конкретного об'єкта найчастіше використовують не один метод, а сукупність методів і прийомів, що дає можливість досягнути поставленої мети. Наголошено, що вдосконалення теоретико-методологічної бази для проведення наукових досліджень у сфері туризму є актуальним завданням.

Ключові слова: метод, методологія, туризм, дослідження, географія, наука.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток туризму, збільшення туристських потоків, зростання навантаження на туристичні об'єкти та інші процеси потребують їх вивчення, а отже, удосконалення методології наукових досліджень. Науковці все більше використовують різноманітні методи класифікації та оцінки туристських ресурсів. Розвиваються нові методи пізнання, удосконалюються відомі. Уже зараз стає зрозуміло, що і подальший розвиток рівня туризму буде прямо пов'язаний із розвитком

методології. Крім того, подальший соціально-економічний та культурний розвиток держав світу вже неможливий без обчислення гранично допустимого навантаження на об'єкти культурної спадщини й довкілля. Предмет дослідження у сфері туризму розширюється, а тому повинна вдосконалюватися й теоретико-методологічна база.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед авторів, які зверталися до питання методології досліджень у туризмі можна виокремити О. Шаблія, О. Ковальчика, Д. Марковську, М. Рутинського та ін. За твердженням професора О. Шаблія [1], «метод наукового дослідження – це система розумових і (або) практичних операцій (процедур), які націлені на розв'язання певних пізнавальних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети». Науковці поділяють методи наукового дослідження на три великі групи: філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові. Польський дослідник А. Ковальчик у своїх працях використовує такий метод, як SWOT-аналіз, а М. Рутинський є прихильником картографічного методу. Д. Марковська також застосовує картографічний метод і на туристичних картах виокремлює три головні групи знаків: знаки, які позначають краєзнавчі цінності; знаки, що показують стан туристського освоєння; інші знаки. Проте і класичних, і новітніх методів уже недостатньо, а отже, методична база потребує вдосконалення.

Мета статті – узагальнення методів і методик дослідження туризму.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На сучасному етапі для розвитку туризму в регіоні, побудови успішних прогнозів та результативної державної політики врегулювання туризму вже неможливо обходитися без використання окремих методів і методик дослідження туризму.

До методів дослідження науковці висувають певні вимоги: якість (загальнозрозумілість методу); націленість (спрямованість методу на досягнення певної мети); детермінованість (чітка послідовність застосування методу); результативність (здатність забезпечувати досягнення мети); надійність (спроможність забезпечувати бажаний результат); економність (здатність методу досягати результату за найменших затрат засобів і часу) [2]. Урахування таких рис у дослідженнях сприяє досягненню істинних наукових результатів.

Загальновідомим є поділ методів наукового дослідження на три великі групи: філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові.

Філософські методи – це використання в науковому дослідженні категорій, положень, принципів і законів певної філософської системи. Наприклад, застосування діалектики як теорії пізнання. Можна користуватися положеннями філософії позитивізму, неопозитивізму, постмодернізму тощо.

Загальнонаукові методи – це такі засоби й прийоми (чи їх сукупність), які з тими чи іншими модифікаціями використовуються в усіх чи майже всіх науках. Загальнонаукові методи використовуються з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження. Наприклад, метод моделювання чи такі логічні засоби, як аналіз і синтез, індукція й дедукція.

Конкретнонаукові методи використовують в окремих науках чи в генетично пов'язаних або об'єднаних схожістю об'єктів дослідження. Для прикладу наведемо метод енерговиробничих циклів. Він застосовується лише в економічній географії, тому його відносять до конкретнонаукових методів, бо в соціальній чи політичній географії його використання було б абсурдом. Водночас час як метод балансів може застосовуватись у декількох схожих за певною ознакою дисциплінах (наприклад, у регіональній економіці й економічній географії). Він теж належить до конкретнонаукових, але не спеціальних, а міждисциплінарних.

Для дослідження туризму доцільно використовувати таку сукупність методів: описовий, метод ідеалізації, картографічний, статистичний, польових досліджень, SWOT-аналіз та ін.

Опис. Опис – це систематизована характеристика території й теоретичне узагальнення отриманої інформації, тобто систематизація, пояснення та побудова теорії. Дескриптивна (описова) стадія в розвитку туристичної географії є найдовшою за існуванням. У ній можна виділити два основних етапи – інвентаризацію інформації та її систематизацію. На першому етапі відбувалося накопичення первинної інформації. Збір інформації здійснюється шляхом прямих емпіричних спостережень, які потім узагальнювалися за допомогою маршрутних спостережень. Опис на цьому етапі мав, зазвичай, дискретний характер як у часовому тлумаченні, так і в територіальному. У міру накопичення географічної інформації виникла потреба в її впорядкованості. Для цієї мети стали здійснюватися загальні статистичні дослідження конкретних територій, складалися карти економіко-географічної тематики. Для аналізу зібраної інформації все частіше науковці стали використовувати методи класифікації та типології, елементарних статистичних розрахунків. Виявлення специфічного й унікального в об'єктах дослідження має

значне значення під час географічного опису. Для цього використовують як інтуїтивне, так і точне статистичне зіставлення [3].

Метод ідеалізації передбачає проектування так званих ідеальних моделей та порівняння ситуації, яку вивчають, з ідеальним варіантом. Це складний метод і під час його застосування враховують особливості деяких інших методів і моделювання, аналогії, абстрагування тощо. Ідеальні моделі поширені в багатьох науках. У фізиці, наприклад, це ідеальна рідина (рідина, що не стискається), ідеально чорне тіло (тіло, яке не випускає в зовнішній світ ні одного променя) та ін. У географічній науці також є деякі приклади ідеальних моделей. Це, наприклад, «ідеальний ландшафт Б. Родомана» (у вигляді шестикутної зірки), ідеальне місто Н. Блажко (у цій моделі присутні всі можливі властивості міст), ідеальний енергопромисловий цикл (цикл, який має всі ланки та стадії реально наявних ЕВЦ). Насправді можна формувати ідеальні об'єкти стосовно всіх реальних, територіальних систем і досліджувати територіальні системи на їхніх моделях, порівнювати «адекватні» моделі з ідеальними [4].

Картографічний метод – це систематизація й узагальнення результатів географічних досліджень у вигляді картографічних моделей, карт, картосхем. Саме карта відіграє одну з головних ролей у дослідженні просторових закономірностей тих чи інших явищ. Її складання – це ще й вагомий підсумок географічних досліджень. Карта призначена для наукового та практичного відображення явищ, об'єктів, для ілюстрації, а також навчальних цілей. Завданням туристичного картографування вчені-географи М. Рутинський і О. Стецюк називають:

– пояснення закономірностей і форм територіального поширення природних й історико-культурних рекреаційних ресурсів. Висвітлення характеру туристичного опанування території та матеріально-технічної бази туризму;

– оцінка сучасного стану рівня використання рекреаційно-туристичних ресурсів, рівня туристського освоєння й рекреаційного навантаження на територію;

– розробка найвигідніших варіантів розвитку і покращення територіальної організації галузі туризму на основі комплексного аналізу природних і соціально-економічних факторів [5].

Туристичні карти класифікують на оглядові, маршрутні, де територія відтворена разом із відповідним навантаженням упродовж туристських маршрутів (пішохідних, лижних, водних, велосипедних, кінних, автомобільних і комбінованих), та плани міст зі списком

об'єктів туристичної інфраструктури, переліком вулиць і майданів, маршрутів міського транспорту та ін. Такі карти мають стати орієнтиром на місцевості. Вони повинні реально відтворювати наявні зв'язки між туристичними об'єктами певної території й бути надійним засобом їх вивчення.

Туристичні карти повинні мати чітке зображення орієнтирів на місцевості, відповідні написи, розміщення умовних знаків (легенди) та пояснення додаткових окремих елементів.

Польський дослідник Д. Марковська на туристичних картах вирізняє три основні групи знаків:

- знаки, які позначають краєзнавчі цінності;
- знаки, що показують стан туристського освоєння;
- інші знаки.

До першої групи знаків відносять ті, які відображають живу та неживу природу, до них належать також історико-культурні об'єкти (історичні пам'ятки, архітектуру, пам'ятки фольклору та ін.), до другої – засоби розміщення (ночівлі тощо), засоби існування, канатно-підвісні дороги й інші транспортні комунікації. До третьої групи належать об'єкти, які не пов'язані безпосередньо з туристичною інфраструктурою.

Також для розробки туристичних карт використовують такі картографічні методи: крапковий (це допомагає локалізувати об'єкти); метод картограм; метод картодіаграм; значковий; ізоритмічний; лінійний. Кожний із них має своє значення та відображає певний зміст туристичних явищ. Наприклад, лінійний метод визначає величину туристичних потоків, частоту транспортних доставок тощо.

Серед туристичних карт можемо виокремити групу, яка містить відображення міських поселень. Міська туристична карта схематично має зображати транспортну систему міста, місце концентрації й розміщення головних культурних об'єктів, а також об'єкти інфраструктури, котрі характеризують місця проживання, харчування, спортивні об'єкти, культурні установи та ін. У такій карті мають бути стислі описи об'єктів й об'єктів, вартих огляду. Тобто вищезазначені карти повинні містити інформацію про систему споруджень, структуру та характер міста, функції окремих її елементів [6].

Польський учений А. Ковальчик вважає, що в туризмі поряд із дослідженням карт треба використовувати ще й аналіз туристичних путівників, буклетів, рекламних оголошень, пам'яток для туристів, програм туристичних заходів й описи художньої літератури, тому що всі ці джерела інформації належать до банку даних і створюють спеціальну інформацію.

Ще одним способом збирання інформації, особливо під час оцінювання туристичної привабливості, є вивчення загальногеографічних і тематичних карт (рельєфу, клімату, фауни та флори, наявності історичних пам'яток), а також розшифровування космічних знімків [7].

Статистичні методи дослідження добре зарекомендували себе в процесі вивчення багатьох явищ і сфер, у тому числі туризму. Для дослідження туристичної сфери можна використовувати метод сезонних оцінок чисельності туристів, які подорожують не через туристичні агенції. Дослідникам недостатньо тієї інформації про розвиток туризму, яка є загальнодоступною. Наприклад, про виїзди вихідного дня, мотивації туристичних поїздок за кордон, розвиток прикордонного туризму. І це примушує науковців звертатися до соціологічних опитувань (анкетування). Головною ціллю таких досліджень є визначення атрактивності природних або навіть історико-культурних ландшафтів, а також запитів туристів, їхньої поведінки тощо.

Під час географічних досліджень користуються такими статистичними показниками, як чисельність (кількість) туристів за одиницю часу (добу, місяць, сезон, рік і т. ін.), які відвідали певний центр, регіон, країну; кількість днів із ночівлею, проведених туристами в тому чи іншому центрі, регіоні, країні за одиницю часу; кількість ліжко-місць цілорічної дії та сезонного використання; об'єм наданих туристично-рекреаційних послуг у грошовому вираженні, обсяг доходів від розвитку туризму тощо.

Статистичні дані, які стосуються розвитку туризму на міжнародній арені й в Україні [8], у вітчизняних джерелах оприлюднюються частково. Ця інформація є неповною та дає можливість аналізувати розвиток світового туризму й туризму всередині країни, пов'язаних з Україною. Через це науковці змушені використовувати дорогі способи отримання необхідних даних про розвиток туризму, його мотивацію та головні міжнародні туристичні маршрути – анкетування й інтерв'ювання. Негативною стороною анкетування є те, що туристи, зайняті оглядом туристичних об'єктів, неохоче відповідають на запитання анкетера, а це певною мірою збіднює отриману інформацію. Крім того, відповіді, наприклад, про мету туристичних подорожей можуть бути дуже різними, якщо анкетування проводити під час того, як турист намагається слухати екскурсію. Люди дратуються й не дуже охоче відповідають. За таких обставин не можна одержати об'єктивну інформацію. Тому дуже важливо, аби анкетування чи інтерв'ювання здійснювали досвідчені висококваліфіковані спеціалісти.

Важливий осередок показників про розвиток світового туризму – банк даних ВТО. На сайті (unwto.org – *World Tourism Organization*) публікується інформація про розвиток туризму як і у всьому світі, так і про регіональний туризм і туризм в окремих країнах. Також на сайті можна знайти інформацію про проблеми розвитку туризму. ЮНЕСКО також видає щорічники, де можна знайти статистичні дані про розвиток туризму.

Відносно новим методом дослідження туризму є *SWOT*-аналіз. Свою оцінку перспективи розвитку агротуризму в Польщі надав польський науковець А. Ковальчик за методом *SWOT* [3]: сильні сторони (*strengths*): захист сільського культурного ландшафту й традиційних форм сільськогосподарського виробництва; збереження народних промислів, обрядів, місцевої кухні й навіть знання місцевої історії; привабливість природного середовища; слабкі сторони (*weaknesses*): у сільських будинках відсутнє технічне оснащення; немає фінансових засобів для поліпшення умов перебування туристів; селяни недостатньо володіють знаннями у сфері менеджменту та маркетингу; на локальному рівні селяни слабозалучені до громадсько життя; неприязне ставлення місцевих жителів до приїжджих громадян; шанси (*opportunities*): зростання зацікавленості в розвитку туризму в сільській місцевості; поява сучасних тенденцій на агротуризм; сприяння агротуризму державою та місцевими органами самоврядування; європейські держави підтримують агротуризм шляхом надання кредитів і залучень інвестицій; загрози (*threats*): збереження пасивного ставлення до агротуризму в суспільстві, не вигідна кредитна політика банків щодо фінансування заходів агротуристичного призначення, збереження нестабільної податкової політики, низька екологічна свідомість селян, конкуренція інших держав.

На сьогодні класичних методів досліджень уже недостатньо, а тому виникають нові методики та методи в дослідженні туризму, пов'язані з розширенням предмета дослідження. Зокрема, у географії поведінки, так званої бігейвіористської географії [9] (англ. *behavior* – поводитися), яка вивчає характерні риси поведінки відпочивальника, тобто туриста. Такий розвиток досліджень із наближення географії туризму до предмета вивчення гуманістичної географії, польський науковець А. Ковальчик трактує такими факторами: дефіцитом відповідного масиву статистичних даних стосовно поведінки в туризмі; недостатньою кількістю фундаментальних праць у галузі туризму; нерозривними зв'язками географії туризму із соціологією та психологією; (у соціології та психології бігейвіористський підхід набув усезагального визнання) застосуванням нетрадиційних для географії методів дослідження (інтерв'ю, спостереження, анкетування та

ін.); особливістю предмета дослідження, міцно пов'язаного водночас і з природним, і із суспільно-культурним середовищем. Також сам туризм зазнав суттєвих змін: раніше він не був таким популярним і доступним, а в середині ХХ ст. перетворився на масовий, багатомільйонний, охопивши широкі верстви населення.

У зв'язку з тим, що зараз активно розвивається інформаційне суспільство, у вивченні туризму важливе місце відведено ще й математичним методам, наприклад таким, як економіко-математичні й соціально-просторові моделі. Для розробки таких моделей використовують комп'ютерні технології. Такий підхід дасть змогу не лише простежити процес розвитку туризму, а й отримати науковообґрунтовані результати з його перспектив, яких вимагає сучасна наука.

Методологічною основою дослідження туризму в регіоні мають бути такі наукові підходи, як системний, синергетичний, бігевіористичний, а також концепції регіонального та сталого розвитку туризму. Стосовно застосування методик (або алгоритмів) дослідження туризму зазначимо таке: можна запозичувати одну із запропонованих на сьогодні день науковцями-туризмологами, географами, фахівцями суміжних наук [10; 11] або ж розробляти авторську. Нижче пропонуємо розроблену нами методику дослідження в розрізі основних етапів і використовуваних методів, придатну для вивчення розвитку туризму в будь-якому регіоні (табл. 1).

Таблиця 1

Методика дослідження туризму в регіоні

Етап	Принцип	Метод	Характер дослідження
1	2	3	4
1. Підготовчий; 2. Аналітичний; 3. Конструктивно-прикладний.	– Наукової обґрунтованості; – системності – синергетичності; – комплексності; – територіальності; – інноваційності.	– Описовий; – метод ідеалізації; – картографічний; – історичний; – порівняльний; – статистичний; – бігейвіористський; – експедиційний;	– Постановка мети й формування завдань дослідження; – збір інформації про рівень розвитку туризму в регіоні; – систематизація, обробка й узагальнення

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4
		<ul style="list-style-type: none"> – SWOT-аналіз; – прогнозування; – моделювання. 	<p>інформації;</p> <ul style="list-style-type: none"> – вибір об’єктів для дослідження; – вибір методів і прийомів дослідження видів, напрямів туризму; – аналіз чинників розвитку туризму; – аналітичні дослідження видів туризму регіону; – оцінка проблем розвитку туризму; – вивчення територіальної організації туризму регіону; – обґрунтування пропозицій із використання результатів дослідження; – розробка шляхів удосконалення організації та функціонування туризму регіону; – формування теоретичних, методичних та прикладних висновків.

*Джерело: складено авторами.

Стратегічним орієнтиром, на який повинні опиратися дослідники, має бути, на нашу думку, забезпечення сталого розвитку туризму в окремих регіонах держави.

Отже, здійснення дослідження розвитку туризму в регіоні повинні сприяти розробці й утіленню в життя туристичної політики, у якій поєднуються інтереси державні, бізнесові, комерційні. А політика розвитку туризму в екологічній, просвітницькій сферах та інших має бути спрямована на задоволення потреб населення у сфері туризму й на реалізацію різних його функцій – економічної, політичної, соціокультурної.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, сучасна система методів досліджень туризму має дуже багато різних засобів одержання наукової істини. Під час вивчення конкретного об'єкта найчастіше застосовують не один метод, а сукупність методів і прийомів, що дає можливість найповніше та з оптимальними зусиллями досягнути поставленої цілі.

У статті розглянуто основні методи, які можна використати на практиці для дослідження туризму, а саме: філософські (принцип об'єктивності, усезагального зв'язку та залежності, закон єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних показників у якісні, заперечення та ін.); загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення й абстрагування, порівняння та аналогія, ідеалізація й формалізація), конкретнонаукові. На сучасному етапі з'являються нові методи. Вони сприяють вивченню туристичних карт, збиранню статичних даних тощо. Зауважимо, що наукове забезпечення туристичної сфери не повною мірою відповідає сучасним суспільним потребам. Тому розробка та вдосконалення теоретико-методологічного підґрунтя для проведення наукових досліджень у сфері туризму є досить актуальним і перспективним завданням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шаблій, О. І. (2001). *Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії*. Львів: Львів. нац. уні-т ім. Івана Франка, 744 с.
2. Шаблій, О. І. (2017). *Суспільна географія. Книга третя. Проблеми теоретичних досліджень, геогуманістики, географічної освіти*: [вибр. праці]. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 562 с.
3. *Методи дослідження в географії туризму*. URL: <https://textbook.com.ua/turizm/1473453508/s-4>
4. *Опорний конспект лекцій з дисципліни «Географія туризму»*. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve/14453/GT_L.pdf.
5. Рутинський, М. Й., Стецюк О. В. (2008). *Туристичний комплекс Карпатського регіону України*, Київ, 440 с.

6. *География туризма* / под ред. А. Ю. Александровой (2016). Москва: Кнорус, 592 с.

7. *Наукові дослідження в туристській індустрії*. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/50271/1/2018%20%D0%BF%D0%B5%D1%87.%20186%D0%9B%202018%20%D0%9A%D0%9B%20%D0%9D%D0%94%20%D0%B2%20%D1%82%D1%96.pdf>

8. Ткачук, Л. М. (2015). Актуальні тенденції розвитку туризму в Україні: геополітичний контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 4: Географія і сучасність*, вип. 33, с. 224–237.

9. *Сучасні теорії та концепції географії туризму*. URL: https://pidru4niki.com/1628041443745/turizm/metodologiya_metodi_doslidzhennya_geografi_turizmu

10. Єрко, А. В. (2021). *Конструктивно-географічні засади організації спортивно-оздоровчого туризму Волинської області*: автореф. дис. ... канд. геогр. наук. Луцьк, 20 с.

11. Заваріка, Г. М. (2021). *Суспільно-географічний вимір постконфліктного розвитку туризму на прикладі східних територій України*: автореф. дис. ... канд. геогр. наук. Луцьк, 20 с.

METHODOLOGICAL BASES OF TOURISM RESEARCH IN THE REGION

The article summarizes the methods of research in the field of tourism, shows the impact of improving the methodology on the process of studying the level of tourism development. It is stated that the modern system of methods of tourism research has many different means of obtaining a scientific result. The article considers the main methods that can be used in practice for tourism research. Such methods include: philosophical, general scientific, competitive scientific. The use of philosophical methods is shown, which means general approaches, categories and principles and laws that show the place of the studied object in the real world (the principle of objectivity, universal connection and dependence, the law of unity and struggle of opposites, the transition of quantitative indicators to qualitative, objections, etc.). Emphasis is placed on the need to use general scientific methods in tourism research – such tools and techniques that have a universal nature of application (analysis and synthesis, induction and deduction, generalization and abstraction, comparison and analogy, idealization and formalization), but require consideration of specific objects research. Thus, scientific methods of the system of geographical sciences are widely used in tourism: observation with an element of descriptiveness; historical; comparative; cartographic; analytical and statistical; expeditionary research; mathematical modeling; system. In turn, the social nature of tourism determines the use of methods and techniques

formed in other social sciences (balance, sociological research, etc.). Emphasis is placed on the expediency of using specific scientific methods in scientific research, which are used in some sciences. This is, in particular, the method of field research, cartographic and so on. There are also examples of the use of the latest methods and techniques in the study of tourism, which is associated with the expansion of the subject of study. It is concluded that the modern methodology of tourism research includes various methods and different ways of collecting and analyzing information. In this case, when studying a particular object is often used not one method, but a set of methods and techniques that allows you to achieve this goal. It is emphasized that the improvement of the theoretical and methodological base for conducting research in the field of tourism is an urgent task.

Key words: method, methodology, tourism, research, geography, science.

REFERENCES

1. Shablii, O. I. (2001). *Suspilna heohrafiia: teoriia, istoriia, ukrainoznavchi studii*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. Franka, 744 p. (in Ukrainian)/
2. Shablii, O. I. (2017). *Suspilna heohrafiia. Knyha tretia. Problemy teoretychnykh doslidzhen, heohumanistyky, heohrafichnoi osvity [Vybrani pratsi]*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 562 p. (in Ukrainian).
3. *Metody doslidzhennia v heohrafi turyzmu*. URL: <https://textbook.com.ua/turizm/1473453508/s-4> (in Ukrainian).
4. *Opornyi konspekt leksii z dystsypliny «Heohrafiia turyzmu»* URL: http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve/14453/GT_L.pdf (in Ukrainian).
5. Rutynskiy, M. Y., Stetsiuk, O. V. (2008). *Turystychnyi kompleks Karpatskoho rehionu Ukrainy*, 440 p. (in Ukrainian).
6. *Heohrafyia turyzma / pod red. A. Iu. Aleksandrovoi* (2016). Moskva: Knorus, 592 p. (in Ukrainian).
7. *Naukovi doslidzhennia v turystskii industrii* URL: <http://eprints.kname.edu.ua/50271/1/2018%20%D0%BF%D0%B5%D1%87.%20186%D0%9B%202018%20%D0%9A%D0%9B%20%D0%9D%D0%94%20%D0%B2%20%D1%82%D1%96.pdf> (in Ukrainian).
8. Tkachuk, L. M. (2015). Aktualni tendentsii rozvytku turyzmu v Ukraini: heopolitychnyi kontekst. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeyi M. P. Drahomanova. Seriya 4. Heohrafiia i suchasnist*, vyp. 33, p. 224–237 (in Ukrainian).
9. *Suchasni teorii ta kontseptsii heohrafi turyzmu*. URL: https://pidru4niki.com/1628041443745/turizm/metodologiya_metodi_doslidzhennya_geografi_turyzmu (in Ukrainian)
10. Ierko, A. V. (2021). *Konstruktyvno-heohrafichni zasady orhanizatsii sportyvno-ozdorovchoho turyzmu Volynskoi oblasti: avtoref. dys. ... kand. heoh. nauk*. Lutsk, 20 p. (in Ukrainian).

11. Zavarika, H. M. (2021). *Suspilno-heohrafichniy vymir post konfliktnoho ro-zvytku turyzmu na prykladi skhidnykh terytorii Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. heoh. nauk.* Lutsk, 20 p. (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 17.01. 2021 р.

УДК: (438) “18/19” : 070

Марія Павлюх,

кандидат наук із соціальних комунікацій, асистент,
Національний університет «Львівська політехніка»,
ORCID ID 0000-0001-5502-8367

mariia.v.pavliukh@lpnu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-324-333

ГРОМАДСЬКА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У ГАЛИЧИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ АЛЬМАНАХІВ НАТАЛІ КОБРИНСЬКОЇ

У статті висвітлено важливий історичний етап у Галичині – боротьбу активних жінок за свої громадянські та політичні права. Активною формою боротьби жінок стала журналістська діяльність, публіцистична та літературна творчість у неперіодичних виданнях – альманахах, які видавала відома активістка Наталя Кобринська. Простежено боротьбу жінок за свої права крізь призму альманахів Наталі Кобринської. Досліджено історію видання альманахів Наталі Кобринської. Виокремлено жіночі альманахи як перший етап розвитку жіночої політичної преси в Галичині. Доведено, що жіночі альманахи – перші неперіодичні (із невизначеною періодикою) видання, у яких поширювались ідеї емансипації. Проаналізовано структуру, зміст та статті активних жінок, які порушували перед громадськістю та суспільством актуальні проблеми українського жіноцтва.

У дослідженні проведено ґрунтовний аналіз тематичного та проблемного контенту жіночих альманахів. Завдяки описовому методу дослідження здійснено компаративний аналіз жіночих альманахів та виокремлено їхній громадсько-політичний характер. Відстежено тенденції розвитку українського жіночої руху в Галичині як форму громадянської й політичної боротьби української жінки за свої права. З'ясовано, що громадянська та політична діяльність жінок розвивалась у загальній тенденції боротьби української нації за власне самовизначення.

У науковій статті проаналізовано загальні тенденції розвитку активного політичного й громадського жіночого руху в країнах Європи та українського жіночого руху як його важливої компоненти. З'ясовано що український жіночий рух, жіночі неперіодичні (альманахові) видання й жіноча періодика активно розвивалися за європейськими традиціями. Установлено, що жіночі неперіодичні видання – альманахи – були зразками політичної жіночої літератури, котра стала передвісником політичної жіночої періодики.

Ключові слова: політична діяльність, громадянські права, емансипація, жіночі альманахи, жіночі права, жіноча періодика.

1. ВСТУП

Жіноча альманахова література, яка виникла з поширенням ідеї емансипації, становила перший етап розвитку жіночої періодики. Література для жінок і про жінок, написана жінками, відкривала новий погляд на жіноче питання, новий погляд на жінку. Досі в літературі панівне місце займали чоловіки, які нав'язували своє бачення жіночих проблем і жіночої долі. Жінки за невеликими винятками не мали можливості розповісти про себе, про своє відчуття, про свою нележку долю, а тим паче боронити свої особисті права й добиватися рівноправності. Жінки-галичанки, на жаль, не могли користуватися тими правами, що жінки Наддніпрянської України чи західноєвропейські жінки.

Принизливе становище галицької жінки, застарілі стереотипи про роль жінки в суспільстві, боротьба української інтелігенції за права своєї нації спонукали свідомих жінок-інтелігенток вести пропаганду, просвітництво, активну громадську й політичну діяльність серед сільського жіноцтва. Жінки були позбавлені можливості вчитися в університетах, а здобути домашню освіту могли лише аристократки. Ці причини спонукали Наталю Кобринську, активну громадську діячку, створити на Галичині першу жіночу організацію, видавати жіночі альманахи, щоб пробудити дух української жінки, щоб підготувати жінку до глибшого розуміння своєї ролі в суспільстві та державі, нового бачення жінки, не тільки дружини й матері, але й свідомої патріотки, жінки-громадянки, яка відповідальна за свій народ та майбутні покоління.

Постановка проблеми. Вивчення жіночих альманахових видань Наталі Кобринської важливе для висвітлення діяльності жіночих товариств у Галичині, активної громадської та політичної діяльності українського жіночого руху.

Мета наукової статті – дослідити громадську й політичну активність через вивчення жіночих альманахів; детально розглянути структуру видань, тематичний контент жіночих альманахів та простежити загальні тенденції розвитку українського жіночого руху в Східній Галичині.

Методика дослідження. У науковій статті використано хронологічний та історичний науковий підходи, а також методи аналізу (аналіз тематики жіночих альманахових видань), синтезу (тематичний контент), компаративного аналізу (порівняльні критерії жіночих альманахових видань).

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У XIX ст. в Східній Галичині починають поширюватись ідеї емансипації. Як зазначає С. Єфремов у своїй праці, «Галицька громадськість змушена була звернути увагу на питання, пов'язані із суспільним становищем жінки, оскільки через усілякі чужі впливи, переважно польські та німецькі, жіноцтво в інтелігентному товаристві займало там особливе становище, принадне, на перший погляд, тяжке і образливе по суті» [6, с. 211]. Галичанка була позбавлена тих можливостей, якими користувалися жінки в Наддніпрянській Україні. Скажімо, літературознавець М. Деркач наголошує на тому факті, що Леся Українка, переїжджаючи через Галичину, уже в 90-х роках XIX ст. жажнула звичаїв галицького суспільства щодо жінки й назвала це азіатством. Принизливе суспільне ставлення до жінки викликало незадоволення в багатьох жінок, особливо з інтелігентної верстви. Деякі з них почали відверто відстоювати свою позицію, спрямовану на рівноправність із чоловіками в суспільному та політичному житті.

Жіночий рух охопив західноукраїнські землі, які перебували в кінці XIX ст. в складі Австро-Угорської імперії. Піонером жіночого руху була громадська діячка й письменниця Наталя Кобринська. Вона заснувала в Станіславі (сучасний Івано-Франківськ) «Товариство руських женщин» та сприяла появі альманаху «Перший вінок» 1887 р. Н. Кобринська – перша громадська активістка на західних землях, яка висунула ідею жіночого часопису, щоправда, літературно-наукового, із трактуванням жіночого питання. На жаль, через матеріальні проблеми світ не побачив цей часопис.

Зараз постає кілька важливих запитань: чи можна альманахи Н. Кобринської вважати політичною періодикою, адже альманахи – видання неперіодичні, і друге – чому ці альманахи вважаємо передвісниками справжньої української преси для жінок. Такі питання важливі для

дослідження еволюції жіночої преси в Галичині.

Пожвавлення альманахової літератури можна пояснити австрійським законом, за яким кожне періодичне видання підлягало подвійній цензурі – поліції та прокуратури. А видання неперіодичне обсягом понад п'ять сторінок цензурі не підлягало. Але цей закон не дає чіткого пояснення того, чому деякі науковці відносять альманахи до періодики, бо альманахи – явище літературне, а не журналістське. Відповідь на це питання знаходимо серед статей В. Передирій, яка виокремлює ознаки альманахів, подібних до пресових: «альманахи мають ряд журнальних ознак: м'яку обкладинку, наявність публіцистичних публікацій та коментарів, некрологів» [5, с. 45]. Крім того, альманахи відіграли важливу роль у Галичині: вони замінювали журнали, заповнювали прогалину в літературно-мистецькому процесі.

І. Франко називав альманах «Перший вінок» невеликою книгою. У виданні взяло участь 12 авторок. М. Возняк описує, як Н. Кобринська збирала матеріал для свого альманаху, до якого залучила О. Косачеву як помічницю. Авторки прислали до редакції свої доробки. Г. Барвінок прислала до альманаху свою повість, за яку не вимагала ніякої плати. Молода тоді Леся Українка надрукувала в «Першому вінку» твір «Русалка».

В. Дмитрук у «Нарисі з історії української журналістики ХІХ століття» згадує про розбіжності авторів «Першого вінка»: «Згодом коштом Наталі Кобринської та Олени Пчілки був виданий альманах “Перший вінок” 1886 р. Але дві його видавниці відрізнялися між собою у політичних поглядах. Олена Пчілка належала до ліберального табору, а Наталя Кобринська швидше до демократичного табору» [1]. І. Франко виділяє одну статтю з публіцистики Н. Кобринської «Замужні жінки серед багатой верстви», де авторка реалістично показує скрутне становище жінки. Саме ця стаття дає підстави вважати Кобринську демократичною журналісткою та публіцисткою.

У видавничій жіночій справі важливу роль відіграв М. Павлик, який цікавився жіночим питанням. Він протестував проти жорстокого поводження з жінкою: «Павлик займався жіночим питанням з самого початку своєї громадсько-літературної діяльності, читав літературу з питань жіночої емансипації. Першою людиною, яка зацікавила Павлика жіночим питанням, був М. Драгоманов, який гостро виступав проти поневолення жінок, пропагував ідеї жіночої рівноправності з чоловіками» [1].

М. Павлик пише низку творів, де головною героїнею твору є знедолена жінка. Вражає своїми конфліктами його оповідання «Робенщукова

Тетяна», у якому розповідається про трагічний конфлікт людини (жінки) й усталених стереотипів-поглядів суспільства на жінку. До «Жіночого альманаху» Павлик подав оповідання своєї сестри Ганни «Зарібниця» та статтю другої сестри Катерини про стосунки між молоддю на Косівщині. Разом із нею написав оповідання «Сам собі». М. Павлик не лишався осторонь від появи альманаху «Перший вінок». Він написав кілька рецензій на жіночі твори. Відомою рецензією на «Перший вінок» стала стаття «Перші ступні русько-українського жіноцтва», у якій автор писав про важке життя жінок на селі.

Інтерес до жіночого питання зростав. Коли Н. Кобринська повідомила Франкові, що вирішила видати альманах власним коштом, оскільки посварилася з «Товариством», І. Франко написав дискусійну статтю «Альманах чи газета?» Він виступив з ідеєю видання жіночої газети, котра б принесла більше користі, аніж альманах.

Наміри публікувати наступне після «Першого вінка» жіноче видання мала Леся Українка, яка уважно стежила за розгортанням «жіночого питання» в Галичині й розвитком цієї преси. У жовтні 1891 р. М. Павлик повідомляв Лесю Українку про жіночий альманах, котрий збираються видавати галичанки. Невдовзі, поетеса написала своєму адресату про власне розуміння жіночої газети, вважаючи, що журнал може забезпечити більшу систематичність і поетапність. Леся Українка відзначала, що жіночий рух у Галичині тісно пов'язаний із політичними рухами і не може самостійно розвиватися.

Утілення в життя цих намірів виявилось складним і тривалим процесом, хоча поетеса пам'ятала свою ідею. 11 лютого 1892 р. вона пише дядькові М. Драгоманову: «Нема тяжчої і маруднішої роботи як робота українського публіциста, і, приступатись до неї треба з міцною головою та твердою вдачею» [2, с.21]. Слова Лесі Українки стосуються видання газети для жінок. Пізніше вона писала дядьку на тему «жіночого питання», але згадувала про свої розходження в поглядах із Н. Кобринською на видання й висвітлення жіночої квестії. Поетеса вважала тему «Жінка-українка і її діяльність на полі національного відродження» трохи незрозумілою; із сумнівом поставилася до проєкту «Дрібної жіночої бібліотеки», засудила сепаратизм в описі фактів із життя та жіночої психології.

Власні погляди вирізняли Лесю Українку в розмежуванні поняття жінки-письменниці чи критика. У листі до О. Маковея вона однозначно не погоджувалась у розмежуванні критика дівочих чи чоловічих творів. А в листі до О. Кобилянської 17–18 травня 1899 р. обурено повідомляла

про приниження в Галичині жінки й псевдосприяння поступовців «жіночому питанні». Ці дві активні громадські та політичні діячки в літературі пробували порушити «домінуючу чоловічу традицію», тому що пов'язали модерну літературу з емансипацією, увели нові мотиви, образи й створили тип «нової жінки». Цікаво, що галицькі поступці прислухались до «жіночого голосу». З одного боку, підтримували жіночі видання, вітали творчих письменниць (І. Франко, О. Маковей, І. Павлик), з іншого – не могли позбутися страху чоловіків перед фемінізмом і широкими жіночими правами.

«Перший вінок» побачив світ 1886 р., але він мав продовження. 1893 р. Н. Кобринська підготувала ще один альманах – «Наша доля» (другий – 1895 р., третій – 1896 р.), а опісля започаткувала альманах «Жіноча бібліотека», де були опубліковані твори, художні й публіцистичні, Є. Ярошинської, М. Ревакович, Г. Барвінок. Українське жіноцтво вийшло за межі рутинних господарсько-родинних обов'язків і здобуло собі гідне місце в суспільстві. Жіноча альманахова традиція дала змогу виявити себе не тільки на освітньо-культурній ниві, а й позмагатися з чоловіками в письменницькому хисті.

Альманахи Кобринської стали цікавим громадським, політичним і літературно-журналістським явищем. У передмові до книги «Українські літературні альманахи та збірники ХІХ століття» альманахи розглядаються частиною літературного процесу ХІХ – початку ХХ ст.: хоча альманахи були виданнями неперіодичними, вони замінювали періодичні.

Якщо детально розглянути зміст альманаху «Перший вінок», то можемо простежити, що він (альманах) великий за розмірами (464 сторінки). Перші три сторінки – вступна стаття самої упорядниці Н. Кобринської «Попереднє слово». Далі – її стаття про жіночий рух та перспективи розвитку «Про рух жіночий в ювілейних часах», яка порушує важливі політичні проблеми галицького краю. Далі журналістські жанри змінюють художні твори Уляни Кравченко (сонети «Я не жалюся»), оповідання Г. Барвінок та твір Лесі Українки «Русалка».

Цікавою й змістовною є стаття Кобринської «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах», у якій авторка висловлює власне бачення жінки як особистості. Багатий альманах не лише на жанри художньої літератури та журналістики, а й публіцистики. Він має цікаві нариси про жінок-сподвижниць, зокрема нарис Н. Кобринської «Пані Шумінська», Л. Старицької – «Людмила Панахида». Хоча ці праці тяжіють до художніх жанрів, однак описують документальні події й мають реальних

прототипів. Ольга Франко надрукувала статтю «Карпатські бойки та їх родинне життя». Оповідання О. Пчілки «Товаришки», оповідання Г. Павлик «Зарібниця» (образ із жіночого життя) вражають своїми гострими політичними конфліктами.

«Перший вінок» можна назвати документальним життєписом жіночого руху. В альманасі надруковані поезії, сонети, інформаційно-наукові статті та оповідки-нарис (про життя жінки, яка має реального прототипа в житті). У наступних альманахах Кобринська продовжила жіночу справу. Три видання альманаху «Наша доля», які вийшли згодом, були продовженням жіночої теми, жіночого питання. Але вони значно менші за обсягом, об'єднували твори українських письменниць та їхні наукові праці. У першому виданні 1893 р. альманах відкривався вступною статтею Н. Кобринської «Жіноча справа в Галичині», у якій розповідалося про феміністичний рух і його поступ. Інформаційна замітка Г. Грималюк «Промова селянки з села Тишіївки Городенського повіту» – промова неписьменної жінки в обороні прав сільського жіноцтва. В альманасі з'являється інформаційна рубрика – «Звістки з краю». Друге та третє видання «Нашої долі» містило кілька статей про жіночий рух, твори й праці зарубіжних авторів (Гете, Міллера, Гейне, Байрона). У кінці альманахів опубліковано заклики до жінок передплачувати видання «Жіноча бібліотека».

Альманахи Н. Кобринської були цікавим політичним і громадським явищем на західноукраїнських землях. Вони вперше поставили жіноче питання як проблему. Альманахи мають наявні ознаки періодичних видань, тому що статті тяжіють до інформаційно-наукових. На думку самої Наталі Кобринської, «історичну вартість жіночого альманаху складають, непоодинокі його праці, але той факт, виявлений цілим його складом, що жіноцтво наше на цілیم просторі широкої Руси-України почулося до свого існування народного, що інтелігентна жінка наша почулася одночасно русинкою і чоловіком, дбала о свої права національні і громадські – факт радісний з погляду суспільного і історичного. Підняти себе, свої народні, громадські права і обов'язки – не заслуга, а обов'язок людини» [4, с. 35].

Чи можна вважати видання Кобринської лише літературним, журналістським явищем, чи громадсько-політичним? Велика кількість художніх творів указує на мистецьку вартість альманахів Н. Кобринської. Проте публіцистична частина альманахів указує на те, що Кобринська хотіла вивести альманахи за межі літературної книжки та надати їй рис публіцистики – статті на тему жіночого питання, тобто політичної

періодики. Власне, задуми Кобринської щодо жіночого видання, у котрому б містилися «серйозні» рубрики, сягав замірів періодичного. Альманахи Кобринської можна назвати виданнями «журнального типу», бо вони містять низку подібних ознак до періодичного видання. Виходили альманахи Кобринської серійно, а отже, можуть претендувати на роль періодичних (простежується певна періодичність). Структура альманахів складалась із вступної редакційної статті, публіцистичної та літературної частин.

Отже, крізь призму жіночої альманахової періодики здійснювалась активна громадсько-політична діяльність жіночих організацій.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У своїх альманахах Н. Кобринська намагається донести до жіноцтва ідею активної громадської діяльності небайдужих жінок, що творять для своєї батьківщини, плекають рідну мову, дбають за свої звичаї. Альманахи Кобринської об'єднували свідомих жінок-патріоток, емансипованих жінок, які намагалися змінити традиційні уявлення про роль жінки в суспільному житті та надати жінці новий образ. Альманахова література Кобринської заклала початок жіночої періодики в Галичині й активному політичному визвольному руху української нації. Досвід активної політичної діяльності жіноцтва в ХІХ ст. важливе для нашого сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Возняк, М. (1908). *Як дійшло до першого жіночого альманаху*. Львів, с. 38 (in Ukrainian).
2. Передирій, В. А. (2002). Календар-альманах як тип періодичного видання (за матеріалами галицької преси 20–30-х рр. ХХ ст.). *Українська періодика: Історія та сучасність*. Львів, с. 526–529 (in Ukrainian).
3. Франко, І. (1984). *Українська альманахова література*: зб. творів: у 50 т., т. 27. Київ, с. 107 (in Ukrainian).
4. Франко, І. (1984). *Альманах чи газета*: зб. творів: у 50 т., т. 28. Київ, с. 197 (in Ukrainian).
5. Русова, С. (1934). *Наші визначні жінки: літературні характеристики і силуети*. Вінніпег, 92 с. (in Ukrainian).
6. Передирій, В. (1995). Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1853–1939 рр.). *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*, вип. 2. Львів, с. 44–63 (in Ukrainian).

PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES OF WOMEN IN HALYCHINA THROUGH THE PRISM OF NATALIE KOBRYNSKY'S ALMANAHS

The article is devoted to highlighting an important historical stage in Galicia – the struggle of active women for their civil and political rights. An active form of women's struggle was journalistic activity, journalistic and literary work in non-periodical editions' almanacs, published by the famous activist Natalia Kobrynska. The struggle of women for their rights has been traced through the prism of Natalie Kobrynsky's almanac. The history of the publication of Natalie Kobrynsky's almanacs is investigated. The women's almanacs were singled out as the first stage in the development of the women's political press in Galicia. It is proved that women's almanacs are the first non-periodical (with indefinite periodicals) publications in which the ideas of emancipation spread. The structure, content and articles of active women who have raised urgent problems of Ukrainian womanhood before the public and society are analyzed.

The study conducted a thorough analysis of the thematic and problematic content of women's almanacs. Due to the descriptive method of research, a comparative analysis of women's almanacs was carried out and their socio-political character was distinguished. The trends of the Ukrainian women's movement in Galicia as a form of civil and political struggle of the Ukrainian woman for their rights are monitored. It was found that women's civic and political activities developed in the general tendency of the Ukrainian nation's struggle for self-determination.

The scientific article analyzes the general tendencies of the development of active political and social women's movement in the countries of Europe, and the Ukrainian women's movement as its important component. It is found that the Ukrainian women's movement, women's non-periodic (almanac) publications and women's periodicals were actively developing according to European traditions. It is established that women's non-periodical editions – almanacs were models of political women's literature, which became a harbinger of political women's periodicals.

Key words: political activity, civil rights, emancipation, women's almanacs, women's rights, women's periodicals.

REFERENCE

1. Voznyak, M. (1908). *Yak diyshlo do pershoho zhinochoho al'manakhu*. L'viv, p. 38.

2. Peredyriy, V. A. (2002). Kalendar-al'manakh yak typ periodychnoho vydannya (za materialamy halyts'koyi presy 20–30-kh rr. XIX st.). *Ukrayins'ka periodyka: Istoriya ta suchasnist'*. L'viv, p. 526–529.
3. Franko, I. (1984). *Ukrayins'ka al'manakhova literatura: Zb. Tvoriv: u 50 t., t. 27*, Kiev, p. 107.
4. Franko, I. (1984). *Al'manakh chy hazeta: Zb. Tvoriv: u 50 t. T. 28*. Kiev, p. 197.
5. Rusova, S. (1934). *Nashi vyznachni zhinky: Literaturni kharakterystyky i syluety*. Vinnipeh, 92 p.
6. Peredyriy, V. (1995). *Halyts'ka periodyka dlya zhinok: stanovlennya, rozvytok, problematyka (1853–1939 rr.)*. *Zbirnyk prats' naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*, vyp. 2, L'viv, p. 44–63.

Матеріал надійшов до редакції 13.01.2021 р.

УДК 327(477):314.151]:316.48

Антоніна Шуляк,

доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу, декан факультету міжнародних відносин, Волинський національний університет імені Лесі Українки, ORCID ID 0000-0002-5234-0758
antonina.mytko@vnu.edu.ua
DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-333-344

ТЕНДЕНЦІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЯК ЧИННИКА ПІДВИЩЕННЯ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ

У статті міграцію населення розглянуто як складний комплексний процес, що досліджується фахівцями багатьох спеціальностей. Зазначено, що міграція та безпека пов'язані не лише прямим, а й зворотним зв'язком, тобто безпекові заходи держав впливають на переміщення населення. Основними тенденціями міграцій населення в Україні в період між останнім його переписом у Радянському Союзі в 1989 р. та першим у незалежній Україні у 2001 р. були зниження загального рівня мобільності населення; зменшення інтенсивності міграційних зв'язків із колишніми республіками СРСР; розширення контактів із країнами пострадянського табору; набуття міграціями більш «сімейного» характеру; поява і розвиток нових

для пострадянського простору форм міграційних переміщень. Після 2014 р. та подій на Донбасі й у Криму додалася ще одна причина – вимушена міграція внаслідок гібридної війни. Розглянуто прогнози зміни чисельності населення України, міграції українців за кордон і прибуття мігрантів та біженців до нашої держави до 2050 р. за даними українських дослідницьких інститутів. **Ключові слова:** міграційні процеси, біженці, конфліктогенність, чисельність населення, Україна, Схід, прогноз.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Міграція населення – складний комплексний процес, що досліджується фахівцями багатьох спеціальностей: демографами, економістами, географами, істориками, етнографами, соціологами, юристами, статистами тощо. Говорячи про міграцію, передусім розрізняємо дві її основні форми – стаціонарну міграцію, яка пов'язана зі зміною місця проживання та реєструється державною статистикою, та трудову міграцію – тимчасові поїздки на роботу за межі свого населеного пункту без зміни місця проживання [2]. Тривалий час міграція не охоплювалася безпековим дискурсом, оскільки погляд на безпеку обмежувався безпекою держави й загрозами геополітичного та воєнного характеру, тоді як міграцію розглядали як питання внутрішнє. Розширення погляду на безпеку відбулося порівняно недавно, коли після завершення холодної війни дедалі більшу увагу почали привертати не «жорсткі», тобто воєнні, а так звані «м'які» загрози безпеці, такі як деградація навколишнього середовища, наркоманія, злочинність, нелегальна міграція тощо [5]. На думку М. Вайнера, міграція та безпека пов'язані не лише прямим, а й зворотним зв'язком, тобто безпекові заходи держав впливають на переміщення населення [18, с. 253]. За обчисленнями О. Лавера, оцінки розмаху втрат населення країн ЄС від збройного насильства за період 2001–2020 рр. становлять 979 – 1 129 – 1 190 загиблих, із середньою цифрою втрат 1 127 осіб. Військові втрати при цьому (утрати силовиків і терористів) становили 183 загиблі, або 16,27 % від середньої цифри втрат [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика міграційних процесів у ракурсі конфліктогенності для України стала більш вагомим протягом останніх років, пов'язана з військовими подіями, що відбуваються на Сході нашої держави. Вагомий внесок у дослідження міграційних процесів зробили науковці Е. Лібанова [2], Г. Луцишин [4], О. Малиновська [5], О. Ровенчак [10], М. Романюк [11], У. Садова [15], М. Семенкова [13], Ю. Чайковський [16] й ін.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – з'ясування тенденції сучасних міграційних процесів України як чинника підвищення конфліктогенності та як результат конфлікту на Сході.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Основними тенденціями міграцій населення в Україні в період між останнім переписом населення колишнього СРСР (1989 р.) та першим переписом населення незалежної України (2001 р.) стали:

- зниження загального рівня мобільності населення;
- зменшення інтенсивності міграційних зв'язків із колишніми республіками СРСР;
- розширення контактів із країнами пострадянського табору: потік еміграції з України до країн Європи, Америки та Ізраїлю, а також ротація навчальних мігрантів із країн, що розвиваються (повернення на батьківщину вихідців із відповідних країн, які закінчили навчання в закладах вищої освіти нашої країни, та заміна їх новими контингентами);
- набуття міграціями більш «сімейного» характеру – зменшення частки молоді й збільшення питомої ваги осіб середнього віку серед мігрантів, насамперед серед зовнішніх; значний міграційний приріст населення країни на рубежі 1980–1990-х рр., який змінився тривалим періодом перевищення вибуття над прибуттям (більш як на 100 тис. осіб щорічно), починаючи з 1994 р.;
- поява й розвиток нових для пострадянського простору форм міграційних переміщень: трудова міграція, рух біженців, транзит нелегальних мігрантів, повернення та облаштування представників раніше депортованих народів.

Після 2014 р. і подій на Донбасі та в Криму додалася ще одна причина – вимушена міграція внаслідок гібридної війни.

На сьогодні можемо визначити першу тенденцію міграційних процесів України – *швидке скорочення населення*. Чисельність населення України, що становило 1993 р. 52 млн осіб, унаслідок негативних тенденцій природного відтворення скоротилося майже на 10 млн. У 2010–2015 рр. природне скорочення становило в середньому понад 160 тис. на рік. За прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, якщо показники народжуваності, тривалості життя й міграції залишаться незмінними, у 2050 р. в Україні буде 32 млн мешканців (рис. 1).

Друга тенденція – *прибуття до нашої держави іммігрантів*. Проблема з нелегальними мігрантами та біженцями загострює внутрішньополітич-

Рис. 1. Прогноз чисельності населення України за умови незмінних показників народжуваності, тривалості життя та міграції, млн осіб [2]

ну конфліктність, зокрема активізуються націоналістичні організації, які заявляють про те, що Європа й так уже втратила більшість своїх національних традицій і нинішня ситуація призведе до ще більшого розмивання ідентичності європейських націй. Недосконала політика інтеграції емігрантського населення в європейське суспільство призводить до загострення взаємин між корінним населенням європейських держав та іммігрантами, зростання анти-іммігрантських настроїв і масових протестів європейців проти міграційної політики національних урядів [4].

Бойові дії на Сході України, економічна криза й зниження рівня життя населення зменшили привабливість країни для іноземців. У 2014–2015 рр. іноземці відвідували Україну вдвічі менше, ніж у 2013 р. Кількість оформлених дозволів на імміграцію, що у 2010–2012 рр. становила 22–23 тис., у 2014 р. скоротилася до 20 тис., а у 2015 р. – до 16,6 тис. Окремою групою іноземців в Україні є біженці та особи, яким надано додатковий захист. Запровадження додаткового захисту 2011 р., напружена обстановка в Афганістані, звідки традиційно походить більшість іноземців, які отримали притулок в Україні, а також війна в Сирії зумовили певне збільшення чисельності біженців і користувачів додаткового захисту у 2012–2015 рр.

Рис. 2. Клопотання про надання статусу біженця та позитивні рішення за ними, 2001–2015 рр. [6]

Ці ж обставини спричинили також збільшення кількості клопотань про набуття притулку. Найчастіше за притулком в Україні зверталися вихідці з Афганістану та Сирії. Водночас чисельність біженців в Україні залишається невисокою (рис. 2) [6].

Під терміном «біженець» розуміємо іноземця (або особу без громадянства), який унаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками расової, національної належності, ставлення до релігії або громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань вимушений залишити територію держави, громадянином якого він є (або на території якого він постійно проживає) і не може або не бажає користуватися захистом цієї країни внаслідок зазначених побоювань [16].

Гіпотеза Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України полягає в тому, що найбільша кількість іммігрантів до України очікується з Афро-Азіатських країн (рис. 3). Подібна гіпотеза спирається на неминучість зменшення чисельності населення держави й об'єму пропозиції робочої сили в найближчому майбутньому. Представники азіатських та африканських етносів уже зараз проявляють бажання іммігрувати до України (у більшості країн Азії та Африки рівень життя населення значно нижчий). Якщо ж можливості поселення й проживання в нашій державі для вихідців Третього світу будуть кращими, ніж у Західних країнах, чисельність потенційних іммігрантів збільшиться настільки, що

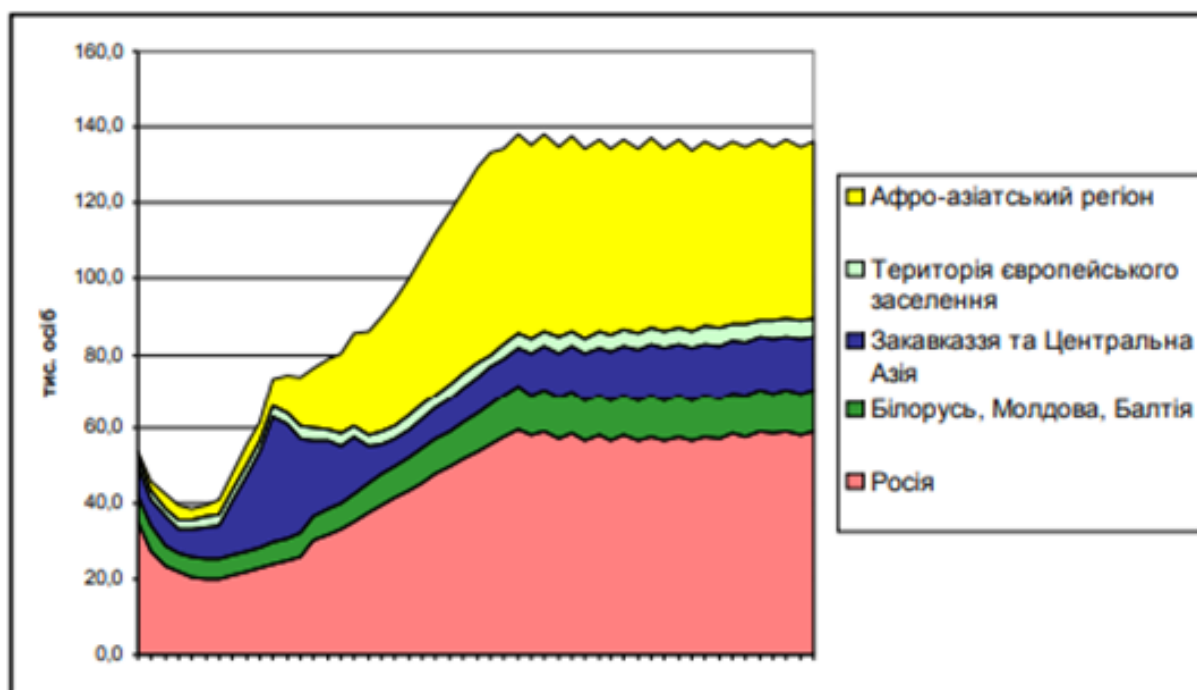

Рис. 3. Динаміка прибуття населення в Україну у 2000–2050 рр. (середній варіант прогнозу) [2]

можна буде говорити про відбір бажаних контингентів.

Третя тенденція – *потенційна конфліктогенність внутрішніх міграційних процесів* та її вплив на безпекове середовище в країні. Зокрема, згідно з проведеним соціологічним дослідженням у 2015 р. (без урахування подій на Сході), щодо причин переселення українських внутрішньо переміщених осіб, а процес переселення відбувається без істотних соціальних конфліктів. Але аналіз, здійснений О. Міхеєвою та В. Середою, звертає увагу на наявність латентних конфліктів, які не проговорювалися респондентами під час прямих питань, однак проявлялись у відповідях на інші питання [8]. Ці латентні конфлікти пов'язані з відмінними моделями світосприйняття й емоційним фоном спілкування, насиченим стереотипами. Водночас ці стереотипи дуже часто нав'язані, за безпосереднього спілкування представників різних регіонів можуть якраз бути зруйнованими, що сприятиме кращому взаєморозумінню та

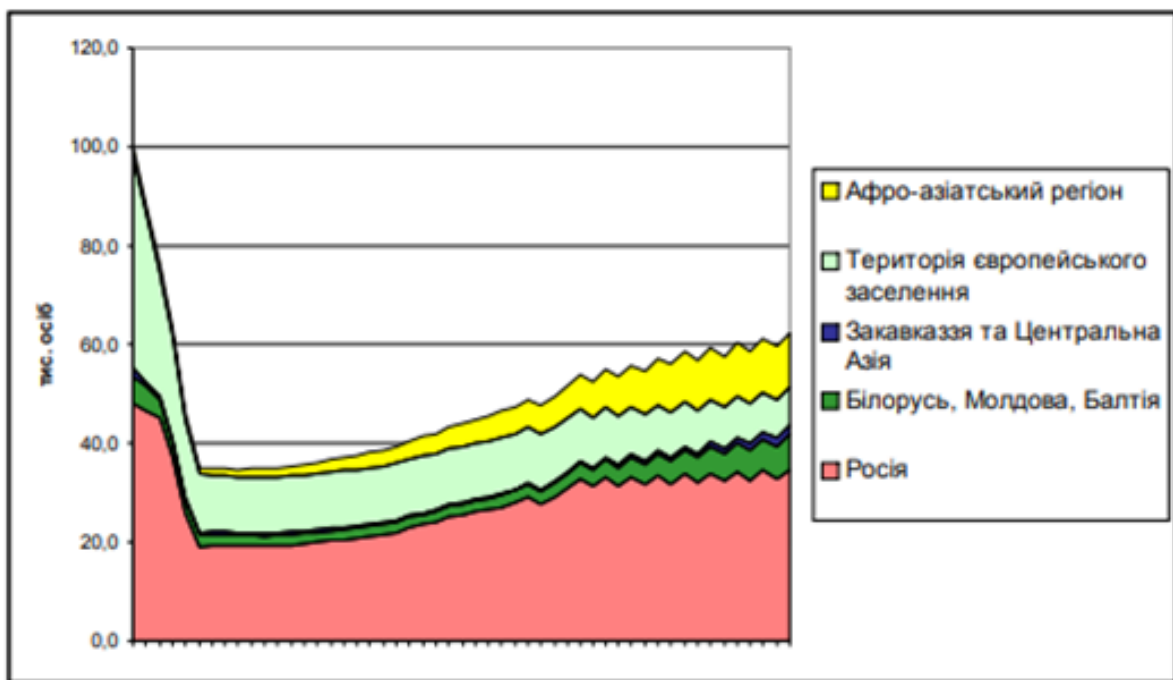

Рис. 4. Динаміка вибуття населення з України в 2000–2050 рр. (середній варіант прогнозу) [2]

консолідації суспільства [13].

Зворотним процесом є міграція українського населення до інших держав, тут тенденції й прогнози передбачаються таким чином, як представлено на рис. 4.

Четверта тенденція пов'язана з численними внутрішніми переселеннями в Україні, спричиненими анексією Криму та воєнними діями на Донбасі з 2014 р., що мають вимушений характер. За інформацією Міжві-

домчого координаційного штабу з питань соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб (ВПО), станом на 2016 р. з невідконтрольних Уряду територій до інших регіонів України переміщено 1 млн 29 тис. 571 особу, у тому числі з Донецької й Луганської областей 1 млн 7 тис. 112 осіб та Автономної Республіки Крим і міста Севастополя 22 тис. 459 осіб, серед яких 170 тис. 581 дитина та 495 тис. 93 – особи з інвалідністю й похилого віку [7].

У результаті анексії Криму та військових дій на Донбасі у 2014–2015 рр. виник потік не лише внутрішньої, а й зовнішньої вимушеної міграції. Кількість клопотань про притулок, поданих громадянами України в європейських державах, перевищила у 2015 р. 22 тис., що було на третину більше, ніж 2014 р., і в понад 20 разів більше, порівняно з 2013 р. (рис. 5). Найбільше таких клопотань подано в Італії, Німеччині, Іспанії та Польщі. Водночас кількість поданих українцями заяв становила лише 1,7 % усіх клопотань про притулок, поданих у країнах ЄС. До

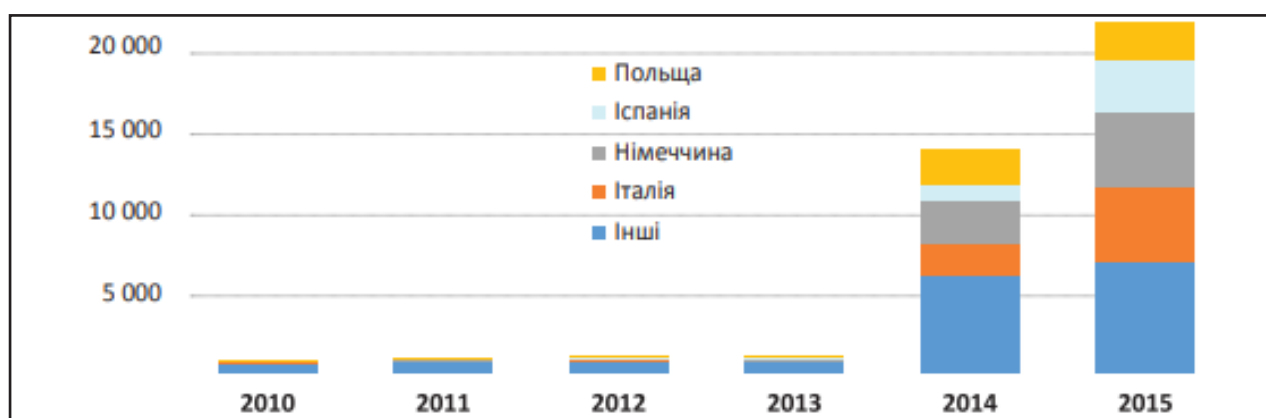

Рис. 5. Чисельність клопотань про притулок, поданих громадянами України в країнах ЄС, 2010–2015 рр. [6]

того ж лише нечисленні українці отримали позитивні рішення за своїми зверненнями. У 2015 р. статус біженця в країнах Євросоюзу відповідно до Женевської конвенції 1951 р. набули 415 громадян України, додаткову форму притулку за гуманітарними міркуваннями – 1150 осіб [17].

Після політичних потрясінь та економічної кризи, починаючи з 2014 р., значні зміни в міграції та міграційних тенденціях українців справді ймовірні. Найпоширенішим видом міграції й водночас найчисленнішим світовим міграційним потоком завжди була та залишається трудова міграція. Грунтуючись на останніх дослідженнях Німецької консультативної групи в Україні, автори Д. Заха та М. Люкке підготували фактологічний аналіз недавніх змін у трудо-

вій міграції українців, а також їх причин і наслідків (рис. 6). Вони зазначають, що спостерігається зміна вектора «Схід–Захід» щодо країн працевлаштування українських трудових мігрантів. За наведений у дослідженні час міграція до Росії зменшилася щонайменше на третину, а кількість мігрантів до Польщі зросла втричі до 0,5 млн. Зважаючи на велику кількість українських мігрантів в Італії та Чехії, Євросоюз є найбільшим регіоном для працевлаштування мігрантів з України. Троє з чотирьох українських трудових мігрантів у 2017 р. працювали в країнах ЄС [9]. У 2019 р. трудова міграція з України вповільнилася, але не зрозуміло, чи це є загальним уповільненням міграції. Можливо, це пов'язано зі зменшенням різниці в заробітній платі або відображає перехідні явища протягом виборчого року. Багато хто з українців – трудових мігрантів – не проти залишитися назавжди в приймаючих країнах. Так, наприклад, опитування, проведене у 2020 р. в Польщі, показало, що назавжди в цій

	Обстеження робочої сили (LFS)		Дані країни-партнера**	
	2012	2017	2012	2017
Колишній СРСР				
Білорусь	21	22	Дані відсутні	Дані відсутні
Казахстан	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні
Росія	510	343	Дані відсутні	346**
Країни ЄС				
Чехія	152	123	103	116
Німеччина	28	10	112	118
Італія	156	147	225	235
Польща	169	507	122	451
Португалія	21	21	44	32
Іспанія	53	Дані відсутні	78	89
Загалом у ЄС			779	1 177
Інші				
Ізраїль	Дані відсутні	14	Дані відсутні	Дані відсутні
США	Дані відсутні	23	Дані відсутні	Дані відсутні
Інші країни*	70	93		
Разом	1 182	1 303		
<p>* – Різниця між загальною кількістю та переліченими країнами. Дані обстеження робочої сили включають США, Ізраїль за 2012 рік, Іспанію за 2017 рік</p> <p>** – Дані щодо ЄС отримано з Євростату, дані щодо Росії – з Росстату</p> <p>Джерела: Світовий банк, Держстат, LFS 2012 року, LFS 2017 року, Євростат, Росстат</p>				

Рис. 6. Країни працевлаштування українських мігрантів, тис. осіб [14]

країні хотіли би залишитися 33 % опитаних, у той час як у 2018 р. таке бажання висловили 22 % опитуваних [14].

Унаслідок географічної близькості, родинних зв'язків, проросійської орієнтації частини мешканців Донецької та Луганської областей значна частина вимушених мігрантів із зони конфлікту на Сході країни виїхала до Росії. За даними Федеральної міграційної служби РФ, у 2015 р. за різних причин на території Росії зареєстровано 2,5 млн громадян України, або майже на мільйон більше, ніж на 1 січня 2014 р. [12]. На кінець 2015 р. на обліку перебували 273 громадянина України, яким надано статус біженця, і 311 тис. тих, які користувалися тимчасовим притулком [1].

Сьогодні основне стратегічне завдання полягає в збереженні державного суверенітету, територіальної цілісності України й інтеграції до європейського економічного та міграційного простору, забезпеченні наближених до світових стандартів якості й тривалості життя, реалізації прав і свобод громадян. Аналіз і врахування сучасних міграційних тенденцій у нашій державі в контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування власної національної політики. Ця проблема перебуває в площині безпеки України [5]. Стрімка активізація міжнародної мобільності населення України, що відбувається за умов глобалізації та наростання інтенсивності світових міграцій, висуває актуальну проблему – регулювання міграційних процесів, надання їм організованого, безпечного й неконфліктного характеру.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Міграційні процеси, викликані необхідністю зміни місця постійного проживання під впливом збройного конфлікту всередині держави, є найбільшим викликом сучасній міжнародній спільноті. Недосконалість міжнародно-правових норм у сфері міграції, а також неготовність і неспроможність держав самотійно впоратися з вимушеними міграційними потоками призводить до т. зв. «міграційних колапсів» (як їх називає Чайковський Ю.), коли проблема вимушених мігрантів посилюється її несвоєчасним дозволом. Передусім, від таких вимушених збройним конфліктом міграційних потоків страждають сусідні з конфлікту держави, що змушує їх постфактум посилювати своє міграційне законодавство. Недобровільно переміщені люди в результаті військових, етнополітичних та інших конфліктів є однією з найбільш уразливих

груп населення планети, й ураховує, що вимушена міграція може бути зовнішньою (особи, які шукають притулку, у тому числі біженці) і внутрішньою (переміщені особи, «внутрішні біженці»), поворотною та безповоротною, легальною й нелегальною. Україна внаслідок військового конфлікту з Росією зіткнулася з проблемою внутрішньої вимушеної міграції населення з окремих територій Донецької, Луганської областей та АР Крим до інших регіонів. Ситуація щодо внутрішньо переміщених осіб (ВПО) продемонструвала здатність усього суспільства до мобілізації. Погоджуємося з позицією, висловленою групою науковців ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», котрі зазначили: в умовах, що склалися, Українська держава поставлена перед вимогою насамперед розв'язання двох найгостріших проблем – установа миру й забезпечення територіальної цілісності країни в умовах швидкої зміни міграційної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Главное управление по вопросам миграции МВД России. URL: https://гувм.мвд.рф/about/activity/stats/Statistics/Predostavlenie_ubezhishha_v_Rossijskoj.
2. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (кол. авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д-ра. екон. наук, проф. Е. М. Лібанової. Київ: Укр. центр соц. реформ, 2006, 138 с.
3. Лавер, О. (2017). Етнічні конфлікти і міграційні процеси в країнах ЄС: соціолого-політологічний аспект (2017–2020 рр.). *Геополітика України: історія і сучасність*: зб. наук. праць, вип. 1 (24), 202, с. 74–82.
4. Луцишин, Г. (2015). Міграційна криза в ЄС: проблема безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжетнічних. *Humanitarian vision*, vol. 1, N. 2.
5. Малиновська, О. А. (2018). *Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії*: монографія. Київ: НІСД, 472 с.
6. *Міграція в Україні: факти і цифри*. Київ, 2016, 32 с.
7. *Міжвідомчий координаційний штаб повідомляє*. URL: <http://www.dsns.gov.ua/ua/Mizhvidomchiykoordinaciyuiy-shtab.html>
8. Міхеєва, О., Середа, В. (2015). Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні*: зб. аналіт. матеріалів. Львів: Галицька вид. спілка, с. 9–49.
9. «Останній вимкне світло»: Якими є реальні масштаби трудової міграції з України до ЄС. *Економічна правда*, 11.02.2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/02/11/656895/>
10. Ровенчак, О. (2006). Визначення та класифікації міграцій: наближення до топерацийних понять. *Політичний менеджмент*, № 2, с. 127–139.
11. Романюк, М. Д. (2015). Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання. *Демографія та соціальна економіка*, № 3 (25), 9–111.

12. Сведения в отношении иностранных граждан, находящихся на территории РФ. URL: https://гувм.мвд.рф/about/activity/stats/Statistics/Svedeniya_v_otnoshenii_inostrannih_grazhd/item/5850
13. Семенкова, М. (2020). Особливості міграційних процесів під час збройного конфлікту на сході України і їх вплив на безпекове середовище. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 2020, 3(1), 233–240. <https://doi.org/10.15421/342024>
14. Треть українських работников мечтает остаться в Польше навсегда. *Демоскоп Weekly*, № 847–848, 17 февраля–1 марта.
15. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наук. вид. / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. 110 с.
16. Чайковський, Ю. (2016). Міграційні процеси у світлі збройних конфліктів: проблема міжнародно-правового регулювання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*, 1(73), 216–226.
17. Eurostat. Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/MIGR_ASYAPPCTZA.
18. Weiner M. (1995). *The Global Migration crisis: Challenge to state and Human Rights*. New York.

TRENDS IN MIGRATION PROCESSES AS A FACTOR OF CONFLICTS GENERATION

The article considers population migration as a complex complex process studied by specialists in many specialties. It is noted that migration and security are not only direct but also feedback, ie security measures of states affect the movement of the population. The main trends in population migration in Ukraine between the last census of the Soviet Union in 1989 and the first independent Ukraine in 2001 were: a decrease in the general level of population mobility; reducing the intensity of migration ties with the former Soviet republics; expanding contacts with the countries of the post-Soviet camp; acquisition of more «family» migrations; emergence and development of new forms of migration movements for the post-Soviet space. After 2014 and the events in Donbass and Crimea, another reason was added - forced migration due to the hybrid war. The forecasts of changes in the population of Ukraine, migration of Ukrainians abroad and the arrival of migrants and refugees to our country by 2050 according to Ukrainian research institutes are considered.

Key words: migration processes, refugees, conflict, population, Ukraine, East, forecast.

REFERENCES

1. Main Directorate for Migration of the Ministry of Internal Affairs of Russia. URL: https://гувм.мвд.рф/about/activity/stats/Statistics/Predostavlenie_ubezhishha_v_Rossijskoj.
2. Comprehensive demographic forecast of Ukraine for the period up to 2050 (team of authors) / ed. Corresponding Member NASU, Doctor of Economics, Prof. E. M. Lebanon. Kyiv: Ukrainian Center for Social Reforms, 2006, 138 p.
3. Laver, O. (2020). Ethnic conflicts and migration processes in the EU: sociological and political science aspect (2017–2020). *Geopolitics of Ukraine: history and modernity: Collection of scientific works*, 1 (24), 202, pp. 74–82/
4. Lutsyshyn, G. (2015). Migration crisis in the EU: the problem of security of external borders and exacerbation of interethnic. *Humanitarian vision*, 1, N. 2.
5. Malinovskaya O. A. (2018). Migration policy: global context and Ukrainian realities: monograph. Kyiv: NISD, 472 p.
6. Migration in Ukraine: facts and figures. Kyiv, 2016, 32 p.
7. The interagency coordination headquarters shall report. URL: <http://www.dsns.gov.ua/en/Mizhvidomchiykoordinaciyinyi-shtab.html>
8. Mikheeva, O., Sereda, V. (2018). Modern Ukrainian internally displaced persons: the main causes, resettlement strategies and adaptation problems. Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflicts in Ukraine. Collection of analytical materials. Lviv: Galician Publishing Union, 9–49.
9. «The latter will turn off the light»: What is the real scale of labor migration from Ukraine to the EU. Economic truth, 11.02.2020. URL: <https://www.althoughda.com.ua/publications/2020/02/11/656895/>
10. Rovenchak, O. (2006). Definition and classification of migrations: approximation to operational concepts. *Political Management*, 2, p. 127–139.
11. Romanyuk, M. D. (2015). Migration threats to national security of Ukraine: current challenges, problems of overcoming. *Demography and Social Economy*, 3 (25), 9–111.
12. Information regarding foreign citizens in the territory of the Russian Federation. URL: https://гувм.мвд.рф/about/activity/stats/Statistics/Svedeniya_v_otnoshenii_inostrannih_grazhd/item/5850
13. Semenкова, М. (2020). Features of migration processes during the armed conflict in eastern Ukraine and their impact on the security environment. *Epistemological Research in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3 (1), 233–240. <https://doi.org/10.15421/342024>
14. One third of Ukrainian workers dream of staying in Poland forever. *Weekly Demoscope*, 47847–848, February 17 – March 1.
15. Ukrainian migration in the context of global and national challenges of the XXI century: a scientific publication / science. ed. U. Ya. Sadova. Lviv, 2019, 110 p.
16. Tchaikovsky, Y. (2016). Migration processes in the light of armed conflicts: the problem of international legal regulation. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, 1 (73), 216–226.

Матеріал надійшов до редакції 11.01.2021 р.

РОЗДІЛ V. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 346.242: 341.17: 339.137.025

Андрій Бояр,

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних економічних відносин
та управління проектами,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

ORCID ID 0000-0002-9379-8140

Andrij.Boyar@vnu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-345-358

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КОНКУРЕНТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Інтеграція до Європейського Союзу є одним із визначальних пріоритетів зовнішньої політики України з перших років її існування. Тому євроінтеграційний поступ у різних сферах життя суспільства є доволі цікавим й актуальним об'єктом дослідження та наукового обґрунтування. Сфера регулювання конкуренції не є винятком щодо цього. У статті досліджено базові риси системи конкурентного регулювання ЄС. Здійснено історико-ретроспективний аналіз еволюції національної системи конкурентного регулювання України в контексті впливу євроінтеграційного чинника. Установлено, що хоча її формування із самого початку відбувалося відповідно до принципів і норм ЄС, до часу набуття чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС (01.09.2017) існували деякі розбіжності між двома системами, що, однак, виправлено в перші три роки імплементації цієї Угоди українською стороною. Зокрема, суттєво реформовано систему надання державної допомоги в Україні (створено реєстр схем державної допомоги, приведено їх у відповідність до визначених Угодою критеріїв), збільшено порогові вартісні показники, за досягнення яких потрібно отримувати дозвіл на злиття підприємств, змінено систему визначення штрафів за порушення конкурентного законодавства, зазнали змін правові та організаційні засади діяльності Антимонопольного комітету України. Саме останній є головним відповідальним органом за виконання конкурентних норм Угоди про асоціацію. Установлено, що нормативно сфера регулювання конкуренції в Україні є однією з найбільш гармонізованих до стандартів ЄС сьогодні, однак практичне дотримання прийнятих

європейських конкурентних норм залишається актуальним питанням для нашої держави.

Статтю підготовлено в межах проєкту «Студії ЄС у ВНУ імені Лесі Українки» програми Європейського Союзу ERASMUS+ напряму кафедра Жана Моне (№ 611478-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-CHAIR).

Ключові слова: конкуренція; Україна; Європейський Союз; регулювання; система; угода; асоціація.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Європейський Союз зацікавлений у сусідстві з країнами, які мають позитивну соціально-економічну динаміку, успішно розв'язують проблеми сталого розвитку. Для європейських країн з економікою, що трансформується, до яких належить й Україна, важливою передумовою такого розвитку є завершення перехідного процесу, подальше зростання на основі ефективно функціонуючих ринкових механізмів, центральний елемент яких – конкуренція. Сприяння формуванню конкурентних середовищ та відповідної системи національного регулювання у країнах-сусідах є важливою метою ЄС. Водночас для України запровадження стандартів ЄС щодо конкурентної політики є надзвичайно актуальним і практичним питанням із позиції підготовки її економіки до функціонування в єдиному інтегрованому європейському ринковому просторі, зокрема в контексті наявних нині зон вільної торгівлі є ЄС і ЄАВТ.

Єдині правила регулювання конкуренції забезпечують конкурентоспроможності підприємств та захищають інтереси споживачів, надаючи їм можливість отримувати товари й послуги на кращих умовах, сприяють економічній ефективності шляхом створення сприятливого клімату для інновацій та технічного прогресу й запобігають антиконкурентній діяльності з боку компаній або керівництва держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням порівняльних аспектів систем регулювання конкуренції в Україні та ЄС займаються українські вчені, а саме О. Бакалінська, Н. Горбаль, У. Когут, О. Микитин, А. Мовчан, С. Романишин, К. Смирнова, А. Суха, О. Шворак й ін. Однак більшість цих праць ґрунтуються на лише юридично-правових підходах і виконані в період до набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і налагодження системи моніторингу її імплементації. Водночас існує необхідність здійснення функціонального аналізу механізмів регулювання конкуренції в ЄС та Україні з позицій виявлення трансформацій у системі регулювання

конкуренції нашої держави під впливом саме нового формату відносин між сторонами, що перебуватиме в площині практичної реалізації в останні роки. Праць іноземних учених на відповідну тематику нами не виявлено.

Мета статті. Виходячи з наведених вище міркувань, метою статті визначаємо розкриття основних функціональних сторін конкурентної політики ЄС та обґрунтування впливу євроінтеграційного чинника на сучасний стан системи регулювання конкуренції в Україні.

Методика дослідження. Дослідження ґрунтується на загальнонаукових теоретичних та емпіричних методах, а саме методі системно-структурного аналізу (для виявлення основних сфер і механізмів регулювання конкуренції в ЄС та Україні, їх відображення в Угоді про асоціацію між Україною і ЄС та імплементації відповідних норм у національну систему конкурентного регулювання), порівняльного аналізу (для виявлення відмінних рис у системах регулювання конкуренції обох сторін), історико-ретроспективного аналізу (для відстеження динаміки трансформації системи регулювання конкуренції України під впливом євроінтеграційного чинника) й узагальнення (для підбиття підсумків системно-структурного, порівняльного та історико-ретроспективного аналізу). Інформаційною основою дослідження слугували одно- й двосторонні правові акти у сфері регулювання конкуренції України та ЄС, наукові публікації вітчизняних учених і праці автора з відповідної тематики.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Система регулювання конкуренції в ЄС. Конкурентна політика ЄС формувалась у контексті забезпечення умов для ефективного функціонування єдиного ринку Союзу. Метою конкурентної політики ЄС є створення взаємоузгоджених принципів і правил конкуренції на спільному ринку, забезпечення ефективної взаємодії учасників спільного ринку, оптимізація розміщення й використання наявних ресурсів задля сприяння соціально-економічному та технологічному прогресу й конкурентоспроможності європейських виробників у світі.

Правову базу конкурентної політики ЄС формують установчі договори ЄС, які утворюють основний правовий блок – первинне право ЄС, а саме ст. 101–109 Договору про функціонування ЄС (ДФЄС). Первинне право відіграє головну роль, визначаючи підвалини й принципи регулювання конкуренції на ринку Союзу. Вторинне право

має похідний характер і створюється на його основі (регламенти, директиви, рішення тощо). Воно не повинно суперечити первинному, а у випадку колізії переважну силу мають норми первинного права.

У формуванні єдиної конкурентної політики ЄС вирішальну роль відіграють Рада ЄС, Європейська комісія, Європейський парламент та Суд ЄС. Рада приймає рішення кваліфікованою більшістю за поданням Комісії й за погодженням Парламенту. Спеціалізованим структурним підрозділом Європейської комісії, який відповідає за реалізацію конкурентної політики Союзу, є Генеральний директорат із питань конкуренції. Комісія співпрацює з національними антимонопольними органами держав-членів за дво- й багатосторонніми схемами [1, с. 200].

Національні антимонопольні (спеціалізовані) чи судові (неспеціалізовані) органи держав-членів мають право розпочинати розслідування узгодженої практики чи домінування на ринку (статті 101–102 ДФЄС) самостійно. Вони можуть проводити його доти, доки Комісія не розпочне власний розгляд відповідної справи [2]. Національні органи можуть виносити рішення про відповідність певних узгоджених дій умовам звільнення. Існують також спеціальні форми співпраці комунітарних і національних структур, а саме Європейська конкурентна мережа, Європейська асоціація конкурентних відомств.

До провідних напрямів регулювання конкуренції на внутрішньому ринку ЄС відносять запобігання угодам й узгодженим діям, що обмежують конкуренцію, уключаючи картельну практику; недопущення зловживання домінуючим становищем на ринку; контроль за злиттями та поглинаннями підприємств (концентрацією); контроль за державною допомогою й створенням особливих умов для діяльності державних підприємств. Положення щодо всіх цих видів антиконкурентної поведінки містяться в ДФЄС, крім положень щодо злиттів і поглинань. Останні врегульовуються Регламентом Ради 139/2004 [3].

Боротьба та запобігання угодам й узгодженим діям, що обмежують конкуренцію, займають провідне місце в конкурентній політиці ЄС. Практика таємних змов і картелів негативно відбивається на добробуті споживачів і створює значні труднощі для розбудови та функціонування єдиного ринку. Підвалини законодавчої бази антитрестівської політики закладені в ст. 101 ДФЄС. На забезпечення виконання цієї статті прийнято десятки актів вторинного законодавства.

Конкурентне право ЄС не забороняє підприємствам домінувати на ринку. Забороняється зловживання домінуючою позицією на ринку, тобто забороняються дії або сам факт існування фірми, що призводять

до викривлення конкуренції, створюють перешкоди для торгівлі на внутрішньому ринку. На підприємства, які займають провідне становище на ринку, покладається особлива відповідальність за збереження конкуренції на ринку й за їхньою поведінкою особливо уважно слідкує Комісія. Основними правовими актами Союзу в цій сфері є ст. 102 ДФЄС, Регламент Ради 17/62, а також судові прецеденти.

Головна роль контролю за злиттями й поглинаннями проявляється не в масових їх заборонах, а у виявленні компромісних рішень, які попереджують можливі негативні наслідки таких дій. У разі виникнення загроз, які можуть перешкоджати вільній та ефективній конкуренції на загальноєвропейському ринку, Комісія пред'являє заявникам певні вимоги, виконання яких усуває негативні наслідки. Договори про злиття мають, зазвичай, суттєві позитивні ефекти на загальне економічне зростання, що є дуже актуальним для ЄС на сучасному етапі його розвитку [1, с. 202].

Регулювання державної допомоги є надзвичайно важливим питанням для єдиного ринку ЄС, оскільки національна підтримка певних виробництв чи виробників в окремих країнах-членах робить їх більш конкурентоспроможними перед виробниками інших країн-членів, порушуючи тим самим правила чесної конкуренції. Проблема державної допомоги регулюється ст. 107–109 ДФЄС. Важливим критерієм є правило *de minimis*, тобто вимога досягнення мінімального рівня впливу, за якого включаються механізми захисту конкуренції. Державна допомога може розглядатися як сумісна зі спільним ринком, якщо вона має соціальний характер, ставить за мету відшкодування збитків від надзвичайних ситуацій, подолання економічної відсталості регіонів тощо.

Євроінтеграційний чинник у розвитку національної системи конкурентного регулювання. Основні цілі, принципи та механізми співпраці ЄС з Україною у сфері конкурентної політики сформульовані в низці двосторонніх документів й односторонніх актах Союзу. Вони охоплюють як сферу економічних перетворень у цілому, так і конкретні питання розвитку конкуренції. Імплементация положень конкурентного законодавства ЄС у норми законодавства України розпочалася фактично одразу після набуття суверенітету останньою. Так, у Законі України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (1992 р.) низка положень була схожа за містом із положеннями конкурентного права ЄС [4].

«Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України» (1999 р.) визначала основні напрями підтримки процесу економічних перетворень в Україні. Зокрема, ЄС зобов'язувався підтримувати зусилля України

зі створення середовища, сприятливого для ділової діяльності, та підтримувати Україну в здійсненні соціально-економічних реформ.

У сфері безпосередньо конкуренції «Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України» ставила за мету через механізми макрофінансової допомоги з боку ЄС сприяти зростанню відкритості економіки України, поліпшенню економічних умов, посиленню конкуренції, подальшій інтеграції господарства в європейську та глобальну економіку. ЄС також підтримує Україну шляхом заохочення невпинного зближення її законодавства із законодавством ЄС, зокрема в конкурентній політиці.

Європейський Союз має низку інструментів, використання яких сприяє формуванню ефективної системи конкурентного регулювання в Україні, її зближення з комунітарною конкурентною політикою. Зокрема, це відбувалося через програму TACIS. Пріоритетами програми TACIS були ядерна безпека та захист довкілля (26,4 %), реструктуризація держпідприємств та розвиток приватного сектора (19,1 %), реформа державного управління, соціальної сфери та освіти (9,6 %), сільське господарство (10,8 %), енергетика (11,2 %), транспорт (8,6 %), консультації з економічної політики (5,4 %), телекомунікації (3,6 %) [5, с. 52].

Принципово нові можливості співпраці ЄС з Україною у сфері регулювання конкуренції виникають унаслідок прийняття Повідомлення Європейської комісії «*Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин із новими східними та південними сусідами*» (2003 р.) [6]. Європейська комісія виступає за «створення панєвропейського рівня відкритого та інтегрованого ринку, який функціонує за скоординованими або гармонізованими правилами...»

Аналіз Повідомлення Європейської комісії показує, що документ пропонує дві основні моделі зближення конкурентних правил ЄС та західних нових незалежних держав, у тому числі й України. Перша модель ґрунтується на прийнятті *acquis communautaire* як основи формування національних конкурентних політик. ЄС пропонує розроблену модель, на основі якої слід створити «функціонуючі ринки та спільні стандарти для промислових продуктів, послуг, транспорту, енергетичних і телекомунікаційних мереж, захисту довкілля й прав споживачів, здоров'я, вимог до умов праці та якості». Це найкоротший та найефективніший шлях до зближення конкурентної політики України з комунітарною політикою в цій сфері. Саме від розвитку реформ в Україні, у тому числі у сфері конкурентного регулювання, залежатиме від того, наскільки близько вона підійде до ЄС, не будучи його членом.

Друга модель – це зближення регуляторних механізмів у межах *Спільного європейського економічного простору*. Цей підхід не

передбачає домовленостей про терміни правового та регуляторного зближення, має більш повільний характер. Він може здійснюватися за умов співпраці ЄС, з одного боку, та Росії, України, Білорусі й Казахстану – із другого. Угода про формування Єдиного економічного простору ставить за мету «гармонізацію законодавства Сторін тією мірою, якою це потрібно для функціонування Єдиного економічного простору, включаючи торговельну та конкурентну політику», перехід до «єдиної конкурентної політики».

Україна обрала першу модель відносин, коли за мету ставиться адаптація законодавства України до законодавства ЄС. Ще в листопаді 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС» [7]. Згодом події Революції гідності підтвердили намір українського народу інтегруватися до ЄС шляхом запровадження європейських цінностей і стандартів в усі сфери життя суспільства.

Основним двостороннім документом, який фіксує зобов'язання сторін, у тому числі у сфері конкуренції, довгий час була *Угода про партнерство та співробітництво* (УПС) між Україною і Європейським Співтовариством [8]. Вона мала як спільні риси, зумовлені позицією ЄС, так і значні відмінності від так званих Європейських угод ЄС із країнами Центральної Європи. Загалом УПС мала менш вимогливі зобов'язання й більш загальні положення щодо регулювання конкуренції, ніж Європейські угоди.

Питань конкуренції безпосередньо стосувалася лише одна ст. 49 УПС. Вона зобов'язувала сторони вдатися до зменшення або усунення обмежень щодо конкуренції, які спотворюються або самими підприємствами, або через утручання держави, оскільки ці обмеження можуть негативно впливати на двосторонні торговельні зв'язки. При цьому відокремлювалося чотири сфери, де можливе спотворення конкуренції: антиконкурентна поведінка підприємств приватного сектору; державна допомога; поведінка державних монополій комерційного характеру; поведінка державних підприємств або підприємств, яким надані виняткові права. Порівняно з положеннями Європейських угод, у структурі УПС значно більше уваги приділялося саме державній допомозі, оскільки Україна як країна з перехідною економікою зберігала значне державне втручання в економіку, мала невисокий рівень економічної лібералізації.

Визначення передумов і сфер регулювання конкуренції в УПС з Україною переважно збігалось за структурою з принципами комунітарної конкурентної політики, які закладені в ст. 101, 102, 106

і 107 (попередні ст. 81, 82, 86, 87) Договору про функціонування ЄС. Водночас УПС мала загальний характер і недостатньо деталізовані положення щодо регулювання конкуренції та по-друге, не охоплювала механізми протидії антиконкурентним діям підприємств і державних структур. Це означало, що кожна сторона повинна використовувати свій наявний механізм регулювання. Зрозуміло, що за умов відсутності механізмів протидії антиконкурентним діям, які б повністю збігалися, між сторонами можуть виникати суперечності щодо визначення як самого характеру порушення, так і інструментів їх урегулювання.

У Спільній заяві Саміту Європейський Союз – Україна від 4 липня 2002 р. ЄС підтвердив свою готовність продовжувати співпрацю й підтримку України у сфері законодавчої апроксимації, що є одним із ключових елементів інтенсифікації відносин між Україною та ЄС. Спільна доповідь із виконання Угоди про партнерство й співробітництво між Україною та ЄС відзначила прогрес в адаптації законодавства у сферах конкуренції, банківської системи, фінансових послуг, Земельного кодексу й права інтелектуальної власності.

Загалом, за висновками експертів-правників, система захисту економічної конкуренції в Україні станом на 2016 р. давала змогу виконувати завдання, які стояли перед конкурентними органами [9, с. 130]. ОЕСР та ЮНКТАД теж позитивно оцінювали вітчизняну політику у сфері конкуренції [10, с. 188].

Із набуттям чинності *Угодою про асоціацію між Україною та ЄС* (1 вересня 2017 р.) перед нашою державою поставлено нові чіткі завдання у сфері регулювання конкуренції та строки їх виконання. Основні прогалини, які мали бути усунені в процесі імплементації Угоди про асоціацію, діляться на вдосконалення норм матеріального й процесуального права [11, с. 35]. Глава 10 розділу IV (ст. 253–267) Угоди стосується безпосередньо питань регулювання конкуренції. У ст. 256 ідеться про те, що Україна наближує своє законодавство про конкуренцію та практику застосування до *acquis* ЄС. Вона це робить згідно з визначеним графіком (табл. 1).

Угода про асоціацію спонукає Україну реформувати систему надання державної допомоги. У ст. 267 ідеться про те, що Україна протягом трьох років з дати набрання чинності Угодою має прийняти національне законодавство про державну допомогу та створити незалежний у своїй діяльності орган, який матиме повноваження, необхідні для застосування в повному обсязі статті 262 Угоди (положення про сумісну й несумісну допомогу в ринкових умовах) [12].

Україна протягом п'яти років із дати набрання чинності Угодою має створити повний реєстр схем державної допомоги, яка надавалася до створення вищезазначеного органу, та має привести ці схеми допомоги у відповідність до критеріїв, визначених у статтях 262 і 264 Угоди, протягом строку не більше ніж сім років із дати набрання чинності цією Угодою [12].

Таблиця 1

Графік гармонізації конкурентного законодавства України до норм ЄС згідно з Угодою про асоціацію*

Нормативний акт ЄС	Сфера застосування	Строки виконання Україною
Стаття 30 Регламенту Ради (ЄС) № 1/2003	Угоди й узгоджена практика між підприємствами	Протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою
Статті 1 та 5 (1) – (2) Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004	Злиття й поглинання підприємств	Протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою
Стаття 20 Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004	Злиття й поглинання підприємств	Протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою
Статті 1, 2, 3, 4, 6, 7 та 8 Регламенту Комісії (ЄС) № 330/2010	Вертикальні угоди та узгоджені дії підприємств	Протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою
Статті 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 та 8 Регламенту Комісії (ЄС) № 772/2004	Угоди про передачу технологій	Протягом трьох років після набрання чинності цією Угодою

* Складено автором за: [12].

Згідно з даними звітів про виконання Угоди про асоціацію у 2016–2019 рр. у частині впровадження норм щодо регулювання конкуренції взяті Україною зобов'язання виконані. Наприклад, збільшені порогові вартісні показники, під час досягнення яких потрібно отримувати дозвіл на концентрацію. Також, залучивши кваліфікованих фахівців, змінили систему визначення штрафів за порушення конкурентного законодавства [13].

Зазнали змін правові та організаційні засади діяльності Антимонопольного комітету України, який став більш відкритий до бізнесу, імplementовано низку актів ЄС із питань конкуренції [13]. Відповідальним органом за виконання ст. 253–267 Угоди про асоціацію визначено Антимонопольний комітет України [15].

Орієнтуючись на європейські цінності й пріоритети у сфері регулювання конкуренції, наша держава повинна забезпечити [16, с. 23–24]:

- зниження рівня монополізації та концентрації товарних ринків;
- інтенсифікацію вступу нових суб'єктів господарювання на товарні ринки;
- мінімізацію негативного впливу на економічну конкуренцію, що виникає внаслідок антиконкурентних дій органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також недостатньо ефективного державного регулювання товарних ринків;
- зменшення негативного впливу на економічну конкуренцію внаслідок порушення вимог законодавства про захист економічної конкуренції, захист інтересів суб'єктів господарювання й споживачів;
- прийняття рішень із питань економічної політики з урахуванням цілей і завдань політики розвитку конкуренції;
- гармонізацію законодавства про захист економічної конкуренції з європейським законодавством у відповідній сфері;
- формування в суспільстві позитивного ставлення до економічної конкуренції як фундаментальної суспільної цінності.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Європейський Союз зацікавлений у сусідстві з країнами, які мають позитивну соціально-економічну динаміку, успішно розв'язують проблеми сталого розвитку. До таких країн належить також Україна. Основні цілі, принципи та механізми співпраці ЄС з Україною у сфері конкурентної політики сформульовані у низці одно- й двосторонніх документів. Вони охоплюють як сферу економічних перетворень у цілому, так і конкретні питання розвитку конкуренції. Головним із них сьогодні є Угода про асоціацію між Україною та ЄС, у якій прописані чіткі строки щодо гармонізації Україною національних норм регулювання конкуренції до стандартів ЄС. Формально сфера регулювання конкуренції є однією з найбільш гармонізованих до стандартів ЄС, однак практичне дотримання прийнятих європейських конкурентних норм залишається актуальним для нашої держави питанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бояр, А. О. (2008). *Торговельно-економічні відносини між Україною та ЄС: регулювання зовнішньої торгівлі і конкуренції в умовах єдиного ринку ЄС* / за заг. ред. М. Бойцуна та ін. Київ: Міленіум, 384 с.
2. Council Regulation (EC). No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty (Text with EEA relevance) (2003). *OJ L* 1, 04.01.2003, 1–25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003R0001&qid=1620641776594>
3. Council Regulation (EC) No 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation) (Text with EEA relevance) (2004). *OJ L* 24, 29.01.2004, 1–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004R0139&qid=1620643683697>
4. Шворак, О. (2016). Конкурентна політика ЄС та українська євроінтеграція. *Юридична газета*, 36 (534). URL: <http://kmp.ua/uk/analytics/press/konkurentana-polityka-yes-ta-ukrayinska-yevrointegratsiya/#>
5. Старостенко, Г. Г., Подсядло, Л. П., Квасницька, Р. С. (2009). Сучасні форми та перспективи співробітництва України з державами Європейського Союзу. *Національне господарство України: теорія та практика управління*, 46–54.
6. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament – Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours* (2003). COM/2003/0104 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:52003DC0104&qid=1620634661425&rid=1>
7. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (2003). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text>
8. *Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами* (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
9. Мовчан, А. В. (2016). Правове регулювання захисту економічної конкуренції в умовах європейської інтеграції. *Право.ua*, 1, 127–131.
10. Горбаль, Н. І., Романишин, С. Б., Когут, У. І. (2016). Імплементация в Україні антимонопольного законодавства Європейського Союзу. *Науковий вісник НЛТУ України*, вип. 26.2, 182–190.
11. Смирнова, К. (2015). «Клаузула про конкуренцію» в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*, вип. 36, 35–49.
12. *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони* (2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
13. Горбаль, Н. І., Микитин, О. З., Суха, А. Я. (2019). Державне регулювання конкуренції в Україні та ЄС. *Бізнес Інформ*, 4, 66–71. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-4-66-71>
14. Бакалінська, О. (2020). Розвиток конкурентного законодавства і права України в умовах європейської інтеграції. *Платформа стратегічної та законодавчої аналітики «Координата»*, 04.02.2020. URL: <https://coordynata.com.ua/rozvitok-konkurentnogo-zakonodavstva-i-prava-ukraini-v-umovah-evropejskoi-integracii>

15. *Звіти про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС* (2019). URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu>

16. Концепція державної політики розвитку та захисту економічної конкуренції в Україні (проект) (2019). *Антимонопольний комітет України*, 24 с. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=146848&schema=main>

THE EUROPEAN UNION IMPACT ON THE FORMATION OF THE COMPETITION REGULATION SYSTEM IN UKRAINE

Integration into the European Union has been one of the defining priorities of Ukraine's foreign policy since the first years of its sovereignty. Therefore, European integration progress in various spheres of society is quite interesting and relevant object of research and scientific substantiation. The field of competition regulation is no exception in this respect. The article examines the basic features of the EU competition regulation system. A historical-retrospective analysis of the evolution of the national system of competitive regulation of Ukraine in the context of the influence of the European integration factor is carried out. It is revealed that although its formation from the very beginning was in accordance with EU principles and norms, before the entry into force of the Association Agreement between Ukraine and the EU (01.09.2017) there were some differences between the two systems. They, however, were corrected in the first three years of implementation of this Agreement by the Ukrainian side. In particular, the system of state aid in Ukraine was significantly reformed (a register of state aid schemes was created, they were brought into line with the criteria set by the Agreement); the thresholds for mergers of companies were increased; the system of determination of fines for the competition rules violations was reformed; competition legislation and the organizational principles of the Antimonopoly Committee of Ukraine were improved. The latter is the main body responsible for implementation of the competition rules referred to in the Association Agreement. It is also revealed that the normative sphere of competition regulation in Ukraine is one of the most harmonized with the EU standards today, but the practical observance of the adopted European competition norms remains a topical issue for our country.

The article prepared within the Jean Monnet Chair Activity «EU Studies at Lesya Ukrainka Volyn National University» of the Erasmus+ Programme of the European Union» (№ 611478-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-CHAIR).

Key words: competition; Ukraine; European Union; regulation; system; agreement; association.

REFERENCES

1. Boiar, A. O. (2008). Commercial and economic relations between Ukraine and the EU: external trade and competition regulation in terms of the common market / ed. M. Boitsun et al. Kyiv: Millenium, 384 p. (in Ukrainian).
2. Council Regulation (EC) No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty (Text with EEA relevance) (2003). *OJ L 1*, 04.01.2003, 1–25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003R0001&qid=1620641776594> (in English).
3. Council Regulation (EC) No 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation) (Text with EEA relevance) (2004). *OJ L 24*, 29.01.2004, 1–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004R0139&qid=1620643683697> (in English).
4. Shvorak, O. (2016). Competition policy of the EU and Ukrainian European integration. *Yurydychna hazeta*, 36 (534) URL: <http://kmp.ua/uk/analytics/press/konkurentnapolityka-yes-ta-ukrayinska-yevrointegratsiya/#> (in Ukrainian).
5. Starostenko, H. H., Podsiadlo, L. P., Kvasnytska, R. S. (2009). Contemporary forms and prospects of cooperation between Ukraine and the European Union member states. *Natsionalne hospodarstvo Ukrainy: teoriia ta praktyka upravlinnia*, 46–54. (in Ukrainian).
6. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament – Wider Europe –Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours (2003). COM/2003/0104 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/AUTO/?uri=CELEX:52003DC0104&qid=1620634661425&rid=1> (in English).
7. Law of Ukraine «On the Concept of Statewide programme of adaptation of legislation of Ukraine to the EU legislation» (2003). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text> (in Ukrainian).
8. Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (in Ukrainian).
9. Movchan, A. V. (2016). Legal regulation of the economic competition protection under conditions of European integration. *Pravo.ua*, 1, 127–131 (in Ukrainian).
10. Horbal, N. I., Romanyshyn, S. B., Kohut, U. I. (2016). Implementation of antimonopoly legislation of the European Union in Ukraine. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, 26.2, 182–190 (in Ukrainian).
11. Smyrnova, K. (2015). «Clause about competition» in the Association agreement between Ukraine and the EU. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia mizhnarodni vidnosyny*, 36, 35–49 (in Ukrainian).
12. Association agreement between Ukraine, on one side, and the EU, Euratom and their Member States, on the other side (2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (in Ukrainian).
13. Horbal, N. I., Mykytyn, O. Z., Sukha, A. Ya. (2019). State regulation of competition in Ukraine and the EU. *Business Inform*, 4, 66–71. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-4-66-71> (in Ukrainian).
14. Bakalinska, O. (2020). Development of competition legislation and law of Ukraine under conditions of the European integration. *Platforma stratehichnoi ta zakonodavchoi analityky «Koordynata»*, 04.02.2020. URL: <https://koordynata.com.ua/rozvitok-konkurentnogo-zakonodavstva-i-prava-ukraini-v-umovah-evropejskoi-integracii> (in Ukrainian).

15. Reports on implementation of the Association agreement between Ukraine and the EU (2019). URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/evropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu> (in Ukrainian).

16. Conception of state policy on development and protection of economic competition in Ukraine (draft) (2019). Antimonopoly Committee of Ukraine, 24 p. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=146848&schema=main> (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 15.01.2021 р.

УДК 32.019.51

Андрій Гачкевич,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації,
Національний університет «Львівська політехніка»,
ORCID ID 0000-0001-7520-7426

andrii.o.hachkevych@lpnu.ua

Влада Сірош,

бакалаврант кафедри міжнародної інформації,
Національний університет «Львівська політехніка»,
ORCID ID 0000-0003-0868-3224

vlada.sirosh.mv.2017@lpnu.ua

Анна Шевчук,

бакалаврант кафедри міжнародної інформації,
Національний університет «Львівська політехніка»,
ORCID ID 0000-0002-6554-2287

anna.shevchuk.mv.2017@lpnu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-358-370

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЖАВАМИ БРЕНДИНГУ ТА РЕПУТАЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЯК ІНСТРУМЕНТІВ УПРАВЛІННЯ ПРИВАТНИМИ КОМПАНІЯМИ

У статті вивчено процеси управління такими нематеріальними ресурсами держави, як бренд та репутація. Брендінг і репутаційний менеджмент уже тривалий час використовуються для підвищення успішності приватних компаній, а віднедавна й для розвитку могутності держав на міжнародній арені. Водночас наявність істотних відмінностей між обома суб'єктами зумовлює потребу в розробці інших підходів до зміцнення авторитету держав, ніж просування компаній на ринках. Зважаючи на

ці відмінності, досліджуємо бренд та репутацію як об'єкти управління, а також розглядаємо їхню багатогранну природу. У статті порушено питання співвідношення національного бренду та державної репутації, ураховуючи загальнонаукове значення вихідних понять. Наведено пояснення національного брендингу й репутаційного менеджменту. Описано окремі теоретико-прикладні проблеми, що виникають за застосування інструментарію управління нематеріальними ресурсами держави, зокрема визначення цільової аудиторії. Результати дослідження можуть бути цінними для вчених, які прагнуть краще зрозуміти природу національного бренду та державної репутації, а також представників органів державної влади, котрі в ідеалі мали би бути зацікавлені в тому, щоб ефективно управляти ними в інтересах усього населення.

Ключові слова: національний брендинг, національний бренд, репутаційний менеджмент, державна репутація.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Наслідком глобалізаційних процесів, в основу яких покладено всебічну інтеграцію держав, стало посилення конкуренції між ними. Держави змагаються між собою за інвесторів-мільярдерів, міжнародні туристичні потоки, членство в авторитетних організаціях, прихильність найвпливовіших політичних лідерів світу тощо. Багато в чому їх конкурування схоже на боротьбу приватних компаній за глобальний ринок. За таких умов для отримання переваг на універсальному рівні йдеться не лише про економічну сферу, останнім часом усе частіше різні держави роблять спроби використовувати інструментарій приватних компаній. Однак істотна відмінність між сутністю обох видів суб'єктів вимагає внесення поправок до арсеналу засобів для зміцнення авторитету держави на міжнародній арені. Серед понять, які давно увійшли до вжитку у світі бізнесу та поступово набувають поширення у сфері державної політики, особливе місце займають національний бренд та репутація держави. Від ефективності управління кожним із них залежить те, наскільки впливовою є та чи інша держава у світі. Водночас навіть для експертів у сферах репутаційного й бренд-менеджменту, які займалися розвитком успішності приватних компаній, залучення до процесів, пов'язаних із брендом та репутацією держав, вимагає ознайомлення з явищем міжнародних відносин і категорією держав як їхніх основних суб'єктів. У цій статті, ураховуючи особливості держав, нематеріальні ресурси яких підлягають управлінню за допомогою процесів, зазначених у назві, вивчаються важливі

особливості кожного з них, що може бути цінними не лише для вчених, а й для представників органів державної влади, стурбованих тим, щоб їхня держава розвивала свою могутність. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що, незважаючи на гостру потребу в знаннях про грамотне представлення держави у світі, за аналогією з приватними компаніями, залишається чимало питань без відповідей, наприклад, те як співвідносяться між собою згадані в назві статті процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що тема статті стосується низки теоретико-прикладних аспектів, які вивчаються різними суспільними науками. Ураховуючи напрацювання вітчизняних учених, можемо виокремити декілька контекстів. По-перше, вона стосується бренду та репутації як об'єктів управління. У загальноекономічному розумінні ці категорії розглядалися з різних сторін і в різних контекстах. Відзначимо існування плюралізму думок із приводу їх співвідношення, а також інтерпретацій понятійного ряду «бренд – імідж – образ – репутація». По-друге, цими питаннями дедалі частіше цікавилися представники політологічної науки, які досліджували поняття національного бренду та державної репутації. До них належать такі українські вчені, як О. Євтушенко та І. Присяжненко (концепт брендингу держави в політичній науці), К. Савон (порівняльна характеристика бренду, іміджу, образу та репутації держави), Т. Федорів (категорії репутації країни й державного брендингу в науці державного управління), А. Штельмашенко (значення терміна «бренд держави» в політології) та ін. По-третє, тема статті споріднена з дослідженнями у сфері міжнародних відносин, зокрема ці інструменти стосуються таких явищ, як «м'яка сила» й публічна дипломатія. На сучасному етапі від ефективності їх застосування залежить авторитет держави у світі. По-четверте, репутаційний менеджмент і брендинг викликає інтерес крізь призму забезпечення національних інтересів України за кордоном. Сильний національний бренд України та її хороша репутація є тими цінностями, які об'єднують велику кількість учених і вимагають консолідованих зусиль політичної еліти для їх просування у світі. По-п'яте, обидва процеси, згадані в назві статті, належать до управлінських, а отже, важливу роль у їх вивченні відіграють дослідження в галузі менеджменту, завдяки ознайомленню з результатами яких управління нематеріальними ресурсами держави може відбуватися більш ефективно. Відзначимо, що кількість праць, щодо національного бренду та репутації держави стрімко зростає. Зазвичай, відповідні дослідження мають міждисциплінарний характер і показують, наскільки багатогранною є ця тема та відкритою до різних поглядів і нових концепцій. Додамо, що в одному з попередніх номерів цього

журналу опубліковано статтю про ідентичний підхід до національного брендингу, де представлено короткий огляд деяких вітчизняних й іноземних публікацій останніх років за її темою [1, с. 59].

Мета статті – висвітлити теоретико-методологічні аспекти національного брендингу та репутаційного менеджменту, ураховуючи специфіку держави як суб'єкта. Важливими завданнями на шляху до поставленої мети стали розгляд етимології термінів «національний бренд» і «державна репутація» та їх співвідношення; охарактеризування брендингу й репутаційного менеджменту як проявів управлінської діяльності, порушення низки теоретико-прикладних проблем, що виникають у процесі національного брендингу та репутаційного менеджменту.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Незважаючи на те, що поняття бренду держави й державної репутації часто використовують в одному контексті, щоб позначити її могутність на міжнародній арені, престиж та авторитет, і сприймаються як синонімічні, між ними існує низка відмінностей. Задля дослідження їх співвідношення можемо розглянути етимологію обох термінів та охарактеризувати визначення. Термін «бренд» походить від давньоскандинавського слова *brandr*, яке в перекладі українською мовою означає «випалювати». С. Кхан й О. Муфті в статті «Гаряча історія та холодне майбутнє брендів» пояснюють, що вживання цього слова стосується традиції випалювання клейма на шкірі худоби розпеченим залізом. За допомогою нього власники худоби позначали своїх тварин – господарства мали унікальні символи, завдяки яким захищалося право власності, якщо тварини губилися чи їх викрадали [2, с. 75–76]. Можемо зауважити, що, як і теперішній бренд, кожне клеймо повинно було бути простим, унікальним і впізнаваним. Поняття репутації походить від латинського *reputatio*, що означає «роздуми», «споглядання» [3]. Дуже промовисте пояснення походження терміна від *re* та *putare* – «знову» та «думаю» (латинська мова). На відміну від слова «бренд», значення якого зазнало істотної еволюції з плином часу, «репутація», як і в минулому, у наш час стосується думки про когось, що формується на підставі досвіду й матеріалізується в певних очікуваннях. Ще в епоху Стародавньої Греції Арістотель пов'язував репутацію із серйозністю людини та наявністю в неї добропорядності й інтелекту [4, с. 12].

Окремі підказки для розкриття співвідношення цих понять знаходимо у двох найпростіших визначеннях: «бренд – це те, як сприймають когось або щось» (образ у голові), а «репутація – це те, що про когось

або щось думають» (інтелектуальна оцінка). В обох випадках ідеться про відображення у свідомості одного суб'єкта образу іншого. Ним може бути компанія (корпоративний бренд), держава (національний бренд), людина (персональний бренд) тощо. Первісними об'єктами бренду були товари та послуги. Бренд відзначається інтелектуальним й емоційним забарвленням та уособлює сприйняття різними способами, тоді як репутація – інтелектуальним, що проходить «сито» раціоналізації. Крім того, бренд може створюватися завдяки зусиллям відповідного суб'єкта або з його ініціативи іншими суб'єктами (стосовно того, чи існує бренд тоді, коли його свідомо не створювали, можливі різні думки), тоді як репутація здебільшого формується сама по собі та меншою мірою підлягає свідомому управлінню. Безумовно, на неї впливає поведінка суб'єкта, що формує позитивний або негативний досвід взаємодії з ним. Водночас в епоху інформаційного суспільства твердження про повний контроль держави над своєю репутацією, як і приватної компанії чи навіть фізичної особи, уже не видається таким безапеляційним. Розповсюдження фейків через соціальні мережі дає можливість за короткий період часу зіпсувати репутацію держави, навіть якщо в майбутньому їх правдивість буде спростована («для того, щоб створити репутацію, потрібно двадцять років, і всього лиш за п'ять хвилин її можна зруйнувати» – В. Баффет). Для брендів характерна позитивна конотація, вони втілюють у собі характерні риси того чи іншого суб'єкта та узагальнюють стійкі асоціації з ним. Виникнення певного образу суб'єкта в голові не породжує його інтелектуальної оцінки, відповідності раціональним очікуванням, а швидше створює відповідну емоційно-ментальну конструкцію. Далеко не завжди ці асоціації виставляють його в гарному світлі перед усіма людьми. Щоправда, демонстрація бренду є планомірною та зосереджується переважно на належному сприйнятті цільовою аудиторією. Бренд є таким, яким його формують, у той час як репутація – або хорошою, або поганою. Український учений З. Дахній описує ситуацію, коли уряд Сполученого Королівства вдався до «навмисного псування» державної репутації, коли в ЗМІ з'явилися часті згадки про високий рівень безробіття та жахливу погоду [4, с. 14]. Тим самим можновладці намагалися призупинити міграційні процеси з країн Центральної й Східної Європи. Зауважимо, що через подібні повідомлення здійснювався вплив і на бренд Сполученого Королівства. Вони були здатними зробити більш стійкими асоціації різних суспільних груп з особливими атмосферними умовами та з місцями для туристичного відвідування, а не працевлаштування.

Американська асоціація маркетингу запропонувала тлумачити

бренд таким чином: назва, фраза, оформлення, символ або будь-яка інша ознака, яка відрізняє товари чи послуги одного продавця від інших [5]. Водночас фінські вчені Н. Мальмелін та Дж. Хакала у праці «Радикальний бренд» зауважили, що таке традиційне розуміння, яке прирівнює бренд до торговельної марки й охоплює «відчутні» (tangible) відображення товарів і послуг, а також приватних компаній, вимагає переосмислення. На їхню думку, сьогодні актуальним більш цілісне визначення бренду як усього того, що робить компанія. Можемо виокремлювати різні категорії, придатні для оцінки, що стосуватимуться й самої компанії, й органів управління нею, і працівників та ін. Так само доцільно мати на увазі не лише те, до чого можна доторкнутися, а й невідчутне, невидиме (intangible) [6, с. 9]. Як вони слушно відзначають, розуміння поняття бренду завжди було неоднозначним. Крім того, вихід держав на поле для змагань брендів дав черговий поштовх до переосмислення його сутності, що бере свої витoki від традиції випалювання клейма на шкірі худоби. Приклад держав показує, що обмежувати розуміння бренду торговельною маркою не доцільно, натомість більш доречно розширити уявлення про бренд за рахунок усього того, що споріднене з державою та є значущим для інших країн. Саме на таких підходах ґрунтується шестикутник С. Анхольта. Водночас формування єдиного образу держави як бренду є надзвичайно складним завданням, а дані проведених соціологічних опитувань демонструють, наскільки по-різному одну й ту саму державу можуть сприймати окремі категорії населення навіть в одній країні. Онлайн-опитування з приводу представлення України у світі проведене серед населення п'яти провідних держав Європейського Союзу у 2010 р. Результати опитування дають підставу зробити висновок, що рівень обізнаності про Україну був різним (найвищий – в Італії, найнижчий – у Франції; люди віком 21–40 р. знали найбільше з-поміж усіх вікових категорій) [7]. Як бачимо, особливості сприйняття держав людиною є дуже індивідуальними. Вона має свій особистий досвід, систему цінностей, світогляд, що формують певний образ у її свідомості. Та це не означає, що кожен сам створює сотні чи навіть тисячі брендів своєю уявою, адже бренд – це відносно стійкі особливості відображення образу одного суб'єкта у свідомості великої кількості інших. Не менш цікавою для вивчення є також категорія репутації. На відміну від бренду, яким здебільшого займаються маркетологи, реалізуючи свої креативні ідеї, питання репутації мають безпосередній стосунок і до експертності юристів. Справи про захист репутації регулярно розглядаються судами після того, як з ініціативи конкурентів добре ім'я

приватної компанії було заплямоване. Цікаво, що подібні справи можуть порушуватись і за позовами фізичних осіб, а перед суддями постає необхідність оцінити репутацію як об'єктивну категорію. Водночас, якщо для приватних компаній хороша репутація означає високу довіру партнерів та виявлення ними намірів здійснювати співробітництво, то що вона може означати для держав? Репутація держави – «більш-менш усталена думка різних груп внутрішніх і зовнішніх зацікавлених сторін про цю країну, яка формується на основі оцінки її природних достоїнств та поведінки її населення» [8, с. 102]. Репутація залежить від великої кількості параметрів, на підставі яких формуються «судження і установки суспільних верств щодо конкретної держави». Предметом таких суджень й установок є зовнішньо- та внутрішньополітична діяльність держави, владні еліти, політичний режим, політична культура, електоральна поведінка, стиль управління економікою й суспільством, правова культура, ідеологія тощо [9, с. 20]. Схоже на те, що хороша репутація проявляється в довірі до представників держави як організації політичної влади, а також прихильності до її населення. Водночас не завжди сама держава прагне мати хорошу репутацію в певному регіоні чи навіть серед держав-сусідів.

Під брендингом або бренд-менеджментом, що в цій статті розглядаються як однакові поняття, розуміють діяльність, спрямовану на створення бренду, а також на його вдосконалення відповідно до наявних очікувань. Серед визначень національного брендингу, що представлені в науковій літературі, заслуговує на увагу таке: «процес, за допомогою якого можна створювати, змінювати імідж країни, спостерігати за ним, а також оцінювати його та ефективно керувати ним для покращення репутації держави серед цільової міжнародної аудиторії» [10, с. 101]. Репутаційний менеджмент можна загалом визначити так само, змінюючи лише об'єкт діяльності на репутацію («управління процесом формування та коригування репутаційних й іміджевих характеристик, а також доведення їх до цільової аудиторії» [11, с. 6]). Водночас, на нашу думку, поняття репутаційного менеджменту також ураховує підтримку репутації на належному рівні, що передбачає адекватне реагування на репутаційні ризики та загрози. На відміну від процесу управління брендом держави, відомим як національний брендинг, спеціального терміна щодо управління репутацією держави досі не існувало. Такий стан речей свідчить, що управління репутацією держави є відносно новим інструментом розвитку її могутності та маловивченим (*terra incognita* у сфері державного управління [12, с. 90]), тоді як результати

досліджень про національний брендинг з'являються доволі часто, у більшій кількості, а їхні автори подекуди пишуть не лише про вплив на бренд держави у значенні образу в голові, а й на репутацію як на інтелектуальну оцінку. Водночас репутаційний менеджмент держави як окрему наукову категорію розглядала Т. Федорів у своїй докторській дисертації та низці статей. Вона запропонувала визначати це поняття у сфері державного управління як «сукупність інструментів професійного управління основними характеристиками держави (брендинг, бенчмаркінг, паблік рілейшнз, іміджмейкінг, державна реклама, стейкхолдер-менеджмент), за допомогою яких можна зміцнити репутаційну платформу суб'єкта» [12, с. 93]. Водночас можемо додати, що поняття репутаційного менеджменту держави, яке пояснює Т. Федорів відносить до його суб'єктів саму державу, гілки влади, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державних службовців як професійну спільноту, інших представників влади, які уособлюють собою державу чи окремий її суб'єкт [12], стосується розуміння держави як організації політичної влади, а не сукупності таких елементів, як населення, територія й влада. Зв'язок між національним брендингом та управлінням державною репутацією полягає в тому, що побудова сильного бренду держави забезпечує покращення її репутації на міжнародній арені. Водночас неспроможність держави відреагувати адекватно на репутаційні ризики створюють виклики для національного брендингу. Отже, національний брендинг та репутаційний менеджмент є взаємопов'язаними. За словами Дж. Вінсенте, державний брендинг став основним інструментом для досягнення конкурентоспроможності країни, оскільки наявність поганої репутації або ж її повна відсутність негативно впливає на можливості держави вести конкурентну боротьбу в будь-якій сфері [13, с. 1].

Застосування інструментарію для зміцнення авторитету країни у світі, зокрема національного брендингу та бренд-менеджменту, органами державної влади порушує низку теоретико-прикладних проблем. Вони розглядаються далі з урахуванням спільних і відмінних характеристик держави й приватної компанії. По-перше, різні позиції з-поміж політиків та вчених породжує визначення мети обох досліджуваних процесів. Саме від неї залежить стратегічне бачення реалізації політики бренд-менеджменту й репутаційного менеджменту. У випадку приватної компанії така мета випливає з її загального призначення, яким переважно є отримання прибутку (це – досягнення певного соціального ефекту). Припускаємо, що для держави такою метою може бути розвиток могутності або

посилення авторитету на міжнародній арені. Водночас високий ступінь абстрактності цих категорій і неспроможність оцінити їх об'єктивно без допомоги спеціальних міжнародних рейтингів, що укладаються останнім часом, наводить на певні сумніви щодо правильності цього припущення. Як показує практика, поштовх до управління брендом та репутацією держави в певний момент дають ті чи інші виклики (або навіть загрози), для подолання яких застосовуватимуться відповідні дії (це підтверджує описана раніше ситуація зі Сполученим Королівством). У зв'язку з цим більш доцільно говорити про окремі інформаційні кампанії як системи заходів впливу на визначені групи стейкхолдерів шляхом створення, розповсюдження або приховування відповідної інформації. Для приватних компаній діяльність із брендингу й репутаційного менеджменту має постійний та керований характер, хоча й може передбачати проведення окремих інформаційних кампаній для виконання додаткових завдань, для держав – вона є епізодичною та ситуативною.

По-друге, залишається не до кінця зрозумілим, хто саме є суб'єктом управління. Зрештою, твердження про те, що народ є носієм державної влади, вимагає конкретизації щодо національного брендингу й репутаційного менеджменту. Якщо зважати на Конституцію України, то вже її положення дають підставу покласти відповідальність за обидва процеси на такі органи, як Верховна Рада України (п. 3, 5, 6 ст. 85), Президент України (п. 3 ст. 106), Кабінет Міністрів України (п. 3, 4 ст. 116). Проблема ідентифікації суб'єкта управління не є настільки малозначимою, щоб не приділяти їй жодної уваги, адже зміна владної еліти після чергових виборів породжує іншу візію національного бренду чи державної репутації (або навіть відсутність будь-якої візії). Нові вибори можуть стати загрозливими для забезпечення послідовності як важливої ознаки сильного бренду, а також сформованої роками або навіть десятиріччями репутації. У приватній компанії на управління брендом й репутацією можуть впливати головні керівники – власник (де факто) та СЕО (де юре), тоді як відповідними стратегіями та їхньою реалізацією займаються окремі підрозділи й фахівці, відповідальні за маркетинг. Інколи ці функції делегуються на підставі аутсорсингу. Щоправда, сучасні тенденції демонструють, що розробка та здійснення корпоративної політики у сфері брендингу й репутації стають дедалі важливішими для просування компанії на ринку та вимагають постійних зусиль й інтегрованості в її організаційну структуру. Чи доцільно сприймати зміну державної політики щодо брендингу й репутаційного

менеджменту після зміни владної еліти як прояв ребрендингу, до якого нерідко вдаються приватні компанії? Якщо такі зміни відбуваються спонтанно, то ні. Водночас прихід до влади політичної партії, яка проголошує певні цінності та декларує певні ідеї, сам по собі, безумовно, відобразиться й на сприйнятті цієї держави у світі. Ефективний ребрендинг вимагає налагоджування зв'язків із попереднім станом речей, його всебічний аналіз та поступову корекцію, в основу якої покладено фахову стратегічну думку.

По-третє, на роздуми наводить визначення цільової аудиторії. Бренд приватної компанії, зазвичай, «калібрується» під потенційних споживачів її продукції, працівників, а також бажаних партнерів по бізнесу. Успішність компанії залежить від того, яку репутацію вона має в очах усіх вищенаведених категорій. Під час створення та реалізації репутаційних і бренд-стратегій приватних компаній фахівці створюють портрет цільової аудиторії, вивчаючи її звички, бажання, потреби. Водночас визначення цільової аудиторії для держави (або кола стейкхолдерів) є набагато складнішим завданням, оскільки охоплює різні категорії осіб з інших держав, а також власних громадян: ту частину населення, яка може бути зацікавлена в туристичних подорожах її пам'ятними місцями; осіб, котрі прагнуть працевлаштуватися на її території; інвесторів, які намагаються розширити свій бізнес у ній, політиків, відповідальних за прийняття рішень щодо міжнародного співробітництва з нею тощо. Досліджуючи можливі цільові аудиторії, Ф. Котлер та співавтори в праці «Маркетинг визначає місце Європи» виокремлюють такі чотири категорії: відвідувачі, мешканці, бізнес і виробники [14].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Терміни «бренд» та «репутація», хоч і в наш час уживаються як дуже близькі за значенням, однак відрізняються між собою в етимологічному плані. Перший із них сформувався для позначення виділення серед інших завдяки наявним особливостям; другий – оцінки якостей та діяльності, що впливає на ступінь довіри. Національний бренд і державна репутація є важливими нематеріальними ресурсами, що визначають рівень її могутності у світі, а також показниками міжнародного авторитету. Водночас змістове наповнення обох понять залишається доволі дискусійним і характеризується науковим плюралізмом. І брендинг, і репутаційний менеджмент належать до

управлінських процесів, які потребують стратегічного підходу та врахування специфіки конкретної держави. Порівняння приватної компанії й держави дало підставу сформулювати низку теоретико-прикладних проблем, що виникають у процесі використання брендингу та репутаційного менеджменту органами державної влади. Ці проблеми стосуються питань «кому управляти», «для чого управляти» і «хто є цільовою аудиторією». Отже, акценти в національному брендингу ставляться на тому, щоб сформулювати необхідне сприйняття держави у світі, яке позначається терміном «національний бренд». Водночас, на відміну від тих повноважень, які чітко визначені для органів державної влади в інших сферах внутрішньої та зовнішньої політики, шлях до сильного бренду держави не регламентований на рівні законів. Бренд-стратегії є результатом симбіозу аналітичної й творчої діяльності та повинні враховувати особливості конкретного випадку. Відзначимо, що формування сильних брендів приватних компаній відбувається роками, тоді як держав – ще довше. Натомість зміна владної еліти, що спричиняє нове бачення представлення держави на міжнародній арені, може вплинути на її брендинг як позитивно, якщо підтримка основних елементів бренду надалі забезпечуватиметься, так і негативно, коли від неї відмовлятимуться (скажімо, Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку “Україна–2020”» від 12 січня 2015 р. у частині «Дорожня карта та першочергові пріоритети реалізації Стратегії» передбачав реалізацію програми створення бренду «Україна», яка досі чекає свого часу).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гачкевич, А., Яворська, М. (2020). Ідентичний підхід до національного брендингу, *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, вип. 2 (8), 57–72.
2. Khan, S., Mufti, O. (2007). The Hot History & Cold Future of Brands, *Journal of Managerial Sciences*, vol. 1, N. 1, 75–87.
3. Дерев'янку, Г. (2012). Репутація підприємства в координатах інформаційної економіки XXI століття, *Ефективна економіка*, № 9. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1374>.
4. Дахній, З. (2017). Концептуалізація поняття «політична репутація держави», *Політикус*, вип. 3, 11–15.
5. *Branding (American Marketing Association)*. URL: <https://www.ama.org/topics/branding>.
6. Ropo, J.-P. (2009). *Brand Management and Branding: Creating a Brand Strategy for ADcode*. URL: <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/8472/Ropo.Juha-Pekka.pdf>.

7. Бренд «Україна» (позиціонування української держави за кордоном). URL: <https://www.slideshare.net/SprytkoUa/brand-book-presentation>.

8. Szwajca, A. (2017). The importance of reputation of a country in the process of building its competitive advantage on the global market, *Scientific Journal WSiP*, Nr. 1, 2017, 99–114.

9. Рудакова, А. (2015). *Репутационный капитал государства как политический ресурс: технологии формирования и реализации*: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02, Москва.

10. Fan, Y. (2010). Branding the nation: Towards a better understanding, *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 6, 97–103.

11. Тендит, К. (2013). Основы репутационного менеджмента: учеб. пособие, ФГБОУ ВПО «КНАГТУ»: Комсомольск-на-Амуре.

12. Федорів, Т. (2013). Сутність та інструменти репутаційного менеджменту у сфері державного управління, *Державне управління та місцеве самоврядування*, № 1, 88–94.

13. Jorge, D. (2004). State Branding in the 21st Century. URL: <https://dl.tufts.edu/pdfviewer/7d2795170/f4752t81n>.

14. Kotler, P. et al. (1999). *Marketing Places Europe: How to Attract Investments, Industries, Residents and Visitors to Cities, Communities, Regions, and Nations in Europe*, *Financial Times*.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF STATES' USE OF BRANDING AND REPUTATION MANAGEMENT AS TOOLS TO MANAGE PRIVATE COMPANIES

This article is devoted to the issue of management processes related to a nation's brand and its reputation as intangible resources. Branding and reputation management have been used to increase the success of private companies for a long time. More recently they are becoming more and more popular for developing states power in the international arena. At the same time, the existence of significant differences between those two entities requires the adaptation of traditional business approaches to the needs of states. They should serve the strengthening of a state's authority instead of the promotion of a company in markets. Given these differences, the authors examine a brand and a reputation as the objects to be managed as well as their multifaceted nature. The article discusses a question of the relationship between a nation's brand and its reputation, considering the general meaning of those terms. The authors explain the phenomena of nation branding and reputation management. The article describes some theoretical and applied problems that arise when the tools of a state's intangible resources management are used. One of the problems is the defining a target audience. The results of the study might be valuable for scholars as they continue to debate the nature of a nation's brand and its reputation as well as for state authorities and government agencies for the benefit of the entire population.

Key words: nation branding, nation's brand, reputation management, state reputation.

REFERENCES

1. Hachkevych, A., Yavorska, M. (2020). Identychnyi pidkhid do natsionalnoho brendynhu, *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 2 (8), 57–72.
2. Khan, S., Mufti, O. (2007). The Hot History & Cold Future of Brands, *Journal of Managerial Sciences*, 1, 1, 75–87.
3. Derevianko, H. (2012). Reputatsiia pidpriemstva v koordynatakh informatsiinoi ekonomiky XXI stolittia, *Efektivna ekonomika*, № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1374>.
4. Dakhnii, Z. (2017). Kontseptualizatsiia poniattia «politychna reputatsiia derzhavy», *Politykus*, 3, 11–15.
5. *Branding (American Marketing Association)*. URL: <https://www.ama.org/topics/branding>.
6. Ropo, J.-P. (2009). *Brand Management and Branding: Creating a Brand Strategy for ADcode*. URL: <https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/8472/Ropo.Juha-Pekka.pdf>.
7. *Brend «Ukraina» (pozytsionuvannia ukrainskoi derzhavy za kordonom)*. URL: <https://www.slideshare.net/SprytkoUa/brand-book-presentation>.
8. Sz wajca, A. (2017). The importance of reputation of a country in the process of building its competitive advantage on the global market, *Scientific Journal WSiP*, Nr. 1, 99–114.
9. Rudakova, A. (2015). *Reputatsionnyi kapytal hosudarstva kak polytycheskyi resurs: tekhnolohyy formyrovaniya y realizatsyy: dys. ... kand. polyt. nauk: 23.00.02, Moskva*.
10. Fan, Y. (2010). Branding the nation: Towards a better understanding, *Place Branding and Public Diplomacy*, 6, 97–103.
11. Tendyt, K. (2013). *Osnovy reputatsyonnoho menedzhmenta: ucheb. posobyе, FHBOU VPO «KnAHTU»: Komsomolsk-na-Amure*.
12. Fedoriv, T. (2013). Sutnist ta instrumenty reputatsiinoho menedzhmentu u sferi derzhavnoho upravlinnia, *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, 1, 88–94.
13. Jorge, D. (2004). *State Branding in the 21st Century*. URL: <https://dl.tufts.edu/pdfviewer/7d2795170/f4752t81n>.
14. Kotler, P. et al. (1999). *Marketing Places Europe: How to Attract Investments, Industries, Residents and Visitors to Cities, Communities, Regions, and Nations in Europe*, *Financial Times*.

Матеріал надійшов до редакції 17.01.2021 р.

УДК 338.021.8 (477)

Оксана Пелех,

доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту,

Рівненський державний гуманітарний університет,

ORCID ID 0000-0002-5657-6717

peleho@ukr.net

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-371-385

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ ВІД ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті обґрунтовано необхідність вивчення структурної динаміки національного експорту та імпорту й оцінено структурні зміни зовнішньоекономічної діяльності України. Доведено, що від початку ХХІ ст. існувало дві повноцінні хвилі зростання та спадання експорту й імпорту. Перша – стабільне та стрімке зростання обсягів експорту й імпорту, яке завершилося зниженням зовнішньої торгівлі в період кризи 2009 р. Наступною хвилею стало зростання обсягів імпорту та експорту, що зумовлене сприятливими умовами на зовнішніх ринках і перервалося політичним чинником – початком війни у 2014 р. Ознаки нової хвилі піднесення українського імпорту/експорту почалися з 2016 р. Ще на початку 2000-х років, у період відносної стабільності експорту та імпорту, сформувались умови для випереджувального зростання імпорту. Резерви поліпшення сальдо зовнішньої торгівлі вичерпалися у 2005 р. Відносно сприятлива кон'юнктура для товарів українського експорту, хоч і забезпечувала приріст зовнішніх надходжень, проте виробничі можливості галузей-експортерів вичерпалися. Відтак зовнішня торгівля в Україні набула характеру здебільшого одностороннього зв'язку. Якщо частка імпорту все ж залишалася приблизно на одному рівні, то в останні роки навіть зросла. Як результат, маємо майже 50 % валового внутрішнього продукту (ВВП). Це свідчить про високий рівень відкритості української економіки, важливість міжнародної торгівлі для її потреб і зростаючу залежність від зовнішніх чинників. У дослідженні виокремлено комплекс чинників такої динаміки імпорту та експорту: економічні й політичні, зовнішні та внутрішні. Зокрема, останнє падіння обох показників пояснено зміною зовнішньоекономічних пріоритетів України. Виокремлено ключовий чинник змін зовнішньоекономічних пріоритетів України, який дав поштовх дії інших чинників, як-от події в Криму та на Сході України. Для детальнішого розуміння й зіставлення

структурних змін зовнішньоекономічної діяльності України зроблено аналогічний аналіз цих процесів у Польщі, результати якого свідчили не на користь України.

Ключові слова: *зовнішньоекономічна діяльність; експорт; імпорт; зовнішня торгівля; торговельне сальдо балансу; валовий внутрішній продукт.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Зовнішньоекономічна діяльність є особливим елементом економічної політики держави. Ця сфера увібрала в себе багатовікову традицію економічних відносин між народами, починаючи з прадавніх часів. Сучасні національні економіки ще більшою мірою формуються шляхом розвитку зовнішньої торгівлі. Вони намагаються отримати вигоду від торгівлі за рахунок спеціалізації виробництва товарів і послуг, використовуючи потенціал своїх природних ресурсів, можливостей праці, капіталу й технологій. Більше того, зараз, як свідчить історичний досвід розвитку різних країн світу, «стійке економічне зростання для будь-якої держави неможливе без активного включення її в систему світогосподарських зв'язків. Сучасний рівень міжнародного розподілу праці практично не залишив на карті світу країн, економічне життя яких було б ізольоване від світогосподарських процесів і замкнуте у вузьких національних межах» [1, с. 162].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природно, що проблеми впливу зовнішньоекономічної діяльності на економічний розвиток завжди були в центрі уваги економістів і науковців. Відзначимо праці польських науковців, які різнобічно аналізують динаміку показників стану національної економіки, зокрема зовнішньоекономічної діяльності: Я. Венецького, Ю. Влодарчик, А. Мрозінської, М. Добія, К. Бартосіка, А. Каловського, Ю. Ренкаса.

Доробок із цієї проблематики в українських дослідників також значний. Відзначимо комплексні дослідження В. Сіденка, Л. Шинкарук, Т. Шинкоренко. Цією ж проблемою займаються інші українські науковці, як-от: Ю. Бицюра, Т. Трубнік, А. Задоя.

Осмислення ролі експорту й імпорту в підвищенні добробуту країни, обґрунтування мотивації виходу на зовнішні ринки стали предметом досліджень та основою побудови численних теорій, які пропонують різноманітні моделі оцінювання взаємозв'язку між експортом/імпортом та економічним розвитком. У найбільш концентрованому й водночас примітивізованому вигляді роль зовнішньої торгівлі дослідники

формулюють так: «експорт товарів забезпечує надходження коштів до країни, а імпорт – потреби її мешканців» [2, с. 247]; оскільки внутрішній попит у країні є обмеженим, то зовнішньоекономічна діяльність важлива з погляду забезпечення ринками збуту своїх підприємств і розвитку господарства загалом. Отже, з огляду на значущість зовнішньоекономічної діяльності для економічного розвитку й національної економіки загалом дослідження структури експорту/імпорту як складника економічного розвитку країни є важливим саме по собі.

Потрібно врахувати й те, що структура експорту та імпорту певним способом віддзеркалює співвідношення між видами економічної діяльності й галузями, які існують у національній економіці. Наприклад, структура експорту товарів і послуг за частками кожної галузі є відображенням значущості кожної галузі у формуванні ВВП. Крім того, експорт демонструє вагомість національної економіки й продукції, яку вона виробляє, для потреб світової економіки. Так само імпорт відображає проблеми національної економіки, оскільки реально демонструє її потреби в тому чи іншому товарі або тих чи інших послугах. Це стосується не лише поточного стану економіки, але і її розвитку. «В умовах сучасного НТП орієнтація вітчизняних виробництв лише на внутрішні потреби сприятиме збереженню архаїчної структури економіки, зовнішню торгівлю слід вважати реальним важелем структурних змін у виробничому секторі та сфері послуг» [3, с. 85]. Сказане додає ще один вагомий аргумент необхідності вивчення структурної динаміки національного експорту й імпорту. Відповідно, мета цього дослідження – аналіз тенденцій динаміки обсягів зовнішньої торгівлі товарами та послугами України й особливостей, пов'язаних із ними, та порівняння цих тенденцій з аналогічними показниками Польщі.

Методика дослідження. У статті використано методи теоретичного й емпіричного дослідження: порівняння, аналізу й синтезу (для аналізу тенденцій динаміки обсягів зовнішньої торгівлі товарами й послугами України та особливостей, пов'язаних із ними, і порівняння цих тенденцій з аналогічними показниками Польщі); методи візуалізації (надання наочності матеріалу, схематичності зображення теоретичних і практичних положень дослідження). Розрахунки й опрацювання результатів дослідження здійснювалися за допомогою Microsoft Excel 12.0 і програм, написаних із використання мови R. Інформаційною основою дослідження є статистичні матеріали Державної служби статистики України, Світового банку, Головного статистичного офісу Польщі, монографії, науково-прикладні публікації вітчизняних і зарубіжних учених, інтернет-ресурси, результати власних досліджень автора.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для України ця актуальність посилюється низкою обставин. А. Задля поділяє їх на три групи. По-перше, за останні 25 років країна стала досить інтегрованою у світове господарство, а тому є дуже чутливою до змін і коливань, які відбуваються в ньому. Ці коливання впливають не лише на показники зовнішньоекономічної діяльності, але й на всю систему національних рахунків. По-друге, за останні роки змінились умови ведення експортно-імпоротної діяльності з огляду на підписання Україною низки міжнародних угод, зокрема у 2008 р. Україна офіційно приєдналася до Світової організації торгівлі, а у 2014 р. підписано Угоду про асоціацію між Україною, з одного боку, і Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами – з іншого [4]. Ці події істотно розширили експортні й імпорتنі можливості України, одночасно створивши також певні перешкоди. По-третє, особливістю останніх років стало зменшення території України, яка враховується під час розрахунку обсягів зовнішньої торгівлі, у результаті окупації Криму та частини Донецької й Луганської областей. Усе це робить зміни умов експорту та імпорту надзвичайно динамічними й потребує оперативного оцінювання ситуації для своєчасної реакції на нові реалії [5, с.110]. До сказаного, на нашу думку, потрібно також додати чинник нестабільності національної валюти та, більше того, нестабільності української економіки загалом.

Проведемо аналіз тенденцій динаміки обсягів зовнішньої торгівлі товарами й послугами та особливостей, пов'язаних із ними. Для цього ми скористалися даними Світового банку. У табл. 1, на рис. 1 наведено обсяги українського експорту, імпорту та сальдо торговельного балансу в доларовому еквіваленті за досліджуваний період.

Як бачимо, до 2008 р. зовнішня торгівля безперервно зростала. Однак у наступні роки ситуація докорінно змінилася. Спочатку світова фінансово-економічна криза, а потім війна на Сході України зумовили негативний розвиток зовнішньої торгівлі товарами й послугами.

Можна говорити щонайменше про дві повноцінні хвилі зростання та спадання експорту й імпорту. Перша хвиля – це досить стабільне та стрімке зростання обсягів загального експорту й імпорту з 2002 р. до 2008 р., яке завершилось істотним зниженням зовнішньої торгівлі в період економічної кризи у 2009 р. Наступною хвилею стало зростання обсягів імпорту та експорту, яке зумовлено сприятливими умовами на зовнішніх ринках і перервалося зовнішнім політичним чинником

– погіршенням відносин із Росією та початком війни у 2014 р. Спад другої хвилі тривав до 2015 р., коли з'явилися перші ознаки нової хвилі піднесення українського імпорту й експорту.

Зазначимо, що ще на початку 2000-х рр. у період відносної стабільності експорту та імпорту починали формуватись умови для випереджувального зростання імпорту, порівняно з експортом. Як пишуть В. Далик і Н. Дуляба [6, с.110], за даними експертів ДП «Держзовнішінформ» Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, резерви для поліпшення сальдо зовнішньої торгівлі вичерпалися ще у 2005 р. Відносно стабільна й сприятлива кон'юнктура стосовно товарів українського експорту, хоч і забезпечувала приріст зовнішніх надходжень, проте виробничі можливості галузей лідерів-експортерів вичерпали себе повністю. Відтак зовнішня торгівля в Україні набула характеру здебільшого одностороннього зв'язку, коли торговельне сальдо балансу стає негативним, тобто імпорт почав переважати експорт.

Можна говорити про комплекс причин такої динаміки імпорту та експорту, який уключає причини як економічні, так і політичні, як зовнішні, так і внутрішні. Зокрема, останнє зниження обох показників науковці пояснюють зміною зовнішньоекономічних пріоритетів України. Ключовим чинником, який дав поштовх дії інших чинників, стали події в Криму та на Сході України. А їхніми наслідками, як відзначено в [7], стали:

– починаючи з 2004 р., Україна витратила більше, аніж заробляла, від'ємний торговельний баланс змушував постійно брати кредити під нові відсотки, що лише погіршувало ситуацію. Як наслідок, держава була не здатна витримати внутрішню кризу, а відсутність фінансових запасів не давала змоги стримати галопуючу інфляцію;

– через нестабільну політичну й економічну ситуацію в країні постійно поширювалися панічні настрої, які стосувалися банківського сектора, і населення почало знімати власні активи;

– відчуваючи можливість погіршення ситуації, населення намагалося не витратити кошти, зберігаючи їх удома, що призвело до падіння обсягів торгівлі та виробництва;

– через військові заворушення й анексію частини території країна втратила частину промислового комплексу, а це вплинуло на обсяги експорту та імпорту;

– через уведення санкцій частина продукції, особливо продукція подвійного призначення, стала недоступною для продажу в окремі країни СНД;

– соціальні протести змусили змінити пріоритети на користь західних аналогів товарів, які раніше постачалися з Росії;

– фактично відбувалася поступова переорієнтація зовнішньої торгівлі зі східного напрямку на захід, від СНД до ЄС;

– лібералізація торгівлі між ЄС та Україною, зокрема підписання Угоди про вільну торгівлю, полегшила доступ Україні на ринки ЄС і навпаки.

Якщо порівнювати динаміку експорту й імпорту з динамікою ВВП (рис. 2), то можна побачити, що всі три показники змінювалися відносно синхронно. Однак рис. 1 засвідчує, що частка імпорту у ВВП, попри певні коливання в межах 50–60 %, усе ж залишається приблизно на одному рівні, а в останні роки навіть дещо зросла. Водночас частка експорту стрімко спадала від 62 % у 2000 р. до 35 % у 2012 р., а від 2013 р. маємо зростання, яке у 2016 р. знову перейшло у спадання; у підсумку маємо близько 50 % ВВП. Усе це свідчить про високий рівень відкритості української економіки, важливість міжнародної торгівлі для її потреб і зростаючу залежність від зовнішніх чинників.

Вагомих змін останнім часом, особливо під впливом політичних чинників, зазнала й географічна структура українського експорту та імпорту (рис. 1, 3–5). Протягом усього досліджуваного періоду чітко проявляється багатовекторність зовнішніх зв'язків. Сьогодні в рамках зовнішньої торгівлі товарами Україна співпрацює з 206 країнами світу, обміну послугами – із 221 державою. Пріоритетними та найбільш важливими ринками експорту товарів на сьогодні були й залишаються РФ, Польща, Туреччина, Італія, Індія, Китай, Єгипет, Німеччина, Нідерланди та Угорщина.

Проте відзначимо, що експорт до РФ знизився більше ніж у 3 рази (у 2010 р. – 13,4 млрд дол. США, у 2017 р. – 3,9 млрд дол. США), натомість експорт до Польщі, Німеччини, Угорщини та Туреччини зріс. Загалом продовжується трансформація географічної структури українського експорту товарів, яка розпочалася в попередні роки: збільшення експорту до ЄС та Азії на тлі його зменшення до країн СНД, насамперед Росії. Пріоритетні держави-імпортери товарів в Україну – це РФ, Китай, Німеччина. Польща, Білорусь, США, Швейцарія, Італія, Франція й Туреччина. Обсяги імпорту товарів із РФ становили напередодні війни 23,2 млрд дол. США, а у 2017 р. вони становлять лише 7,2 млрд дол. США. Знизились обсяги торгівлі з Білоруссю, Францією, Угорщиною, США, проте зріс імпорт товарів із Польщі.

Порівняння динамік експорту та імпорту України за досліджуваний період із відповідними процесами в Польщі далеко не на користь України. Про це свідчать дані, наведені в табл. 1 і на рис. 1, 6–8. Насамперед

у Польщі значно вищі темпи зростання як експорту, так і імпорту. І це виразно проявилось на кінцевих результатах: якщо обсяги експорту товарів і послуг у Польщі у 2000 р. перевищували українські у 2,4 рази, то у 2017 р. – уже в 5,2 рази; якщо обсяги імпорту товарів та послуг Польщі у 2000 р. були більші за українські в 3,2 рази, то у 2017 р. – у 4,3 рази.

Звичайно, кризовий рік (2009 р.) і перший післякризовий рік (2010 р.) негативно позначилися на експорті / імпорті Польщі, однак не до такої міри, як в Україні. Незначний спад польського експорту / імпорту спостерігали і в період 2015–2016 рр., однак більшість аналітиків не вважає його реальним спадом. Якщо, наприклад, деякі українські аналітики (зокрема [9]) убачають як одну з найважливіших причин останнього спаду внутрішньопольські (неекономічні) загрози, то польські експерти практично одноставно розглядають його як тимчасове відхилення, пов'язане насамперед із курсовими різницями – «падіння вартості експорту в доларах США, що спостерігалось в останні роки, не обов'язково означає реальне падіння експорту. Воно пояснюється коливаннями курсу долара / євро, а в євро обчислюється більшість міжнародних трансакцій із Польщі (найбільший експорт відбувається до країн ЄС). Зниження вартості долара США відносно євро й призвело до зниження вартості торгівлі доларами США» [10].

Для України 2005 р. став початком відліку негативного торговельного сальдо балансу. Однак у випадку Польщі все відбувалося навпаки. Багаторічне, хоч і незначне, негативне сальдо лише в післякризовий період перетворилося на позитивне сальдо – переломним став 2012 р. Із цього часу доходи поляків від експорту є більшими за витрати на закупівлю імпортованих товарів. Польща змогла змінити ситуацію завдяки попиту на польські товари в країнах ЄС. Саме до цих держав у 2017 р. Польща експортувала 80 % своїх товарів, тоді як імпортувала лише 60,4 % [10].

3. ВИСНОВКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Загалом, підсумовуючи, можемо відзначити щонайменше дві повноцінні хвилі зростання й спадання експорту та імпорту. Перша – це стабільне й стрімке зростання обсягів загального експорту та імпорту з 2002 р. до 2008 р., яке завершилось істотним зниженням зовнішньої торгівлі в період економічної кризи у 2009 р. Наступна хвиля – зростання обсягів імпорту та експорту, яке зумовлене сприятливими умовами на зовнішніх ринках і перервалося зовнішнім політичним чинником – погіршенням відносин із Росією й початком війни у 2014 р. Спад

Таблиця 1

Динаміка експорту/імпорту товарів і послуг України та Польщі, 2000 – 2017 рр.

Рік	Україна				Польща				
	експорт		імпорт		експорт		імпорт		
	млрд дол. США	% у ВВП	млрд дол. США	% у ВВП	млрд дол. США	% у ВВП	млрд дол. США	% у ВВП	
2000	19,5	62	17,9	57	46,8	27	57,7	34	-10,9
2001	21,1	55	20,5	54	51,9	27	58,8	31	-6,9
2002	23,4	55	21,5	51	57,1	29	63,9	32	-6,8
2003	29,0	58	27,7	55	72,6	33	78,4	36	-5,8
2004	39,7	61	34,8	54	87,4	34	94,3	37	-6,8
2005	44,3	51	43,6	51	105,9	35	109,2	36	-3,2
2006	50,2	47	53,3	49	130,5	38	137,6	40	-7,1
2007	64,0	45	71,9	50	165,5	39	180,6	42	-15,2
2008	84,5	47	98,8	55	202,1	38	229,0	43	-26,9
2009	54,4	46	56,3	48	163,5	37	167,3	38	-3,8
2010	64,0	47	69,5	51	192,0	40	201,6	42	-9,6
2011	81,3	50	92,1	56	225,1	43	235,4	45	-10,3
2012	62,3	35	99,1	56	222,4	44	224,6	45	-2,2
2013	78,7	43	95,7	52	242,8	46	232,6	44	10,2
2014	64,9	49	69,6	52	259,4	48	251,6	46	7,9
2015	47,9	53	49,6	54	236,4	50	221,6	46	14,8
2016	46,0	49	51,8	56	246,4	52	227,3	48	19,1
2017	53,8	48	60,9	54	280,0	53	259,1	49	21,0

Джерело: власні розрахунки на підставі даних Світового банку ([8])

другої хвилі тривав до 2015 р., коли з'явилися перші ознаки нової хвилі піднесення українського імпорту й експорту.

Ще на початку 2000-х рр. у період відносної стабільності експорту та імпорту формувались умови для випереджувального нарощування імпорту над експортом. Резерви для поліпшення сальдо зовнішньої торгівлі вичерпалися ще у 2005 р. Хоча порівняно постійна й сприятлива кон'юнктура експорту українських товарів і забезпечувала приріст надходжень із-за кордону, однак можливості виробництва галузей експортерів практично цілковито вичерпалися. Відтак закордонна торгівля набула переважно одностороннього характеру. Якщо частка імпорту у ВВП усе ж залишалася приблизно на одному рівні, а в останні роки навіть зросла, і в підсумку маємо близько 50 % ВВП. Це свідчить про високий рівень відкритості української економіки, важливість міжнародної торгівлі для її потреб і зростаючу залежність від зовнішніх чинників. Порівняння обсягів і динаміки експорту та імпорту України за досліджуваній період із відповідними процесами в європейських країнах, зокрема в Польщі, свідчить далеко не на користь України.

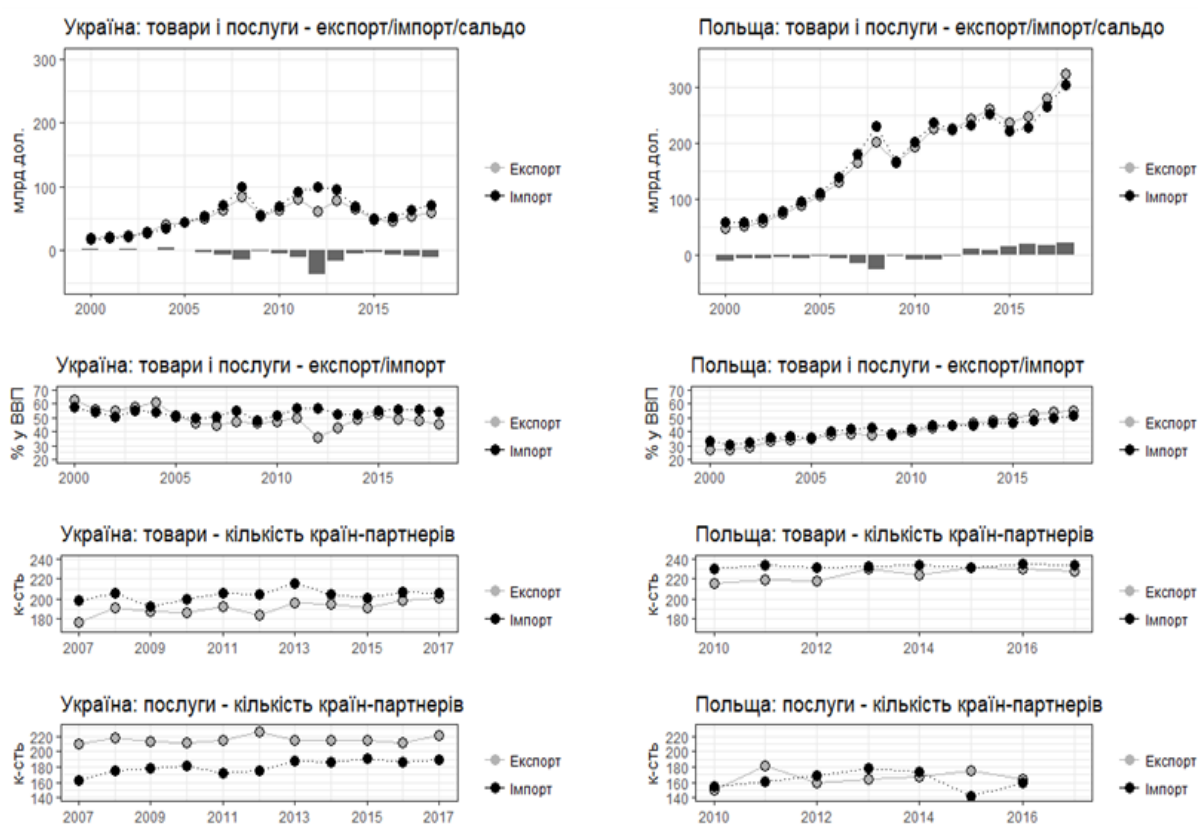

Рис. 1. Динаміка експорту / імпорту товарів і послуг України та Польщі

Джерело: власні розрахунки на підставі даних Світового банку ([8]).

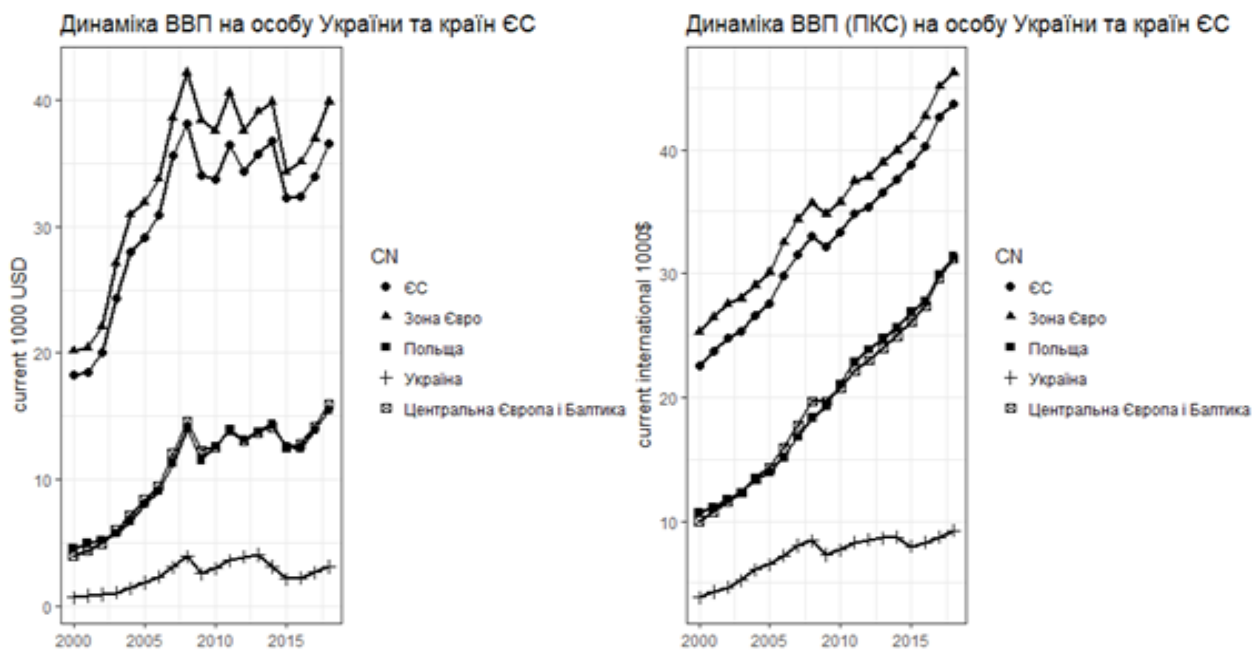

Рис. 2. Динаміка ВВП (ПКС) України та країн Європи
Джерело: складено автором на підставі даних Світового банку [11].

Україна - структура експорту/імпорту товарів: за групами країн і континентами, %					
	2002		2011		2017
Експорт товарів					
Європа	36,3	Країни СНД	38,3	Європа	41,4
ЄС-28	35,6	Європа	27,0	ЄС-28	40,5
Азія	28,5	ЄС-28	26,3	Азія	30,0
Країни СНД	24,1	Азія	25,9	Країни СНД	16,0
Африка	5,9	Африка	4,9	Африка	9,4
Америка	5,2	Америка	3,7	Америка	2,8
Австралія і Океанія	0,0	Австралія і Океанія	0,0	Австралія і Океанія	0,2
Імпорт товарів					
Країни СНД	52,7	Країни СНД	45,0	Європа	46,2
Європа	33,9	Європа	32,8	ЄС-28	41,9
ЄС-28	32,5	ЄС-28	31,2	Країни СНД	23,1
Азія	7,0	Азія	16,1	Азія	21,5
Америка	5,0	Америка	4,7	Америка	7,3
Африка	1,0	Африка	1,1	Африка	1,4
Австралія і Океанія	0,3	Австралія і Океанія	0,2	Австралія і Океанія	0,3
Україна - структура експорту/імпорту послуг: за групами країн і континентами, %					
	2008		2011		2017
Експорт послуг					
Країни СНД	34,6	Країни СНД	42,6	Європа	37,5
Європа	34,1	Європа	28,5	Країни СНД	35,1
ЄС-28	33,6	ЄС-28	24,9	ЄС-28	32,2
Азія	11,3	Америка	9,9	Азія	12,2
Америка	10,2	Азія	7,8	Америка	11,1
Невизначені країни	3,8	Невизначені країни	3,3	Невизначені країни	2,5
Африка	1,7	Африка	1,1	Африка	1,4
Австралія і Океанія	0,2	Австралія і Океанія	0,9	Австралія і Океанія	0,3
Імпорт послуг					
ЄС-28	59,5	ЄС-28	54,3	Європа	46,7
Європа	53,8	Європа	45,1	ЄС-28	46,2
Азія	17,8	Азія	22,2	Азія	19,8
Країни СНД	16,3	Країни СНД	18,8	Америка	13,2
Америка	8,8	Америка	9,2	Країни СНД	11,9
Невизначені країни	1,6	Невизначені країни	3,7	Невизначені країни	6,8
Африка	1,3	Африка	0,6	Африка	1,5
Австралія і Океанія	0,1	Австралія і Океанія	0,2	Австралія і Океанія	0,0

Рис. 3. Україна: структура експорту / імпорту товарів і послуг
(за групами країн і континентами)
Джерело: власні розрахунки на підставі даних Держстату України ([12]).

Україна - експорт/імпорт послуг: ТОП-10 країн, млн. дол. США			
		2016	2017
Експорт послуг			
РФ	3094	РФ	3404
Швейцарія	667	США	814
США	658	Швейцарія	742
Німеччина	480	Велика Британія	573
Велика Британія	453	Німеччина	523
Туркменістан	256	Польща	275
Кіпр	231	Кіпр	268
Польща	224	Об'єднані Арабські Емірати	217
Віргінські Острови (Брит.)	174	Ізраїль	177
Туреччина	172	Туреччина	164
Імпорт послуг			
США	681	США	570
Велика Британія	544	Велика Британія	499
РФ	498	РФ	424
Німеччина	333	Німеччина	370
Туреччина	262	Туреччина	357
Кіпр	246	Кіпр	225
Швейцарія	199	Швейцарія	208
Молдова	181	Китай	164
Польща	134	Польща	145
Словаччина	109	Об'єднані Арабські Емірати	118

Рис. 4. Україна: експорт / імпорт послуг – ТОП-10 країн-партнерів
Джерело: власні розрахунки на підставі даних Держстату України ([12]).

Україна - експорт/імпорт товарів: ТОП-10 країн, млн. дол. США						
		2002			2010	2017
Експорт товарів, млн. дол. США						
РФ	3189	РФ	13432	РФ	3936	
Туреччина	1235	Туреччина	3027	Польща	2725	
Італія	830	Італія	2412	Туреччина	2519	
Німеччина	755	Білорусь	1899	Італія	2469	
Китай	700	Польща	1787	Індія	2206	
Велика Британія	537	Німеччина	1499	Китай	2039	
Угорщина	525	Індія	1426	Єгипет	1831	
США	519	Єгипет	1328	Німеччина	1754	
Польща	506	Китай	1317	Нідерланди	1676	
Іспанія	373	Казахстан	1301	Угорщина	1326	
Імпорт товарів, млн. дол. США						
РФ	6317	РФ	22198	РФ	7204	
Туркменістан	1886	Китай	4700	Китай	5649	
Німеччина	1658	Німеччина	4603	Німеччина	5445	
Польща	537	Польща	2789	Польща	3454	
США	473	Білорусь	2568	Білорусь	3205	
Італія	462	США	1767	США	2525	
Казахстан	383	Італія	1390	Швейцарія	1682	
Франція	349	Туреччина	1298	Італія	1625	
Велика Британія	263	Угорщина	1215	Франція	1564	
Білорусь	263	Франція	1107	Туреччина	1263	

Рис. 5. Україна: експорт / імпорт товарів – ТОП-10 країн-партнерів
Джерело: власні розрахунки на підставі даних Держстату України ([12]).

Польща - структура експорту/імпорту товарів: за групами країн і континентами, %							
		2004			2011	2017	
Експорт товарів							
Європа		91,1	Європа		89,6	Європа	88,7
Азія		4,1	Азія		5,8	Азія	5,6
Америка		3,6	Америка		3,3	Америка	4,2
Африка		0,8	Африка		1,0	Африка	1,1
Австралія і Океанія		0,3	Австралія і Океанія		0,3	Австралія і Океанія	0,4
Невизначені країни		0,1	Невизначені країни		0,1	Невизначені країни	0,0
Імпорт товарів (за країнами походження товару)							
Європа		80,8	Європа		76,4	Європа	70,5
Азія		13,5	Азія		18,1	Азія	23,2
Америка		4,7	Америка		4,1	Америка	5,0
Африка		0,7	Африка		0,8	Африка	0,8
Австралія і Океанія		0,1	Невизначені країни		0,3	Невизначені країни	0,3
Невизначені країни		0,0	Австралія і Океанія		0,2	Австралія і Океанія	0,3
Польща - структура експорту/імпорту товарів: за групами країн, %							
		2004		2011		2017	
Імпорт товарів							
Розвинені країни		75,9	Розвинені країни		66,7	Розвинені країни	67,7
у т.ч. ЄС		68,3	у т.ч. ЄС		59,6	у т.ч. ЄС	60,4
Країни, що розвиваються		14,2	Країни, що розвиваються		19,1	Країни, що розвиваються	24,4
Країни Центрально-Східної Європи		9,9	Країни Центрально-Східної Європи		14,1	Країни Центрально-Східної Європи	7,9
Експорт товарів							
Розвинені країни		85,3	Розвинені країни		84,3	Розвинені країни	86,6
у т.ч. ЄС		79,2	у т.ч. ЄС		78,0	у т.ч. ЄС	80,0
Країни Центрально-Східної Європи		9,0	Країни Центрально-Східної Європи		8,3	Країни, що розвиваються	7,6
Країни, що розвиваються		5,7	Країни, що розвиваються		7,4	Країни Центрально-Східної Європи	5,8

Рис. 6. Польща: структура експорту / імпорту товарів
(за групами країн і континентами)

Джерело: власні розрахунки на підставі даних Головного статистичного офісу Польщі ([13]).

Польща - експорт/імпорт послуг: ТОП-10 країн, млн. дол. США							
		2010			2013	2016	
Експорт послуг							
Німеччина		8307	Німеччина		10889	Німеччина	11598
Швейцарія		2706	Швейцарія		3398	Швейцарія	4283
Велика Британія		2116	Велика Британія		2764	Велика Британія	3556
Нідерланди		1795	Нідерланди		2730	Нідерланди	2907
Україна		1532	США		2238	США	2865
Франція		1496	Франція		2131	Франція	2139
США		1484	Україна		2000	Чехія	1660
Чехія		1470	Чехія		1757	Швеція	1607
РФ		1122	РФ		1637	Бельгія	1412
Бельгія		891	Білорусь		1291	Ірландія	1245
Імпорт послуг							
Німеччина		6637	Німеччина		7366	Німеччина	7493
Велика Британія		2196	Велика Британія		2726	Велика Британія	2987
Франція		1725	Франція		2252	Франція	1962
США		1648	Нідерланди		1858	США	1805
Чехія		1600	США		1838	Швейцарія	1780
Нідерланди		1566	Чехія		1698	Нідерланди	1770
Італія		1553	Швейцарія		1550	Чехія	1745
Швейцарія		1015	Італія		1448	Італія	1445
Австрія		969	Австрія		1080	Ірландія	1114
Словаччина		878	Бельгія		981	Австрія	1002

Рис. 7. Польща: експорт / імпорт послуг – ТОП-10 країн-партнерів
Джерело: власні розрахунки на підставі даних Головного статистичного офісу Польщі ([13]).

Польща - експорт/імпорт товарів: ТОП-10 країн, млн. дол. США					
	2010		2014		2017
Експорт товарів, млн. дол.					
Німеччина	41786	Німеччина	58486	Німеччина	63666
Франція	10858	Чехія	14356	Чехія	14910
Велика Британія	10077	Велика Британія	14169	Велика Британія	14899
Чехія	9574	Франція	12440	Франція	13023
Італія	9510	Італія	10097	Італія	11317
Нідерланди	7028	РФ	9414	Нідерланди	10172
РФ	6618	Нідерланди	9250	РФ	6939
Швеція	4739	Швеція	6316	Швеція	6524
Угорщина	4505	Угорщина	5850	Іспанія	6305
Словаччина	4333	Словаччина	5637	США	6132
Імпорт товарів (за країнами походження), млн. дол.					
Німеччина	39016	Німеччина	49737	Німеччина	53466
РФ	18206	Китай	23502	Китай	27236
Китай	16703	РФ	23420	РФ	14674
Італія	10167	Італія	12734	Італія	12294
Франція	7714	Нідерланди	8529	Франція	8963
Чехія	6747	Франція	8464	Нідерланди	8820
Нідерланди	6618	Чехія	8121	Чехія	8327
Велика Британія	4874	Велика Британія	5848	США	6573
Південна Корея	4867	США	5495	Бельгія	5903
США	4480	Бельгія	5449	Велика Британія	5555

Рис. 8. Польща: експорт / імпорт товарів – ТОП-10 країн-партнерів
Джерело: власні розрахунки на підставі даних Головного статистичного офісу Польщі ([13]).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чень, Цзюнь (2014). Аналіз динаміки та перспектив зовнішньої торгівлі КНР. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, вип. 123, ч. I, с. 161–172.
2. Ажнюк, М. О., Передрій, О. С. (2008). *Основи економічної теорії*. Київ: Знання, 368 с.
3. Касич, А. О., Дідур, С. В. (2008). Структурні характеристики зовнішньої торгівлі України. *Актуальні проблеми економіки*, 1 (79), с. 85–94.
4. *Association agreement between the European Union and its member states, of the one part, and Ukraine, of the other part*. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf
5. Задоя, А. О. (2016). Зовнішня торгівля України: сучасні масштаби, структура і тенденції. *Академічний огляд*, 2 (45), с. 110–117.
6. Далик, В. П., Дуляба, Н. І. (2016). Зовнішня торгівля України: реалії та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, вип. 7, ч. 1, с. 110–113.
7. Трифонова, О. Д., Дорошкевич, Є. С. (2017). Аналіз впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на зовнішньоекономічну діяльність України, шляхом дослідження експортно-імпортних операцій. *Ефективна економіка*, 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5647>

8. DataBank. World Development Indicators. *The World Bank Group*. URL: <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators#>

9. Шапран, В. (2016). Чи занедужала польська економіка? Кілька уроків для України. *Європейська правда*, 19 трав. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/05/19/7049324/>

10. Mięczan, P. (2018). *Obiektywne spojrzenie na polski eksport*. URL: <https://eksport.pl/2018/01/02/spojrzenie-polski-eksport/>

11. GDP per capita, PPP (current international \$). *The World Bank*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>

12. Економічна статистика. Зовнішньоекономічна діяльність. *Держстат України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/zed.htm

13. *Handel Zagraniczny. Dziedzinowe Bazy Wiedzy*. URL: <http://swaid.stat.gov.pl/SitePagesDBW/HandelZagraniczny.aspx>

THE FEATURES OF UKRAINE'S FOREIGN TRADE DEVELOPMENT SINCE THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The need to study the structural dynamics of national export and import was substantiated and the structural changes in Ukraine's foreign economic activity were assessed in the article. It was proved that there have been two integral waves of the increase and decrease of export and import since the beginning of the XX century. The first wave was a stable and rapid growth in export and import, which culminated in a decrease in foreign trade during the 2009 crisis. The next wave was the growth of import and export, which was due to favorable conditions in foreign markets and was interrupted by a political factor – the beginning of the war in 2014. The signs of a new wave of rising of Ukrainian import/exports began in 2016. The conditions for outpacing growth of import were formed in the early 2000s. in the period of relative stability of export and import. Reserves to improve the foreign trade balance were exhausted in 2005. Although the relatively favorable situation for Ukrainian export goods has provided an increase in external revenues, the production capacity of exporting industries has been exhausted. Foreign trade in Ukraine has become largely one-way. The part of imports still remained at about the same level, but it has even increased in recent years, and as a result we have almost 50 % of GDP. The results show a high level of openness of the Ukrainian economy, the importance of international trade for its needs and the growing dependence on external factors. A set of factors of such dynamics of import and export were identified in the study. They are: economic and political, external and internal. In particular, the recent decline in both indicators was explained by a change in Ukraine's foreign economic priorities. The key factor of changes in Ukraine's foreign economic priorities was highlighted, which gave impetus to other factors – the events in the Crimea and eastern Ukraine. The similar analysis of the processes in Poland was made for a more detailed under-

standing and comparison of structural changes in Ukraine's foreign economic activity, the results of which were not in Ukraine's favor.

Key words: foreign economic activity; export; import; foreign trade; trade equity; Gross Domestic Product.

REFERENCES

1. Chen, Tszium. (2014). Analysis of the dynamics and prospects of China's foreign trade [Analiz dynamiky ta perspektyv zovnishnoi torhivli KNR], *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 123, p.161–172 (in Ukrainian).
2. Azhniuk, M. O., Peredrii, O. S. (2008). *Foundations of economic theory* [Osnovy ekonomichnoi teorii], Znannia, Kyiv, 368 p. (in Ukrainian).
3. Kasych, A. O., Didur, S. V. (2008). Structural characteristics of foreign trade of Ukraine [Strukturni kharakterystyky zovnishnoi torhivli Ukrainy], *Aktualni problemy ekonomiky*, 1 (79). p. 85–94 (in Ukrainian).
4. *Association agreement between the European Union and its member states, of the one part, and Ukraine, of the other part*, available at: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf
5. Zadoia, A. O. (2016). Ukraine's foreign trade: modern scale, structure and trends [Zovnishnia torhivlia Ukrainy: suchasni masshtaby, struktura i tendentsii], *Akademichnyi ohliad*, 2 (45), p. 110–117 (in Ukrainian).
6. Dalyk, V. P., Duliaba, N. I. (2016). External trade of Ukraine: realities and prospects [Zovnishnia torhivlia Ukrainy: realii ta perspektyvy rozvytku], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 7, p.110–113 (in Ukrainian).
7. Tryfonova, O. D., Doroshkevych, Ye. S. (2017). Analysis of influence of external and internal factors of foreign economic activity of Ukraine, through the research of export-import operations [Analiz vplyvu zovnishnikh ta vnutrishnikh faktoriv na zovnishnoekonomichnu diialnist Ukrainy, shliakhom doslidzhennia eksportno-importnykh operatsii], *Efektivna ekonomika*, 6, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5647> (in Ukrainian).
8. DataBank. World Development Indicators. *The World Bank Group*, available at: <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators#>
9. Shapran, V. (2016). Has the Polish economy fallen ill? Several lessons for Ukraine [Chy zaneduzhala polska ekonomika? Kilka urokiv dlia Ukrainy], *Yevropeiska pravda*, available at: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/05/19/7049324/> (in Ukrainian).
10. Mieczan, P. (2018). *Objective look at Polish exports* [Obiektywne spojrzenie na polski eksport], available at: <https://eksport.pl/2018/01/02/spojrzenie-polski-eksport/>
11. *GDP per capita, PPP (current international \$)*. *The World Bank*, available at: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>
12. State Statistics Service of Ukraine. *Ekonomichna statystyka. Zovnishnoekonomichna diialnist*. [Economic statistics. Foreign economic activity], available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/zed.htm
13. Handel Zagraniczny. *Dziedzinowe Bazy Wiedzy*. [Foreign trade. Domain Knowledge Bases], available at: <http://swaid.stat.gov.pl/SitePagesDBW/HandelZagraniczny.aspx>

УДК 657.6:339.9

Аліна Семенець,

доктор економічних наук, доцент,

професор кафедри міжнародного бізнесу, фінансів та обліку,

Харківський торговельно-економічний інститут,

Київський національний торговельно-економічний університет,

ORCID ID 0000-0003-2948-6238

a.semenets@knu.edu.ua

DOI 10.29038/2524-2679-2021-01-386-397

ВНУТРІШНІЙ КОНТРОЛЬ ТА СИСТЕМА ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО БІЗНЕСУ: ФОРМАЛІЗАЦІЯ ДЕФІНІЦІЙ

Нині незаперечно й істотно зростають роль і значення внутрішнього контролю у фінансово-господарській діяльності й управлінні підприємствами та економікою загалом. Метою цієї роботи є дослідження означених питань для систематизації та узагальнення наявних і можливих підходів для визначення понять «внутрішній контроль» і «система внутрішнього контролю». Проведені дослідження виявили неоднозначність поглядів теоретиків і практиків у сфері контролю на наріжні та атрибутивні питання контролю, а саме: щодо сутності, змісту, ролі, значення внутрішнього контролю та системи внутрішнього контролю в управлінні підприємством, його фінансово-господарською діяльністю. Це вкрай негативно позначається на практиці ведення контрольної діяльності, а відтак негативно впливає на всю систему управління підприємством і, як наслідок – на кінцеві результати фінансово-економічної діяльності. За результатами досліджень виявлено, що формалізація дефініцій «внутрішній контроль», «система внутрішнього контролю» має величезне значення для розвитку понятійно-категоріального апарату як у теорії контролю й управління, так і економічної науки загалом, а також чинить визначальний вплив на практику управління, контролю та ведення фінансово-господарської діяльності в сучасних умовах господарювання. Узагальнено й згруповано реальні підходи вітчизняних і зарубіжних фахівців у сфері контрольної та управлінської діяльності як теоретиків, так і практиків до визначення понять «внутрішній контроль», «система внутрішнього контролю». Проведені дослідження переконливо свідчать, що впровадження систем внутрішнього контролю значної частини вітчизняних підприємств, особливо великих і середніх, що перебувають у кризовому й передкризовому стані, на сьогодні є однією з першочергових

завдань, що сприяє подоланню кризових явищ, істотному зниженню ризиків і, як наслідок, підвищенню ефективності всієї фінансово-господарської діяльності. Результати дослідження можуть бути використані в практиці міжнародного бізнесу, в економічній сфері міжнародних відносин. За результатами проведених досліджень надано авторське визначення понять «внутрішній контроль» та «система внутрішнього контролю», що, на нашу думку, має сприяти подальшому розвитку теорії й практики контрольної діяльності, менеджменту, міжнародного менеджменту.

Ключові слова: внутрішній контроль; система внутрішнього контролю; управління; контроль; аудит; міжнародний менеджмент; міжнародний бізнес.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Значна кількість вітчизняних підприємств нині перебуває у важкому фінансово-економічному стані. В аналогічному стані перебувають підприємства, що працюють у сфері міжнародного бізнесу. Головними причинами цього можна назвати загальне економічне становище й економічну політику держави. Водночас одним з істотних недоліків, що гостро проявляється в економіці, є низький рівень та якість управління, нездатність управлінського персоналу підприємства приймати грамотні раціональні рішення в сучасних швидко мінливих економічних умовах. Особливо гостро це проявляється в кризових ситуаціях, у ситуаціях із підвищеними ризиками. Одним із найважливіших й ефективних напрямів підвищення якості управління на всіх рівнях, є впровадження в практику систем внутрішнього контролю та аудиту. Особливо ефективним є застосування систем внутрішнього контролю й аудиту на великих і середніх підприємствах незалежно від форми власності, у відомствах, галузях та в цілому в економіці країни, у міжнародних відносинах, менеджменті на всіх рівнях, міжнародному менеджменті. Водночас внутрішній контроль у визначених формах та умовах досить ефективний і для підприємств середнього й малого бізнесу. Однак у процесі створення системи внутрішнього контролю на підприємствах виникає низка проблем: недостатня кваліфікація кадрів, що пов'язано з низькою теоретичною підготовкою та відсутністю практичного досвіду створення подібних систем; відсутність розвиненої й апробованої теоретичної бази, що пов'язано з недостатністю наукових досліджень і теоретичних розробок у цьому напрямі; відсутність законодавчої бази, котра чітко регламентує створення й оцінку систем внутрішнього контролю й аудиту на підприємстві; оцінка її ефективності тощо.

Для значної частини вітчизняних підприємств, підприємств міжнародного бізнесу, особливо великих і середніх, що перебувають у кризовому та передкризовому стані, не лише актуальним, але й необхідним є створення систем внутрішнього контролю та аудиту, що переведе рівень управління підприємством на якісно інший вищий рівень. Цей захід сприятиме створенню дієвого й ефективного корпоративного управління, що, урешті-решт, позитивно позначиться на кінцевих фінансово-економічних результатах діяльності. Сучасному міжнародному бізнесу доводиться функціонувати в постійно мінливих умовах зовнішнього навколишнього середовища. Стрімко зростають ризики та невизначеності, які кардинально впливають на процеси, що проходять у міжнародних відносинах, міжнародному бізнесі. Для активізації й підвищення ефективності систем внутрішнього контролю та аудиту, а також оптимізації контрольної-консультаційної роботи на підприємствах потрібна адекватна оцінка їхньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням особливостей внутрішнього контролю, системи внутрішнього контролю займалися такі вчені, як М. Т. Білуха [1], Р. Бойко [2], Б. А. Боррас [3], Т. А. Бутинець [4], І. К. Івейор [5], Е. Е. Коба [6], В. Лакіс та Л. Гірюнас [7], М. В. Мельник, О. С. Пантелєєв та А. Л. Звездін [8], М. І. Павлов [9], Б. Н. Соколов і В. В. Рукін [10], О. Хенк [11] й ін. Проте підходи до визначення внутрішнього контролю та системи внутрішнього контролю, які пропонують науковці, є різноспрямованими, а питання, що стосуються понять внутрішнього контролю, системи внутрішнього контролю є недостатньо вирішеними, що призводить до слабкості й невизначеності теорії внутрішнього контролю, її недостатності для ефективного розв'язання практичних питань, практичної побудови системи внутрішнього контролю. Це слугувало відправною точкою та передумовою для проведення таких досліджень.

Мета статті – систематизація та узагальнення наявних підходів до визначення понять «внутрішній контроль» і «система внутрішнього контролю», визначення сутності та змісту «внутрішнього контролю», «системи внутрішнього контролю».

Методика дослідження. Для досягнення визначеної мети дослідження використовували такі загальнонаукові методи дослідження, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, узагальнення, порівняння, хронологічний аналіз. Широко застосовували системний аналіз.

Методологічною й інформаційною основою дослідження є матеріали періодичних видань, наукові праці, нормативно-правова база України,

звіти й матеріали установ та організацій України, ЄС й інших професійних організацій бухгалтерів, аудиторів України та світу.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На сучасному етапі розвитку економіки України вирішальне значення має інформаційний складник для якості управління на всіх рівнях. Рівень та якість управління багато в чому визначаються достовірністю, релевантністю, якістю інформації, що використовується в управлінському процесі. Щодо цього впровадження систем внутрішнього контролю на підприємствах зараз є одним із першочергових завдань, що сприяє подоланню кризових явищ, істотному зниженню ризиків і, як наслідок – підвищенню ефективності всієї фінансово-господарської діяльності. Якщо це перетвориться в тенденцію, то тоді можна говорити про подолання кризи економіки України.

Економічна категорія «контроль» тією чи іншою мірою завжди присутня там, де існує не лише фінансово-господарська діяльність, а й управлінська діяльність загалом. З'явившись на початку XVIII ст., поняття контролю в процесі еволюції та значного розширення виконуваних функцій і сфери застосування призвело до появи на початку XX ст. поняття системи контролю, що містить певні нові елементи. Нові функції та сфери застосування контролю, нові тенденції в економічному розвитку стимулювали його концептуальний розвиток. Із перебігом часу контроль трансформувався від так званого «підтверджувального» до нині системно-ї ризик-орієнтованого, зі зміцненням тісних взаємозв'язків з управлінським обліком, аналізом й іншими дисциплінами.

Незважаючи на глибокі різноспрямовані дослідження та практичний розвиток, низка напрямів внутрішнього контролю вимагає подальших теоретичних досліджень. До питання про визначення поняття «внутрішній контроль» ми вже зверталися раніше [12]. Тут же хотілося б продовжити цей напрям, тому що, на наше переконання, визначення поняття є визначальним для всього комплексу питань, пов'язаних із цим поняттям, не є винятком і «внутрішній контроль». Звертає на себе увагу те, що ряд авторів змішують поняття «внутрішній контроль» і «система внутрішнього контролю». Ми погоджуємося з [6; 9; 10] у тому, що ці поняття мають кожне своє смислове навантаження.

Дослідження особливостей функціонування внутрішнього контролю й формування системи внутрішнього контролю неможливе без чіткого розуміння сутності цих понять.

Нині немає усталеної та остаточної сформованої думки про те, що ж таке «внутрішній контроль» і «система внутрішнього контролю». І наявність достатньої кількості визначень різних авторів – підтвердження цьому. У табл. 1 наведено, на нашу думку, найбільш поширені визначення поняття «внутрішній контроль», а в табл. 2 – «система внутрішнього контролю», що відображають квінтесенцію подібних дефініцій із досліджених 62 джерел.

Таблиця 1

Визначення поняття «внутрішній контроль»

Джерело	Визначення
1	2
Білуха М. Т. [1]	Уключає контрольні функції, які здійснюються власниками підприємств, комбінатів, організацій і підприємств, концернів, асоціацій відповідно до чинного законодавства.
Бутинець Т. А. [4]	Є однією з основних функцій управління й системою постійного спостереження та перевірки роботи фірми задля оцінки обґрунтованості й ефективності ухвалених управлінських рішень, виявлення відхилень і несприятливих ситуацій, своєчасного інформування керівництва для прийняття рішень з усунення, зниження ризиків його діяльності й управлінню ними.
Кулаковська Л. П., Піча Ю. В. [13]	Внутрішній контроль як функція управління є засобом зворотного зв'язку між об'єктом управління й органом управління, інформуючи про дійсний стан об'єкта та фактичне виконання управлінських рішень. Внутрішній контроль – це процес, який забезпечує відповідність функціонування конкретного об'єкта прийнятим управлінським рішенням і спрямований на успішне досягнення поставленої мети.
Бойко Р. [2]	Являє собою систему, що містить усі елементи організаційної структури – ресурси, процеси, структура, професійна культура, які разом об'єднують відповідних спеціалістів для досягнення

Закінчення таблиці 1

1	2
	Цілей компанії й забезпечення достатнього рівня ефективності та результативності підприємства, правильності фінансових процесів і дотримання законів та нормативних актів.
Мельник М. В., Пантелєєв О. С., Звездін А. Л. [8]	Процес, спрямований на одержання достатньої впевненості в тому, що економічний суб'єкт забезпечує: а) ефективність і результативність своєї діяльності, у тому числі досягнення фінансових та операційних показників, схоронність активів; б) вірогідність і своєчасність бухгалтерської (фінансової) й іншої звітності; в) дотримання чинного законодавства, у тому числі під час здійснення фактів господарського життя й ведення бухгалтерського обліку.
Нагоєв А. Б., Сижажева С. С., Аппоева Ж. А. [14]	Це суцільний безперервний процес відстеження якості управління цими організаціями, ефективності роботи менеджменту, досягнення поставлених цілей із мінімальними витратами, виявлення ризиків та їх своєчасне запобігання, а також виявлення внутрішніх резервів організації.

Таблиця 2

Визначення поняття «система внутрішнього контролю»

Джерело	Визначення
1	2
Постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.2018 р. № 1062 [15]	Упроваджені керівником установи політики, правила й заходи, які забезпечують функціонування, взаємозв'язок та підтримку всіх елементів внутрішнього контролю й спрямовані на досягнення визначених мети (місії), стратегічних та інших цілей, завдань, планів і вимог щодо діяльності установи.
Коба Е. Е. [6]	Це функція управління, елемент системи управління та організаційної структури управління, інфор-

Закінчення таблиці 1

1	2
	маційна база для прийняття управлінських рішень, практична діяльність багатьох виконавців, які є менеджерами всіх рівнів управління, а також наукова категорія, що включає спостереження, вивчення об'єкта контролю.
Павлов М. І. [9]	Це цілісна сукупність контрольного середовища (співробітників, їх відносин, робочої атмосфери й ін.), облікової системи та контрольних процедур, що забезпечують досягнення й виконання завдань внутрішнього контролю в організації.

Усю цю велику кількість визначень, на нашу думку, можна умовно й укрупнено розділити на такі групи:

– перша розглядає «внутрішній контроль» та «систему внутрішнього контролю», передусім, як функцію управління підприємством, що забезпечує, разом із функцією бухгалтерського обліку, інформаційну базу для прийняття управлінських рішень, а також зворотний зв'язок між об'єктом й суб'єктами управління;

– друга визначає «внутрішній контроль» та «систему внутрішнього контролю» як сукупність організаційних структур, політик, процедур, дій співробітників підприємства й іншого, наділених і виконуючих контрольні функції;

– третя вбачає «внутрішній контроль» та «систему внутрішнього контролю» як процесні дії з відповідними етапами, спрямовані на спостереження й контроль за фінансово-господарською або іншою діяльністю підприємства, і відповідність внутрішнім та зовнішнім нормативним документам, планам, іншим прийнятим управлінським рішенням, виявлення відхилень від прийнятих управлінських рішень, виявлення причин цих відхилень, коригування управлінських рішень у потрібному напрямі.

Вивчення та аналіз робіт зарубіжних фахівців у сфері управління й контролю [3; 5; 7; 11; 16; 17; 18], а також матеріалів професійних організацій бухгалтерів й аудиторів із досліджуваних питань, дає підставу зробити висновок про те, що стан теорії внутрішнього контролю, теорії контролю й управління в цілому в ЄС та у світі аналогічний до стану в Україні. Суттєва відмінність полягає в більш сприятливій макроекономічній ситуації у світі і

ЄС, порівняно з Україною. Подібна ситуація цілком з'ясована, урахувавши вільний рух інформації у світовому масштабі.

На основі вищезначеного, на нашу думку, внутрішній контроль – це економічна категорія; функція управління, що забезпечує спільно з функцією обліку, інформаційну базу для прийняття управлінських рішень, а також самостійно зворотний зв'язок між об'єктом і суб'єктом управління. Реалізація функції внутрішнього контролю відбувається в процесі управління через систему внутрішнього контролю, яка являє собою систему, котра містить усі елементи організаційної структури: ресурси всіх видів, процеси, структуру, організаційну інфраструктуру, професійну та загальну культуру, інтелектуальну складову, які разом об'єднують відповідних спеціалістів для досягнення цілей підприємства, його системи управління й забезпечення заданого рівня ефективності та результативності підприємства, правильності й ефективності фінансових процесів і дотримання законів, нормативних актів, стандартів, внутрішніх документів підприємства.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проведені дослідження переконливо підтвердили виняткову важливість внутрішнього контролю, системи внутрішнього контролю в системі управління підприємствами, у тому числі таких, які працюють у сфері міжнародного бізнесу, їх значний, а в багатьох випадках вирішальний вплив на результати фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання на сучасному етапі розвитку економіки України й світу.

Наявність багатьох думок, інколи діаметрально протилежних, на зміст, значення, роль, місце та інші найважливіші наріжні питання теорії внутрішнього контролю, системи внутрішнього контролю послаблюють теоретичну базу за цими напрямками й не сприяють ефективному вирішенню цих питань на практичному рівні. Це призводить до підвищення, нерідко непередбачуваного й критичного, різних ризиків під час ведення фінансово-господарської діяльності суб'єктами господарювання як на вітчизняному ринку, так і у сфері міжнародного бізнесу, міжнародних відносин, що може вирішально позначатися на їхньому фінансово-господарському стані та стані економіки загалом.

Наукова новизна, теоретичне й практичне значення цієї роботи, на нашу думку, полягає в тому, що надано нові узагальнювальні, найбільш суттєві з чинних на сьогодні визначення термінів «внутрішній контроль» і «система внутрішнього контролю». Це має сприяти розробці теоретико-

методологічних і концептуальних положень та організаційно-методичного забезпечення внутрішнього контролю, системи внутрішнього контролю в системі управління підприємством, більш точному й правильному визначенню всіх елементів внутрішнього контролю, системи внутрішнього контролю, їх взаємозв'язку та більш ефективному їх використанню в практичній діяльності. Це все може сприяти суттєвому зниженню ризиків фінансово-господарської діяльності та переведенню управління ними на якісно інший рівень.

Запропоновані визначення «внутрішнього контролю» й «системи внутрішнього контролю» повинні сприяти розвитку теорії за цими напрямками та стануть відправною точкою в подальших дослідженнях із питань теорії й практики внутрішнього контролю, а також теорії контролю та управління загалом, теорії менеджменту на всіх рівнях, у тому числі міжнародного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білуха, М. Т. (1999). *Курс аудиту*. Київ: Вища шк., т-во «Знання», КОО.
2. Бойко, Р. (2016). Внутрішній контроль в інформаційній системі управління будівельною компанією. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*, 4, 102–108. URL: <http://ibo.tneu.edu.ua/index.php/ibo/article/view/303/303>.
3. Borrás, B. A. (2020). Internal Business Control Systems in Small Puerto Rican Retail Businesses. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*. URL: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/7994>.
4. Бутинець, Т. А. (2008). Внутрішній контроль: суть і зміст. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*, 2 (44), 31–42.
5. Iwejor, I. C. (2017). Internal Controls: Identifying Control Elements and implementation Dynamics Facing Retail Companies. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*. URL: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/4379>.
6. Коба, Е. Е. (2012). Классификация форм и видов внутреннего контроля в агропромышленных холдингах. *Региональная экономика: теория и практика*, 3 (234), 42–49.
7. Lakis, V., & Giriūnas, L. (2012). The concept of internal control system: theoretical aspect. *Ekonomika*, 91, 142–152. URL: <https://www.researchgate.net/publication/330519076>.
8. Мельник, М. В., Пантелеев, А. С., & Звездин, А. Л. (2011). *Ревизия и контроль*. Москва: Кнорус.
9. Павлов, М. И. (2018). Эффективное взаимодействие между службами внутреннего контроля и внутреннего аудита. *Акционерное общество*, 10(173), 148–156.
10. Соколов, Б. Н., & Рукин, В. В. (2007). *Системы внутреннего контроля (организация, методика, практика)*. Москва: ЗАО «Издательство “Экономика”».
11. Henk, O. (2020). Internal control through the lens of institutional work: a systematic literature review. *Journal of Management Control*, 31, 239–273. URL: <https://doi.org/10.1007/s00187-020-00301-4>.

12. Семенець, А. О. (2019). *Методологія внутрішнього аудиту в системі управління торговельними підприємствами*. (Автореф. дис. ... д-ра. екон. наук) / Харківський державний університет харчування та торгівлі, Харків.

13. Кулаковська, Л. П., & Піча, Ю. В. (2012). *Організація і методика аудиту*. Київ: Каравела.

14. Нагоев, А. Б., Сижажева, С. С., & Аппоева, Ж. А. (2014). Роль внутреннего контроля в деятельности организаций. *Фундаментальные исследования*, 9, 2283–2287.

15. Основні засади здійснення внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів: Постанова Кабінету Міністрів України, № 1062. (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062-2018-%D0%BF#Text>].

16. Leng, J., & Zhao, P. (2013). Study on the impact of the quality of internal control on the performance of M & A. *Journal of Service Science and Management*, 6, 223–231. URL: doi:10.4236/jssm.2013.63025.

17. Mohd-Sanusi, Z., Johari, R. J., Said, J., & Iskandar, T. (2015). The Effects of Internal Control System, Financial Management and Accountability of NPOs: The Perspective of Mosques in Malaysia. *Procedia Economics and Finance*, 28, 156–162.

18. Sulaiman, M., Siraj, S. A., & Ibrahim, S. H. M. (2008). Internal Control Systems in West Malaysia's State Mosques. *American Journal of Islam and Society*, 25 (1), 63–81. URL: <https://www.researchgate.net/publication/265537516>.

INTERNAL CONTROL AND INTERNAL CONTROL SYSTEM IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL BUSINESS: FORMALIZATION OF DEFINITIONS

Nowadays the role and importance of internal control in financial, business and economic management is undeniably and significantly increasing. The research has revealed ambiguities among control theorists and practitioners on the underlying and attribute control issues, namely, the substance, content, role, meaning of internal control and the internal control system in the management of the enterprise, its financial and economic activities. This has a very negative impact on control practices, which in turn has a negative impact on the overall management of the enterprise and consequently on the final results of financial and economic activities. The purpose of this work is to study identified issues for systematization and consolidation, existing and possible approaches for defining the concepts of «internal control» and «internal control system». Research has shown that the formalization of the definitions of «internal control», «internal control system» is of great importance for the development of conceptual and categorical apparatus, both in the theory of control and management, and in economic science in general, it is also fundamental to the practice of management, control and conduct of financial and economic activities in modern business conditions. The existing approaches of domestic and foreign specialists in the sphere of control and management, both theoretical and practical, to the defini-

tion of notions «internal control», «system of internal control» are summarized and grouped. The studies carried out convincingly show that the introduction of internal control systems in a significant part of domestic enterprises, especially large and medium-sized enterprises in a crisis and pre-crisis state, is currently one of the primary tasks that helps to overcome crisis phenomena, significantly reduce risks, and as a result, improving the efficiency of all financial and economic activities. As a result of the research carried out, the author defined the concepts «internal control» and «internal control system», which in our opinion should contribute to further development of theory and practice of control activity, management, international management.

Key words: internal control; internal control system; management; control; audit; international management; international business.

REFERENCES

1. Bilukha, M. T. (1999). Audit course. Kyiv: Vyscha shkola. T-vo «Znannia», KOO (in Ukrainian).
2. Boiko, R. (2016). Internal control in the information system of management of the construction company. *Instytut bukhhalterskoho obliku, kontrol ta analiz v umovakh hlobalizatsii*, 4, 102–108. URL: <http://ibo.tneu.edu.ua/index.php/ibo/article/view/303/303> (in Ukrainian).
3. Borrás, B. A. (2020). Internal Business Control Systems in Small Puerto Rican Retail Businesses. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*. URL: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/7994>.
4. Butynets, T. A. (2008). Internal control: essence and content. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu*, 2 (44), 31–42 (in Ukrainian).
5. Iwejor, I. C. (2017). Internal Controls: Identifying Control Elements and implementation Dynamics Facing Retail Companies. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*. URL: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/4379>.
6. Koba, E. E. (2012). Classification of forms and types of internal control in agro-industrial holdings. *Regional'naja jekonomika: teorija i praktika*, 3 (234), 42–49 (in Russian).
7. Lakis, V., & Giriūnas, L. (2012). The concept of internal control system: theoretical aspect. *Ekonomika*, 91, 142–152. URL: <https://www.researchgate.net/publication/330519076>.
8. Mel'nik, M. V., Panteleev, A. S., & Zvezdin, A. L. (2011). *Revision and control*. Moscow: Knorus (in Russian).
9. Pavlov, M. I. (2018). Effective interaction between internal control and internal audit services. *Akcionerhoe obshchestvo*, 10(173), 148–156 (in Russian).
10. Sokolov, B. N., & Rukin, V. V. (2007). *Internal control systems (organization, methods, practice)*. Moscow: ZAO «Izdatel'stvo «Jekonomika» (in Russian).
11. Henk, O. (2020). Internal control through the lens of institutional work: a systematic literature review. *Journal of Management Control*, 31, 239–273. URL: <https://doi.org/10.1007/s00187-020-00301-4>.
12. Semenets, A. O. (2019). Methodology of internal audit in the retail enterprise management system. (*Extended abstract of Doctor dissertation*). State University of Food Technology and Trade, Kharkiv (in Ukrainian).

13. Kulakovska, L. P., & Picha, Yu. V. (2012). *Organization and methods of audit*. Kyiv: Karavela.
14. Nagoev, A. B., Sizhazheva, S. S., & Appoeva, Zh. A. (2014). The role of internal control in the activities of organizations. *Fundamental'nye issledovanija*, 9, 2283–2287 (in Russian).
15. The main principles of internal control by managers of budget funds: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, № 1062, (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062-2018-%D0%BF#Text>] (in Ukrainian).
16. Leng, J., & Zhao, P. (2013). Study on the impact of the quality of internal control on the performance of M & A. *Journal of Service Science and Management*, 6, 223–231. URL: doi:10.4236/jssm.2013.63025.
17. Mohd-Sanusi, Z., Johari, R. J., Said, J., & Iskandar, T. (2015). The Effects of Internal Control System, Financial Management and Accountability of NPOs: The Perspective of Mosques in Malaysia. *Procedia Economics and Finance*, 28, 156–162.
18. Sulaiman, M., Siraj, S. A., & Ibrahim, S. H. M. (2008). Internal Control Systems in West Malaysia's State Mosques. *American Journal of Islam and Society*, 25 (1), 63–81. URL: <https://www.researchgate.net/publication/265537516>.

Матеріал надійшов до редакції 02.01. 2021 р.

Наукове видання

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ,
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 1 (9)
2021

Редактор і коректор: Г. О. Дробот
Технічний редактор: О. А. Фесик

Формат 60×84^{1/16}. Обсяг 17,51 ум. друк. арк., 16,83 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр.
Зам. ____.

Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65). Свідоцтво
Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.